

821(6)

A-16

ПІТЕР АБРАГАМС

НА ПОКЛИК
ВОЛІ

ЗАГИБЕЛЬ
МАЙКЛА
УДОМО

ИИТТРР
АБРАТАМЦ

НА ПОКЛИК БОЖІІ
ЗАТМББЛБ МАСЛА УАОМЛО

Переклав з англійської
ВОЛОДИМИР МИТРОФАНОВ

Київ
Видавництво
художньої літератури
«Дніпро»
1982

И(АФР)
А16

PETER ABRAHAMS

TELL FREEDOM

1954

A WREATH FOR UDOMO

1956

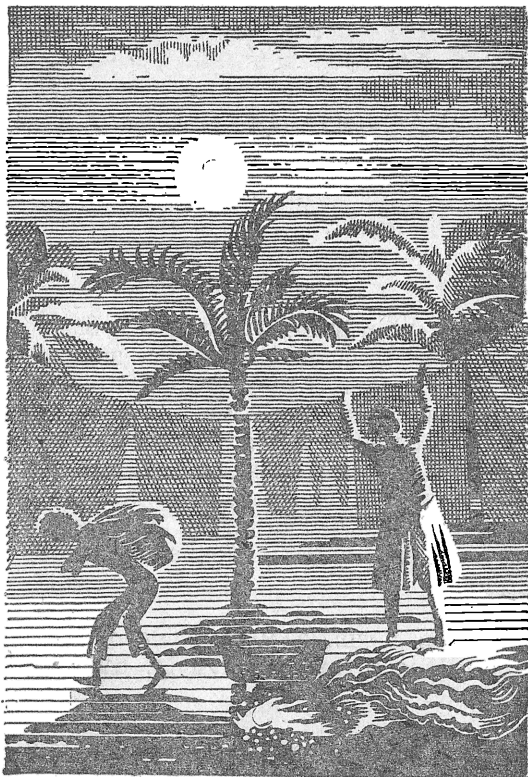
Вошедшие в книгу произведения известного южноафриканского писателя Питера Абрагамса (род. 1919 г.) — автобиографическая повесть «На зов свободы» и роман «Гибель Майкла Удомо» — ярко и художественно убедительно показывают уродливое обличье расистского режима в Южной Африке, национально-освободительную борьбу африканских народов и сложность революционных преобразований после завоевания независимости одной из стран «черного континента».

Післямова Захара Лібмана
Друге і третє видання перекладів

А 70304—201
М205(04)—82 201.82. 4703000000

© Післямова, видавництво
«Дніпро», 1982 р.

НА ПОКЛИК ВОЛІ *повість*

Моїм матері та сестрі, Зені й усім іншим,
що кожен по-своєму просили
мене розповісти про це

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ I

1

Я притиснувся носом і губами до скла, намагаючись лизнути дощову краплю, що сповзала додолу з того боку шибки. Коли крапля опинилася в мене перед очима, я побачив у ній багато різних кольорів... Певне, там, усередині,— тепло. Тепло й сухо. І, може, там сяє сонечко. Зелене — то, мабуть, дерева й трава, а оте ясне — сонце... Я був там, у тій дощовій краплині, далеко від нашої нужденної оселі, холодної та вогкої. Я був там, усередині, в світі, сповненому тепла й сонячного проміння.

— Лі!

Цей звук ураз вихопив мене з мого уявного світу. Я стояв біля вікна й визирав надвір. Було вогко й холодно.

— Лі!

Я збагнув, що то звертаються до мене. Отож обернувся й поглянув на чоловіка, що гукав мене. Він був високий на зріст, худий і темношкірий. Велика голова, широкое чоло, довгасте обличчя з вузьким гострим підборіддям. Очі великі, круглі, з важкими повіками. Погляд лагідний.

Чоловік сидів, відхилившись на спинку стільця, виставивши ноги перед себе й поклавши їх одну на одну. Його права рука була простягнута до грубки, що стояла посеред кімнати. Лівою він ворушив волосся дівчинки, яка сиділа на підлозі біля його стільця.

Я знав цього чоловіка. І хоч мені здавалося, що бачу його вперше, він не був чужий мені. Він невід'ємно й природно належав до мого дитячого світу.

Чоловік промовив:

— Іди-но сюди, Лі. Розкажи нам, що ти там бачиш, і ми складемо оповідку.

Його погляд бентежив мене. Мені стало ніяково й страшно. Я боявся цього чоловіка, не знав, чого він од мене хоче. Мої очі збігли з його обличчя. Аж тоді я побачив жінку, що сиділа по той бік грубки. У свідомості зринуло слово «мама». Я голосно заплакав і кинувся до неї. Я знав її. То була мати. Вона належала мені. З нею не було нічого незрозумілого й непевного. З нею все завжди було гаразд. Вона обняла мене й міцно пригорнула до себе. Тоді зашепотіла мені на вухо якісь заспокійливі слова, і я врешті перестав плакати.

Спершись на її коліна, я знов обернувся до чоловіка. І тут зрозумів: це мій батько. З ним майже так само безпечно, як і з матір'ю. Мати й батько — єдине ціле... Я відчував це підсвідомо. Зовсім не було чого плакати.

Я обвів поглядом дітлахів на підлозі. Хлопчик і дві дівчинки. Мій брат і сестри. То була моя родина, і я оце вперше дивився на неї так, що запам'ятав на все життя. Все, що було доти, я знаю тільки з переказів. А з того, що діялося потім, відійшло в непам'ять небагато.

Давніші події я можу відновити з розповідей, почутих згодом.

Моя мати була членом кольорової громади. Кольоровими в Південній Африці називають представників расового прошарку, що бере початок від давніх зв'язків між білими й чорними. Перші європейці, що дісталися до Мису Бур, не мали з собою жінок. Перш ніж вирушити далі на схід, вони заснували там своє поселення. Білі чоловіки сходилися з чорними жінками. Діти, що народжувались від цих зв'язків, були й не білі, й не чорні. Так на півострові з'явилися перші кольорові. Згодом, коли туди почали приїздити білі жінки, чоловіки стали обачніші. Але кольорова верства зростала й далі. За часів работоргівлі в країну привозили політичних в'язнів з Голландської Ост-Індії, і вони також потрапляли в цей міжрасовий казан.

З часом кольорові вирізнилися в окрему громаду.

Батько мій народився в Ефіопії. Він походив з родини поміщиків і рабовласників. Перед тим як приїхати до Південної Африки, він побував у багатьох європейських країнах. Згодом, розказуючи мені про нього, мати оповідала дивовижні історії про його пригоди в чужих краях.

Пригадую ті часи, коли вона примушувала мене за-вчати напам'ять, наче катехізис, мій родовід. Це звучало приблизно так: «Я — Пітер Генрі Абрагамс Дерас, син Джеймса Генрі Абрагамса Дераса, якого на його батьківщині звали Карім Абдал, сина Інгеді Аддіського, що був сином когось іще, хто бився у якійсь там війні й був сином ще когось, чий батько воював разом з Менеліком¹, коли той переміг італійців...» — і так далі, ще дуже довго. А «Дерас», чи «де Рас», був родовий титул.

Мати була вдова південноафриканського малайця (представника ост-індської галузі кольорової громади), що залишив її з двома дітьми. Ніяких родичів, окрім старшої сестри Маргарет, вона не мала. Саме в тітоньки Маргарет і жила мати зі своїми двома дітьми, коли познайомилася з тим ефіопцем. Маргарет була світліша за сестру, настільки світла, що могла видатися за білу. Її чоловік був шотландець. Він працював у копальні. Подружжя мало дочку з русявим волоссям і блакитними очима. Мешкали вони у Вредедорпі, на Дев'ятнадцятій вулиці. І там, на тій вулиці, двоє темношкірих дітлахів, мої братик і сестричка, гралися зі своєю двоюрідною сестрою — маленькою білою дівчинкою з русявим волоссям та блакитними очима.

На оту вулицю, в той будиночок і приходив ефіопець. Там він залицявся до моєї матері, там домігся її згоди. З того ж будиночка вони вирушили до церкви. А трохи згодом на тій-таки вулиці придбали собі власну домівку. Вони принесли туди з собою любов і радість. Звідти проводжали своїх хлопчика й дівчинку до школи для кольорових дітей на околиці Вредедорпа. Звідти ефіопець щоранку йшов на роботу в копальню. Туди він кожного вечора повертався. В тому будиночку народилася моя сестра, третя дитина в сім'ї. І там-таки рановранці 19 березня 1919 року народився і я.

Це там, у тому будиночку, одного дощового дня чоловічий голос покликав мене:

— Лі!

І я обернувся від світу в дощовій краплині й побачив свою родину: батька й матір, старшого брата Гаррі, старшу сестру Маргарет і старшу за мене, але меншу від них сестричку Наталь, — і то був початок мого свідо-

¹ Імператор Ефіопії у 1889—1913 рр. (Тут і далі — примітки перекладача).

мого життя. Не знаю напевне, скільки років мені тоді було. Мабуть, три чи чотири, а може, й трохи більше.

Виразні, яскраві, мов блискавиці, спогади...

Одного разу я знайшов на вулиці безпритульне кошеня. Його тільки було всіяне болячками, шерсть на ньому майже вся повилазила. Очі запливли липкою жовтою рідиною. Передня ліва лапка кошеняти була перебита, і з неї текла кров. Я підібрав кошеня і приніс додому. Вдома були тільки мати й Наталь. Двоє старших дітей були в школі, а батько — на роботі. Я перейшов брудний завулок і підступив до задніх дверей нашого будиночка.

— Дивіться, мамо! — вигукнула Наталь.

Мати обернулася від ночов, у яких прала білизну.

— Що це в тебе, Лі?

Раптом мені спало на думку ім'я для кошеняти.

— Це Нявчик, мамо. — Воно весь час нявчало.

— Ану зараз же неси його геть звідси!

Я вперто стояв перед дверима.

— Ні. Він мій!

Мати підійшла ближче й подивилася на кошеня. Тоді похитала головою.

— Де ти його взяв?

— На вулиці.

— От і віднеси назад.

— Ні.

— Його не можна тримати в хаті.

— Ні.

— Іди покинь його на вулиці й вертайся додому, я тебе помию. А то, гляди, ще якоїсь зарази наберешся.

— Ні.

— Я сказала йди, Лі! — То вже був наказ.

Я почав рюмсати й міцно притиснув до себе кошеня. Ніхто б не зміг розлучити мене з Нявчиком. Цілком несподівано він став найважливішою часткою мого світу. Наляканий і водночас нескорений, я вереснув:

— Не хочу! Не хочу! Не хочу!

Так розпочалася битва, що тривала з невеликими перервами цілий день. Вона спалахнула з новою силою по обіді, коли повернулись із школи Гаррі і Маргарет, і набула ще більшого запалу після того, як Гаррі спромігся-таки забрати від мене Нявчика. Я верещав і ревів, аж заходився.

Нарешті цю суперечку розв'язав батько, головний законодавець у домі. Він сказав, що я можу залишити

кошеня, тільки треба вимити його в дезінфекційному розчині. Я хотів і собі залізти в балійку разом з Нявчиком, та мені не дозволили. Не дозволяли нам і їсти з одної миски. Але в нас були однакові емальовані мисочки, і ми їли поряд на підлозі. І часто-густо, коли на нас ніхто не дивився, мінялися мисочками. Так було куди смачніше.

Був у мене котик Нявчик,
Мій маленький братик Нявчик.
В нього був розбитий пальчик.
Бідолашненький мій Нявчик!

Як дружили я і Нявчик!
Лікував йому я пальчик.
Як ми гралась з ним удвох,
Як нам хороше було!

Та помер мій братик Нявчик,
Не болить йому вже пальчик.
Як я гірко сумував,
Коли Нявчика ховав!

Брат Гаррі змайстрував із старого ящика від фруктів маленьку труну; сестра Маргарет пошила Нявчикові саван. У неділю вранці ми віднесли його за місто, в Оттоманську долину, і там поховали. Поки я, заливаючись гіркими слізьми, проказував молитви, брат і сестри аж за боки хапалися з реготу.

Несподівано знялася гроза. Мені довелось урвати свої молитви, хуленько прикидати Нявчика землею та бігти під якийсь захисток. Це розсмішило брата й сестер іще дужче. Я довго не міг їм цього забути.

Спалахи спогадів...

Пам'ятаю недільні прогулянки всією родиною. Мати з батьком лежали на моріжку й розмовляли. А ми, дітлахи, гралися поруч на галявині. Трава завжди видавалась напрочуд зеленою, а небо — дуже високим. На ті прогулянки в Оттоманську долину мати завжди брала з собою кошик, повний всіляких наїдків. І незмінним нашим супутником було сонце. І досі пам'ятаю, як приємно було, набігавшись до знемоги, відчутти в роті солодку прохолоду апельсина.

Пригадую, як я ходив разом із сестрами до недільної школи, і який незвичний спокій там панував, і якими особливими голосами люди говорили й молилися. Пам'ятаю, які гарні листівки приносив я звідти.

Пам'ятаю тихі радощі в нашій оселі. Здавалося, всі в ній були такі щасливі!..

Пам'ятаю, як я вперше спізнав на власному досвіді, що таке злочин і кара. У Вредедорпі не було свіжого молока. Ті, хто міг, купували згущене солодке молоко в бляшанках. Зверху пробивали два отвори, і молоко витікало звідти. Одного разу бляшанку залишили на столі, де я міг її дістати. В кімнаті не було нікого, і я не встояв перед спокусою. Мені сподобалось. Після того я не проминав жодної нагоди крадькома поласувати солоденьким. Найбезпечніше було забитися з бляшанкою під ліжко — там мене не могли застукати зненацька. І все ж одного разу мати спіймала мене на гарячому. Вона витягла мене з-під ліжка й відлупцювала так, що потім я довго не міг сісти. Лупцюючи мене, мати плакала, і від того мені було ще болячіше.

Пригадую, що в моїй свідомості батько й мати немовби зливались в одну істоту. Ця єдність була запорукою добробуту, щастя та згоди в родині.

Потім батько помер.

Пам'ятаю темний смуток, що навис над нашою оселею, сумні обличчя брата й сестер, незвичну відчуженість матері. Мені дивно було бачити сльози на їх очах.

Пам'ятаю силу-силенну людей, що раптом заповнили наш будиночок, аж я відчув себе чужим у рідній домівці. Найзначнішою особою для мене стала тоді материна сестра, тітонька Маргарет. То вона робила для мене все, що раніш робила мати. Вона годувала й одягала мене, і коли я хотів їсти, то просив у неї, а не в матері.

Пам'ятаю, як хтось підняв мене на руки, і я зазирнув у труну, де лежав батько. Він не всміхнувся до мене, як звичайно, а мати плакала. Я теж заплакав.

Потім труну забрали. І я ніколи більше не бачив свого батька.

З його смертю лад і спокій пішли з нашого життя. Родина втратила годувальника, і невдовзі нам довелося залишити рідну оселю.

2

Я простую Дев'ятнадцятою вулицею з чужою жінкою. Чим далі ми йдемо, тим виразніше я чую якийсь гук. Намагаюся визначити, звідки він лине, але він скрізь довкола мене. Безнастанний глухий стугін

виповнює повітря. Здається, він підіймається із земних надр; здається, він спадає з незорого неба. Що воно таке? Звідки? Чому?..

— Чуєте, як гуде? — питаю я в жінки.

— Що гуде?.. — Її це анітрохи не цікавить.

І враз мене проймає туга за рідною домівкою. Я роззираюся навкруги, та нашого будиночка ніде не видно. Всі будинки подібні один до одного, всі вони чужі. І люди навколо чужі.

Я в розпачі. Силкуюсь випрочати свою руку з жінчиної.

— Куди ми йдемо?

— На вокзал.— Голос її теплішає.

— Навіщо?

— Поїдемо в Ельсбург.

Я починаю хлипати.

— Хочу додому!.. Хочу до мами!..

Жінка лагідно заспокоює мене. А довкола — великий світ. Усього й не осягнеш. Мчать автомобілі, гуркочуть трамваї. Лунко цокають копита дужих коней, запряжених у великі вози. У вітринах крамниць громадяться дивовижні, незнані речі. Я кручу головою, забувши й про домівку, й про матір. Усе таке нове, незвідане, захопливе!..

Коли ми дісталися до Фордсбурзького вокзалу, наш поїзд уже от-от мав відійти. Ми проштовхалися до вагона. Поїзд рушив. Паровоз пихнув димом і дав пронизливий застережний гудок. Ми знайшли собі місце біля вікна. Жінка сіла на тверду дерев'яну лаву, а я притиснувся носом до брудної шибки, видивляючись надвір.

Паровоз пахкав, чмихав і час від часу протяжно гудів на поворотах. А колеса піді мною неначе примовляли:

— По-ї-ха-ли. По-ї-ха-ли. По-ї-ха-ли.

Потім заговорили швидше:

— Поїхали. Поїхали. Поїхали...

Потім:

— Поїхали, поїхали, поїхали...

І нарешті застукотіли без упину:

— Поїхали-поїхали-поїхали-поїхали-поїхали-поїхали...

Незабаром останні будинки міста лишилися далеко позаду. Земля швидко набігала назустріч і за мить так само швидко зникала з очей: широкі зелені лани, темна рілля, узвози, низини. Подеколи за вікном пропливали пагорби й гори. Кілька разів поїзд пірнав у тунель, і

навколо западала темрява. Потім паровоз застережно гудів і вихоплювався з тунелю вже з протилежного боку гори. За вікном щомить, немовби відлічуючи час, мигтіли високі телеграфні стовпи. А колеса без угаву бубоніли своє: «поїхали-поїхали-поїхали-поїхали-поїхали-поїхали...», аж поки голова в мене пішла обертом.

Коли ми вийшли з вагона й ступили на невелику посипану жорствою платформу в Ельсбурзі, я був запаморочений, сонний і зовсім знесилений. Сонце вже сховалося за обрієм. Усе кругом оповив м'який надвечірній серпанок. І від того навколишня місцевість видавалася мені ще кращою, ніж була насправді.

Жінка взяла мене за руку, і ми рушили в дорогу тими мальовничими місцями. Коли, пройшовши чотири милі, дісталися до її домівки в селищі, я мало не засинав стоячи. Вредедорп лишився десь далеко-далеко. Щасливий і знеможений, я повалився на чужу постіль і міцно заснув.

3

Прокинувся я в незнайомій оселі. Мені стало страшно. Захотілося назад, у звичне життя, до матері, додому.

Первах, поки звивав до людей, у яких тепер жив, та до нового оточення, я почував себе геть нещасним і болісно тужив за рідними місцями.

Та невдовзі ота чужа жінка стала для мене тітонькою Ліз, людиною з ім'ям. Це заспокоювало. Її чоловіка, якого я в перший вечір навіть і не помітив, звали дядечко Сем.

Коли я прокинувся того ранку, дядечка Сема вже не було — пішов на роботу. Як і всі чоловіки в селищі, та й декотрі жінки, він працював на сусідніх фермах, що належали білим.

Того ж таки першого ранку почалось моє буденне життя в Ельсбурзі. Я встав і прибрав постіль. Потім вийшов надвір з невеликим глечиком холодної води та бруском саморобного мила і там, на осонні, умився. Тоді повернувся до хати снідати. Мені дали тарілку *мілі-папу*. Перемелений на грубе борошно маїс кладуть у казанок з гарячою підсоленою водою і варять, весь час мішаючи, хвилин п'ятнадцять. Оце і є *мілі-пап*. З тарілки цього їства та кухля чорної кави й склався мій сніда-

нок. На додачу я дістав дві чайні ложечки цукру, що його міг покласти або в каву, або ж у пап — на свій розсуд. Я вирішив покласти одну ложечку в пап, а другу — в каву. Кава лишилася гірка, та й у тарілці смак цукру майже не відчувався.

Після сніданку я мав п'ять хвилин перепочинку. Вибравши найтеплішу й найзатишнішу місцинку, я сів і обвів поглядом селище, в якому мені відтепер судилося жити.

Будиночки стояли в два ряди, немовби обабіч широкої дороги, — кожий ряд чолом до неї. Одначе ніякої дороги не було. Проміжок, що міг би бути дорогою, являв собою смугу землі, вкриту горбами та вибоїнами. То тут, то там серед трави були протоптані стежечки; то тут, то там впадали в око голі піщані латки, витоптані ногами дітлахів, що завжди грались на тому самому місці. Селище стояло на узгірку між видолинком та річкою; на схід і захід від нього збігали положисті схили.

У вітряні дні піщані латки неначе оживали, і все довкола огортала курява, що хмарою здіймалась над селищем. Дошової пори глибокі вибоїни серед тієї неіснуючої вулиці затоплювало водою, і вони перетворювались на ковбані. Коли дощі минали, дітлахи ловили в тих озерцях пуголовків. Після тривалих дощів ми ще довго знаходили серед мулу жабенят, хоч води в ковбанах уже й не було.

У будиночках здебільшого було по дві кімнати. Деякі господарі прибудовували до них позаду ще одну комірчину. Але тоді не лишалось ані клаптика вільної землі, щоб посадити якусь городину, — будиночки стояли на невеличких, обведених парканчиком ділянках, а земля належала фермерам, у яких працювали мешканці селища. Зате навколо цих обгороджених острівців на всі боки розляглись широкі простори незайманої землі.

Селище будували самі мешканці. А що вони не мали певності в завтрашньому дні, то майже ніхто не вкладав душі у свою працю. Стіни були зліплені з невипалених грубих цеглин. На покрівлю йшли листи гофрованої бляхи, що їх прибивали цвяхами або ж сяк-так склепували над кроквами. Дірки й шпари затуляли ганчір'ям. То був надто ненадійний захисток від холоду та дощу.

Всім своїм виглядом селище цілком пасувало до голої та непривітної навколишньої місцевості. У сусідньому видолинку не росло ані деревця. Ген на схід і на захід,

аж до небокраю, тяглась безбарвна, ледь похила рівни-на. Навіть небо виглядало холодним, далеким і недо-сяжним.

Здавалося, тільки річка трохи скрашує цей похмурий краєвид. Там, де вона протікала, бовванів ряд зелених верб. То були єдині дерева в усій околиці. «Неодмінно піду туди,— вирішив я.— Спускаюся до річки й подивлюсь на оті дерева».

З хати вийшла тітонька Ліз. Мої п'ять хвилин мину-ли. Вона дала мені два відра.

— Криниця в кінці вулиці.

Я взяв відра й вийшов за хвіртку. Біля криниці вже стояли жінки й діти. Я був новачок, і тому всі обернули-ся до мене. Я вступив очі в землю. Слідом за мною при-йшов маленький хлопчик, не більший за мене.

Нарешті всі понабирали води й пішли собі. Зостали-ся тільки я і той хлопчик. Черга була моя, але я не знав, що робити, й звів очі на хлопчика.

— Іди ти перший.

Він рушив був до корби, але ту ж мить передумав.

— Ні. Зараз твоя черга.

А я сподівався побачити, як орудуватиме він.

На цямрині стояло відро, обтяжене залізною штабою. Я взявся за корбу й почав розкручувати вірвовку.

— Відро,— нагадав хлопчик.

Воно все ще стояло на цямрині. Довга петля вірвовки гойдалась у темному череві криниці. Я пустив корбу, нахилився і штовхнув відро у криницю. Тільки-но ви-простався, як вірвовка натяглась і корба нараз крутну-лася вниз. Мене з силою вдарило в підборіддя, потім у груди. Я повалився горілиць. Щелепа занімала, в роті стало солоно від крові. Просто наді мною шалено крути-лася корба. Аж ось, так само раптово, вона спинилась. Я поволі підвівся й відчув, як нестерпно болять груди та підборіддя.

Хлопчик сміявся, тримаючись за боки. Потім побачив, що з рота в мене тече кров, і раптом перелякався. Очі його розширились.

— Ти помреш? — прошепотів він.

До криниці вже простувала розгнівана тітонька Ліз, голосно гукаючи:

— Щоб ти мені затамив раз і назавжди — часу не гайнувати! Я з тебе шкуру злуплю, якщо ти валандати-мешся, коли я тебе по щось послала! В мене ще онде

ціла купа білизни! Щоб ти мені це затамив, а то я з тебе, гаспада, душу виб'ю!..

Сусіди виглядали з дверей, щоб дізнатися, через що знялась така буча. Та коли тітонька Ліз побачила мое обличчя, гнів її враз змінився тривогою.

— Що сталося?

Я намагався щось сказати, але не міг. Мені було так боляче, що я не міг навіть плакати. Стурбована тітонька Ліз труснула мене за плечі.

— Що сталося?

Хлопчик злякано прошепотів:

— Він помре, тітонько?

Тітонька Ліз обернулася до нього. І він розповів їй усе, як було. А на закінчення повторив своє нагальне запитання:

— Він помре, тітонько?

— Та ні ж бо, Ендрісе! — сердито відказала тітонька Ліз.

— А я от бачив, як у собаки текла кров, і він помер,— не заспокоювався Ендріс.

— Ну певно ж, ти не знав,— мовила до мене тітонька Ліз.— І як я про це не подумала!..— Брови її заклопотано нахмурились.

Тим часом до криниці вже поспішала Ендрісова мати, наша найближча сусідка, прикликаючи на його голову всіх чортів за те, що він так забарився з водою. Побачивши мій закривавлений рот, вона також змовкла.

Тітонька Ліз обняла мене за плечі й квапливо повела додому. По дорозі хтось гукнув їй:

— Промий йому рота водою з сіллю! Це допоможе!

Коли ти порізав пальця, його треба вмочити в солону воду. Кажуть, вона добре втамовує біль. Коли в тебе з носа тече кров, промий його солоною водою. Кажуть, вона зупиняє кров. Коли болить вухо, накапай у нього теплої солоної води. А коли застудиш горло, теж положи його солоною водою. Якщо в тебе ячмінь на оці, солоня вода його вилікує. Якщо заболить зуб, наברי в рота гарячої солоної води і почекай, доки вона дійде до хворого кореня. Коли ріже в животі, нема кращих ліків, ніж великий кухоль теплої солоної води... За часів мого дитинства сіль була панацеєю від усіх недуг. І, слово честі, майже завжди помагала!

Я кілька разів промив рота солоною водою, і кровотека припинилась. Біль теж трохи вщух. У роті пекло,

один зуб хитався, губи розпухли, та загалом нічого страшного зі мною не сталося. І скоро я вже міг знову йти до криниці.

Тепер, коли Ендріс упевнився, що я не помру, ми швидко заприятелювали, і з його допомогою я навчився орудувати корбою. Ми разом понаносили води — спершу тітоньці Ліз, потім його матері.

Того дня тітонька Ліз прала білизну. Та незабаром виявилось, що прала вона кожного дня. А вечорами майже завжди прасувала. Щовечора дядечко Сем приносив додому величезний клунок брудної білизни і щоранку забирав з собою чисту. Для мене це довго було загадкою. Та згодом я дізнався, що то білизна хазяїв, білих людей, у яких працював дядечко Сем.

Тітонька Ліз мала в дворі дві балії. Через увесь двір були навхрест протягнуті мотузки, і коли на них сушилася білизна, там ніде було й кроку ступити. Одна балія стояла на каменях над вогнищем, що його розпалювали в обкладеній цеглою ямі. Поруч лежала велика купа сухих коров'ячих кіз'яків, що правили за паливо.

Наносивши вдосталь води на прання, ми заходились наповнювати іржавий бак під ринвою. Потім я приніс два цеберки в кадіб з питною водою, що стояв у хаті. Вода, яку я туди вилив, була руда, майже непрозора. Я спостерігав, як каламуть осідає на дно. Коли вода стала прозоріша, я побачив на дні чорного водяного павука, що повільно лазив по осаду. Копошилися там і ще якісь ледь помітні живі істоти. Я сказав про це тітоньці Ліз. Вона засміялася:

— Дарма, звикнеш. Я ж, бачиш, не вмираю. Не треба тільки пити з дна. Вони всі там і зостануться. А тепер підеш з Ендрісом і назбираєш кіз'яків, та не барись, гляди, бо в мене зовсім мало лишилося. Мішки отам у кутку. Візьми в шафці шматок хліба.

Я взяв мішки й дістав із шафки черствий окраєць. Тоді помчав до Ендріса.

— Гайда! — гукнув він і стрімголов пустився вперед. Я подався слідом.

Ми бігли навпростець незайманим степом, ледь-ледь збочуючи на схід сонця, так що зрештою, десь далеко попереду, мали вийти до річки. Ендріс усе більше випереджав мене, і я гукнув:

— Гей, Ендрісе!

Він спинився. Я надав ходу й наздогнав його.

— Не біжи так швидко.
— Треба бігти.
— Чому?
— Бо інші все повизбирують.
— А де вони?
— Мають бути десь недалеко.
— Де?
— Там, де є кізяки, дурню!
— А де це?
— Та не балакай, а біжи. Побачиш.
— Я стомився.
— Біжімо, кажу!
— Давай трохи пройдемо.
— Хочеш, щоб тітонька Ліз тебе відлупцювала?
— За віщо?
— Як будеш іти, то, поки причалапаєш, там нічого не залишиться. Вернешся додому з порожніми мішками. Ой і перепаде ж тобі, хлопче! Ти бачив, які в неї руки? Моя мати худюща, та й то б'ється як чорт. А вже тітонька Ліз своїми ручиськами так дасть, що й не встанеш. Біжімо!

— Таж я стомився!

Він щодуху помчав далі. Я не помітив, які руки в тітоньки Ліз, але тепер, коли думав про них, мені ввижалися величезні колоди, що молотять мене. Забувши про втому, я кинувся слідом за Ендрісом. Віддаль між нами поступово зменшувалась. А коли ми вибралися на невеликий узгірок, то вже бігли майже поряд.

— Онде вони! — гукнув Ендріс.

Далеко попереду купка дітлахів брела степом, граючись на ходу. Ми трохи притишили біг і підтюпцем подалися через широку зелену низину. Ще далі, попереду дітей, під лагідним промінням сонця паслася череда корів.

Ми наздогнали дітлахів. Ендріс зараз же пристав до ігор та балачок. Я йшов осторонь. Я був новачок, чужинець, і мав ще заслужити право увійти до їхнього гурту.

Трава, по якій ми йшли, була густа й колюча. Вона боляче колола мені ноги крізь дірки в матер'яних капцях. Трохи нижче й ліворуч від нас, там, де текла річка, стояли верби. Деревя були миршаві, їхнє бліде листячко світилося проти сонця. Вони росли двома майже рівними рядами, і можна було догадатися, що там, де ми

тепер ішли, колись, за давніх-давен, розлягалось широке річкове плесо.

Ранкове сонце припікало дедалі дужче. Степ був широкий, безкрай і дуже тихий. Здавалося, що ми, дітлахи, та ще ота череда худоби — єдині живі істоти на землі, що ми володіємо й нею, й небом, а водночас і належимо їм. Легенький вітерець, що повівав над степом, доніс дзвінкі дитячі голоси до корів, і ті знехотя повернули голови. Одна чи дві привітали нас поважним «му-у-у».

Косоокий хлопець, що був, як видно, загальноновизнаним ватажком, підніс руку догори. Всі спинились. Ендіріс підбіг до мене й прошепотів:

— Як він скаже «гайда», мерщій починай збирати. Не барися.

Я згадав про руки тітоньки Ліз. Мені зовсім не хотілося, щоб ті важкі руки лупцювали мене. Але мені не йшли з думки корови. Може, вони кусаються?

— А вони не кусаються?

— Хто?

— Оті, що там... — показав я.

Ендіріс аж скорчився від реготу. Тоді обернувся до інших.

— Ви чули? Він питає, чи корови не кусаються!

Всі також зареготали.

— Міський дурник! — вигукнув хтось.

— Заткни пельку! — звелів косоокий. — Гайда!

Усі враз забули про мене. Ми розбіглися в різні боки й почали збирати дорогоцінні кізяки. Кізяки — це вогонь, на якому варять їжу. Це — полум'я в коминку, що захищає людину від холоду. Це — гаряча вода для прання, за яке платять гроші, а гроші — це хліб щоденний.

Ми гасали туди й сюди, халаючи висохлі пласкі коржі й кидаючи їх у мішки. То була не дитяча забавка, а поважне діло. Від нього залежало життя. Ліворуч од мене два хлопчаки завелися сперечатись за кізяк, на який обидва натрапили одночасно. Невдовзі суперечка перейшла в бійку. Та інші були так захоплені пошуками, що навіть не спинились подивитися на них. Я зовсім забув про свій страх-перед коровами і шастав між ними, підбираючи кізяки. Побачивши великий корж, я кинувся до нього. Але в ту ж мить його помітив ще один хлопчик. Ми злісно зиркали один на одного, наче два голодних собаки над кісткою. Нарешті я згадав, що

мені, чужинцеві, ще не випадає вступати в бійку як рівному — треба спочатку утвердитися серед них. І я повернув геть, залишивши суперникові ту добренну здобич.

Напхавши один мішок, я взявся до другого. Але тепер кізяки траплялись не так часто. Суперництво розгорялося дедалі дужче. Все частіше спалахували бійки. Я поминув хлопчика, що стояв навколішки і з носа в нього капала кров. Дві маленькі дівчинки вчепились у волосся одна одній. Несподівано я зіткнувся з іншим хлопчиком. Той відштовхнув мене, і я впав на землю, але зараз же підхопився на рівні. Хлопчик чекав, стиснувши кулаки, готовий до бійки. Я глянув йому у вічі: він був видимо наляканий не менш за мене самого. Не знаю чому, але, побачивши в його очах переляк, я відчув себе не таким самотнім. Я відвернувся від нього, завдав собі на плечі повний мішок і підтюпцем рушив далі, нишпорячи очима в траві. Тепер я вже помічав кізяки здалеку. Хлопчик вилаявся мені навздогін, і в голосі його бринів безпорадний розпач.

Скрізь довкола мене сновигали дітлахи з мішками на плечах; вони кидались то туди, то сюди, нахилилися, хапали кізяк, кидали його в мішок, тоді бігли далі. Відстань між нами поступово збільшувалась, аж поки всі ми розбрелися так далеко, що втратили одне одного з очей.

Коли я наповнив обидва мішки, сонце вже стояло високо в небі, а я був сам-один у якійсь довгій вузькій западині. Повалившись на землю, я прихилився спиною до мішка. Я почував себе зовсім знеможеним. То була не просто втома. Далося взнаки безнастанне нервово напруження під час пошуків. І тепер, коли воно минуло, мене поїняла цілковита байдужість.

Трохи перегодя я звівся на ноги. Треба було шукати дорогу додому. Кругом — ані душі. Я огледівся навсібіч: річка мала бути десь праворуч. Якщо я триматимуся річки, весь час відхиляючись трохи ліворуч од неї, то напевне потраплю до селища.

Я завдав мішки на плечі й вибрався із западини. Хоч як я стомився, проте йшов не спиняючись, аж поки опинився на невеликому пагорку. Внизу, в долині, паслися корови. Отже, я не помилився: то була дорога додому. Там-таки, поміж корів, усе ще бродили поодинокі дітлахи. Ще декотрі були ліворуч, трохи позад мене. А більшість уже простувала додому далеко попереду.

Я спустився в долину, приєднався до тих, що zostалися, і ми мовчки почували геть, згинаючись під вагою своїх мішків.

Попереду по двоє і по троє брели інші діти. Решта плентала позаду. За всю дорогу майже ніхто не обізвався ані словом. Здавалося, всі були так само знеможені й байдужі, як і я.

Незабаром долина з коровами лишилася позаду, і ми вийшли на похмуру тверду рівнину, де навіть трава була обрідна й миршава. Раз у раз ми переходили через глибокі западини у вивітрієному ґрунті, поминали пустки, де не росло ані стеблинки, а земля перетворилась на дрібний піщаний порох.

Дорога назад видалась мені незмірно довшою. А мішки на плечах за кожним кроком ставали все важчі.

Додому я добувся десь перед заходом сонця. Тітонька Ліз усе ще поралась коло балій з білизною. Вона через силу випросталась. Я скинув мішки біля вогнища. День був не жаркий, проте обличчя тітоньки Ліз рясно зрошував піт. Очі її були налиті кров'ю, а плаття прилипло до тіла й змокло під пахвами. Я помітив, які великі в неї руки; від цілоденного прання вони побіліли, набрякли й здавалися ще більшими. На її похмурому від утоми обличчі проступила усмішка.

— Стомився?

Я кивнув головою.

— Перший раз воно завжди найважче,—мовила тітонька Ліз.

Вона обняла мене за плечі й пригорнула до себе. Мені враз неначе полегшало. Навіть тупий біль у попереку, здавалося, зовсім ущух.

— Зараз вип'ємо кави,—сказала тітонька Ліз.

Вона підігріла каву, що лишилася від сніданку.

— Тітонько Ліз, а коли ви обідаєте?

— Коли приходять дядечко Сем.

Ми випили каву, і тітонька Ліз повернулася до своїх балій. Я вибрав найзатишніший куточок під хатою і сів на землю. В животі у мене булькала кава. І всередині, і зовні було тепло. Я притулювся спиною до стіни й заплющив очі...

Раптом звідкись, наче дуже здалеку, до мене долинув голос тітоньки Ліз. Вона торсала мене за плече.

— Прокинься!

Я розплющив очі.

— Ходімо,— сказала тітонька Ліз.

Вона рухалась повільно й важко; здавалося, тільки зусиллям волі примушувала своє велике тіло триматися рівно.

Величезний клунок спорожнів. Увесь двір був завішаний випраною білизною, що аж сяяла чистотою. А в балії чекала своєї черги ще чимала купа, яка не вмістилась на мотузках.

Я пощулився й підвівся. Тоді рушив слідом за тітонькою Ліз — за хвіртку, на оту широку смугу землі, що мала б бути вулицею, повз криницю і далі в степ. Ішли довго, аж поки селище зовсім зникло з очей. Так ми дійшли до ряду пагорбів по той бік долини. Тітонька Ліз нахилилась і зірвала кілька широких листочків, що росли серед трави. Вона подала їх мені.

— Це *моєрога*. Роздивися добре, бо завтра підеш сам. Вона росте серед кропиви.

Я розглядав листочки дикого шпинату. Тітонька Ліз підбрала край фартуха й почала швидко та спритно рвати ті листочки. Кропива їй анітрохи не дошкуляла. У мене це виходило повільніше й незграбіше. Я намагався не торкатись кропиви, та невдовзі мої руки вкрилися червоними пухирцями і їх мов огнем пекло.

Нарешті пелена була повна. Ми повернули назад. Наближався вечір. Степ оповився легким серпанком туману. Стало холодніше. Поки ми вернулися додому, надворі вже споночіло.

— Розпали вогонь,— звеліла тітонька Ліз.

Я сів навпочіпки біля таганця й накладав на жар купу кізяків. Коли вони зайнялись, над таганцем закурився голубуватий запашний димок, що, звиваючись змійкою, полинув у темне небо. Підійшла тітонька Ліз і присіла поруч мене. Гріючись біля вогню, вона взялася готувати *моєрогу*. Я дивився на неї і раптом відчув нестерпний голод.

— Тітонько Ліз...

— Чого тобі?

— А коли приходить дядечко Сем?

— Дуже хочеш їсти?

— Еге.

— Скоро вже.

Спереду мені припікало, а спина починала дубіти від холоду. Я сидів і думав про дядечка Сема. Минулого

вечора я його, власне, й не бачив — був надто знесилений і сонний. Цікаво, який він з виду? Тітонька Ліз уже набрала для мене певної подоби. Коли я думав про неї, в моїй уяві поставали дужі руки, яких так боявся Ендріс; хрипкий, проте лагідний голос; налиті кров'ю очі на широкому багрово-коричневому обличчі; зламаній передній зуб, що його було видно, коли вона всміхалася; безмірна важка втома; заспокійливе тепло її грубих рук. Жива людина. А дядечко Сем? Я намагався відтворити в пам'яті і його образ: адже бачив дещо напередодні ввечері. Та нічого не виходило. Було тільки ім'я: дядечко Сем.

Ну, та дарма, скоро він повернеться додому. Ми сядемо вечеряти. І я роздивлюсь його.

Тітонька Ліз з верхом натоптала моєрою великий казанок і поклала на покришку важкий камінь. Я відсунувся від вогню: жар пік мені обличчя. Зате спина дедалі дужче клякла з холоду. Тепер таганець не так курів. Кізяки розгорілись ясніше. А в навколишній темряві лунало цвірчання комах, кумкання жаб і ще безліч різних звуків, яких я не міг і вгадати. Коли ж це воно все почалося? Здається, ось іще тільки-но кругом було тихо, аж раптом я почув усі оті голоси. Я озирнувся в темряву й побачив мерехтливі вогники світляків, що безнастанно снували довкола.

Коли вогонь добре розгорівся і зовсім перестав курити, ми перенесли таганець до кухні й зачинили двері від холоду, темряви та нічних голосів степу. Я зручно вмістився на ряднині в кутку й дивився звідти, як тітонька Ліз готує вечерю.

Вона зварила густий, що аж розсипався на грудки, мілі-пап і, коли він був майже готовий, вкинула в казанок маленьку грудочку жиру. Тоді поклала на таганець дві залізні штаби, відсунула мілі-пап на самий край і поставила на вогонь казанок з моєрою.

Нарешті прийшов дядечко Сем. Він рвучко розчинив двері і впустив до хати струмись холодного вечірнього повітря. Він був дуже високий на зріст і мало не чіпляв головою сволюки. Одначе то була тільки омана зору. Я дивився на нього з підлоги, й через те він видався мені таким височенним. Насправді ж був не більший за тітоньку Ліз. До того ж дуже худий. На обличчі в нього випиналися всі кістки, неначе шкіру натягли просто на череп. Його маленькі очі визирали з глибоких западин.

То були суворі й невблаганні очі. А обриси вуст свідчили про тверду, незгідливу вдачу.

За плечима в дядечка Сема була торбина.

— Вечір добрий, Семе,— озвалася тітонька Ліз.

— Добривечір, Ліз...— Голос його був хрипкий.

Він поклав торбину на стіл, зачинив двері, почепив бриля на цвях при одвірку й звів очі на мене. Я зараз же втупився в підлогу.

— Ну, як він тут?

— Мало не вбився біля криниці,— відказала тітонька Ліз.— Але хутко оклигав.

— Щось робив?

— Робив. Ти купив те, що я просила?

— Так. Ми заборгували вже цілий фунт.— У голосі дядечка Сема забриніла гіркота.

— Білизну приніс?

— Надворі.— Він обернувся до мене.— Занеси в хату.

— Нехай лежить там,— мовила тітонька Ліз.— Мене вже нудить від їхнього бруду.

Я знову забився в свій куток. Дядечко Сем сів на лаву біля таганця і стомлено втупив очі в огонь. Тітонька Ліз зняла з таганця моєрогу. Потім дістала з шафки три шматочки шкварки й поклала підігріти. Зарізавши свиню, її білюють; грубу шкуру смажать, аж поки вона стане коричнева, тоді ріжуть на квадратні шматочки й продають. Оце і є шкварка. В Ельсбурзі, недалеко від залізничної станції, була свинарська ферма, де мешканці селища купували шкварку.

Вечеря була готова. Тітонька Ліз розклала її на три олов'яні миски: купку мілі-папу, ложку моєроги й шматочок шкварки на кожному. Тоді сіла на лаву поруч із дядечком Семом. Він проказав молитву:

— Дякуємо тобі, боже, за дарований нам хліб. Амінь.

Ми взялися до їжі.

Поки ми вечеряли, на таганці грілися чотири праски. Я з подивом думав про те, як уварилась моєрога: так багато поклали в казанок, а так мало вийшло. То була найсмачніша страва у вечері. Коли я спорожнив свою миску, тітонька Ліз сказала:

— Можеш вишкребти казанок.

Я заходився відколупувати ножом хрустку коричневу скоринку на дні казанка від папу. Яка ж то, виявилось, смачна річ!

Останнє, що мені лишилося зробити того дня,— це вимити посуд. Коли я впорався з ним, тітонька Ліз послала мені постіль на підлозі в кутку. Дядечко Сем сидів, не зводячи очей з вогню, і колупав у зубах обгорілим сірником. На таганці поруч із прасками парувала кавка — дядечкові Сему на сон грядущий. Я поставив на місце вимитий і витертий посуд, тоді почалапав у свій куток.

Скинувши з ніг матер'яні капці, я побачив, що вони проносяться ще день-два, не більше, а тоді мені доведеться ходити босоніж. Потім стягнув з себе коротенькі штанці кольору хаки. Мое голе тіло відразу ж пронизав холодний протяг. Я квапливо пірнув під ковдру. Полум'я саморобної лойової свічки мерехтіло. Тітонька Ліз налила каву в кухоль і подала дядечкові Сему. Тоді прибрала зі столу і взялася прасувати.

Я крадькома позирав на дядечка Сема. Востаннє він розкрив рота, щоб подякувати тітоньці Ліз за вечерю. А тепер сидів з кухлем у руках, втупивши незворушний погляд у пригаслий вогонь. Я заплющив очі. В моїй уяві ще не склався образ дядечка Сема. Живої людини ще не було. Було ім'я, була якась наче тінь і — мовчання. Я дивився на нього з острахом, бо нічого ще про нього не знав.

Я задрімав, тоді прокинувся. Тітонька Ліз усе ще прасувала. Дядечко Сем так само сидів, не зводячи невидючих очей з останніх спалахів вогню. Я знов задрімав і знов прокинувся. Дядечка Сема вже не було. Тітонька Ліз усе ще прасувала. Свічка майже зовсім догоріла. Блюдечко, на якому вона стояла, було закапане розтопленим лоем.

— Уже кінчаю, Семе,— обізвалася тітонька Ліз.

Я заснув.

Уклад мого життя було визначено. Кожного наступного дня я робив ту саму роботу і їв ту саму страву. Трохи згодом я навчився виконувати свої хатні обов'язки швидше, спритніш і щодня вигадував часинку на прогулянку до річки. В неділю на додачу до звичайного їства був маленький шматочок м'яса. Іноді я діставав серед дня скибочку хліба, щоб хоч трохи погамувати голод. Кожного дня тітонька Ліз прала білизну, і кожного вечора, коли я засинав, вона все ще прасувала.

З часом я перестав боятися мовчання дядечка Сема. Звичайно, бувала й деяка одміна. Та загалом усі мої дні минали так само, як отой перший день.

4

Середа була особливим днем. Щосереді всі дітлахи селища вирушали в далеку дорогу до залізниці по шматочки смаженої свинячої шкури, що в будень заміняла м'ясо. Напередодні ми мали наготувати подвійний запас кіз'яків та моєроги.

Я поснідав і вимив посуд. Тітонька Ліз уже поралася в дворі коло балій. Над обрієм саме показалося біде, оповите серпанком туману сонце. На траві в степу лежав грубий шар стріблястої паморозі.

— Ти готовий? — гукнула тітонька Ліз.

Я вийшов до неї. Вона струсила з набряклих рук мильну піну й витерла їх об фартух. Тоді, відгорнувши край фартуха, застромила руку в якусь потаємну кишенюку під численними ситцевими спідницями, що були на ній, і видобула звідти шестипенсову монетку. Зав'язала її в ріжок кольорової шматини й подала мені.

— Гляди мені, не загуби... Там у шафці дві скибки хліба, візьми меншу, але не їж, доки не підеш назад. З'їси разом з маленьким шматочком шкварки. Тільки з маленьким, зрозумів?

— Так, тітонько Ліз.

— Ну, йди вже.

Я взяв скибочку хліба й поклав її в торбину, в якій мав нести шкварку.

— До побачення, тітонько Ліз! — І підтюпцем подався з двору, однією рукою затиснувши в кишені шматину з грішми.

Біля Ендрісового дому я спинився.

— Гей, Ендрісе!

Чекаючи на нього, я весь час пританцьовував. Коли рухатись, холод не так дошкуляє босим ногам.

Із хвіртки вибіг Ендріс. Навздогін йому розлігся застережливий материн голос:

— Загубиш гроші — шкуру злуплю!

— Ет, жінки! — з досадою мовив Ендріс.

Перед моїми очима на мить майнула постать кощавої темношкірої жінки, що схилилась над балією. Ми вибіг-

ли в степ. Попереду й позаду нас, збившись купками по двоє і по троє, дріботіли інші діти.

Ранкове повітря було пронизливо холодне; воно боляче щипало за ніс, так що аж сльози на очі навертались; у горлі кололо, наче крижаними голками; з носа в мене звисала капка. Я спробував дихати ротом, але так було ще гірше. Холод закрадався під сорочку й штанці, шкіра взялася сиротами, а в пальці аж зашпори позаходили. Ноги теж геть задубіли, і їх неначе одібрало, проте, ступаючи, я щоразу відчував гострий біль. Мене поймав дедалі більший розпач.

— Милій боже! — нараз вигукнув Ендріс.

Я обернувся. Очі в нього почервоніли, по щоках котилися сльози. На посинілому від холоду обличчі застигла болісна гримаса.

— Ходімо швидше, — сказав я.

— Думаєш, допоможе?

Я кивнув головою. Ми припустили хутчій і випередили двох хлопчаків, що з голосним плачем бігли дорогою. Всі ми були однаково безпорадні перед холодом, цим жорстоким і безжальним ворогом, від якого не було порятунку. Жалюгідні, зацьковані істоти, ми не мали чим зарадити лихові. Щоранку й щовечора зимовими місяцями всі мешканці селища — старі й малі, кволі й дужі — тяжко страждали від лютого холоду. Тільки десь близько полудня, коли сонце підіймалося високо над землею, наставали короткі тепліші години. Нам, малечі, холод, а надто холод вранішній, уявлявся якимсь страшним нелюдом. Ми тільки так і казали — *він*. Він був потворним чудиськом з лихими думками й замірами, що прагнуло всіх нас занапастити. Чим жалюгідніші ми ставали, тим дужче він зловтішався. Ендріс розповів мені, як минулої зими *він* застукав і звів зі світу одного хлопчика.

Голод також був нашим ворогом, але з ним ми могли дати собі раду, і він навіть мав деякі свої позитивні сторони. Голод перетворював нашу вбогу їжу — пап, моєрогу, шкварки — на розкішні ласощі. Коли він давав нам спокій, ми могли думати й говорити про нього поблажливо, часом навіть усміхаючись на ту згадку. А от зимовий холод ніколи не давав нам спокою. *Він* ні на часинку не відступався від нас. Хіба що трохи слабшав серед дня і за тихої години. *Він* був запеклий ворог. А тієї середи, коли ми бігли рано-вранці степом,

лютував, пронизував і допікав до живого ще дужче, ніж звичайно.

Сонце піднялося вище. Скута морозом земля відтавала, і низенька травиця змокрила й поникла. Наші ноги з болем відклякали. З пальців на руках поступово одходили зашпори. Холод став не такий нестерпний, і ми побігли повільніше.

Підбиваючись вище, сонце виринуло з імлистого серпанку і тепер скидалося на справжнє, хоча й холодне, світило. Коли воно стало в нас просто над головою, ми вийшли на піщану дорогу — це означало, що до залізниці вже недалеко. Інших дітей ніде не було видно. Ми з Ендрісом простували самі безлюдною дорогою серед широкого степу. Тепер ми вже не бігли, а швидко йшли. А невдовзі настільки очунали, що спромоглися й заговорити.

— Далеко ще? — спитав я.

— Кілька хвилин, — відказав Ендріс.

— У мене є хліб.

— У мене теж. Може, з'їмо зараз?

— Ні, коли будемо вертатися, — мовив я. — Зі шматочком шкварки.

— Згода... Біжімо наввипередки до роздоріжжя!

— Гарзд.

— Гайда!

Ми разом помчали вперед, тільки п'яти замелькали. Незабаром Ендріс обігнав мене й добіг до роздоріжжя на кілька кроків попереду.

— Я перший! — радісно вигукнув він, хоч і досі цокотів зубами від холоду.

Потім ми почали шпурляти камінці на дорогу просто себе, кожен силкуючись кинути далі за другого. Я переміг і запропонував покидати ще. Та Ендрісові це скоро набридло. Ми знов побігли наввипередки. Знову він був перший. Він хотів бігти ще раз, але я відмовився. Я волів кидати камінці, та він не погодився. Отак, надувшись один на одного, ми дісталися до свинарської ферми.

Ми пішли стежиною між огорожами, обминаючи довгі білі будівлі. Звідусіль чулося рохкання свиней. Коли ми проходили повз один будинок, двері якого були відчинені, звідти раптом вискочив величезний собака і, вишкіривши зуби, з лютим гарчанням порвався до нас. З переляку ми зовсім забули, що він за огорожею, і

кинулися навікача. Сам того не помітивши, я залишив Ендіріса далеко позаду. Ми озирнулись і побачили, як молода біла жінка загнала собаку в дім.

— Проклятуці бурські пси! ¹ — лайнувсь Ендіріс.

— Про що це ти? — спитав я.

— Їх зумисне навчають кидатись на нас. Стережися цих собак. Колись один такий вчепився в мого старого, то добре пошматував йому ноги.

Я згадав, що випередив Ендіріса.

— Ага, а я переміг!

— Це тільки з переляку,— відказав він.

— І все-таки я переміг.

— Страхополох,— глузливо кинув він.

— Сам ти страхополох!

— Ось як дам зараз!

— Дивись, щоб я тобі не дав...

стежиною ішли двоє білих, і це відвернуло неминучу бійку. Ми квапливо шмигнули повз них і рушили далі, до широкого піддашка, де вже зібралася чимала черга. В ній стояли й дорослі й діти. Всі дорослі й багато хто з дітлахів були чужі, не з нашого селища.

Черга посувалася повільно. Білий молодик, що був за продавця, рухався лівиво, раз у раз перекурював. Час від часу він кидав роботу і кудись ішов.

Нарешті, коли минуло вже, здавалося, багато годин, підійшла й моя черга. Ендіріс стояв позад мене. Я дістав із шматини шестипенсовик, щоб подати його продавцеві.

— Ну? — мовив він.

— На шість пенсів шкварки, будь ласка.

Ендіріс штовхнув мене ліктем у спину. В погляді білого майнула холодна лють. Ендіріс зашепотів мені у вухо.

— Ну? — крижаним тоном повторив молодик.

— Будь ласка, *баасе* ²,— сказав я.

— То чого тобі треба?

— На шість пенсів шкварки, будь ласка.

— Як?

Ендіріс штурхнув мене під ребра.

— На шість пенсів шкварки. Будь ласка, *баасе*.

— Як?

— На шість пенсів шкварки. Будь ласка, *баасе*.

— Ти що, недавно тут?

¹ Бури, або африканери — нащадки голландських колоністів, що з'явилися у Південній Африці в середині XVII ст.

² Хааян, пан.

— Так, баасе.

Він не спускав з мене пильного погляду. Я тим часом роздивлявся його черевики.

Нарешті він узяв мого шестипенсовика. Я підставив торбину, і він насипав туди шкварки з великої купи на ряднині, розстеленій просто на землі. Обернувшись, я крадькома позирнув на обличчя білого. Наші очі на мить зустрілись, і я побачив у його погляді зловтіху та глум. Чекаючи Ендріса, я став у кінці черги, там, де мене не міг дістати глузливий погляд білого.

Стояла найтепліша година дня, коли ми рушили додому знайомою вже піщаною дорогою. Я дістав свою скибочку хліба і, поклавши на неї невеликий шматочок масної, ще теплої шкварки, мовчки жував. Ми й дотепер не помирились, і Ендріс їв свій хліб із шкваркою, простуючи з другого боку дороги.

— Дурноверхий йолоп! — гукнув він, глузуючи з мене, бо я не знав, як треба звертатися до білого.

— Сам ти йолоп! — огризнувся я.

Отак пересварюючись, ми підійшли до роздоріжжя. Ендріс перший помітив небезпеку і перебіг на мій бік дороги.

— Білі хлопці! — мовив він.

Їх було троє. Два таких, як ми, і один трохи більший. Зі шкільними ранцями за плечима, вони наближались до нас від залізниці.

— Нам краще втекти, — сказав Ендріс.

— Чому?

— Ні, тоді вони кинуться за нами. Ходімо далі, тільки швидше.

— Чому? — перепитав я.

— Мовчи, — відказав він.

Його тривога передалась і мені. Про сварку було забуто. Ми рушили поряд так швидко, як тільки могли. Білі хлопці побачили нас і теж наддали ходу. Ми поминули роздоріжжя, сподіваючись, що, може, вони повернуть на другу дорогу. Озирнутися назад ми не наважувались.

— Чуєш їх? — спитав Ендріс.

— Ні.

Я крадькома зирнув через плече.

— Ідуть за нами.

— Ходімо швидше, — сказав Ендріс. — Якщо почнуть наздоганяти — побіжимо.

- Гей, ви!
— Не обертайся,— остеріг Ендріс.
— Готентоти! ¹

Ми швидко простували далі.

- Бісові кафри! ²

Попереду дорога повертала. За поворотом росли кущі. Діставшись туди, ми могли побігти, і наші переслідувачі помітили б це надто пізно.

- Швидше! — підганяв Ендріс.

Вони почали кидати на нас камінням.

- Коли заїдемо за кущі — біжи,— сказав Ендріс.

До кущів за поворотом було вже зовсім близько. Ми мали от-от зайти за них.

До нас долинув дзвінкий хлоп'ячий голос:

- Ваші батьки — брудні чорні мавпи!

- Біжімо! — гукнув мені Ендріс.

Раптовий спалах нестримного й безтямного гніву змусив мене спинитись і обернутися.

- Брешеш! — зойкнув я.

Хлопець, що йшов попереду, тицьнув на мене пальцем.

- Паскудна чорна мавпа!

Не тямлячи себе з люті, я рушив до нього.

— Брешеш! — кричав я.— Мій батько був кращий за твого!

Я підступив до них. Більший хлопець вийшов наперед і став між мною і моїм кривдником.

— Мій батько був кращий за твого! Ти брехун! — не вгавав я.

Більший хлопець навідліг ударив мене по обличчю. Я заточився, тоді випроставсь і кинувся до хлопчиська, котрий образив мого батька. Підскочивши до нього, я щосили затопив йому в обличчя. В ту ж мить мене оглушив важкий удар у потилицю. Я вчепився в хлопця, що був переді мною, і ми разом повалилися на землю.

— Брехун! — промовив я крізь зціплені зуби, лупцюючи його скільки було моєї сили.

Удари без упину сипались на мене — по голові, по спині, по обличчю,— але мій ворог був піді мною, і я нещадно молотив його, весь час примовляючи:

¹ Один з давніх африканських народів; тут — як зневажливе назвисько.

² Зневажлива назва уроджених африканців.

— Брехун!.. Брехун!.. Брехун!..

Нараз перед очима в мене спалахнули вогненні кола. Потім усе поринуло в темряву.

Коли темрява відступила, я побачив Ендріса, що стояв навколішках поруч мене.

— Милий боже! Я думав, вони тебе вбили.

Я сів. Білих хлопців ніде не було видно. Мабуть, вони, так само як і Ендріс, подумали, що я вмер, і з переляку втекли. У роті в мене пекло, язик і губи розпухли. До носа було боляче доторкнутися. Потилицю ломило. З носа капотіла кров. Я втер її шматинною, в якій ніс гроші. Та найбільше потерпіла моя сорочка: вона була вся подерта. Я згадав про шкварки і з тривогою оглядівся довкола. Вони були цілі й лежали в траві при дорозі. В мене відлягло від серця. Я підвівся й обтрусив одержу. Тоді підібрав шкварки.

— Ти зовсім здурів,— сказав Ендріс.— Ну й буде ж тобі тепер! Дурноверхий йолоп!

Я був надто пригнічений і нічого на це не відповів. Та й сам розумів, що він має рацію. Я повівся по-дурному. Треба було тікати, як він казав.

— Ходімо,— промовив я.

Разом з іншими дітлахами, що невеличкими купками тяглись додому довгою дорогою, несучи кожен свою торбинку із шкварками, ми рушили в холодне зимове надвечір'я.

Того вечора в нас дома було неспокоїно. Коли я повернувся, тітонька Ліз вислухала мою розповідь мовчки. Я думав, що вона битиме чи лаятиме мене, та цього не сталося. Одначе тітонька Ліз після того стала похмура й наче якась чужа. Коли прийшов дядечко Сем, вона розказала йому про мою пригоду. Він також тільки подивився на мене і зробивсь іще похмуріший та більш відчужений, ніж звичайно. Вони обоє чогось чекали. Їхній мовчазний неспокій передався й мені, і я чекав разом з ними, стривожений, охоплений недобрим передчуттям.

Те, чого ми чекали, настало, коли сіли вечеряти. Ми почули, як надворі біля нашої хвіртки зупинилася бричка.

— Вони,— мовив дядечко Сем і підвівся з-за столу. Тітонька Ліз відхилилась назад, згорнула руки на ко-

лінах і переплела пальці; очі її враз неначе згасли, стали холодні й невидючі.

Перше ніж дядечко Сем наблизився до дверей, вони широко розчинились. До хати зайшов високий і кремезний білий чолов'яга. За ним ступали знайомі мені три хлопці. В того, котрого я відлупцював, розпухли губи, а під лівим оком темнів великий синець.

— Добривечір, баасе,— пробурмотів дядечко Сем.

— Оцей,— мовив більший хлопець, показуючи на мене.

Білий чолов'яга окинув мене пильним поглядом. Я втупив очі в підлогу.

— Ну? — запитав він.

— Пробачте йому, баасе,— швидко заговорив дядечко Сем.— Я дав йому доброго прочухана, тепер він надовго запам'ятає. Ви ж знаєте, баасе, як воно буває... Він тут новенький, це синок одної нашої родички з Йоганнесбурга, а вони там не дуже тямлять, як треба шануватися. Ви ж знаєте, баасе, як воно ведеться по великих містах.— У голосі дядечка Сема щодалі виразніше брили благальні нотки. Він обернувся до мене.— Попробуй пробачення в пана й молодих паничів, Лі.

Я поглянув на тітоньку Ліз, і щось у її незворушній байдужості змусило мене перебороти страх і вперто сказати:

— Він ляяв мого батька.

Білий посміхнувся.

— От бачиш, Семе, твій прочухан не пішов йому на користь.

В очах тітоньки Ліз майнуло пожвавлення. На якусь коротку мить вона побачила мене, подивилась на мене тепло й приязно, тоді погляд її знову згас.

— Він же ще зовсім мала дитина, баасе,— пробурмотів дядечко Сем.

— Ти теж хочеш опиратися, Семе?

— Ні, баасе.

— От і добре. Тоді повчи-но його, Семе. Якщо ви з ним збираєтесь тут жити, ти мусиш повчити його. Ну?..

— Гаразд, баасе.

Дядечко Сем пішов у другу кімнату й повернувся з грубим шкіряним паском. Він обкрутив паска навколо руки й рушив до мене. Білий чолов'яга і хлопці прихилилися до дверей і стали спостерігати. Я позирнув на

обличчя тітоньки Ліз. На ньому був усё той самий бай-
дужий і незворушний вираз, проте я раптом підсвідомо
відчув: вона не хоче, щоб я заплакав.

Дядечко Сем сумно промовив:

— Ніколи не смій піднімати руку на білу людину.
Нехай хоч би що, ніколи не піднімай руки на білу люди-
ну...

Він замахнувся паском і оперезав мене по спині.
Я зціпив зуби й не спускав очей з тітоньки Ліз. За
першими трьома ударами я не плакав. Потім обличчя
тітоньки Ліз раптом здригнулося. На очі їй навернули-
ся сльози. Пасок знов і знов боляче шмагав мене по
спині. Я зойкнув і запросив пощади. Плазував біля ніг
дядечка Сема, благаючи його спинитись, обіцяючи,
що ніколи в житті не підніму руки на жодну білу лю-
дину...

Нарешті я почув голос білого:

— Гаразд, Семе, годі.

Дядечко Сем зупинився. Я лежав на підлозі й схлипу-
вав. Тітонька Ліз сиділа, наче скам'яніла.

— Ну як, він більше не опиратиметься, Семе?

— Проти пробачення в пана й молодих паничів.

— Пробачте мені,— мовив я.

— Певне, його батько з тих, що вірять у рівноправ-
ність.

— Його батько помер,— обізвалася тітонька Ліз.

— На добраніч, Семе.

— Добраніч, баасе. Мені дуже прикро, що так ста-
лося.

— Гаразд, Семе.— Білий відчинив двері. Хлопці ви-
йшли перші, він рушив за ними.— На добраніч, Ліз.

Тітонька Ліз не відповіла. Двері за білими зачини-
лись, і скоро ми почули, як їхня бричка поїхала геть.
Дядечко Сем з люттю пожбурих паском об двері, важко
сів на лаву і, згорнувши руки на столі, похилив на них
голову. Тітонька Ліз вийшла з-за столу, опустила на
підлогу біля мене, тоді взяла мене на коліна й почала
колисати. Дядечко Сем тихенько схлипнув. Трохи пере-
года він підвів голову й подивився на нас.

— Поясни дитині, Ліз,— мовив глухо.

— Сам поясни,— гірко відказала тітонька Ліз.— Ти
чоловік. Бив його ти. Хазяїн у домі ти. Всім порядкують
чоловіки. От ти й поясни йому.

— Прошу тебе, Ліз...

— Ти маеш радіти. Білі пішли задоволені. Тепер ми можемо жити спокійно.

Не спускаючи мене з рук, тітонька Ліз підвелась і пішла в другу кімнату. Вечеря так і лишилася на столі недоїдена. Тітонька Ліз поклала мене на ліжко, помастила мені спину ласом і вкрила ковдрою. Тоді роздяглася й лягла поруч. Пригорнула мене до себе, зігріла своїм тілом і, підклавши мені під щоку велику руку, колисала доти, доки я перестав хлипати, а потім і заснув. Тієї ночі єдиний раз за все моє життя в Ельсбурзі я спав на ліжку.

Наступного ранку, коли я прокинувся, дядечка Сема вже не було. Тітонька Ліз лише раз згадала про те, що сталося напередодні. Це було надвечір, коли я повернувся із степу з кізяками.

— Йому самому було боляче,— сказала вона.— Колись ти зрозумієш.

Того вечора дядечко Сем приніс мені апельсин, паке-тик льодяників і стару, пошарпану книжку з малюнками. Даючи все те мені, він ніяково усміхнувся. Коли я у відповідь теж усміхнувся, йому видимо полегшало. Він поклав руку мені на голову, хотів був щось сказати, але передумав і сів на своє звичайне місце біля вогню.

Тітонька Ліз підвела очі — вона сиділа навпочіпки на підлозі, розкладаючи їжу по мисках.

— Усе гаразд, старий,— тихо мовила вона.

— Настане день...— обізвався дядечко Сем.

— Усе гаразд,— з притиском повторила вона.

Нарешті минула довга зима. Поволі, день за днем, в Ельсбурзі теплішало. Мої порепані від холоду ноги почали загоюватись. Короткі години серед дня ставали по-справжньому теплі. У степу пробуджувалося життя, і вечорами там стояв безугавний гомін. Нічні морози спочатку пересілись, а потім поступилися місцем теплу. Теплі ночі й гарячі дні!..

Настало літо, і все довкола зробилось ясніше, привітніше, гарніше. У дворах зацвіли соняшники. Та й самі люди повеселіли й почали всіміхатися. Одного вечора, зайшовши до хати з білизною, яку щойно зняв з мотузки, я почув сміх дядечка Сема й побачив, що він і тітонька Ліз жартома борюкаються,— отоді я остаточно зрозумів, що літо таки настало. Того ж вечора, трохи

згодом, дядечко Сем пішов у другу кімнату й повернувся звідти з гітарою. Тігонька Ліз радісно всміхнулась, — Відчинити двері?

Дядечко Сем кивнув головою.

Він загравав на гітарі. Незабаром із сусідніх будиночків по одному й по двоє почали сходитися люди, аж поки в нашій маленькій хаті стало ніде й кроку ступити. Один сусід, поклавши руки на плечі своїй дружині, заспівав:

Буду я твоїм коханим,
Як покохаєш ти мене...

То справді настало літо.

Довгими літніми надвечірками, закінчивши денну роботу, я спускався до річки. Іноді зі мною ходили Ендріс чи інші хлопчачки. Та частіше я вирушав туди сам-один.

Сам або з товаришами я часто здирався на невисокі верби, довге гілля яких спадало майже до землі. Коли вербове листя торкається щоки, відчуваєш навдивовижу приємну прохолоду. Часто я перестрибував з каменя на камінь широким річищем тихої та прозорої мілководої річки. Подекуди траплялися невеликі озерця із стоячою водою, відгороджені камінням від течії. Там я залюбки спостерігав метушню довгохвостих пуголовків. Сонячне проміння мерехтіло на воді, і від того їхні маленькі тільця мінилися безліччю різних барв. Часом я бачив дикого кроля, що вистрибом гнав через степ, так швидко, що мій погляд ледве встигав за ним. А іноді я лягав горілиць на зеленому прибережному моріжку, втупивши очі у високе небо, дивився на кучеряві білі хмарки, які щораз змінювали форму, й намагався добачити в їхніх обрисах подоби людей та знайомих мені речей. Я любив ті самотні години біля річки. Вона стала для мене особливим, тільки моїм світом.

Кожного разу я заходив трохи далі за водою чи проти води, досліджував нові місця й розширював межі свого світу. Одного дня, забрівши далі, ніж будь-коли раніш, я побачив незнайомого хлопчика. Він стояв на березі по той бік річки. Ми помітили один одного в ту саму мить. Хлопчик був зовсім голий. В руках він тримав два однакових гладенько обструганих кийки завдовжки з нього самого. Шкіра в нього була не світлокоричнева, як в інших дітей з нашого селища, а зовсім

темна, майже чорна. Я підійшов до самої води. Хлопчик обізвався до мене якоюсь незнайомою говіркою.

— Гей! — гукнув я.

Він знову щось крикнув, і знову я нічого не зрозумів. Я пошукав очима місця, де було каміння, і, перестрибуючи з каменя на камінь, дістався на другий берег. Я поволі наближався до хлопчика. Коли я підступив зовсім близько, він міцніше стиснув у руках свої кийки. Я спинився.

Хлопчик сердито щось проказав, тоді кинув одного кийка на землю до моїх ніг, а сам ухопився за другий, ніби наготувавшись до бійки.

— Я не хочу битися,— мовив я. Тоді нахилився, підняв кийка й хотів віддати йому.

Він ступнув уперед і підніс руку з кийком. Я відсахнувся. Він теж відступив і показав на кийок, що лежав на землі. Я похитав головою.

— Не хочу битися.

І відштовхнув кийка ногою, готовий дременути геть, тільки-но він нападе. Тоді зважився усміхнутись, показавши свої куці молоді зубенята, що ледве повитикалися з ясен. Хлопчик щось сказав, уже не так сердито. Я кивнув головою і всміхнувся ширше. Він видимо заспокоївся, підняв кийка і переклав їх обидва в ліву руку. Потім ляснув себе в груди.

— Джозеф! Зулус!

Я також тицьнув себе в груди.

— Лі!..— А от як назвати себе ще, я не знав.

Хлопчик подав мені руку, і я потиснув її. Його обличчя осяяла промениста усмішка. Він щось промовив і показав кудись наниз за водою. Тоді взяв мене за руку й повів туди.

Далеко нижче, там, де річка обмивала схил, що ховався за купою верб, ми натрапили на чималеньке прозоре озерце. Джозеф шпурнув свої кийки на землю й кинувсь у воду. Він плавав, наче пуголовок, то зникаючи під водою, то виринаючи на поверхню. Тоді почав гукати, щоб я теж ішов до нього. Я роздягнувся і з острахом поліз у воду. Джозеф, сміючись, потягнув мене на глибоке і притопив. Я одразу ж наковтався води й вискочив на берег, халаючи ротом повітря і відпльовуючись. Джозеф гупнув мене кулаком по спині, і вода струменем линула в мене з рота. Збагнувши, що я не

вмію плавати, він став обережніший. Решту дня ми про-
вели разом, і Джозеф учив мене плавати.

Повернувшись додому того вечора, я став біля тітчи-
ної балії.

— Тітонько Ліз...

— Чого тобі?

— Хто я такий?

— Про що це ти говориш?

— Я зустрів на річці хлопчика. Він сказав, що він
зулус...

Вона засміялася.

— Ти — кольоровий. Є три породи людей: білі, кольо-
рові й чорні. Найперше — білі, тоді кольорові, а потім
уже чорні.

— Чому?

— Тому, що так воно є.

Наступного дня, коли я знов зустрівся з Джозефом, я
вдарив себе кулаком у груди й сказав:

— Лі! Кольоровий!

Він плеснув у долоні й засміявся.

Майже всі довгі надвечірні години ми з Джозефом
проводили вкупі. Він навчився від мене африканерських
слів¹, я від нього — зулуських. Нудьгувати нам було ні-
коли.

Ми мали річку, де було стільки цікавого...

Я вчився плавати й ще багато дечого...

Битися кийками...

Плести зелені капелюхи з молодих вербових пагонів...

Ловити руками жаб і пуголовків...

Ставити пастки на диких кролів...

Наслідувати крики річкових пташок.

Ми мали гаряче сонечко, що пестило наші тіла...

Зелену травицю, на якій обсихали, вилізши з води...

М'яку глину, щоб будувати всілякі споруди...

Дрібненький пісок, щоб закидати ним один одного...

Величезних степових коників, щоб пускати їх наввипе-
редки...

Хмари сарани, що застували небо; ми ловили її сотня-
ми, а тоді пекли на вогні і, посоливши, з насолодою
хрумкали.

¹ Африканерська (африкаанс), або бурська мова, поряд з ан-
глійською, є однією з двох державних мов ПАР. Належить до гру-
пи західно-германських мов.

Ми чули голос вітру у верховітті верб...
Ми чули гуркіт громовиці у грозяні дні...
Ми чули дзвінкий сміх двох хлопчиків — нас самих.
Джозеф розповідав мені перекази про чорних королів, що жили за давніх-давен, коли ще не було білої людини...

Вдома я запитав:

— Тітонько Ліз...

— Чого тобі?

— У нас були кольорові королі ще перед білою людиною?

— Ні.

— Звідки ж ми тоді взялися? Джозеф і його матуся походять від чорних королів, які жили раніш, ніж біла людина.

Тітонька Ліз засміялась і скуйовдила мені волосся.

— Ти забагато базикаеш... Іди-но мій посуд.

А другого дня я сказав Джозефові:

— У нас не було кольорових королів перед білою людиною.

Він заспокоїв мене:

— То дарма. Адже ти мій брат, і тепер мої королі будуть і твої теж. Ходімо, я обіцяв матусі привести тебе до нас додому. Вона чекає на нас. Біжімо наввипередки до пагорба!..

Піднявшись на пагорб, я обвів поглядом довгу долину, де паслася худоба. Праворуч, на положистому схилі, тулилася купка глиняних хатин. Навколо кожної була глиняна огорожа.

— Отам я живу,— показав Джозеф.

Ми повернули праворуч і рушили вниз до хатин. Ще здаля ми побачили жінку, що стояла біля одної хвіртки.

— То матуся! — І Джозеф надав ходу.

Жінка стояла боса. На ній була коротенька спідниця, що не закривала колін. За плечима в жінки висіло немовля. Верхня частина її тіла була неприкрита, тільки груди оперізувала смуга матерії, якою було прив'язане немовля. Шию, руки й ноги прикрашали браслети з великих білих намистин. Коли ми підійшли ближче, я побачив, що жінка зовсім молода. Її широке кругле обличчя було дуже гарне, а чорні очі спокійні й лагідні. Вона привітала нас усмішкою.

Джозеф підштовхнув мене вперед.

— Оце мій брат, Лі-кольоровий, матусю.

— Добридень, матінко,— мовив я.

— Здрастуй, синку,— тихо відповіла вона їй, лукаво примружившись, додала: — Мій хазяїн уже, певне, сказав тобі, що їжа на столі. Заходь.

— От бачиш! — Джозеф випнув груди і, обернувшись до матері, сказав: — Він не вірить, коли я кажу йому, що хазяїн у нашій хаті я.

— Це правда,— підтвердила його мати.

— А він ще дитина! — вигукнув Джозеф.— Такий великий, а дитина!

Настало різдво — веселе й сите свято. Половину вільного часу я провів удома з тітонькою Ліз та дядечком Семом, а другу — з Джозефом і його матусею.

Потім мені сповнилось шість років. Джозеф, його матуся і я відзначили мій день народження біля річки.

А потім якось рано-вранці, коли в повітрі вже вчувався перший подих холоду, Джозеф сам прийшов до нашого селища.

Я мив посуд, коли почув надворі дитячі голоси:

— Дивіться-но, голий кафр! Це той кафр, з яким водиться Лі!

Я вискочив з хати. Джозеф повагом підійшов до мене.

— Я прийшов попрощатися, брате. Мій батько помер у копальні, і ми повертаємося до своєї країни.

Він стояв прямий і суворий, не зважаючи на вигуки дітлахів довкола. Він був мужчина, хазяїн у домі, і мужньо ніс свій тягар. Я багато чого навчився від нього й тому сказав так само стримано:

— Мені треба попрощатися з твоєю матусею.

— Вона жінка. Плаче.

Усю дорогу до їхньої хатини ми бігли бігом...

Коли невеликий візок повіз їх геть, я перейшов через пагорб і спустився до річки. В руках я ніс Джозефові кийки. То був його прощальний дарунок.

— Будеш боронитися,— сказав він.— А собі я зроблю нові.

Я пішов понад річкою, що була нашим царством. Тепер тут стала пустка. Раніш зі мною був Джозеф — тепер Джозеф поїхав. І перше ніж я це збагнув, з очей моїх бризнули сльози. У нас було стільки спільного!..

Так минуло літо. Надійшла осінь. Листя на вербах біля річки почорніло і, спадаючи на землю, оберталось

на порох. Довгі дні покоротшали. Зима прийшла мучити нас знову...

Навесні мене несподівано вихопили із звичного ельсбурзького світу й забрали до Вредедорпа — міста, в якому я народився.

5

Наближався вечір. Дні тепер знов стояли теплі та погожі. Набубнявілі бруньки на старих вербах розпукнулись, і з них повитикалося тендітне зелене листячко, майже прозоре проти сонця. Береги річки вкрилися м'якою травицею. А сама річка здулася від повені. Я лежав на березі, поринувши в примарний зелений світ дитячих мрій. Мені здавалося, що Джозеф десь недалеко і я от-от почую його дзвінкий голос. Він привітається й покличе мене скупатись у нашому потаємному озерці. Вода там, певне, ще зовсім крижана...

Раптом я почув ходу. Чийсь голос промовив:

— Онде він!

Обернувшись, я побачив двох молодих людей — юнака й дівчину. Я схопився на ноги. Обое були добре вдягнені, такі самі кольорові, як і я, але зовсім мені не знайомі. Вони підійшли ближче. У дівчини було приємне обличчя — кругле, з гладенькою оливково-коричневою шкірою. Вона всміхнулася, і на щоках та підборідді в неї показалися ямочки. Довгі пасма хвилястого чорного волосся спадали їй на плечі. Дівчина була невисока на зріст і повненька.

Юнак, вищий від неї на голову, мав шкіру трохи світлішу. Волосся в нього теж кучерявилось, але було коротке, з рудуватим полиском. Подзьобане віспою обличчя здавалося похмурим і навіть злим.

За кілька кроків од мене дівчина притримала його за руку. Він щось сказав їй по-англійському. Вона відповіла тією ж мовою. Тоді ступнула до мене.

— Здрастуй, Лі.

Я мовчки дивився на них. Звідки вони знають мое ім'я? Хто вони такі?

— Ти нас не пам'ятаєш? — То вже обізвався юнак. Дівчина простягла до мене руки.

— Я — Маргарет, — мовила вона. — Твоя сестра.

— А я твій брат Гаррі, — сказав юнак.

Десь у далекому закутку моєї свідомості ворухнулася невиразна згадка.

— Я твоя сестра,— повторила дівчина. Вона всміхалася, та на очах її бриніли сльози.

— Ви від моєї мами?

— Авжеж! — мовила вона.— Ми від твоєї мами! Твоя мама — це й наша мама. Ми твої брат і сестра!

— Як вас звуть?

— Маргарет.

Я подивився на брата.

— Гаррі.

Я старанно повторив собі їхні імена.

— Маргарет... Гаррі...— Мені пригадалося те, що колись казала тітонька Ліз.— А моя мама й досі там, де живуть хворі люди?

— Ні,— відповів Гаррі.

— Ми приїхали забрати тебе до неї,— сказала Маргарет.

На згадку про подорож я стрепенувся. Я вже так давно їхав поїздом, що майже забув про це.

— Коли?

— Сьогодні,— мовив Гаррі.

Тітонька Ліз чекала на нас з кавою та пухкими пампушками. Вона була видимо занепокоєна і смутна.

— Йому тут дуже добре... Правда ж, Лі?

Перше ніж я встиг відповісти, Меггі сказала:

— Вибачайте, тітонько Ліз, але мама хоче, щоб він був удома. Адже він її найменшенький, ви ж знаєте.

— Але йому тут так добре. Ну скажи, Лі.

— Він ще не може вирішувати сам, тітонько Ліз.

— Може б, ми залишили його ще на тиждень...— почав був Гаррі.

— Ні,— твердо заперечила Меггі.— Мама хоче, щоб він повернувся з нами, ти добре це знаєш, Гаррі.

— Я думав...— знов обізвався Гаррі.

— Ти ж сам чув, що сказала мама,— перебила його Меггі.

— Навіщо ж вона відпустила його тоді? — сердито запитала тітонька Ліз.

— Це нечесно,— зауважив Гаррі.

— Ви запропонували взяти його до себе, поки все уладнається,— відказала Меггі.— Тоді мамі було дуже

тяжко: померла Наталь, а сама вона ошпарилась і потрапила до лікарні.

Ніхто не казав більше нічого. Ми мовчки дожидали дядечка Сема. Здавалося, минула вічність, доки розчинилися двері і він зайшов до хати.

— О Семе! — вигукнула тітонька Ліз.— Вони приїхали по нього...

— Я ж казав тобі, Ліз...— Дядечко Сем обвів усіх поглядом і похитав головою. Тоді, не привітавшись до моїх брата й сестри, пройшов у другу кімнату.

— Треба йти, бо спізнимося на поїзд,— мовив Гаррі.

— Збери свої речі, Лі,— обернулася до мене Меггі.

— У нього нічого немає,— сказала тітонька Ліз.

Із другої кімнати почувся голос дядечка Сема:

— Ми оце тільки виплатили борг у крамниці. В суботу я збирався взяти його з собою, щоб купити якусь одіж.

— Ходімо,— сказав Гаррі.

— Попрощайся з дядечком,— мовила до мене тітонька Ліз.

Я пішов у другу кімнату. Дядечко Сем сидів на ліжку, втупивши очі в підлогу. Я став перед ним, чекаючи, коли він погляне на мене. Та так і не дочекався.

— До побачення, дядечку Семе.

— До побачення, синку.

Я не знав, що робити далі. Мене гукнула Меггі. Я підійшов до тітоньки Ліз. Вона подивилася на мене так пильно, що я мимоволі опустил очі.

— До побачення, тітонько Ліз.

— Тобі було добре в нас, правда ж, Лі?

— Дай дитині спокій! — з люттю гукнув дядечко Сем із другої кімнати.

— Ходімо! — нетерпляче мовив Гаррі.

Розділ II

1

Я прокинувся від скреготу гальм. Поїзд спинився.

— Приїхали,— сказала Меггі, торсаючи мене за плече.

Ми вийшли з вагона. Перед нами — безлюдні вулиці. Довжелезні, порожні, мовчазні вулиці. І з такої-от

безмовної вулиці, що нею ми йдемо, і звідусіль у вуха мені лине глухий переривчастий стугін. Я пам'ятаю цей безнастанний гук з давніших часів, бо колись уже чув його. А тепер, цієї мовчазної та безлюдної і все ж лунокої ночі, ми поминаємо вулицю за вулицею, і брат тримає мене за одну руку, а сестра — за другу. Раптом із за темного рогу виступає білий чоловік в уніформі й присвічує на нас ліхтариком.

— Добри вечір, баасе,— каже Гаррі.

— Куди це так пізно?

— Додому,— відказує Гаррі.— Ми їздили в село по нашого братика.

— Документи є?

— Я кольоровий, мені перепустка не потрібна.

Поліцай довго не відводить ліхтарика і вдивляється в обличчя Гаррі.

— Крутиш, еге?

— Ні, баасе. Просто кажу так, як воно є.

Поліцай спрямовує ліхтарика на моє обличчя. Я мружусь і заплющую очі.

— А він таки схожий на кафра.

— Не смійте називати мого братика кафром! — сердито вигукнує Меггі.

Він переводить промінь ліхтарика на її обличчя, тоді вимикає світло.

— Ну гаразд...

І зникає в темряві, з якої ми щойно вийшли. Ми рушаємо далі й надаємо ходу.

Завертаємо у довгу вузьку вулицю і проходимо її майже всю. Тоді опиняємось у темному коридорі й піднімаємося сходами. Гаррі стукає в єдині двері верхнього поверху. Ніякої відповіді. Нарешті штовхає двері — вони відчиняються. Заходимо. Полум'я свічки, яка стоїть на блюдечку посеред круглого столика, хитається й мерехтить від протягу.

— Зачини двері,— каже Гаррі.

Під стіною проти дверей стоїть залізне ліжко. Біля нього — той круглий столик. У кутку, в ногах ліжка, стовбичить кравецький манекен. До столика присунуто старий обшарпаний стілець. Доповнюють умеблювання дві оббиті бляхою скрині та невеличка шапка з посудом. Вікна в кімнаті немає — за нього править маленька кватирка у похилій стелі в кутку над ліжком.

Ковдри на ліжку відкинуто, неначе хтось уже був ліг, а тоді знову встав.

— Цікаво, де ж це вона,— каже Гаррі.

— Може, у вбиральні...— Меггі виходить на сходи й гукає: — Мамо! Мамо! Лі приїхав!

— Ні, не там,— каже Гаррі трохи перекодя.

Меггі зачинає двері.

— То що ж робити? — питає Гаррі.

Я сідаю на скриню. Очі мої прикуті до манекена в кутку.

— Ти йди, а я залишуся тут,— каже Меггі.

Він гладить мене по голові й виходить. Меггі сідає поруч, обіймає мене рукою за плечі й починає тихенько колисати. Я заплющую очі й забуваю про манекен.

Час спливає. Свічка починає блимати, от-от догорить. Меггі знаходить і засвічує нову. Потім знов обіймає мене за плечі, і ми легенько погойдуюємося з боку в бік.

Минає ще хтозна-скільки часу, коли раптом глухий стук десь під нами порушує нічну тишу. Меггі йде до дверей.

— Ви, мамо?

— Я,— озивається кволий голос.— Іди-но дай мені руку. Принеси свічку.

Меггі бере свічку й виходить. Я чекаю в темряві, обернувшись до кутка, де стоїть манекен.

Темрява поволі відступає — свічку несуть нагору. Ось вони заходять у кімнату, і знову стає видно. Я відвертаю очі від манекена.

Меггі і моя мати випускають з рук дебелу жінку, яку притягли з собою. Вона важко осідає на підлогу у п'яній знемозі.

Я розглядаю матір гострими й допитливими очима дитини, якій незабаром мине сьомий. Маленька темношкіра жінка з довгастим вузьким обличчям, дуже худа й тендітна; тонкі руки — тонші за мої — з маленькими, не більшими від моїх долонями, сплутане чорне волосся з брунатним полиском — таке, як у мене, а не хвилясте, як у брата й сестри; великі й сумні темні очі.

— Лі... мій малесенький!..

Вона обнімає мене й міцно пригортає до себе.

— Обережно, мамо! — каже Меггі.

Я відчуваю на своєму обличчі материні сльози.

Меггі дістає із шафки примус, розпалює його і ставить чайник. Ми з матір'ю сідаємо поряд на ліжку. П'яна жінка лежить на підлозі.

— У вас, мабуть, знов бинти позсувалися,— каже Меггі.

— Не могла ж я покинути Бетті лежати в канаві.

— Ой мамо! — безпорадно зігхає Меггі. Потім дивиться на жінку на підлозі.— Що з нею робити?

— Нехай там і лежить. Я накрию її ковдрою.

— А Лі?

— Він може лягти зі мною.

— Ні... Не забувайте про свій бік.

— Тоді постелю йому на підлозі.

— Я сама постелю. Де ковдри?

Меггі дістає ковдри і стелить мені у протилежному від манекена кутку. Мати наливає чаю собі й мені. Меггі накидає одну ковдру на п'яну жінку.

— Мені треба йти, мамо.

— Будь обережна.

Меггі цілує матір у щоку.

— На добраніч, мамо.

— На добраніч, доню.

Меггі обнімає мене.

— До завтра.

Вона виходить. Я чую, як вона невпевнено спускається темними сходами. Мати легенько торкається мого плеча. Я підводжу очі.

— Трохи ніяково, правда?

Я киваю головою. Хочу сказати їй, що мене лякає манекен, але тоді вона почне щось робити, і в неї з боку може піти кров.

— Завтра буде краще... Ти голодний?

— Ні, мамо.

— Хочеш спати?

— Так, мамо.— Насправді спати я не хочу.

Я скидаю штанці. Мати стає навколішки поруч мене і поправляє ковдру.

— Так добре?

— Добре.

Вона схиляється і цілує мене, спершу в чоло, потім у губи. Її цілунки ледь відчутні, мов дотики легенької пір'їнки.

— На добраніч, мій малесенький. Спи спокійно...

Вона задуває свічку, На хвилю западає тиша, тоді я

чую рипіння ліжка — мати теж лягла. Я заплющую очі й лину далеко-далеко, до річки в Ельсбурзі...

...Ми там знову разом із Джозефом. Він біжить мені навздогін. А я сміюся. Перекриваючи мій сміх, відлунює Джозефів голос: «Дожену! Дожену!» І він таки наближається. Аж раптом я бачу, що то не Джозеф. То жететься за мною отой безголовий і безрукий манекен. Він усе ближче. «Дожену! Дожену!» Я біжу чимдуж, та він уже зовсім близько. Ось я вже відчуваю його дотик, він нависає наді мною і зараз розчавить мене... Я голосно скрикую...

...і прокидаюся від власного крику. Наді мною стоїть мати із свічкою.

— Все гаразд, не бійся. Це тобі щось наснилося. Все гаразд. Ну ж бо, заспокойся.

Я крадькома кидаю боязкий погляд у протилежний куток. *Він* усе ще там.

— Це ти *його* злякався? — питає мати.

Я дивлюсь їй в обличчя, і враз мені стає зрозуміло: я можу звіритись їй геть у всьому.

— Я був в Ельсбурзі разом із Джозефом, а потім Джозеф зник, а *він* погнався за мною.

Мати витягає з-під ліжка старе пальто й накриває ним манекен.

— Ну, спи тепер, а завтра розкажеш мені про Джозефа.

Вона задуває свічку й повертається до ліжка.

— Знаєш що? Давай-но я розкажу тобі казку, її завжди розповідав твій батько. Хочеш?

— Хочу.

— Ну, то слухай. Колись, за давніх-давен, в одній далекій країні, де росли голубі дерева, жив молодий принц...

Її тиха некваплива мова лагідно бринить мені у вухах. Здається, то я сам зазнаю отих дивовижних пригод у череві велетенської змії, найбільшої з усіх, що колись жили на світі. А тоді легко й непомітно опиняюся в зовсім іншій країні — країні тихого сну.

З країни сну мене повернуло якесь басовите дзижчання. Я розплющив очі й ураз пригадав, що я вже не в Ельсбурзі і що тепер усе моє життя буде інакше. Дзижчав примус. Дебела жінка, що минулого вечора була п'яна, готувала на ньому якусь їжу. Я позирнув

у другий кінець кімнати. Манекена там уже не було. Я сів. Материне ліжко було застелене. Жінка обернулася і всміхнулася до мене.

— Доброго ранку! — Голос у неї був хрипкий, але веселий.

— А де мама?

Вона подала мені кухоль кави, білої від молока й дуже солодкої.

— Чемні люди спершу відповідають на вітання.— Очі її сміялися.

— Доброго ранку,— мовив я.— Де мама?

— Знову ти своєї! Краще поцілуй мене, балухатику.

Мені аж не вірилось, що ця жінка з хрипким голосом і веселими очима вночі валялася на підлозі п'яна мов чіп. Вона схилила до мене обличчя. Я відсунувся. Потім, наче мене хто підштовхнув, швидко подався вперед і поцілував її.

— Ну, хіба так воно страшно, любчику? — Вона засміялась і скуйовдила мені волосся.— Послухай-но, що я тобі скажу. Тримайся тітоньки Бетті, і все буде гаразд, зрозумів? Ти будеш мій любчик, і я тебе не зобиджу. А я буду твоя любка. Багато чоловіків з охотою дали б за це відтяти собі праву руку, але я буду тільки твоя, мій любчику. І якщо ти любитимеш мене, я ніколи не покину тебе в біді. А тепер хутенько поцілуймося ще разочок.

Вона притиснула мене до себе й поцілувала мокрими губами.

— Ти мій любчик?

Я кивнув головою.

Вона налила мені ще кухоль кави. На сходах почувалася чиясь хода.

— А ось і твоя матуся.

Увійшла мати з великим пакунком у руках.

— Здрастуйте, мамо.

— Доброго ранку, Лі. Виспався?

Мати розгорнула пакунок і поставила на стіл кілька тарілок. Тітонька Бетті поклала кожному з нас на тарілку по дві сосиски. Мати нарізала хліба. Я вмовстився поруч неї на ліжку. Тітонька Бетті сіла на стілець. Ми взялися до їжі.

— Треба б справити йому якусь одіж,— сказала мати.

— А що, в нього мало?

— Оце все, що на ньому.

— Тоді треба щось робити. Але ти не купи нічого до завтра.

— Та в мене й грошей нема.

Я швидко впорався із сніданком.

— Де мені вмитися, мамо?

— Внизу.

Я взяв мило й рушника і подався наниз. Сходи були невисокі, але дуже вузькі й круті. Подекуди східці попровалювались, і на них лежали хиткі дощечки, що вгиналися під моєю вагою. На одній такій дощечці я посковзнувся і мало не впав. А коли схопився за бильця, вони загрозливо хитнулись убік. Спустившись сходами, я повернув ліворуч і опинився в темному коридорі. Навпомацки знайшов двері, штовхнув їх, і на мене сяйнуло ясне денне світло.

Подвір'я було малесеньке — не більш як шість ярдів завширшки і таке саме завдовжки. Половину подвір'я захарашувала величезна купа всілякого мотлоху: погнуті велосипедні колеса, старі шини, велосипедна рама, проржавіла спинка від залізного ліжка, діряві казанки й каструлі, битий посуд, кістки, ганчір'я та сила-силенна іншого непотребу. З подвір'я до дверей вели три невеликі приступки. Трохи збоку був водопровідний кран, а поряд з ним — убиральня. Перестрибнувши через приступки, я опинився біля крана; тоді засунув рушника за пояс і став умиватися.

Повертаючись назад, у темному коридорі я наштовхнувся на якогось старого індійця. Він заговорив до мене по-англійському, та я нічого не зрозумів, і прожогом чкурнув нагору.

2

Центр Йоганнесбурга лежить якраз посередині долини Білої річки. Звідси місто розбігається вшир по схилах і виходить із долини на всі боки. Простуючи на захід від кінцевої трамвайної зупинки біля ратуші, ви потрапите до великого базару, що розкинувся на просторому майдані. Далі, одразу ж за базаром, починається Фордсбург; місцевість там трохи вирівнюється, тоді ледь помітно йде вгору. На західному краю Фордсбурга — крутий спад. Трамваї і машини порина-

ють у довгий та глибокий тунель. Над ним проходять дві залізничні колії: одна веде на південь і плавно повертає на захід, друга — на північ і далі на схід. Виходячи з тунелю, трамвайна колія піднімається на крутий узвіз. Ліворуч від неї — Вредедорп, праворуч — Браамфонтейн.

Вредедорп складається із двадцяти чотирьох рівнобіжних вулиць. Їх розрізняють за номерами. Перша вулиця тягнеться вздовж північно-західних горбів, а Двадцять четверта — по долині на південному заході, прилягаючи до звивистої залізничної колії.

А з вулиць і будинків Вредедорпа, з його задвірків і брудних завулків у безкрає небо здіймається гучне ревище — вигуки, сміх, лайка, зойки — завмирає у височині й лине знову та знову. Довкола, над головою, під ногами — скрізь оцей безугавний живий гомін великого міста. Він лине звідусіль водночас. І нема йому ні початку, ні кінця.

Того першого ранку я ще не наважувався дуже віддалятися від дому. Двадцять друга вулиця, де ми жили, була мені чужа й ворожа. А отой гамір після тихого Ельсбурга просто-таки страхав мене. Та згодом у мені прокинулась цікавість до темного потоку життя, що вирував навколо мене, і, набравшись сміливості, я став заходити аж ген у кінець вулиці.

Я бачив невеликих на зріст, струнких басуток. Обережно балансуючи, вони несли на головах різні покупки, кошики, бляшанки з гасом, клунки, загорнуті в сніжно-біле полотно. Рухались вони граційно, без видимих зусиль; постаті їхні були рівні, темні обличчя суворі. Бачив і зулусок — високих, ширококостих і мускулястих, що, ідучи, невимушено похитували стегнами, мов танцівниці, й, незважаючи на свій високий зріст, були напрочуд жіночні. А от жінки з роду бечуан і баролонгів, з жовтаво-брунатною шкірою, дуже скидалися на кольорових. Як і кольоровим, їм бракувало легкої грації та гідності басуток і зулусок. Зате вони вирізнялися природною жвавістю рухів, що свідчила про веселу, життєрадісну вдачу. Говорили вони найголосніше, сміялися найдовше. Та й одягалися барвистіше, ніж будь-яка із зулусок чи басуток. В їхньому вбранні переважали яскраві, лискучі матерії — червоні, сині, зелені, пурпурові, — тим часом як зулуски здебільшого носили

строгі темні сукні, а басутки, хоча й не цуралися трохи яскравіших кольорів, одначе віддавали перевагу спокійним тонам.

Усі ці жінки спинялися біля вуличних торговців, які стояли вздовж тротуару, і, купивши те, що хотіли, йшли собі далі. Торгували на вулицях індійці. Вони стояли біля своїх столів, завалених круто звареними яйцями, паруючими бататами, індійськими солодощами, садовою, городиною та всілякими іншими наїдками, і вихваляли свій товар високими пронизливими голосами, що різали вухо й дивно контрастували з глухуватою горловою мовою африканців. Поміж столів і жінок шастали малі голодранці різного зросту і всіх відтінків шкіри — від чорного до блідо-жовтавого, майже білого.

Спільною прикметою всіх жінок — і вроджених африканок, і кольорових мішанок — була хустка, пов'язана на голові. Так у них велося від Шістнадцятої вулиці й нижче. Хустка звичайно була біла, завжди бездоганно чиста. Пов'язували її так, що вона закривала все волосся, трохи відстовбурчуючись по боках, а обидва краєчки підтикали над вухами. Другою неодмінною ознакою жінок Нижнього Вредедорпа, хоча й менш важливою, був фартух. Жодна жінка ніколи не виходила з дому, не надягнувши чистого фартуха, хіба що коли йшла на похорон чи до церкви. За всіх інших обставин жінка без фартуха не вважалася належно вдягнутою.

Траплялись на вулицях і чоловіки — в розстебнутих сорочках із закоченими скільки змога рукавами й насунутих майже на хмурі, понурені очі кепках. Деякі виглядали інакше, але таких було менше. Здебільшого вони скрадалися попід стінами, ні на кого не дивлячись, — мов ті пантери, готові в першу-ліпшу мить кинутися в жорстоку бійку.

Хлопчаки збивали з ніг один одного, змагаючись за апельсинові скоринки, що плавали в брудній воді стічних каналів. Поруч мене один гладкий чорний хлопчина схопив зі столу вуличного торговця гарячий батат і пустився навітки. Старий індієць, лаючись, важко потюпав за ним. Перехожі байдуже спостерігали цю сцену. Зрештою індієць пристав і, сердито бурмочучи, повернувся до свого столу. Тим часом двоє інших хлопців поцупили у нього кілька яєць і дременули в інший бік. Старий вимахував кулаками й безпорадно лаявся їм наздогін.

А довкола вирував темний потік. Люди сміялися й сварились; похитуючи стегнами, проходили молоді жінки; чоловіки в низько насунутих кепках озивалися до них грубими голосами; поволі проїжджали підводи, запряжені дебелими кіньми; хлопчаки чіплялися ззаду, аж поки візник зганяв їх довгим батоном; гуркотіли, виїжджаючи з тунелю, трамваї, а вгорі над ними з гуком проносились поїзди; гули сирени автомобілів; дітлахи гралися серед вулиці, доки машини мало не наїжджали на них, і лиш тоді відскакували вбік; звідусіль линули зойки, сміх, вигуки, крик. До тунелю вїхав великий чорний автофургон. Люди розступилися, побігли. Я повернув назад і кинувся додому.

Біля дверей мене зустріла мати. Ми сіли обідати.
— Ну, то розкажи, як тобі було в Ельсбурзі.

Я почав розповідати, переважно про Джозефа та його матусю і про те, як добре нам було разом. А на останку запитав:

— Чому їх називають кафрами, мамо? Так казав дядечко Сем і Гаррі теж. А Джозефовій матусі це не подобалось.

— Ти розповів їй?

— Коли дядечко Сем так сказав.

— Не треба було цього робити. Твій батько завжди казав, що недобре говорити людям речі, які завдають їм прикрощів.

— А він сам не казав на них так?

— Ніколи.

— Джозефова матуся говорила, що й я, коли виросту, буду називати так черношкірих людей.

— Не будеш, якщо пам'ятатимеш, що всіх нас створив один господь бог.

— Мамо...

— Що?

— А чому кольорові не мали своїх королів тоді, коли ще не було білих? Зулуси мали.

Вона засміялась, і її обличчя враз стало дуже молодим, молодшим, ніж у моєї сестри.

— Це Джозеф питав тебе про кольорових королів?

— Еге.

— Так, кольорові й справді не мали своїх королів, але ти їх мав. Та й тепер маеш,

— Оце й зараз? Сьогодні?

— Авжеж.

— А вони чорні?

Мати трохи подумала, тоді поволі кивнула головою.

— Мабуть що так. Твій батько не мав домішок білої крові, отож напевне був чорний. Так, твої королі були чорні.

— А ті, що є сьогодні?

— І вони чорні.

О, якби ж то Джозеф оце був тут! Я підійшов би до нього, випнув груди й сказав: «Я — Лі, кольоро...» Ні, не кольоровий. А хто ж тоді?

— Мамо...

— Що?

— Якщо мої королі були чорні, чому ж я сам кольоровий?

— Ой, Лі...— запротестувала вона.

— Але ж я хочу знати.

Вона трохи подумала.

— Ти кольоровий тільки з боку матері, себто з мого. А з батькового боку ти абіссінець.

— А це означає чорний?

— Так.

Отже, я сказав би Джозефові: «Я — Лі, абіссінець! Мої королі були ще перед тим, як з'явилися білі люди, та й тепер вони королі!» Як він заздрих би мені! Якби ж то тільки він був тут!.. Я поділився б з ним своїми королями.

Мати всміхнулася.

— Гляди лишень, не соромся своєї кольорової матері, коли вже ти тепер чорний.

Я відчув приплив великодушності й любові.

— Я поділюся з тобою своїми королями.— Раптом мені на думку спало ще одне.— А де вони живуть, мої королі?

— В Абіссінії!... І це останнє запитання, на яке я відповідаю. Мені треба працювати.

— Чорні королі Абіссінії! — вигукнув я.

Мати знову взялася до роботи. Я побрів у кінець вулиці й перейшов дорогу, що вела повз кладовище. Тоді ліг на м'яку травичку. Сонце лило своє проміння з високого ясного неба. Гомін Вредедорпа луною розлягався довкола. Я висмикнув гінку стеблину солодкої трави й став жувати. Думки мої були ген далеко, у прекрасній країні

¹ Колишня назва Ефіопії.

Абішїні. І там у всій своїй пишноті владарювали чорні королі. А я був уславлений абїшїнський воїн і вірно служив своїм королям. Найдужчий, найхоробрїший, найбезстрашнїший з усіх воїнів чудової країни, що зветься Абїшина...

Дочки ерусалимські! Я смаглява собі та гарна,
мов ті намети кедарські, мов килими в Соломона...

Зрештою я відчув голод, а тут ще з'явилася ватага більших хлопців і почала ганяти м'яча майже поруч мене. Отож із заходом сонця я рушив додому. Та навіть коли ввійшов до нашої кімнати, половина мого ества й усі думки ще витали в прекрасній Абїшїні.

Крім матері, в кімнаті була моя сестра. Ні та, ні та навіть не глянули на мене, коли я зайшов. Меггі схилилася над матір'ю, що сиділа на скрині. Я підступив ближче й став дивитися. Спостерігаючи, як Меггі порастється коло матері, я дедалі дужче напружувався й відчував кожний напад болю, що відбивався на матеріному обличчі.

Перед Меггі стояла миска з теплою водою. На столі лежала вата й сувої бинтів. Старі бинти валялися на підлозі. Мати була до пояса гола, тільки попечені місця закривала прилипла до ран марля. Змочуючи марлю теплою водою, Меггі помалу одривала її від опіків. То була забарна, копїтка робота. Та хоч як обережно орудувала Меггі, мати раз у раз аж задихалася з болю. Подекуди з ран точилася кров. Одного разу мати голосно застогнала.

— Не роби їй боляче!

— Тихо, чорний Лі,— кволо мовила мати.

— Іди-но ти краще надвір,— сказала Меггі, не підводячи голови.

Я наче прикипів до місця і, хоч був ображений, твердо вирішив не поступатися.

— А я хочу бути тут.

— Тоді стій тихо.

Повільно, болїсно Меггі віддирала марлю від живого тіла. Нарешті, після вічності болю, марля відстала — поплямлена кров'ю, з прилиплими струпачками. Разом з матір'ю та сестрою я полегшено зітхнув. Як і вони, я геть знесилів, хоч тільки стояв поруч і дивився на все те.

Напочатку опік захоплював усю ліву половину тіла — груди, бік і спину, — лиш на якийсь дюйм не доходючи до хребта, а згори вниз тягнувся від плеча до пояса. Тепер груди і рана навколо неї загоїлися й узялись новою шкірою. Затяглася й спина. Тільки під рукою і на самій руці від плеча до ліктя ще була відкрита рана.

Меггі розгорнула сувій чистої марлі й відрізала ножицями великий клапоть, щоб вистачило покрити рану.

— Тримай за ріжки.

Я тримав марлю, поки Меггі намащувала її якоюсь густою маззю.

— Готові, мамо?

— Так.

Мати підняла руку, і Меггі наклала марлю на рану. Мати втягла в себе повітря крізь зціплені зуби. Потім Меггі зірвала обгортку з широкого сувою бинта й обмотала його навколо матиного тулуба. А зверху — ще і ще один. Перев'язавши бік, вона оббинтувала матері руку. Рана тут уже почала загоюватись.

Нарешті все було скінчено. Мати пішла до ліжка. Тепер я добре розумів, що означає, коли кажуть, що людина хвора. Це — коли дуже болить. І подумав собі: «Мама хвора, а хвороба — це біль».

— Ви йдете завтра до лікарні? — спитала Меггі.

— Так, — відказала мати.

— Як подумаю про отих білих нелюдів, мене аж трусить з люті, — сказала Меггі.

— Та вже ж минув майже рік, дитино. Забудь про це.

— А що то за білі нелюди? — зацікавивсь я.

— Мама працювала в них, — пояснила Меггі. — І, коли прала, на неї перекинувся казан з окропом. То вони навіть не допомогли їй дійти додому...

— Навіщо знову ворушити це, дитино? Все минулося.

— Ти працювала майже місяць, а тоді мало не вмерла, і що ж сказала та жінка? «Хіба я винна, що вона така необережна? Нехай не сподівається від мене ані пенні».

— Що з тобою, дитино? — Материн голос звучав дуже лагідно.

— І вони ще вважають себе за цивілізованих людей!

— Розкажи своїй матусі.

Раптом в очах Меггі заблищали сльози.

— Тітонька Метті каже, що мені доведеться залишити школу.

— Бідолашна ти моя дівчинка! — мовила мати.

— А я так хотіла стати вчителькою і влаштувати вам добру домівку, мамо!

— Ти повинна зрозуміти Метті, дитино. Вона доглядала вас із Гаррі, як свою рідну Кетрін, а для жінки, що живе без чоловіка, це ой як нелегко.

Меггі втерла очі. В голосі її бриніла гіркота:

— Тепер і я мушу йти працювати на білих, прибирати за ними бруд і доглядати їхніх дітей, так само як ти й усі інші.

Тільки-но ми закінчили вечерю, що складалася з хліба й сосисок, як з'явилася тітонька Бетті. З нею прийшла якась низенька жінка із брезклим жовтаво-блідим обличчям. На зріст вона була не більша від мене, зате зад у неї випинався, неначе величезний штучний горб, погано припасований до тулуба. Та й вилиці на її широкому обличчі скидалися на два горби. А от носа вважай зовсім не було — просто дві дірки на майже рівному місці. Її звали готентотка Енні, і вона сама вважала себе чистокривною готентоткою. Щоразу, як Енні хвилювалася, вона починала сипати цокітливою готентотською говіркою. А коли зняла з голови хустку, я побачив масу дрібних тугих кучериків, відокремлених один від одного вузькими проміжками жовтої шкіри. Вона хвалилася, що жодним гребінцем, окрім залізного, не розчешеш і десятка тих кучериків, щоб він не поламався. А що в навколишньому світі волосся надавалося першорядної ваги, готентотка Енні неабияк пишалася своєю кучерявою шевелюрою.

Тітонька Бетті дала мені великий пакунок у цупкому папері.

— Це мій любчик, Енні. А я його любка. Вчора ввечері ми заприсяглись одне одному.

Готентотка Енні присунула своє обличчя до мого, видала чергу цокітливих звуків і зайшлася нестримним сміхом.

— Не будь такою соромітницею! — сказала тітонька Бетті.

— Ну годі вже вам, годі, — засміялась і мати.

Та обидві знову швидко про щось зацокотіли, тоді голосно зареготали. Коли готентотка Енні сміялась, її величезні сідниці аж ходором ходили,

Я розгорнув пакунок. У ньому було троє коротеньких штанців — двоє з сірої фланелі й одні кольору хакі,— сіра фланелева курточка, чотири сорочки й пара білих тенісних туфель.

— Усе для мого любчика!

— Подякуй тітоньці Бетті, Лі.

— Дякую, тітонько Бетті,— сказав я.

— Твої білі господарі — добрі люди,— зауважила мати.

Тітонька Бетті зневажливо чмихнула.

— Адже ти не...— почала мати.

— А чом би й ні? Я гну на них спину майже задурно. До того ж, Ліно, вони нічого й не помітять. У їхніх малих вилупків стільки всього, що аж з горла пре. От я й узяла трохи.

— Але ж це крадіжка, Бетті!

— Коли це крадіжка, то вони теж день у день крадуть мою працю. Можеш собі називати як хочеш. А дитина хоч матиме чим прикрити тіло. Незабаром зима. То що б ти робила, якби я не принесла цих речей?

— Про всіх нас дбає бог.

— Ну от, він і подбав, тож заспокойся.

— А бог нехай дасть йому на зиму ще пальтечко, пару черевиків і теплі шкарпетки,— озвалася готентотка Енні.

— Ну-ну, не заводьтєся...— трохи розгублено мовила мати.— Ви ж бо самі напрошуєтесь до в'язниці. А як тоді, по-вашому, почуватиму себе я?

— Ха! — засміялась Енні.— Всі тільки й чекають, щоб господь бог прийшов і щось дав. Отож гріх не допомогти йому в цьому.

— Не хули бога при дитині.

— Це ти його хулиш,— заперечила тітонька Бетті.— Хочеш відмовитись від того, що дає господь... Ану гляну я, як там вогонь.

Поки вони сиділи біля вогню й пили каву, я милувався своїм новим убранням.

Готентотка Енні почала розповідати якусь історію:

— Колись за давніх-давен...

Голос її був тихий, лагідний, тепер у ньому не чулося й тіні грубості. То був голос природженої оповідачки, володарки багатівікових мрій, яка плекала їх у своїй душі й убирала в шати слів. І ті слова западали мені

в свідомість, сповнювали все моє ество і переносили мене в далекі чарівні часи.

Коли Енні скінчила свою історію, розповідати взялася моя мати, а за нею і тітонька Бетті.

Слухаючи їх, я немовби сам зазнавав дивовижних пригод серед дивовижних людей. Здавалося, між мною і тими оповідями не було слів — вони ставали для мене дійсністю. А коли я на мить відволікався — взяти шматок хліба або що, — влучні, виразні й безмежно прості слова враз повертали мене назад до цієї дійсності.

Того вечора я вперше опинився в світі, де межа між реальністю і мрією була така тонка, наче її й зовсім не існувало. В ті тихі вечірні хвилини я прожив чимало років у дивній царині, що була водночас і потойбічною, і земною.

Нарешті я не витримав. Боровся зі сном, аж поки він знеміг мене. І я повалився на дебели коліна тітоньки Бетті. Слова поволі даленіли, тоді зовсім завмерли, і запала тиша, і я нічого більше не відчував...

3

Минали дні, і я щодень ближче знайомився з Вредедорпом. Досліджуючи світ, у якому тепер жив, я заходив чимраз далі і скоро сам став часткою того темного потоку життя. Виявилось, що нижче Дев'ятнадцятої вулиці мешкає тільки найбідніший кольоровий люд. А вгору від неї селилися люди заможніші: батьки тамтешніх дітей мали роботу, і самі діти завжди ходили пристойно вдягнені. Ще вище мешкали ті, що мали рівне волосся і світлий колір шкіри.

Мені дуже кортіло поцупити щось з прилавків індійських торговців, як це робили інші хлопчачки. Але в останню мить мене стримував страх. Взагалі ж я став звичайним собі мешканцем Вредедорпа і не боявся вже виходити на вулицю вечорами, навіть і в суботу. Як і всі, пускався навіть, забачивши поліційний фургон. Стовбичив з іншими хлопцями на розі вулиці, спостерігаючи, як грають у кості, а часом і стояв на чатах з доручення гравців. Помітивши оддалік полісмена чи фургон, я застережливо гукав і кидався тікати: малих хлопчиків, застуканих біля гравців, посилали до виправного будинку. Отож я боявся поліції не менше, ніж самі гравці. У винагороду переможець звичайно давав варто-

вому кілька мідяків. Щоразу, як мені випадало заробити в такий спосіб два-три пенси, я чимдуж біг до бакалійної крамнички, що належала одному китайцеві. Купував здебільшого на пенні кокосових цукатів і на пенні хліба. А на додачу звичайно діставав ще *гостинця*; жменя смажених земляних горішків. Без гостинця, цього своєрідного заохочення приходить ще, жоден хлопець не став би купувати двічі в тому самому місці. Часом, коли я заробляв лише пенні, то витрачав його на картопляну соломку чи на пакет розкришеного печива.

Іноді я зустрічав на вулиці тітоньку Бетті. Вона завжди обдаровувала мене поцілунком і дрібною монетою.

Мати знайшла у мене в одязі та волоссі вошей і повела з ними марну боротьбу. Як і в більшості дітлахів, у кутиках рота в мене були заїди. Щоразу, як ми бачилися з Меггі, вона шарувала мене з голови до ніг, і я старався не потрапляти їй на очі. Часом я йшов у вельд¹ за школою і, лежачи на м'якій травиці, довгими годинами мріяв у самотині.

Тепер уже сусіди впізнавали мене на вулиці, а я їх. Адже я народився тут-таки, у Вредедорпі, і місто знов прийняло мене в своє лоно. Недавно життя в Ельсбурзі цілком могло бути лише витвором моєї уяви. Я ніколи більше не згадував про Джозефа та його матусю. А місце чорних королів Абішіни заступили інші, нагальніші речі.

4

Над Вредедорпом нависли довгі дні літа. Щоб якось згаяти їх, я шукав нових пригод. Одного дня хлопці з Двадцять другої вулиці покликали мене з собою по вугілля. Нас було четверо. Кожен мав при собі невелику торбину.

Ми перелізли через високий зубчастий паркан, що відокремлював залізничні колії від вулиць Вредедорпа.

— Стережіться поліції! — гукнув один із хлопців.

Ми побігли між коліями, підбираючи шматки вугілля. Гуркотіли вантажні вагони, пролітали швидкі поїзди. Ми гукали й махали руками їм навздогін. А коли вони

¹ Південноафриканський степ, подекуди порослий низьким чагарником.

зникали з очей, знову бралися до діла. Найсміливіший із нас, чорношкірий хлопчисько з рахітичним животом і голими грудьми, побачив біля знятого з коліс вагона велику купу вугілля.

— Онде!

Ми побігли за ним і почали напихати вугіллям свої торбини, коли раптом один із хлопців закричав:

— Засідка! Тікайте!

Я обернувся. Двоє чоловіків — один чорний, другий білий — були майже біля нас. Я вивернувся з-під простягнутої до мене руки й щодуху побіг, покинувши свою торбину. За мною затупотіли важкі черевики. Десь позаду розлігся відчайдушний хлоп'ячий крик. Тупотіння наближалося. Якщо мене схоплять, то запроторять до виправного будинку й шмагатимуть різками. І я припустив так швидко, як тільки міг. О боже! Паркан ще так далеко! Наддай, Лі, наддай! У тому виправному будинку тебе шмагатимуть так, що злуплять шкіру. Я більш ніколи не крастиму вугілля, баасе! Ніколи в житті. То хлопці мене підбили... Я перестрибував через колії, і серце моє шалено калатало в грудях. Відчувши позад себе простягнену руку, що от-от мала мене схопити, я знову вивернувся. Мій переслідувач утратив рівновагу і важко гепнувся на землю.

Небезпека минула. Паркан був уже зовсім близько. Тепер я мав час перелізти через нього й зіскочити по той бік. Я підбіг до паркана й одним скоком опинився нагорі. Та раптом відчув, що зачепився штанцями за зубець. Я почав щосили смикати, намагаючись звільнитися. Озираючись назад, побачив чоловіка, що підступав до мене. То був чорний. Він замахнувся палицею і пожбурих нею в мене. Палиця влучила мені в щоку. Я повис на паркані, і від ваги мого тіла штанці розірвалися. Оглушений ударом, я впав на землю з другого боку від залізничних колій.

Коли я прийшов до тями, то побачив навколо себе юрбу розлючених голосистих жінок. Одна з них тримала палицю, що влучила в мене. Жінка сварилася нею на мого переслідувача, який лишився за парканом.

— Я його арештую, — озвався той. — І палицю свою зараз іду заберу.

— Іди, іди! — загукали жінки. — Ходи сюди, посіпако білих! Ми тобі покажемо, де ти загубив свою чоловічу честь!

— Він же зовсім ще дитина,— гірко докинула одна.— А ти до крові розбив йому обличчя. Дитині!

— Вони крали,— сказав чоловік.

— І тобі, здоровому дядькові, не сором бити палицею беззахисну дитину! Іди лишень сюди, ми з тебе дух випустимо! Сама вб'ю тебе власними руками!

— Така моя робота,— озвався він.— Мусить же людина з чогось жити.

— Виходить, тобі, чорному, треба було гнатися за ним вже й тоді, коли білий покинув!

— А ще чорношкірий!

— Але ж це моє діло,— боронився чоловік.

— А наше діло — захищати наших дітей. Ану камінням на нього, собаку! Він запродався білим!

Чоловік обернувся й побіг геть. Услід йому полетіла кам'яна злива. Він уже втік, а жінки все ще кидали каміння.

Жінка, яка підбрала палицю, оглянула своє обличчя. Біля правого ока була рана.

— Крові багато, але нічого страшного. Ранка невелика. Трохи лівіш — і був би вибив око... Ти далеко живеш, синку?

— Ні, тітонько.

— То біжи додому, і нехай мати помие тобі обличчя.

Я потюпав додому; по щоці в мене текла кров. Щойно звернуло з полудня, отже, мати ще, певне, працювала. Я навшпиньках поминув двері, за якими вона мала бути, і якомога тихіше піднявся рипучими сходами. Відчинив двері нашої кімнати й спинився вражений.

Мати лежала на ліжку, заплющивши очі, і обличчя її було чудно викривлене.

— Це ти, Лі? Іди сюди... Твоя мама дуже хвора, поможи їй трохи.

Я поволі підступив до ліжка. Мати розплющила очі.

— Лі! Боже мій!

Вона спробувала підвестися, але впала навзнік і знепритомніла. Я раптом відчув, що біля материного ліжка чатує смерть. Мене пройняв жах.

— Мамо! Не вмирайте, мамо. Не треба...— захлипав я, смикаючи її за руку.

Я не помітив навіть, як до кімнати зайшла тітонька Бетті. Вона відштовхнула мене й схилилася над матір'ю. Захлинаючись слізьми, я подався до своєї улюбленої скрині й сів, затуливши руками закритавлене обличчя.

Звідкись здалеку до мене долинув материн голос:

— Дитина, Бетті...

— Я подбаю про нього, Ліно.

— У нього щось з оком... кров...

— Не турбуйся. Я все зроблю.

Тітонька Бетті підійшла до мене, нахилилась до мого обличчя і сказала:

— Невеличка подряпина. Тебе налякала кров.

Вона вимила мені обличчя й помастила ранку вазеліном. Тоді підвела мене до ліжка.

— Ось поглянь сама.

Мати звела на мене очі.

— Я так злякалася...

— Та й було чого... Я побігла, тільки-но мені сказали.

По дорозі зустріла старого Рютера. Він дав мені ключі, то можна вже сьогодні ввечері перебраться до нього. Я вам допоможу, Ліно. З роботи однаково вилетіла.

— Чому?

— Та відьма не хотіла відпустити мене до тебе. Сказала: якщо піду, можу не повертатися.

— Не треба було йти, Бет.

— І покинути тебе саму з переляканою дитиною? Не кажи дурниць. А тепер відпочивай. Про переїзд я подбаю... Принеси-но води, Лі.

На сходах я зустрів старого індійця, що піднімався до нас.

— Туди не можна. Мама хвора.

— То скажи їй,— затинаючись, промовив він по-афріканерському,— що я говорив з хазяїном, але він не дозволив нам залишитись. Сказав, щоб до вечора виїхали. Шкода, що так вийшло, саме коли вона хвора, але я теж мушу йти геть, а податися мені нікуди.

Набравши води, я повернувся й переказав те, що почув від старого індійця.

— Треба пакувати речі,— мовила тітонька Бетті.

— Я допоможу,— зголосивсь я.

— Потім, коли я все порозкладаю. А зараз іди гуляй, тільки будь недалеко. Я тебе покличу.

Я подивився на матір. Очі її були заплющені, але обличчя спокійне. Спустившись униз, я сів на бровці тротуару й знічев'я почав роздивлятися навколо. Аж раптом побачив Меггі, що простувала вулицею до нашого будинку. Підхопившись на ноги, я побіг їй назустріч.

— Здрастуй, Мег.— І пішов поруч, намагаючись не відставати.

— Який ти брудний, Лі... А що це в тебе з оком?

— Ненароком забився... Мама хвора. Була аж зомліла. Там тітонька Бетті. Ми переїжджаємо. Сьогодні ввечері.

— Переїжджаєте? Куди?

— Не знаю. А чому мама завжди хвора?

— Вона не завжди хвора.

— А чому?

— Бо квола, а робити береться над силу.

— Як ото коли ошпарилась?

— Еге ж.

— А чому ми не можемо жити всі разом, га, Мег?

— Колись житимем разом.

Вона пішла нагору. А я знову вмостився на бровці. Сидів, і мені здавалося, що в житті немає ніякісінького сенсу. Щось у світі діється, відбувається, але ніхто, мабуть, не знає, чому воно так.

Розділ III

1

Старий Рютер, або ж дідусь Рютер, був гуртівник, вельми тямущий вівчар. Він добре знався на вівцях, любив їх і мав за кращих друзів, ніж будь-кого з людей. Недарма ж бо присвятив їм майже все своє життя — а йому вже перейшло за дев'яносто.

Коли якомусь фермерові у Трансваалі траплялося продати гурт на п'ятсот чи тисячу голів десь до Оранжевої республіки або Капської провінції, старий Рютер брав ту отару й вирушав з нею в далеку дорогу на нове місце. А повертався з іншим гуртом — чи то для якогось фермера, чи то для великого скотарського ринку в Йоганнесбурзі. Кілька днів по тому він гуляв, відпочивав, зустрічався з давніми друзями, а тоді знов пускався в дорогу.

До цього діла він призвичаївся ще з дитинства, в далекі дні після великого переселення. І отак усе життя мандрував по країні — зі сходу на захід і з заходу на схід, з півночі на південь і з півдня на північ. Знав у країні кожний закуток, назву кожної гори й кожної

річки, історію кожного горбочка. Добре вмів також і завбачати погоду.

Готентотка Енні називала старого останнім з великих готентотів. Вона говорила про нього мало не з побожністю, а в його присутності шанобливо замовкала. Він був невеликий на зріст, жилавий і такий же вилицюватий, як і готентотка Енні. Шкіру мав смаглу, рудувато-жовту й суху, наче древній пергамент, а на голові — рясні й тугі сиві кучерика. Маленькі гострі очиці майже зовсім ховалися під важкими зморшкуватими повіками.

Його знав увесь Вредедорп. Щоразу, як він повертався із своїх далеких мандрів, тамтешній люд вітав його в дуже своєрідний спосіб: з нього ніде не брали грошей ні за їжу, ні за питво. Коли йому хотілося поговорити, люди жадібно ловили кожне його слово. А коли він волів помовчати, були раді посидіти з ним і так. Для всіх мешканців Вредедорпа він був не просто старий дід, а символ чогось великого й поважного.

Тітонька Бетті найняла підводу, і всі наші пожитки поїхали на ній ще надвечір. А тепер і ми з матір'ю, яку підтримували з обох боків тітонька Бетті й Меггі, про-стували П'ятнадцятою вулицею.

Старий Рютер дожидав нас на веранді.

— Анджеліно, доню! — голосно проквоктав він.

— Вибачайте, що потурбували вас, дідусю, — озвала-ся мати. — Ми лише на кілька днів, а там я переїду до Крюгерсдорпа.

— Потурбували! — сердито передражнив він. — Ач яка гонориста! Достоту як твоя мати. Ти ж знаєш, що можеш жити тут скільки захочеш. Я не забув того, що зробив для мене твій батько. Тоді, коли я єдиний раз у своєму житті захворів... десь понад тридцять років тому... Ну заходьте ж, заходьте...

Кімната була вдвічі більша від тієї, яку ми залишили. Вікно затуляв аркуш грубого обгорткового паперу. Тьмяне полум'я єдиної свічки ледь розганяло темряву. Під стелею на почеплених навхрест мотузках висіли якісь темні ганчірки.

— Без лампи не обійтися, — сказав старий Рютер.

Він засвітив гасову лампу, що звисала з середини сте-лі. Кімнату залило світло. Виявилось, що білі темні ган-чірки — овечі тельбухи.

Старий помітив, як я втупився в них очима.

— Харч, хлопче, харч! Не відвертай носа. Ось як буде твоє власне нутро порожне і там бурчатиме з голоду, то залюбки їстимеш кишечки. Найкращий харч у світі, ні з чим його не зрівняти. Все це з моїх маленьких друзів.

Уся кімната була просякнута духом тельбухів. Наші речі лежали купою в кутку біля матиного ліжка — старий уже встиг скласти й застелити його. Меггі підійшла до вікна, зірвала папір і розчинила вікно навстіж. Тітонька Бетті взялася розбирати речі.

— Ви залишитеся з мамою, тітонько Бетті? — Голос Меггі звучав пригнічено.

Тітонька Бетті кивнула головою.

— Тоді я піду... Спасибі вам, дідусю Рютере.

— А з тебе виросла гарна дівуля, — сказав старий і погладив Меггі по спині. — Скоро станеш за рабнію якомусь дурневі.

— До побачення, мамо, — сумовито мовила Меггі від дверей і вийшла.

— Що це з нею? — спитав старий Рютер.

— Молода ще, — сказала тітонька Бетті.

— Атож, — нараз споважнів старий. — Атож, молодда...

— Ти б лягла, Ліно, — сказала тітонька Бетті.

Мати простяглася на ліжку. Старий Рютер підійшов і сів біля неї. Тоді взяв материну руку в свою — зашкарублу й жилаву.

— Ну що, доню?..

— Тяжко жити, дідусю.

— Пам'ятаю тебе й твою сестричку, коли ще була жива ваша матуся. Ти завжди була сумирна дитина, сумирна, але горда... Як же давно це було! Тепер позашилися тільки діти давніх друзів. Та й ті повиростали і вже мають своїх дітей. А дехто й постаріти встиг... Так, жити тяжко, доню. Будь у цій хаті як дома, скільки захочеш. Мене ж тут майже ніколи нема. І хоч як тяжко, не занепадай духом... Їсти хочеш?

— Ні, дідусю.

— А де спатимете ви, дідусю Рютере? — запитала тітонька Бетті.

— А ти що, сліпа? Мое ліжко на веранді. Спускаю брезент — і виходить кімната... А ти хочеш їсти?

— Ні, дідусю, дякую, — відказала тітонька Бетті.

— Ходімо, хлопче.

Я пішов за ним. На веранді стояло вузьке брезентове ліжко. На стіні старий змайстрував полиці й поскладав на них свій небагатий скарб. У кутку я побачив бляшанку від гасу з пробитими по боках отворами. Поруч була купа вугілля й невелика в'язка дров.

Старий витяг з кишені свого зеленкуватого військового френча велику плитку жувального тютюну й відкусив шматок.

— А тепер будемо куховарити. Вогонь розпалювати вмієш?

— Вмію, дідусю.

— Ну, то берися до діла.

Я розпалив у бляшанці вогонь і виніс її надвір. Старий Рютер, вправно орудуючи великим пальцем, виймав із кишки сушені овечі нутроші. Свого подвір'я в нього не було, і по воду довелося йти до сусідів. Він перемив і посолив м'ясо, тоді поклав його в казанок. Тепер треба було чекати, доки розгориться вогонь. Старий дістав з кишені шестипенсовика і дав мені.

— Два фунти жовтого рису.

Китайська бакалійна крамничка була недалеко. За мною став якийсь худий хлопчина.

— Здоров.

— Здоров.

— Я бачив, як до старого Рютера привезли ваші речі. Мене звуть Бенджамен, але на вулиці всі кличуть Сюрчком. Тримай.

Я потиснув йому руку.

— А мене звуть Лі.

— Вийдеш увечері гуляти?

— Еге ж.

Надійшла моя черга.

— Два фунти жовтого рису, а на гостинця — земляних горішків, — сказав я і всміхнувся до високого кощавого китайця, сподіваючись на щедру пайку.

Я не прогадав. Довелося наставити обидві долоні, щоб забрати ту жменю горіхів. Сюрчок аж очі вирячив. Я напхав горіхами обидві кишені.

— Мені ти ніколи стільки не даєш! — обурено мовив Сюрчок.

— Бо ти ніколи стільки не купуєш, — відказав китаєць. — Та ще й дражнишся з мене.

— Неправда!

Китаєць посміхнувся й проказав:

— «Зизоокий ки-тай-чисько, продай цукру й та-ба-чиська!..» Хто так гукав на мене сьогодні вранці?

На обличчі в Сюрчка розпливлася широка зловтішна посмішка. Він намагався зігнати її, але марно.

— Я не хотів...

— Але ж гукав.

— На два пенси маїсового борошна.

Одержавши борошно й заплативши гроші, Сюрчок наставив обидві руки на гостинця. Та китаець осміхнувся й поклав йому в долоні лише кілька горішків. Сюрчок подивився на ті горішки, тоді на крамаря. Потім узяв з прилавка своє борошно й повільно рушив до дверей. З порога він обернувся. В голосі його бриніла лють:

Зи-зо-окий ки-тай-чисько,
Про-дай цук-ру й та-ба-чиська!

І вискочив за двері. Китаець тихенько захихотів і сказав:

— Ось тобі, хлопче.

Я дістав ще одну добренну жменю горіхів.

Коли я повернувся, вогонь уже перестав куріти, і старий Рютер переніс його на веранду. Поклавши зверху дві залізні штаби, він поставив на них казанки. Тоді присмачив м'ясо цибулею і помідорами. Я вмостився на підлозі біля вогню. Старий сидів на краечку ліжка, жував тютюн і мішав у казанках. Від пахощів їжі в мене аж слина котилася і в животі гучно бурчало. Старий засміявся.

Нарешті вечеря була готова. Старий розклав її на чотири тарілки.

— Оці віднеси жінкам.

З двома тарілками я пішов до кімнати. Тітонька Бетті щось шила, сидячи на ліжку. В кімнаті було чисто прибрано, тельбухи на мотузках зсунуті до одного кутка. Здавалося, то зовсім інша кімната — світліша, просторіша, затишніша. Тепер вона стала справжньою домівкою.

Мати обернулася до мене.

— Він таки догадався, що ми голодні,— мовила до тітоньки Бетті.

— Цього старого не обдуриш,— озвалася та.

Знадвору долинув пронизливий голос Сюрчка:

— Лі-і-і!

Я саме доїв вечерю. Отож підійшов до матері.

— Можна, я піду погуляю з Сюрчком?

— А хто це Сюрчок?

— Один хлопчик.

— Непоганий хлопчина,— сказав старий Рютер.— Я його знаю.

— Тільки не заходь далеко, не гуляй пізно й будь обережний.

Ми зустрілися під вуличним ліхтарем. З хвилину стояли один проти одного, не наважуючись заговорити. Я згадав, як Сюрчок дражниввся з китайця. То, може, дражнитиметься й з мене. Я дивився на нього насторожено й недовірливо. Можливо, він любить битися. А я — ні. Хто зна, чи не схоче він побитися зі мною, коли ми познайомимося ближче.

Сюрчок витяг руку з кишені. В ній було повно різнобарвних кольорових кульок. Він вибрав три — голубу, червону й зелену — і простягнув мені. Я похитав головою.

— Не треба.

— Та бери, бери.

— Ні.

— Чому?

— Потім ти забереш їх назад... І будеш дражнитися з мене.

— Не буду.

— Ти ж дражниввся з китайця.

— Він скупий.

— Ти узиватимеш мене кафром.

— Ні.

— Мій приятель Джозеф — чорний. Зовсім чорний. Він зулус, і його мати теж чорна. Ти будеш узивати їх кафрами.

— Та ні, не буду! — вигукнув він. Голос його раптом став улесливий. — Не буду, от побий мене грім! Навіть паршивого кафра не називатиму більше кафром. Ну візьми ж кульки. А назад я їх хіба що відіграю.

Я взяв кульки. Тоді згадав, що кишені в мене набиті земляними горішками. Витяг дві жмені й простяг Сюрчкові.

— Ого, то он ти який, Лі,— промурмотів він.— Справжній товариш.

Ми пішли вулицею, наминаючи горіхи. Довкола нас сновигали люди. На одній веранді якийсь чоловік, сидячи потемки, грав на гітарі. Ми спинились і трохи послушали. Здавалося, інструмент промовляв у нього в руках. І мова та була сумна. Він розповідав про нещастя, сльози й безнадію.

— Ходім, а то я заплачу,— сказав Сюрчок.— Хай йому чорт.

З будинку вийшла жінка й гукнула до чоловіка:

— Коли б ти й робив так добре, як граєш, то ми мали б чим годувати дітей!

Чоловік гукнув щось у відповідь. Ми потюпали далі вулицею. Позаду чулася їхня лайка.

Трохи далі в одному будинку билися жінка з чоловіком. Двері були відчинені, й на тротуарі стояла купка дорослих та дітей, спостерігаючи бійку. Ми й собі спинились і проштовхалися наперед, щоб краще бачити. Чоловікове обличчя було заюшене, з рота теж капала кров. Жінка вчепилася йому в перед сорочки й раз по раз буцала головою в обличчя. Його біла сорочка, вся поплямована кров'ю, звисала клаптями. Чоловік смикався й пручався, аж поки вивільнився з жінчиних рук. Жінка схопила його. Він одскочив назад. Вона схопила його знов. Тоді він копнув її ногою в живіт. Вона вереснула й скорчилася з болю. Чоловік щосили затопив їй у вилицю. Вона важко, мов нежива, повалилася на підлогу. Чоловік рвучко повернувся і з лайкою кинувся до юрби цікавих. Ті порснули на всі боки. Ми з Сюрчком теж пустилися бігти вулицею.

— Оце-то бійка!— в захваті вигукнув Сюрчок.— Просто як у кіно. У нас дома ніколи так не б'ються. Мати недужа, отож коли батько нападає на неї з кулаками, бити його доводиться братові.

Ми притишили ходу.

— От би мені таку жінку, коли виросту,— сказав Сюрчок.— Дужа, мов коняка. Якби хто мене зачепив, то тільки б їй сказати — вона б дала йому чосу. Ото була б розкіш, побий мене грім!

Ми поминули веранду, де сидів гурток юнаків та дівчат. Декотрі з них трималися за руки, декотрі горнулися одне до одного. Один юнак тихо наспівував:

Буду я твоїм коханим,
Як покохаєш ти мене.

— Закоханці! — з огидою мовив Сюрчок.

Ми пройшли далі, не оглядаючись на закоханих.

— Ти маєш сестру? — запитав Сюрчок.

— Еге ж.

— Тобі пощастило. Хотів би і я мати.

— Навіщо?

— А відчіпне!

— Що це таке?

— Ха, ну й дурень же ти! Відчіпне! Невже не знаєш, що воно таке?

— Ні.

— Тю на тебе! Лі, чоловіче добрий, чи ти з неба звалився?.. Коли якийсь хлопчина упадає за твоєю сестрою, як оті дурні на веранді, ти правиш з нього гроші. Оце і є відчіпне.

На розі Сімнадцятої вулиці до Сюрчка озвався якийсь малий хлопчисько. Він ледь сягав мого плеча. За одяг йому правив оранжевий мішок з трьома прорізними дірами — для голови й рук. Мотузка стягувала мішок на поясі, і він звисав, мов чернеча ряса. Хлопчисько був босий, дуже світлошкірий і страшенно брудний.

— Здоров, Піпе, — сказав Сюрчок. — Ватагу бачив?

— Пішли жебрати.

— Якого ж біса не почекали мене?

— Губань сказав, що ти не прийдеш.

— Ну, я йому покажу, собаці губатому!.. Куди вони пішли?

— Не сказали... Підкинув би ти мені чогось на зуб, Сюрчок. Від учора нічого не їв.

— Ой Піпе, ані крихти в кишнях, побий мене грім, — одказав Сюрчок.

Хлопчисько, зодягнений у мішок, повернувся й почвалав у бік тунелю.

— Бідолашний сучий син, цей Піп, — сказав Сюрчок.

— Чому він нап'яв на себе мішка?

— А чому ти не купиш йому гарну одягу, пане багатію? — Сюрчка охопив раптовий спалах люті. — Він самодин у цьому клятому світі. Обое його старих торік померли.

Я згадав, що в кишнях у мене лишилися горіхи.

— У мене ще є горіхи. Може, дамо йому?

Сюрчок завагався. Я знав, що він залюбки з'їв би їх сам. Він подивився на мене й, певно, зрозумів, що я це

знаю. На обличчі його з'явилася ніякова, вибачлива усмішка.

— Ходім! — сказав він.

Ми прожогом помчали за Піпом, Сюрчок попереду. Никали між людьми, і Сюрчок своїм пронизливим голо-сом раз у раз гукав Піпа. Ми надибали його аж у кінці Вісімнадцятої вулиці.

— У Лі є трохи земляних горіхів,— сказав Сюрчок.

Я вивернув кишені, вибрав три мармурові кульки, а горіхи віддав Піпові.

— Спасибі, хлопці,— сказав Піп і пішов до тунелю.

— Пограємо в «цур-цура», Лі? Гайда!

Сюрчок стрімголов метнувся через широку вулицю, не зважаючи на машини та мотоцикли і спритно вислизаючи просто в них з-перед носа. Я не відставав від нього, витанцьовуючи серед потоку машин. Ревіли клаксони, водії обсыпали нас лайкою.

— А ну тебе к бісу! — вигукнув Сюрчок, вискакуючи мало не з-під коліс одної машини.

— А ну тебе к бісу! — весело гукнув і я.

Сюрчок кинувся до величезної вітрини, повної чоловічого одягу на манекенах. Лизнувши великого пальця правої руки, він притулив його до шиби.

— Цур мое!

Він показав на костюми, які вибрав собі. Решта мені не сподобалась, і я помчав до сусідньої вітрини — з жіночим одягом.

— Цур-цура! Все мое — для матері, сестри й тітоньки Бетті.

— Хочеш мінятися? Сукні на костюми.

— Гаразд!

— Даю два костюми за половину твоїх суконь і всього іншого.

— А дзуськи!

— Ну гаразд. Чотири!

— Річ за річ.

— Так нечесно. Костюми грубші.

— А мені байдуже. Хочеш — бери, не хочеш — не треба.

— Ну гаразд... Негідник же ти!

Ми зробили обмін. Я побачив вітрину з хлоп'ячим одягом і кинувся до неї.

— Цур-цура! Цур-цура! Цур-цура! Все мое!

Сюрчок помчав далі,

— Цур-цур! Оце ліжко, стільці і стіл — мої!
Ми гайнули до іншої вітрини й торкнулись її водночас.

— Цур мое!

— Цур мое!

— Я перший!

— Брешеш!

— Ти хочеш украсти мої тістечка! Злодюга!

— Сам ти злодюга!

— Це — мое! Не чіпай, бо як дам!..

— Ні, мое!

Ми завелись битися.

2

Ранками у Вредедорпі весело. О цій порі люди сміються. Здається, вони вкрай здивовані, що й досі ще живуть; і через те просто не можуть стримати сміху. Є, звичайно, й такі оселі, де ранок не приносить нічого, крім суму та сліз. Але їх меншість. Загалом ранок у Вредедорпі — пора сміху.

— Прокидайтесь! — весело гукнув старий Рютер. — Сонечко з вас сміється! Прокидайтесь!

Я розплющив очі. У вікно лилося денне світло. Старий гуртівник стояв посеред кімнати, тримаючи в руках по кухлю паруючої кави. Мати сиділа на ліжку з усмішкою на устах. Тітонька Бетті, що спала на підлозі, натягла на голову ковдру, щоб хоч трохи віддалити хвилину пробудження. Старий Рютер засміявся.

— Марна праця, Бет. День божий надворі.

Тітонька Бетті вистромила голову з-під ковдри.

Старий Рютер подав жінкам каву.

— А твоя, хлопче, на веранді. І ще є для тебе щось незвичайне. Тільки спочатку вмийся.

Я одягнувся й вийшов на веранду. На ослоні біля вогню стояла тарілка, повна золотистих пампушок. На другій, трохи меншій тарілці лежали окремо три пампушки — такі величезні, яких я ще зроду не бачив, — а поряд стояв кухоль кави. То був сніданок для мене. Перше ніж іти надвір умиватися, я таки відкусив шматок від однієї з тих пампушок...

Звідкись іздалеку, з вулиці, долинув гучний, глибокий голос. Здавалося, то грає оргán.

Іду вже, мій господь,
Іду на поклик твій.
Розп'яття кров святу
Ти в мене, боже, влий.

Голос наближався; ось він на хвилю змовк, а тоді залунав знову:

Як сурми божі загучать і час настане мій,
І вічний ранок засія, урочий та ясний;
Коли призвеш, спаситель наш, мене в юдоль свою
І пролунає трубний глас — до тебе я прийду.

По короткій мовчанці той голос заgrimів блаженно й урочисто:

Як пролунає трубний глас,
Як пролунає трубний глас,
Як пролунає трубний глас —
До тебе я прийду!

Старий Рютер вийшов з кімнати.

— Покваптеся,— обернувшись, кинув він з порога.— Слуга божий теж хоче снідати.— Його схожий на квок-тання сміх гучно розкотився по кімнаті.— Ну що, хлопче, поцупив ще одну пампушку?

— Ні, дідусю.

— А хотів? Закладаюся, що хотів.

— Еге ж.

— Ну й дурний, що не взяв. Хапай!

Я вхопив ще одну пампушку й подався надвір. Слуга божий поволі простував вулицею. Він був високий на зріст, опасистий і дуже прямий. Обличчя мав темно-коричневе, увінчане буйною кучмою сивих кучериків. Ретельно підстрижені вуса не різнилися кольором від чуприни. Зодягнений він був у все чорне; вузькі штани облипали ноги біля кісточок і піднімалися до талії, підперезаної широким червоним поясом; лискуча жилетка закривала сорочку, а зверху був довгополий сюртук. Капелюха він ніс у лівій руці, тримаючи трохи оддалік від себе й обернувши наголовком донизу, так наче збирав у нього гроші. А правою рукою притискав до грудей біблію.

Порівнявшись зі мною, слуга божий спинився. З хвилину він пильно розглядав мене, тоді підступив зовсім близько. Застромивши біблію до кишені, він поклав праву руку мені на голову.

— Доброго ранку, дитино. Ти мене знаєш? Я тебе хрестив?

— Ні.

— Ага! То треба про це подбати. Не можна жити поганином. Мало що може статися — попадеш нехрещений до пекла й горітимеш вічно в пекельному вогні. А він ой який гарячий! Ти собі навіть не уявляєш. І падає той вогонь безперестанку, і ти теж горітимеш безперестанку. Хочеш, щоб з тобою таке було, га?

— Ні.

— От і добре. Де ти живеш? А якщо твоя мати почне заперечувати, скажи, що сам хочеш, аби тебе охрестили. То де твій дім?

— Осьде,— показав я.

— Тут живе старий Рютер. Не бреш мені, дитино, бо попадеш у пекло!

— Ми живемо тут! — із слізьми на очах вигукнув я.

— Це синок Ліни Абрагамс,— обізвався з веранди старий Рютер.

Божий слуга випростався.

— О, брате Рютере! А я тебе не помітив. Та й не знав, що ти повернувся.

— Доброго ранку, отче Роджерсоне.

— Доброго ранку, брате Рютере.

— Хлопчик сказав вам правду. Вони з матір'ю живуть у мене.

— Мені треба поговорити з нею.

— Заходьте, панотче. Вони саме снідають.

— Добра прикмета. Я теж іще не снідав.

Не забираючи своєї великої руки в мене з голови, слуга божий підштовхнув мене до будинку.

— То насмажу я ще пампушок,— сказав старий Рютер.— Здається, бог їх любить.

— Любить, брате мій, любить,— лагідно промовив слуга божий.

Старий Рютер хихикнув і постукав у двері.

— Бог до хати, Ліно!

— Заходьте,— озвалася моя мати.

Старий Рютер повернувся до плитки, а слуга божий упровадив мене в кімнату. Мати й тітонька Бетті вже встали й одяглися. Постелі з підлоги були прибрані, материне ліжко застелене. Кімната сяяла чистотою.

Слуга божий виставив мене на середину кімнати.

— Доброго ранку, отче,— сказала мати,

— Доброго ранку, отче,— озвалась за нею і тітонька Бетті.

Замість відповіді він одкинув голову назад і заспівав. Його лункий голос виповнив кімнату, виплеснувся з вікна та дверей і полинув вулицею:

Тягар століть
Мене гнітить,
Притулок дай мені, господь!..

Мати й тітонька Бетті почали підспівувати. Старий Рютер розчинив двері навстіж, і його деренчливий голос теж долучився до співу. А трохи згодом знадвору почувся й інші голоси.

Гімн скінчився. Слуга божий ще міцніше притиснув рукою мою голову. Очі його були заплющені. Я відчував, як мені передається його збудження. Потім він випнув груди й заспівав новий гімн, бадьорий та енергійний, скандуючи його, наче марш переможного війська. І обидві жінки в кімнаті, і старий Рютер на веранді, і невеликий гурт людей на вулиці підхопили хором:

Є си-ла, си-ла,
Чудесна си-ла,
В крові ягняти...
Є сила, сила,
Чудесна сила
В крові ягняти пресвятий!

Серед тиші, що запала після цього бентежного гімну, слуга божий підніс руки догори й завмер, неначе благословляючи всіх. Я відступив убік, щоб краще побачити його обличчя. Тепер він розплющив очі і вступив погляд у стелю. По щоках його текли сльози, але обличчя осявала щаслива усмішка. Він зворушено й тихо заспівав:

Ти вчив мене
Молитись ревно...

Тоді на мить замовк, чекаючи. Моя мати й усі інші підхопили:

Ти вчив мене
Молитись ревно...

Він провадив далі:

З життя радить,
Співать щоденно.

Усі вторували йому:

З життя радіть,
Співать щоденно.

У голосі його забриніла радість:

Щаслива мить,
Щаслива мить...

Радість вчувалась і в інших голосах:

Щаслива мить,
Щаслива мить...

Нарешті він триумфально закінчив:

Коли господь
Нас розгрішить!
Коли господь
Нас розгрішить!

Священик опустився на коліна. Ми в кімнаті й старий Рютер на веранді теж поставали навколішки. Уклякнули й люди на вулиці — хто де стояв.

Він молився. І поки він молився, бог набув для мене людської подобі: такого собі темношкірого старого з довгою бородою, зодягненого в усе чорне, що любить співи та сміх. Святий отець жалівся богові на біль у попереку й ногах і просив, щоб цього року біль був не такий сильний, як торік. Дорікнув усевишньому, що минулого року той не втишив його болю, і просив не забути про це тепер. Потім помолився за мою матір і за мене. Довго молився за тітоньку Бетті, перелічивши всі рази, коли бачив її п'яною, і згадавши всі випадки, коли вона лаялась. Тоді сказав, що час би їй уже зробити щось для бога. Поки він молився далі, тітонька Бетті підвелася, понишпорила в складках одежі й, діставши півкрони, подала йому. Молитва його стала поблажливіша. Він сказав богові, що тітонька Бетті просто бідна й нещасна жінка в цьому жорстокому світі, яка ніколи нічого не вчилася.

— Неправда,— заперечила та.— Бог знає, що я ходила до школи. Я вмію читати й писати!

— Перепрошую, боже,— сказав святий отець.— Я не мав нагоди про це дізнатися. А це свідчить, що про нас, кольорових, важко говорити щось напевне. Пробач мені, господи. Я не хотів бути несправедливим до твоєї дочки, нашої сестри Бетті, яка вміє читати й писати.

— Я не маю роботи,— пошепки нагадала йому тітонька Бетті.

— А, так-так, господи. Твоїй дочці потрібна робота. Допоможи їй знайти якесь місце. Вона не забуде тебе, коли настане день відплати. Зглянься на неї, всевишній, і дай їй хліб щоденний, аби не стала вона на стезю гріха.

— Амінь,— мовила тітонька Бетті.

— А тепер, о володарю наш...

— Іжа холоне,— прошепотів старий Рютер.

— ...Благослови іство наше і прости цього старого богохульника, який його приготував, аби ми завжди пам'ятали, що хліб наш ми завдячуємо тобі, о всемогутній володарю, що даєш нам усе на небі й на землі. Амінь.

Тітонька Бетті звільнила для святого отця місце біля столу. Старий Рютер приніс кухоль кави і тарілку з пампушками. Люди на вулиці розійшлися. Я впіймав материн погляд і повів очима на двері. Вона кивнула головою.

— Ми з богом і самі порозуміємось,— невдоволено мовив старий Рютер.

— Я його слуга на землі,— сказав святий отець.

— Ви хочете, щоб люди боялись його,— не вгавав старий Рютер.— А я його знаю. Він товариш. Добрий товариш. Він завжди супроводить мене в моїх мандрах. Ми розумієм один одного, тож даремно ви кажете, що я богохульник.

Я вийшов і неквапливо побрів вулицею. Всі, хто пристав був до нашого богослужіння, вже пішли собі. Довкола було безлюдно. Але з будинків долинав гомін життя. А ген віддалік, з Деларі-стріт, чувся відгосл вуличного руху. Осіннє сонце, піднімаючись зі сходу, осявало покрівлі з гофрованої бляхи. З будинку попереду мене вискочила молода жінка й бігцем подалася в напрямі Деларі-стріт.

— Хутчій біжи, а то виженуть з роботи! — пролунав їй навздогін жіночий голос.

З іншого будинку вибіг маленький хлопчик з підручниками під пахвою і помчав вулицею.

Я зупинився перед крамничкою китайця, дожидаючи Сюрчка. Наді мною, виписуючи в небі широку дугу, пролетіла зграя голубів. Із крамнички вийшов китаєць з віником,

— Підметеш, хлопче?

— Еге ж.

Він дав мені віника. Я підмів у крамничці і вже збирав сміття, коли з'явився Сюрчок.

— Гей, Лі!

— Зажди. Я маю роботу.

— Не барися. Ватага чекає.

Я зібрав сміття і виніс на задвірок. Китаець дав мені два пенси й мішечок земляних горіхів.

— Завтра теж приходити? — спитав я.

— Так.

Я вийшов до Сюрчка. Лузаючи горіхи, ми рушили вулицею. А трохи перегода надумали скакати наввипередки на одній нозі. Отак, вистрибом, і дісталися до Деларі-стріт, що вела до тунелю. Потім повернули ліворуч, до пустиря по дорозі до Фордсбурзького вокзалу. На різдво там напинав свої намети мандрівний цирк. Між тим пустирем і будинками Фордсбурга пролягала широка й глибока стічна канава, в цю пору року суха. З протилежного її кінця нам помахали руками три хлопчаки, потім зникли в канаві.

Ми побігли через пустир і собі спустились у ту канаву. Ватага пильно роздивлялася мене. Сюрчок познайомив нас.

Перший був Губань — цибатий і худий, мов тріска. На його невеличкому кощавому обличчі найперше впадала в око довга й одвисла спідня губа. В кутиках рта були заїди. Другого звали Сонько. Усупереч своєму прізвиську, він був верткий і бистроокий. Здавалося, Сонько й хвилини не міг постояти спокійно — знай тупцяв на місці. І нарешті — Товстун, гладкий, круглий, наче м'ячик, із складками жиру, в яких лежав шар за давненого бруду. Чиста смуга навколо його світлошкірого обличчя наочно показувала, до якого місця він умивався.

— Лі вступає до нашої ватаги, — сказав Сюрчок.

— О-он як? — протягом мовив Товстун.

— Отак! — з викликом підтвердив Сюрчок. — Ватажок я.

— Це ти так кажеш, — не вгавав Товстун. — А ти доведи!

— Битись я не хочу, — відказав Сюрчок.

— Та нехай вступає, чого там! — обізвався Сонько.

— Боягуз паршивий! — вискалився на Сюрчка Товстун. Тоді пильно подивився на мене.— Хочеш пристати до нашої ватаги?

— Еге ж.

— Як тебе звуть?

— Сюрчок сказав.

— Я питаю, як тебе звуть, паршивцю! — гримнув він.

Інші не зводили з мене очей. У мені боролися страх і лють.

— Сам ти паршивець! — визвіривсь я нарешті.

— То ти хочеш битися...— якось дивно промовив Товстун.

Я збагнув, що він раптом злякався. Отож підскочив до нього і бебехнув кулаком у живіт. Він учепився за мене. Ми покотилися додолу.

— Убий його! — репетував Сюрчок.— Убий гладкого собаку!

Скінчилося все цілком несподівано. Я побачив, що сиджу в Товстуна на животі, притиснувши коліньми його руки до землі. Тоді схопив його за горлянку.

— Пощάди! — закричав Товстун.— Прошу пощάди!

— То хто я — паршивець?

— Ні.

— Ти знаєш, як мене звуть?

— Знаю. Лі.

Я підвівся й відступив назад, не спускаючи його з ока. Але він утратив весь свій запал.

До мене підійшов Сюрчок і прошепотів:

— Кажу, що ватага тепер твоя.

— Тепер я буду ватажок,— заявив я.

— Згоден,— мовив Губань.

— І я,— кивнув Сонько, вимахуючи кулаками перед носом Товстуна.

— І я,— докинув Сюрчок.

Товстун дивився на мене.

— А його прожени геть,— сказав Сонько, ляснувши Товстуна по гладкій піці.

— Хочеш залишитися з нами? — спитав я.

— Так, Лі, будь ласка.

— Скажи, що він винен тобі шість пенсів,— просичав Сюрчок.

Я випнув груди й підступив до Товстуна.

— Ти винен мені шість пенсів,— мовив грубо.

Він швидко поглянув мені у вічі, тоді втупився на мої ноги.

— Гаразд, Ді. Мені можна лишитися?

— А коли віддаси гроші?

Товстун витяг з кишені пухку руку й розтулив її. На долоні лежали дві блискучі монетки.

— Я сказав — шість!

— Це все, що я маю. Решту віддам завтра.

Я забрав у нього ті два пенси.

— Тепер мені можна лишитися?

— Так.

Я відчув смак влади. Мені аж у голові запаморочилось. Я подивився на своїх підлеглих і гаркнув:

— Кожен з вас винен мені по пенсу!

— Ого! — вигукнув Сюрчок.

— Відмовляєшся?

— Та ні... Віддам, побий мене грім. Коли?

— Зараз.

— Май серце! — запросився Сонько.— Дай нам час.

Губань вивернув кишені.

— Я теж геть порожній,— сказав Сюрчок.

— Ну гаразд,— швидко мовив я.— Нехай завтра.

— Хто твій заступник? — запитав Сонько.

— Сюрчок.

— Мені треба вже бігти додому, годувати матір і малюго,— сказав Сюрчок.

Ми вилізли з канапи і рушили назад до Деларі-стріт. На П'ятнадцятій вулиці попрощалися.

— Що будемо робити ввечері? — спитав Сонько.— Жебрати?

— Як на мене, ліпше красти,— озвався Губань.

— Будемо красти,— ухвалив я.

— Зустрінемось у кінці Дев'ятнадцятої,— сказав Сюрчок.

— До вечора, командире.

— До вечора.

— До вечора.

Ми з Сюрчком пішли далі вулицею.

Сюрчок жив у великій кімнаті, що виходила в брудний двір. Коли він одчинив двері, звідти повалив дим. У кімнаті було аж темно.

— Заходь,— сказав Сюрчок.

— Це ти, Бенджамене? — почувся з темряви кволий жіночий голос.

— Я, мамо.

— Як ти пізно. Дитина голодна.

Мої очі поступово звикли до диму. У протилежному кутку кімнати на старезному ліжку сиділа, спершись на подушки, худа темношкіра жінка з довгим чорним волоссям. Ліжко було накрите якимсь дрантям. У руках жінка тримала крихітне немовля, ніжно його колихаючи. Сумні очі здавалися величезними на її худому, виснаженому обличчі.

— Це Лі, мамо,— сказав Сюрчок.

Дим потроху виходив у розчинені двері. Сюрчок пішов до курного таганця, що стояв в іншому кутку. Я скоріше чув, аніж бачив, як він порається з каструлями й мисками. Дитина почала плакати.

— Швидше повертайся,— жалісно мовила жінка.

— А що я, в біса, роблю!

— Як ти розмовляєш!

— Пробачте, мамо.

— Зустрінемось потім, Сюрчок,— озвався я.— До побачення, тітонько.

Я перейшов брудний двір і подався додому. Мати варила їсти.

— А, Лі... Обід майже готовий. Де ти був?

— Гуляв з ватагою. Я тепер ватажок. Ось дивіться!— І показав свої чотири мідяки.— Я підмів у китайця в крамниці, і він дав мені два пенси. А ці два— узяв данину з Товстуна. Він мені винен ще чотири, завтра віддасть. І Сюрчок, і всі інші заплачуть по пенсу.

— Все данина?

— Еге.

— За що?

— Бо я ватажок.

— А чим вони завинили?

— Нічим.

— Хіба ж справедливо брати гроші нізащо?

— Товстун теж узяв би з мене, якби переміг.

— Отже, ти бився...

Я похнюпив голову.

— Якби я не побив його, він побив би мене.

— То ти побив його та ще й данину взяв?

— Еге.

— А інші?.. З них за що?

— Нехай знають, що я ватажок.

Мати нічого більше не сказала. Та в її мовчанці я відчував невдоволення й розчарування. Вона накрила на стіл, і ми мовчки пообідали. Доївши обід, я звів очі й побачив, що вона пильно дивиться на мене.

— Мамо...

— Що, Лі?

— Всі хлопці так роблять.

Я не знав, що сказати ще, і почував себе ніяково, бо засмутив матір. Отож спробував змінити тему.

— А де тітонька Бетті?

Материні уста торкнула ледь помітна усмішка.

— Ну гаразд... Вона пішла шукати роботи. Добре, коли б я могла забрати тебе з собою.

— Куди?

— До Крюгерсдорпа.

Тепер, коли я мав ватагу, мені аж ніяк не хотілося залишати її. Але я цього не сказав, боячись ще дужче засмутити матір. І взагалі вирішив не нагадувати їй більше про ватагу.

— Можна, я піду погуляю з Сюрчком?

— Іди.

Я підвівся й рушив до дверей.

— Лі...

Я обернувся. Мати якусь мить пильно дивилася на мене, тоді ледь помітно похитала головою.

— Та ні, нічого... Твій батько так мріяв... Іди гуляй. Тільки будь обережний.

Я пройшов вулицею і повернув у брудний двір, де жив Сюрчок. Але ні його, ні дитини вдома не було. У сусідів голосно сварилися.

Я вийшов і причинив двері. Сварка у сусідів тим часом перейшла в бійку. Ідучи через двір і навіть уже на вулиці, я чув такий гуркіт, наче там перекидали меблі. Я повернув у брудний провулок між П'ятнадцятою і Шістнадцятою вулицями. Там тхнуло сечею.

На Шістнадцятій, трохи подаль від рогу, юрба людей спостерігала бійку. Я проштовхався наперед. Двоє чоловіків, голі до пояса, билися в тому людському кільці. Обличчя обох були залиті кров'ю, що текла з носа й рота. У темнішого чоловіка з довгим чорним волоссям над самісіньким лівим оком набігла величезна гуля. З юрби під'юджували їх.

— Молодець, Бенні! — вигукнув якийсь високий чо-

ловік і закашлявся. А коли напад кашлю минув, провадив далі: — Ставлю ще п'ять монет на Бенні. Є охочі?

— Я! — озвався ще хтось.

— Лі!

По той бік живого кільця я побачив Сюрчка. На руках він тримав немовля, недбало притуливши його до стегна. Продираючись крізь натовп, я перейшов туди.

— Це мій брат! — Очі в Сюрчка збуджено блищали.

— Котрий?

— Той, якого кличуть Бенні. Насправді його ім'я Джо... Ану вріж йому, Джо!

— Чого вони б'ються?

— Вони не б'ються, а боксують. Вріж йому, Джо! Убий його!

Немовля голосно заплакало. Джо підніс руку догори. Його супротивник спинився. Джо обернувся до Сюрчка.

— Ану забирайся звідси з цим бісовим вилупком, поки я не скрутив тобі в'язи!

Сюрчок хутенько подався геть.

Увечері ватага зібралася, щоб іти красти.

— Де будемо промишляти? — запитав Губань.

— На Двадцять четвертій, — сказав я. — Ходімо!

Ми рушили вулицею, поглядаючи на столи торговців. За одним із них я побачив старого індійця. Здавалося, тут буде найлегше. Та й краму в нього було чимало.

— Отут, — мовив я.

Ми пильно розглянулися навколо, тоді відійшли трохи осторонь. Я виклав хлопцям свій план.

— Товстун піде перший. Хапай що зможеш, і нехай він побіжить за тобою. Потім ти, Губань. Він поженеться за Товстуном, і ти матимеш час узяти стільки яець, скільки захочеш. Бери якнайбільше. Потім ти, Сонько. Хапай апельсини. За Губанем він, може, не побіжить, тому не барися. А за тобою піде Сюрчок. Я йду останній. Останньому найнебезпечніше... Ти готовий, Товстуне?

— Готовий!

— Катай!

Товстун перевальцем пішов вулицею, тоді вибрав момент і підскочив до столу.

— Готово!.. Катай!

Губань прожогом метнувся туди ж, тільки руки й ноги замелькали. Старий індієць погнався за Товстуном.

— Катай! — гукнув я.

Тепер помчав Сонько. Губань тим часом хазяйнував біля столу. Старий торговець облишив переслідувати Товстуна й обернувся саме в ту мить, коли Сонько підбіг до столу. Він закричав. На допомогу йому кинувся індієць від сусіднього столу.

— Катай!

Сюрчок зірвався з місця. Він біг пригинці, втягнувши голову між плечі. Обидва індійці подалися за Губанем і Соньком.

— Катай! — гукнув я сам собі й помчав до столу.

Тим часом молодший індієць наздоганяв Губаня. Побачивши це, Товстун кинувся йому навперейми й почав дражнитися вкраденими бататами. Індієць піймався на цей гачок і повернув за ним. Та тепер, коли Губань опинився в безпеці, Товстун так надав, що куди там. Хоч який був гладкий, проте летів, як вітер.

Я підскочив до столу. Сюрчок запихав за пазуху апельсини. Я обіруч почав хапати варені яйця.

— Стережіться, Лі! — пролунав голос Товстуна.

Ми обернулися. Старий індієць підступав до нас. На якусь мить я наче скам'янів. Сюрчок метнувся праворуч. Індієць незграбно розставив руки, перепиняючи йому дорогу. Сюрчок крутнувся ліворуч. Та індієць і там не дав йому проходу. Сюрчок відчайдушно кинувся навпростець, намагаючись ухилитися від простягнутої руки індійця. Той рвучко нагнувся і схопив його за плече. Від поштовху Сюрчок поточився назад, упав і аж проїхався на штанцях по бруківці. Він був такий приголомшений, що втратив здатність рухатись і безпорадно сидів посеред вулиці, тим часом як індієць уже нахилився до нього.

— Сюрчок! — То знову подав голос Товстун.

Цей вигук враз привів Сюрчка до тями. І раптом з його уст полився потік страшної лайки. Голос його тремтів і зривався від люті. Він наче знавіснів і голосно вигукував щось не знайомою мені мовою. Але старий індієць, як видно, зрозумів його. І від того, що почув, на якусь мить аж остовпів. А Сюрчок підхопився на ноги й дав драла. Я чкурнув в інший бік. Наша операція скінчилася щасливо!

Ми зійшлися в кінці Вісімнадцятої вулиці. Сорочки наші відстовбурчувалися від здобичі.

— По-якому це ти на нього кричав? — запитав я Сюрчка.

Він ніяково усміхнувся.

— По-індійському.

— А що кричав?

— Сам не знаю. Мій батько індієць, то він завжди так лається, коли нап'ється й хоче побити матір... Хіба ти не знав, що я наполовину індієць?

— Що будемо робити з харчем? — спитав Сонько.

— Може, побенкетуємо? — озвався Товстун. — Як, Лі?

Ми гайнули до китайської крамнички на Дев'ятнадцятій вулиці й купили імбирного лимонаду. Потім, трохи подражливши крамаря-китайця, рушили за місто.

Місяць був великий, жовтий і стояв низько над землею. На темному небі сяяли зорі. Здавалося, досить тільки підскочити — і торкнешся цих мерехтливих небесних світляків. Вечірне повітря було тепле й тихе. Ген на обрії примарними тінями бовваніли відвали копалень і білі верхів'я гір. Трава під ногами була м'яка, мов шовкова. Ми спинилися в зеленій улоговині. Вредедорп зник з очей за уввишшям.

— Дивіться! — пошепки мовив Сонько.

Неподалік на траві сиділа закохана парочка.

— Ого-го-о-о! — пронизливо гукнув Сюрчок.

Ми всі голосно зареготали. Закохані скочили на ноги й подалися геть. Ми посідали колом на траві. Їжу й питво виклали насередину.

— Гляньте! — вигукнув Товстун.

Ми подивилися вгору. На небі, випиуючи дугу на захід, летіла падуча зірка. Та ось вона яскраво спалахнула і згасла.

— Загадайте бажання, — сказав Сюрчок.

Наша увага знову звернулася на їжу. Отак ми бенкетували, сидячи проти місяця на траві в Оттоманській долині.

3

Одного ранку Меггі, тітонька Бетті і я провели матір до Крюгерсдорпа. Коли ми повернулися до старого Рютера, вся ватага чекала на мене біля будинку. Хлопці допомогли мені перенести речі на

Двадцять першу вулицю, де жила матрина сестра, тітонька Метті.

Тітка дожидала у дворі. Побачивши мою ватагу, вона запитала:

— А це що за хлопці?

— Моя ватага,— відповів я.

— Вуличним ватагам тут не місце.

Хлопці поскладали мої речі й пішли геть. Тітонька Метті оглянула мене з голови до ніг.

— Який брудний хлопчисько! — мовила сердито.— Занеси речі до хати і йди умийся. Та гляди мені, щоб добре вимився, а то я сама за тебе візьмуся!

Меггі заспокійливо обняла мене рукою за плечі.

Мое нове помешкання складалося з двох кімнат, що виходили в закуток двору. Задня кімната була маленька й темна. Вона мала єдине невеличке віконце, віддалене від стіни сусіднього будинку не більш як на два фути. Світло крізь нього майже не проходило. Перша кімната була просторіша й світліша. Вона правила і за вітальню, і за їдальню, а вночі й за спальню. У маленькій кімнаті спали тітка, її дочка Кетрін і моя сестра Меггі, у більшій — мій брат Гаррі і ще один юнак, що працював у тітоньки Метті. У своєму кутку подвір'я тітка спорудила дві повітки.

Наскільки моя мати була тиха й згідлива, настільки ж тітонька Метті — галаслива й непоступлива. Невисока на зріст, кремезна, вона мала світлу шкіру і колись була дуже гарною жінкою. Курила вона майже безперестанку.

До смерті свого чоловіка тітка жила набагато заможніше від інших кольорових у Вредедорпі. Та чоловіка її спіймали на контрабанді — чи то з діамантами, чи то із золотом,— і всі їхні заощадження пішли на оборону в суді. Потім він помер, залишивши її без жодного пенса з малою дитиною на руках. У наступні роки вона наймалася служницею до білих, незаконно торгувала спиртним, продавала з тачки садовину й городину. Тепер, з наближенням зими, тітка придбала візка з конячиною й узялася торгувати дровами. А в суботу й неділю, як і раніш, промишляла незаконним продажем спиртного.

Безжальне й суворе життя зробило її такою ж суворою та безжальною. Причому безжальна вона була не тільки до інших, а й до самої себе. Лише двоє людей,

здавалося, могли похитнути оту її неблаганну суворість: дочка Кетрін і мій брат Гаррі.

Меггі дала мені рушника й брусок мила.

— Добре вмийся, а то вона сама тебе вишарує.

Я пішов до крана. Так старанно я ще зроду не вмивався. А коли закінчив, тітонька Метті пильно оглянула мене. Та огляд не задовольнив її.

— Принеси-но мені балійку, Меггі.

— Тітонько Метті, я сама його помию.

— Я казала йому вимитись як слід. А тепер покажу, як це робиться.

— Він же ще малий,— заперечила Меггі.

Та тітонька Метті так подивилася на неї, що вона зрештою мусила піти й принести круглу бляшану балійку. Туди налили холодної води. Я роздягнувся, заліз у балійку, і тітонька Метті шарувала мене доти, аж доки вся моя шкіра почервоніла й почала пекти. А щоразу, як я пробував пручатися, вона лунко ляскала мене спинкою щітки. Нарешті я виліз із води нещасний і жалюгідний.

— Ви тільки гляньте! — сердито вигукнула тітонька Метті.

Вода була аж чорна від брудних змилків. Я витерся й одягнувся.

— Коли не хочеш, щоб таке було знову, вмивайся сам як слід.

— Добре, тітонько Метті.

— Ну гаразд... А тепер допоможеш в'язати дрова.

Я пішов за нею до повіток. Одна була вщерть набита порубаними дровами в акуратних в'язках. Під другою повіткою лежали ще не розрубані колодки однакової довжини. Меггі й моя двоюрідна сестра Кетрін складали нарубані полінця докупи й зв'язували їх.

Кетрін була дуже світлошкіра — неначе справжня біла; очі мала голубі, волосся — довге й пряме, русяве із золотавим полиском.

— Привіт,— усміхнулась вона до мене.

Та я почував себе надто нещасним і нічого не відповів.

Я сів поруч Меггі й заходився складати дрова у в'язки. В пальці мені раз у раз вганялися скабки. Не встигав я повитягати одні, як під шкіру залазили інші. Та через деякий час я звик і до скабок, і до самої роботи, отож уже над полудень працював з охотою.

Мій брат і Денні — юнак, що працював у тітоньки Метті, — прийшли додому полуднувати. Цілий ранок вони продавали дрова. Денні подав тітоньці Метті гаман з вранішнім виторгом. Я розглядав свого старшого брата.

Він дуже змінився від того дня, коли вони з Меггі привезли мене з Ельсбурга. Тоді він був гарно вдягнений і неначе аж променів бадьорістю. Увесь його вигляд, здавалося, промовляв: «Життя — чудова штука, брате, і я його господар, ха-ха!» Тепер усе те зникло без сліду: і чепурна зовнішність, і бадьорість, і певність у собі. Неохайний одяг висів на ньому мішком, плечі зсутилися. З-під засмальцьованої кепки, зсунутої на потилицю, видніло запорошене волосся. Очі дивилися похмуро.

Я не спускав з нього погляду, сподіваючись теплої зустрічі. Аж ось його очі ковзнули по моєму обличчю.

— Здоров, Лі. Мама поїхала?

— Поїхала.

Тільки Меггі помітила мое розчарування. Вона погладила мене по руці й підбадьорливо всміхнулася.

Тітонька Метті витрусила собі на коліна гроші з гамана й почала їх лічити. Меггі подавала їжу. Останнім часом у тітчиному домі були пісні дні, і весь полуденок складався з *магоу* та хліба. Магоу — така ж неодмінна страва, як і мілі-пап. Маїсове борошно розводять водою і роблять ріденьке тісто. Його варять, потім охолоджують, додають закваску й ставлять, щоб перебродило. П'ють холодне з кухлів. Довгими літніми місяцями магоу — основна страва найбільшого населення Вредедорпа.

Меггі подала кожному з нас по кухню магоу та по скибці хліба.

Тітонька Метті нарешті полічила гроші.

— Не вистачає двох шилінгів.

Гаррі й Денні презирнулися.

— Ми хотіли їсти, — сказав Гаррі.

— Ну, а ти, Денні?

— Гаррі ж сказав, що... — спокійно почав Денні.

— Мені начхати, що там сказав Гаррі! Ви повинні дбати про мою вигоду. Я плачу вам гроші, годую вас, даю притулок, і ви маєте робити те, чого я од вас хочу!

— Гаразд, тітонько Метті, — тихо мовив Денні. Його довгасте жовте обличчя було стомлене, виснажене,

— Я підбрала вас на вулиці!

Денні втупив очі в землю й перестав їсти.

— Мамо! — вигукнула Кетрін.

— Помовч, панночко! А звідки, по-твоєму, беруться гроші, щоб ти ходила до школи? Коли *ми* хочемо їсти, ми можемо перетерпіти, а вельмишановний містер Гаррі Абрагамс, бач, не може! Я із шкури пнуса задля вас. І ось яка мені подяка!

Гаррі поставив свій кухоль на землю й підвівся.

— Я йду геть звідси,— похмуро мовив він і рушив до хвіртки.

— Гей, пане!

— Годі вже з мене ваших докорів!

— Зараз же вернися!

— Докори, докори, докори. Це все, що од вас можна почути. З ранку до ночі гримаєте на нас, мов на собак, що б ми не робили.

— Я сказала, зараз же вернися!

— Вернися, Гаррі,— озвалась і Меггі.

Він повільно, знехотя повернув назад.

— Колись я таки втечу звідси, і ви мене більш ніколи не побачите. Тоді пошкодуєте.

Тітонька Метті сухо засміялася.

— От і добре, здихаємось нарешті паршивої вівці. А доки не настав той щасливий день, ти робитимеш усе, що я скажу. Отож збирайся і йди продавати дрова.

— Знов? Сьогодні?

— Так, знов, сьогодні.

— Але ж сьогодні субота.

— А хіба ти в суботу не їси?

— Майте бога, Метті! — запросився він.— Адже ніхто в суботу пополудні не працює.

— Ми не можемо собі такого дозволити.

Гаррі з хвилину пильно дивився на неї. Потім, раптом набравшись духу, розпростав плечі й заперечливо похитав головою. На устах його з'явилася усмішка, в якій прозирав виклик.

— Не піду,— мовив він сердито.

Вони їли очима одне одного. Тітонька Метті запалила сигарету й випустила з рота хмарку диму.

— Гаразд,— сказала спокійно.— Ти чоловік і маєш свою голову на плечах. Ти не підеш. Збирайся, Денні, візьмеш із собою хлопчика. Нехай звикає заробляти собі на хліб.

Денні встав і пішов під повітку. Ми почули, як він складає на оберемок в'язки дров. Уся рішучість Гаррі враз розвіялась. Він знов похнюпив голову й зсугулювався. Кетрін сиділа, люто кусаючи нігті. Я безпорадно подивився на Меггі. Тітонька Метті не спускала очей з обличчя Гаррі. Меггі переводила погляд з нього на неї, і на обличчі її був чудний, жалюгідний вираз.

— Чого ж ти не йдеш? — шпигонула його тітонька Метті.

— І піду!

Він рвучко повернувся і пішов з двору.

— Гаррі! — гукнула Меггі.

— Нехай собі йде, — сказала тітонька Метті.

Меггі заплющила очі й стиснула кулаки.

— Чого ж мовчиш? — глузливо спитала її тітка. — Чи й досі вдаєш із себе вельможну панну?

Меггі підхопилась і слідом за Гаррі вибігла з двору. Я побачив, як обличчя Кетрін зненацька конвульсійно сипнулося й почало тіпатись у нестримних гримасах. Потім конвульсії перекинулися на все тіло.

Дівчина слабувала на вітову хворобу, і сімейна сварка спричинилася до нового нападу. З очей її текли сльози, вона кусала спідню губу, силкуючись погамувати судом, тоді скочила з місця і, вся сіпаючись, кинулася в дім.

Тітонька Метті сиділа, втупивши очі перед себе. З-під повітки вийшов Денні, несучи високий стос пов'язаних дров. Я підвівся й собі пішов до повітки. Набравши в'язок, виніс їх на вулицю до візка. Озирнувся, але ні Гаррі, ні Меггі ніде не було видно. Удвох з Денні ми навантажили візок. Тоді він зайшов у двір, де й досі сиділа тітонька Метті, так само незворушно дивлячись у простір.

— Ми ідемо, тітонько Метті.

Вона звела очі.

— Скільки?

— Двісті в'язок.

Вона дала Денні гамана.

— Тут п'ять шилінгів дрібняками — давати решту.

Я вийшов слідом за Денні. Він узяв конячину за повід, і ми рушили вулицею. Дорога наша була ген із Вредедорпа, від його вузьких і брудних вулиць, від бурливого й гомінкого натопву. Ми йшли та йшли, аж поки дісталися до широких, обсаджених деревами вулиць

Верхнього Фордсбурга. На тихому розі спинилися й поставили візок. Довкола не чуто було ані звуку, не видно ні душі. Скрізь панував мир і спокій. Широкі тротуари були чисто підметені. У стічних канавах не текла чорна вода. Не вовтузилася в тих канавах голопуза рахітична малеча. Всі будинки були цегляні, вікна запнуті завісами. Перед кожним будинком і на задвір'ях зеленіли садочки. Між будинками було багато вільного простору, і кожен мав широкі вікна, в які струменіло ясне світло дня. Проходячи цими широкими тінястими тротуарами повз чепурні будинки, перед якими буяла зелень і квіти, чужинець навряд чи й повірив би, що менш ніж за півгодини ходу звідти лежить такий собі Вредедорп. Для мене контраст був такий разючий, наче я раптом опинився в якомусь іншому світі, на іншій планеті.

Денні навчав мене:

— Пара в'язок коштує три пенси. Запам'ятай: не два й не два з половиною, а три. Якщо вийде нестача, тітонька Метті лютуватиме як чорт. Стукай тільки в задні двері. Стережися собак. І не забувай казати «баас» чи «місус»¹. Ну, йди.

Узявши на оберемок чотири в'язки, я рушив до першого будинку на пошуки покупців. Позад мене розлігся голос Денні, що співуче виводив:

— Дро-о-о-ва! Дро-о-о-ва!

Я відчинив хвіртку й, обминаючи будинок, пішов до задніх дверей. Серце моє шалено билося в грудях. А може, там собака? А може, ті білі люди турнуть мене геть?.. Та ось я вже на задвір'ї. Собаки немає. Я обережно ступив до кухонних дверей.

— Тобі чого?

Я сахнувся назад і рвучко обернувся. Наполовину висунувшись із невеликої повітки, на мене дивився білий чоловік.

— Дрова, баасе...— прошепотів я. Горло мені наче зсудомило.

Кухонні двері відчинилися. Я швидко позирнув на білу жінку, що вийшла надвір, потім знову перевів погляд на чоловіка.

— Що таке? — запитала в нього жінка.

— Та оцей чорноротий продає дрова. Тобі ж не треба, правда?

¹ Спотворене «місис» (пані).

Жінка підійшла і стала поруч чоловіка. Чекаючи її відповіді, я втупив очі додолу.

— Та, мабуть, дрова — це тільки привід,— сказав чоловік.— Он який у нього винуватий вигляд. Коли б тут нікого не було...

— Облиш! — засміялася жінка.— Він же ще зовсім мала дитина.

— У них що діти, що дорослі — один чорт. Вони починають красти, ще не навчившись як слід ходити чи говорити.

— Не кажи дурниць!

— Подивись на його обличчя. Він не сміє навіть у вічі тобі глянути.

— Він дитина, тож і боїться чужих, як усі діти.

— Нечисте сумління — ось що воно таке.

— Дурниці... А почім дрова, хлопчику?

— Три пенси пара, місус.

— Це в тебе останні чотири в'язки?

— Ні, місус.

— Гаразд, залиш їх тут і принеси ще вісім.

Я побіг до візка.

— Довго ти ходиш,— сказав Денні.

— Ще вісім! — збуджено мовив я.

— Молодець. Тримай мішок.

Я побіг назад. Жінка вийшла з кухні. Чоловік стояв поруч, нашішкувато дивлячись на мене.

— Сюди, хлопчику, в куток.

Поки я складав дрова, вона полічила в'язки. Тоді про-
стягла мені півкрони.

— У тебе є дрібні?

— Зараз принесу, місус.— І я взяв монету.

— Не давай, поки не принесе решту,— сказав чоловік.

— Дурниці.

— Він не повернеться.— В очах білого я побачив ви-
клик.— Не пропусти нагоди, хлопче.

Я взяв у Денні шилінг і повернувся в двір. Жінка чекала на мене з великим куснем домашнього хліба, щедро намазаним маслом.

— Спасибі вам, місус.

— І тобі спасибі, хлопчику.

Я позирнув на чоловіка й швидко одвернувся. Сам не знаючи як, я збагнув, що чимось розгнівив його, і збен-
тежений мерщій подався геть.

Я поділився хлібом з Денні. Трохи під'ївши та перепочивши, ми рушили далі. Він ішов по один бік вулиці, я — по другий. Так ми переходили з вулиці на вулицю. Серед навколишньої тиші дзвінко лунали наші голоси:

— Дро-о-о-ва!

— Дро-о-о-ва!

Часом господарі проганяли мене геть. Часом пускали на мене собак. Двічі мене обдурили. Першого разу жінка взяла шість в'язок і пішла до кухні. Я довго чекав. Потім з будинку вийшов чоловік.

— Ти чого тут дожидаєш, хлопче?

— Грошей, баасе.

— Яких грошей?

— За дрова, баасе. За шість в'язок.

— Вона ж заплатила тобі.

— Місус мені не платила, баасе.

— Я сам бачив, як вона заплатила, брехливий ти чорний негіднику. Ану забирайся, поки мені не урвався терпець! Брехати на білих людей!.. Геть звідси!

Я чкурнув з двору.

Денні сприйняв мою розповідь спокійно.

— За *це* тітонька Метті сваритись не буде.

В іншому дворі у мене взяла десять в'язок, а заплатила за чотири. Ще й присягалися, що всього чотири й узяли.

Та здебільшого господарі просто купували дрова й платили гроші. Декотрі з них були приятні й давали нам чогось попоїсти.

Так ми спродали третину, потім половину, а там і більш ніж половину нашого вантажу.

Тіні на широких вулицях стали довші. Сонце побагряніло й швидко схиялося до обрію. У будинках почали засвічуватись яскраві лампи. Я обернувся до Денні.

— Це таке саме світло, як вуличні ліхтарі?

— Еге ж.

— А чому в наших домах такого нема?

— Тому що ми не білі.

— А воно тільки для білих?

— Так... Ну, час уже рушати додому.

Ми повернули назад.

— Денні...

— Що?

— А чому це світло тільки для білих?

- Не знаю, друже... Бо вони зверху.
- І будинки в них он які гарні.
- Еге ж.
- Хотів би я жити в такому будинку.
- Хто ж не хотів би.
- І ти? Слово честі?
- Авжеж, малий.
- А ти жив? Хоч коли-небудь?

Він глянув на мене й усміхнувся.

- Ні.
- Навіть коли мав батька й матір?

Він поклав руку мені на голову й жартівливо сіпнув за чуприну.

- Я ніколи не мав свого дому, малий.
- А в тітоньки Метті тобі подобається? Мені — ні.
- Вона непогана жінка, треба тільки її зрозуміти.

Додому ми дісталися вже тоді, коли у Вредедорпі за-світилися вуличні ліхтарі. Я носив дрова у двір, а Денні з тітонькою Метті лічили гроші. Поскладавши дрова під повітку, я зайшов до хати. Тітонька Метті й Денні сиділи одне проти одного за столом у великій кімнаті. На столі невеличкими купками були розкладені гроші. Я пішов до лави під стіною. Тітка мигцем позирнула на мене.

- Ну, як він?
- Молодець.

— І то добре... Слухай, Денні, сьогодні увечері я торгуватиму. Маю два бідони. Продавати мені допоможуть, але треба, щоб хтось постояв на сторожі. Кажуть, тут буде нікати поліція.

- Я постережу,— сказав Денні.

Тітонька Метті поглянула на мене.

— Він нам тут ні до чого. Що йому треба на вечерю?

— На три пенси риби з картоплею і на пенс хліба,— відповів Денні.

- А кіно?
- Чотири пенси.

Вона відлічила з купки мідяків вісім монеток і посу-нула до мене.

- Тільки не вскоч у якусь халепу.
- Ти був колись у кіно? — запитав Денні.
- Ні.
- Тобі сподобається,

Я поклав мідяки в кишеню і вийшов на вулицю. Навколо мене вирував гомінливий суботній натовп. Робітники з копалень, що мали в кишенях добрі гроші, завжди трималися гурту. Вони кричали на все горло, перемовляючись між собою, часто й голосно сміялися. Розказували один одному, де можна дістати найміцніше питво — нудотний смердючий самогон; гучно регочучи, обговорювали ціни на жінок.

Пліч-о-пліч із цими грубими велетнями снували малорослі, вгодовані хатні прислужники й кухарчуки. Вони висипали на вулиці з домів білих господарів та з готелів усього Йоганнесбурга і його околиць. Суботніми вечорами ці молодці вбирались у яскраві костюми й надягали краватки, що висіли в них на шиях, мов зашморги. Піджаки на них були куці й дуже обліплі, широчезні холоші штанів підмітали вулиці. Деякі з них носили костюми з двох матерій різного кольору. Приміром, ліва половина піджака була ясно-зелена, а права — жовтогаряча; права холоша штанів — такого ж кольору, як ліва половина піджака, а ліва — навпаки. Їхні гостроносі лаковані черевики виблискували так, що хоч дивись у них як в дзеркало. По суботах між робітниками копалень і хатньою обслугою часто спалахували бійки. Городяни й чужинці погано уживались між собою.

Були там і хатні служниці, виряджені в свої найкращі, найбарвистіші сукні. Вони незграбно виступали вулицею на височенних каблуках. Їхні темні губи й щоки були яскраво розмальовані. Ці дівчата носили капелюшки й білі рукавички, а на свої гарні стрункі ноги натягали дешеві лискучі панчохи. Вони голосно сокотіли між собою і розкотисто сміялися. Згодом, ближче до півночі, коли знайдуть собі партнерів, вони поскидають оті дурні капелюшки, незручні черевики, рукавички й панчохи. Тоді зітхнуть з полегкістю і до світанку танцюватимуть у якійсь «кошарі» під деренчливі звуки геть розладнаного піаніно. До світанку... Якщо, звісно, не наскочить поліція.

Я проштовхувався крізь темний людський потік, що вирував довкола. На П'ятнадцятій вулиці натовп трохи порідшав. Я надав ходу, побоюючись, що вже не застану Сюрчка. Але він був удома. Сидів у закуреній кімнаті й годував немовля. Поперек ліжка його матері розлігся п'яний індієць. Сама мати лежала на спині, втупивши сумний погляд у закіптюжену стелю. Біля

невеликого столика поруч із Сюрчком сидів добре вдягнений, випещений молодик. Його довге чорне волосся було зачесане назад і лежало гарними хвилями, що аж лисніли від брильянтину.

— А, це ти, Лі! — радісно вигукнув Сюрчок.

Я почекав його. Молодик не підводив похмурих очей від столу. П'яний голосно хропів. Жінка раз у раз штурхала його ногою під укривалами. Сюрчок закінчив годувати дитину й віддав її матері.

— Я піду з Лі, мамо.

— Куди?

— В кіно. Можна?

— Іди. Тільки одразу ж після того вертайся.

Ми вийшли з двору й подалися кружною дорогою повз кладовище до Двадцятої вулиці. Так нам не треба було продиратися крізь натовп.

— Як добре, що ти прийшов, друже. А хлопці казали, ніби тебе сьогодні не буде. Тільки ми з Товстуном вірили, що ти прийдеш.

— А де вони?

— Чекають біля кіно.

— Мабуть, уже пішли самі.

— Ні, ми всі домовилися чекати тебе до останнього сеансу. Я збирався сказати про це матері, щоб вона передала тобі. Ти бачив на тому тижні останню серію «Затонулого скарбу»?

— Ні.

— Ой, та що ти! Там Уолтер Міллер звалився у воду. То отой малий мерзотник гупнув його молотком. Він поплив, а тут два крокодили з отакенними пашеками як кинуться на нього! А ті падлюки забрали його дівчину й товариша. Ну й страх же! І як він тепер врятується?..

— Ти любиш кіно?

Сюрчок подивився на мене так, наче я спитав хтозна яку дурницю.

— А ти хіба ні?

— Я ніколи його не бачив.

— Що?! Брешеш!

— Слово честі.

— Оце так! Ну, Лі, друже, ти матимеш на що подивитися!

— То був твій батько?

— Отой п'янюга на ліжку? Так. Він лиш інколи заглядає додому. А другий — брат.

— Гарно вдягнений,— сказав я.

— Він у нас чепурун. Мазить голову смердючою олією і вганяє за дівчатами. Він працює подавальником у клубі.

Я розповів Сюрчкові про те, як ходив продавати дрова.

— О, то ти маєш роботу, щасливий ти, собако!

— Мені не подобається.

— Колись і я мав справжню роботу. І заробляв непогано. Але довелося покинути — мати заслабла, а тут ще й мале народилося. Мені платили три шилінги на тиждень. Добрі гроші.

— Де це?

— У бляшарні. Я був підручним у Бети Діка... Слухай, Лі, а ти хотів би там працювати?

— А що там треба робити?

— Мазати бляшанки пастою і подавати Беті Дікові п'яти.

Ми наближались до кінотеатру. Хлопці побачили нас, замахали руками, загукали. Неподалік під вуличним ліхтарем точилася запекла гра в кості. Коли ми спинились перед дверима кінотеатру, Губань схопив мене за руку:

— Ти поглянь, командире! Поглянь!

Під лівим оком у нього був великий синець. Його довга губа аж тремтіла з гордощів.

— Що сталося? — запитав Сюрчок.

— Мене побили. Півняче Око і його ватага. Я сказав їм, що ми сьогодні ввечері з ними поквітаємось.

— Хто це Півняче Око? — спитав я.

— Один косий собака з Сімнадцятої вулиці,— пояснив Сюрчок.

— Їх у ватазі всього троє,— докинув Сонько.— Ходім.

— Ми ж ідемо в кіно,— сказав Сюрчок.

— Відлупцюємо їх завтра,— вирішив я.

— Але ж вони чекають на нас,— заперечив Губань.

— Завтра! — гримнув я.

— Гарзд, командире, гарзд.— І Губань хутко відступив назад.

— Скільки коштує? — запитав я Сюрчка.

— Чотири пенси, як платити в касу, а як дати шерифові—два.

Біля каси стояв кремезний чорношкірий чоловік, одягнений у мальовничий костюм кінематографічного

ковбоя: картата сорочка, високий капелюх, яскрава хустка на шиї, шкіряні штани й чоботи на високих підборах з острогами. На поясі в нього висіли два револьвери, на грудях сяяла шерифська зірка.

— Даси йому сам,— сказав я.

— Скидайтеся,— мовив Сюрчок.

Ми віддали йому по два пенси.

Сюрчок зробив знак «шерифові». Той підморгнув і за хвилину підійшов до дверей. Сюрчок передав йому гроші. «Шериф» поклав їх у кишеню й повернувся на свій пост біля каси.

До вестибюля зайшли дві парочки. «Шериф» зробив їм знак. Один з чоловіків підморгнув у відповідь. Підійшовши до каси брати квитки, ті двоє заступили віконце, а ми тим часом пролізли в них під ногами. У темному залі один із контролерових помічників провів нас у перший ряд, де вже сиділо з десяток чи більше хлопчаків, що пройшли туди так само, як ми.

Раптом зі сріблястого екрана просто на мене стрімко посунув поїзд. Я заплющив очі й зойкнув. Та й не один я.

Кінотеатр на Двадцятій вулиці був для Вредедорпа найбільш дійвоюю і безпосередньою сполучною ланкою із зовнішнім світом. У ньому ми прилучалися до наукових досягнень свого часу. У ньому діставали наочне уявлення про світ білих людей. Там-таки брали для себе моральні взірці. Вредедорпські юнаки так само поплескували своїх дівчат, як це робили герої кінофільмів. Дівчата в усьому наслідували екранних героїнь. Колись у Вредедорпі сталося вбивство, яке було точною копією одного з убивств, що їх ми бачили в кіно. Люди гірко плакали з фільмових трагедій — дужче, аніж з власних, життєвих. Часто екранні ілюзії оберталися дійсністю в осоружному житті якогось юнака чи дівчини. Був, приміром, один хлопчина, який уявив себе Дугласом Фербенксом. Він стрибав з дахів будинків, одним скоком опинявся на машинах, що мчали повним ходом, і зіскакував з них, перше ніж вражені водії встигали збагнути, що сталося. Він втопився в одному із ставків у копальнях, намагаючись пролізти в трубу, що відсмоктувала воду нагору.

У кіно ілюзії і дійсність часто зливалися воедино...

Коли я повернувся додому, Гаррі й дівчат усе ще не було. У великій кімнаті і в дворі юрмилися люди, що прийшли випити,— і чорні, й кольорові. Ставні чоловіки й захмелілі жінки спирались одне на одного і збуджено розмовляли. Довкола стояв кислувато-солодкий дух самогону. Тітонька Метті й ще одна жінка ходили поміж покупців, наливаючи питво. До пояса в тітки був прив'язаний гаман.

Яксь жінка почала була співати.

— Ану цить! — сердито спинила її тітонька Метті.

Чоловік, що був з тією жінкою, став сперечатися.

— А як мене заскочать, штраф хто платитиме? Ви?

— Хочеться ж трохи поспівати, сестро.

— Не можна. Кругом никае поліція. Або пийте мовчки, або йдіть собі.

— Ну гаразд, сестро, гаразд.

Я повернув назад на вулицю. Денні стояв на розі, виглядаючи, чи не видно поблизу поліції. Я підійшов і став вартувати з ним.

— Привіт, малий.

— Привіт, Денні.

При світлі вуличного ліхтаря я побачив на його устах усмішку.

— Сумуєш за мамою?

Я нічого не відповів.

Він жартівливо тицьнув мене в бік.

— Не журись, малий. Завтра буде веселіше.

Ми вартували довго, аж поки на всій вулиці нікого, крім нас, не лишилося і навіть Деларі-стріт стала безлюдна. Не чути було трамваїв, не гуркотіли на мосту поїзди, і лише вряди-годи віддалік проїжджали поодинокі машини. Зникли навіть собаки, що шукали поживи в стічних канавах.

— Дивись,— озвався Денні.

Ген від Деларі-стріт до нас наближалися дві жіночі постаті.

— То Меггі й Кетрін,— сказав Денні.

В цей час із нашого двору юрбою посунули люди. Ми почули тітчин голос:

— Та кажу ж вам — нема більше ні краплі.

— Я у вас заночую,— промовив якийсь п'яний чоловік.

— Ідіть, ідіть. У нас нема місця.

— Забрали всі мої гроші, а тепер вигоните.

— Ідїть, кажу вам. Забирайтесь!

Люди пройшли повз нас. Той п'яний теліпав позаду, гiрко нарікаючи. Вийшла тітонька Метті й стала з нами на розі.

— То наші дівчата?

— Еге ж,— сказав Денні.

— Зустріньте їх. А я піду прибору в хаті.

Коли ми четверо прийшли додому, там було вже чисто: посуд сховано, підлогу підметено, стіл витерто. Лишився тільки нудотний дух самогону. Тітонька Метті й жінка, яка їй допомагала, сиділи із склянками в руках. На столі стояла склянка для Денні. Почувши запах, дівчата скривилися.

— Добре погуляли? — спитала тітка.

Дівчата не відповіли. Денні сів до столу, сьорбнув із склянки й теж скривився.

— А, чорти б вас усіх забрали! — раптом розсердилась тітонька Метті.

— Мені треба йти,— сказала жінка, що допомагала їй.

Тітка розплатилася з нею. А коли та пішла і ми почали стелитись, запала ніякова, напружена тиша. Кетрін і Меггі послали постіль на підлозі у великій кімнаті, а тоді всі ми перейшли до меншої і стали навколішки перед тітчиним ліжком. Усе ще відчуваючи той самогонний дух, почали молитися. Тітонька Метті стояла над нами з лозиною в руці. Денні проказав перші слова молитви:

— Отче наш...

Ми підхопили за ним:

— ...жує на небі...

Меггі й Кетрін захихотіли. Тітонька Метті стьобнула їх лозиною по плечах. Я затулив рота рукою і тихенько виснув. Обличчя Денні почервоніло, губи тремтіли. Дівчата перестали хихотіти. Тітка опустила лозину.

— Спочатку, Денні.

— Отче наш, жує на небі...

Дівчата пирснули й знову дістали по плечах. Їхній сміх заразив і мене, і я теж скуштував лозини. Та тільки-но ми замовкли, як прорвало Денні. Ми також не витримали, і тепер уже тітка лупцювала всіх. Біль скоро втихомирив нас.

— Спочатку,— звеліла тітонька Метті.

— Ой ні! — вигукнула Кетрін і зайшлася сміхом.

Пухкенка Меггі трималася за боки. По щоках її текли сльози. Денні припав обличчям до ліжка, і плечі його трусилися. Я аж повискував від нестримного сміху.

Тітонька Метті стьобала нас лозиною, а ми й плакали й сміялися водночас.

— Я виб'ю з вас ці бісові дурущі!

Вона принесла цеберко води й вихлюпнула на нас. Ми вгамувалися.

— Спочатку!

— Отче наш, жує на небі...— сказав Денні.

— Отче наш, що є на небі...— сказали дівчата.

— Хай свиститься ім'я твоє...— провадив Денні.

Меггі впала на підлогу, корчачись у новому нападі сміху.

— О боже, я забилася!..— простогнала вона.

Десь удосвіта мене збудив голос Кетрін:

— Лягайте, мамо. Скоро вже ранок.

Тітонька Метті сиділа біля дверей, згорбившись і закутавши плечі хусткою. Довга свічка догоріла майже до кінця. На підлозі поруч мене хропів Денні. Я почув, як у другій кімнаті Кетрін повернулася на ліжку, і заплющив очі. Мене знову здолав сон.

Прокинувся я від стогону. В кімнаті, біля дверей, був Гаррі. Він стояв навколішки й блював. Тітонька Метті, уклякнувши поруч, підтримувала йому голову. У дверях між кімнатами стояли обидві дівчини в нічних сорочках. Денні сидів на постелі, загорнувшись у ковдру. Нова свічка згоріла вже наполовину. Гаррі стогнав. Раптом його знову вивернуло. Тітонька Метті міцно стулила губи, і на очах її заблищали сльози. Тоді утерла братові рота. А коли заговорила, я почув у її голосі якісь нові, незвичні нотки.

— О боже! Чим ми так завинили?..

Я знову заснув.

Розділ IV

1

У понеділок зранку я став до роботи в бляшарні. Платню мені поклали півкрони на тиждень. Працювати мав від шостої ранку до шостої вечора з

годинною перервою на обід. Мій майстер, Бета Дік, був довготелесий сутулий чолов'яга, виснажений сухотами. Хвороблива жовта шкіра туго обтягувала його кощаве, вилицювате обличчя, а щоки так позападали, наче він весь час усмоктував їх зсередини. Очі теж сиділи глибоко в очницях. Він надсадно кашляв, і біля його робочого місця стояло відерце з піском, куди він спльовував харкотиння. Я мусив щодня міняти пісок у тому відерці, і це був єдиний з моїх обов'язків, який я ненавидів.

Бляшарня поділялася на дві половини. Одну займали верстати, що різали жерсть і формували бляшанки. Робітники, що працювали на цих машинах, отримували постійну тижневу платню. У другій, меншій половині стояв ряд невеликих горен, кожне з яких мало свій маленький міх і запас палива. Біля горен сиділи робітники, що запаювали шви бляшанок, які надходили з верстатів. Паяльники працювали відрядно. Щоб заробити свої два-три фунти на тиждень, вони мусили запаяти силу-силенну бляшанок. Кожний паяльник мав хлопця-підручного, що підвозив від верстатів заготовки, змащував шви сірчаною пастою — щоб краще брався припій,— а потім, після перевірки, вивозив готові бляшанки в двір, де їх вантажили на машини.

Напередодні Сюрчок розкрив мені деякі таємниці обліку. Я дістав аркуш паперу та олівець. В одному рядку треба було вивести дванадцять рисочок — кожна з них означала дюжину бляшанок. Щоразу, як майстер запаював дюжину бляшанок, я викреслював одну рисочку. Дванадцять закреслених рисочок означали грос¹. Але що таке грос, ні я, ні Сюрчок не знали.

Того першого дня я вивів шість рядів рисочок і всі їх закреслив, а крім цього, готував чай для Бети Діка. Тільки-но випадала нагода, я старався підійти якнайближче до отих дивовижних гримкотливих машин.

Окрім мене, в бляшарні було ще чотири хлопці: троє приблизно такого ж віку й зросту, як я, четвертий — більший. Того більшого хлопця всі називали Прудурок Нонді. Він обслуговував двох паяльників.

Десь надвечір, коли я з іншими хлопцями стояв у черзі, чекаючи, поки з верстатів подадуть бляшанки, Нонді штурхонував мене ззаду. Я обернувся. Він вирячив очі, висолопив язика й загарчав на мене:

¹ Оптова одиниця виміру — 12 дюжин (144).

— Витрішкуватий!

Я одвернувся. Він знову штовхнув мене в спину.

— Як тебе звуть, пущверінку?

Не відповісти йому я не наважився і сказав:

— Лі.

— Витрішкуватий Лі! — вигукнув він і зайшовся сміхом.

Я уникав його погляду. Тоді він копнув мене ногою під зад. Я заточився на хлопця, що стояв попереду, той — на переднішого, а перший у черзі мало не впав на верстат. Над гуркотом і стугоном машин розкотився дзвінкий сміх Нонді.

Коли закінчився робочий день, Нонді стояв і чекав мене на вулиці, перед ворітьми бляшарні. Я приготувався до важкого випробування. Та він узяв мене під руку й попростував зі мною в бік Вредедорпа; ідучи, він безперестанку торохтів, та так швидко, що я не розбирав і половини слів.

Біля станції Браамфонтейн стояв старий чорношкірий торговець із ручним візком. Нонді зупинив мене.

— Пампушку хочеш, окатику?

— У мене нема грошей.

— Зате в мене є.

— Нічого я не хочу, — сказав я.

— Чому?

— Як я її візьму, ти потім правитимеш з мене гроші.

— Іди ти к бісу!.. Дядечку, дві пампушки! Дві пухенькі пампушки! І нехай вони тануть у роті, щоб цей витрішкуватий дурник відчув увесь смак святого хліба й зрозумів...— Він так сипав словами, що я майже нічого не міг уторопати.

Старий торговець засміявся і щось сказав однією з говірок банту¹. Нонді відповів йому тією ж мовою. Очі його блищали, руки мигтіли в повітрі. Старий відкинув голову й засміявся низьким горловим сміхом. Нонді показав на мене, закинув голову назад, простяг руку і, до краю напружуючи голос, щось говорив та говорив. А старий реготав так, що аж сльози по щоках потекли.

Торговець дав кожному з нас по великій золотистій пампушці. Тоді налив у два білих емальованих кухлі гарячої кави. Зі станції вийшла юрба людей — шойно

¹ Група народів, що населяють південну частину Африки (Кенія, Уганда, Конго, Бурунді, ПАР) і говорять спорідненими мовами.

прибув поїзд. Деякі з них спинилися біля візка. Ми відступили вбік, звільняючи їм місце. Попоїли мовчки. Нонді хотів заплатити старому, але той не взяв грошей. Ми рушили далі. Решту дороги Нонді мовчав. Як видно, той останній вибух енергії виснажив його. На розі Деларі-стріт ми попрощалися.

Того вечора в домі тітоньки Метті панував мир — нехай і напружений, а все ж мир.

Кетрін поралася по господарству. Гаррі з Денні рубали й в'язали дрова на завтра. Гаррі був тихий, принішклий; його обличчя мало хворобливий зеленкуватий відтінок. Я вмився й пішов допомагати їм в'язати дрова.

Смеркало. Ми засвітили свічки.

— Ідіть вечеряти! — гукнула тітонька Метті.

В суботу тітка мала добрий виторг, і того вечора ми їли печеню з рисом. Посеред вечері прийшла Меггі. Вона принесла кусень холодного м'яса, який поділили на всіх.

Після вечері тітонька Метті пішла на збори «Стоквельду». То була така собі спілка жінок, що промишляли незаконною торгівлею спиртним. Кожна з них сплачувала тиждневі внески. Зібрані в такий спосіб гроші віддавали одній із пайовичок — щотижня іншій. Крім того, спілка допомагала заарештованим. Часом котрусь із відомих «самогонних королів» запроторювали до в'язниці, не дозволяючи відбутися штрафом, і тоді спілка піклувалася її доміvkою та дітьми, аж поки ув'язнена виходила на волю. Збиралися вони щопонеділка ввечері.

Коли тітка пішла, Денні розпалив у таганці вогонь. Не тому, що було холодно, — стояла середина літа, наближалось різдво. Але вогонь — це не тільки тепло, а й осередок дружнього кола. На той час надійшов і Джейкоб Лофф, приятель Кетрін, — кремезний, мускулястий, гожий з виду юнак. Поряд з ним Кетрін здавалася ще тендітнішою та білішою і начебто враз обернулася з дівчини на жінку. В присутності Джейкоба вона вся аж світилася радістю.

Потім прийшла дівчина на ім'я Емілі — висока, струнка й дуже темношкіра, майже чорна. Своє буйне кучеряве волосся вона ретельно заплітала в дві тугі кіски. Очі в неї були величезні й напрочуд глибокі, усмішка — сором'язлива і водночас трохи зачіплива. Це була подружка Гаррі. Вона мала звичай раз у раз швидко

позирати на нього, а тоді так само швидко спускала очі додолу. Коли Емілі всміхалась, її сліпучо-білі зуби гарно виблискували на темному обличчі.

Вони з Меггі поцілувалися. Емілі була дівчиною мого брата й разом із тим найкращою подругою сестри. А дуже скоро стала й моєю улюбленицею.

Денні заніс таганець до хати. Ми зручно вмостилися коло вогню. Меггі завела пісню. Інші підхопили:

Тьмяна свічка
Ледь мерехтить,
Ніжна пісня
Тихо звучить.
В коминку жар палає,
Про любов промовляє,
Глоси
І вогонь,
Все кругом —
Наче сон.
А похмуре й сумне
Геть на час відступає.

Денні закохано дивився на Меггі, Гаррі заспівав «Буду я твоїм коханим...». Емілі підспівувала йому, і на устах її бриніла ледь помітна, затаєна усмішка. Кетрін і Джейкоб трималися за руки. Я пригорнувся до тепло-го тіла Меггі.

Поспівавши, взялися оповідати історії. Від огню в таганці віяло теплом. Усі почували себе невимушено, були веселі, сповнені надій. Оповідали по черзі. Я заплющив очі. Меггі обняла мене за плечі. Тихий, мелодійний голос Емілі помалу заколисував мене...

2

Минали довгі дні літа. Величезне сонце заливало Вредедорп своїм палючим промінням. Самодіяльні артисти вже почали сходитись гуртами й готуватися до традиційного новорічного карнавалу. А загалом Вредедорп охопила лінлива соннота. Люди мляво посувалися по вулицях, затоплених сухим, гарячим сонцем. Вечорами збиралися на вулицях невеличкими купками. Часом просто стояли й балакали, часом співали й танцювали.

Літне сонце сідало пізно. Літній місяць сходив рано. Отож і після заходу сонця все довкола було оповите м'яким неясним світлом, Небо влітку немовби підніма-

лося вище над землею, а зорі, навпаки, спускалися нижче й висіли просто над вершечками високих дахів.

Молоді парочки вирушали на прогулянки в залиту місячним сявом Оттоманську долину. І час від часу звідти аж до велелюдних вулиць Вредедорпа долинав чоловічий голос, що виспівував пісню кохання. Літні жінки презиралися між собою і посміхалися. Улітку частенько траплялися «сімейні клопоти», бо місячне сяйво в Оттоманській долині, і лагідне вечірне повітря, і ще хтозна-скільки причин схиляли ту чи ту дівчину поступитися своєму коханому, і вона опинялася «при надії».

Вулицями бродили зграйки малих хлопчаків, жуючи довгі — з добрий ярд — стебла цукрової тростини. І з кутиків рота в них стікав солодкий тростиновий сік.

Дівчатка гралися в стрибунця, в «хто вище» чи в котрись із незліченних ігор з м'ячем.

Старші хлопці та юнаки, посідавши колом, завзято кидали кості.

Суботніми надвечір'ями в Оттоманській долині відбувалися матчі з регбі. Саме там зажив гучної слави Геккіс — «найкращий у світі стопер», — а винахідлива гра одного приземкуватого півзахисника-малайця зробила його найбажанішим женихом у цілому Вредедорпі. Тамтаки однієї суботи й мені перепала частка слави — бодай братової, — коли Гаррі, підхопивши м'яча на своїй половині, обдурив чотирьох суперників, тоді випередив решту й закинув м'яч між стояки, а потім іще раз. Коли товариші по команді тріумфально підняли його на руки, ми з Емілі так кричали, що аж похрипли.

Були й трудові будні. Я вже звик до своєї роботи, до отих верстатів, звик міняти пісок у відерці, куди харкав Бета Дік, перестав боятися Придурка Нонді. В якийсь дивовижний спосіб ми з ним навіть заприятелювали. Від нього я дізнався, що gros становить сто сорок чотири бляшанки, від нього ж навчився лічити до тисячі. Він трохи навчав мене й англійської мови. Часом його дурнувате базікання несподівано набувало для мене сенсу. Коли таке траплялося, радість Нонді не мала меж. І щоразу, як у нього бували гроші, він хотів, щоб ми витратили їх разом. Часто Нонді сміявся чи плакав без будь-якої видимої причини.

А ще була ватага. Ми й тепер робили наскоки на столи вуличних торговців. Іноді билися з іншими ватагами. Та найчастіше довгими літніми вечорами вируша-

ли до Оттоманської долини, де наганяли жах на закохани парочки своїми сороміцькими зауваженнями й хрипким реготом.

Удома в напружених стосунках між нами, молоддю, і тітонькою Метті час нічого не змінив. Її боротьба з Гаррі нерідко перетворювала дім на справжнє пекло, і ми були раді кожній нагоді десь податися. Але щопонеділка увечері там було тихо. Приходили братова дівчина й приятель Кетрін. Сиділи в дружньому колі, співали, оповідали історії. І Денні плекав своє таємне кохання до Меггі.

Люди говорили про депресію. Заробітки стали ще мізерніші, ніж раніш. Усе більше чоловіків тинялися без діла по вулицях. Усе більше жінок продавали себе робітникам з копалень. Важче стало й з харчами. Але сонце світило ясно, і, поки воно світило, все здавалося не таким уже й похмурим.

Щодня на вулицях Вредедорпа з'являвся велебний Роджерсон. Люди підгодовували його. А він за те співав псалми й молився за них своєму богові. Недільними ранками білі чоловіки й жінки, одягнені в уніформу Армії Спасіння¹, марширували вулицями Вредедорпа. Сотні малих хлопчиків та дівчаток пританцьовували слідом за ними під бравурну музику духового оркестру.

За два дні до різдвя Меггі спитала:

— Хочеш провести різдво з мамою, Лі?

— Хочу.

— Гарзд, завтра поїдемо.

— І ти?

— Я тільки на завтра, не на все різдво. Святого вечора маю бути на роботі.

3

Незнайомець сказав:

— Онде він, Петерсенів будинок. Крайній на самій горі. А тепер я мушу вас залишити.— І повернув ліворуч, до нагірної околиці Крюгерсдорпа.

Ми рушили далі. Маленький будиночок стояв на хвилястому гребені пагорба, що височів над селищем. Дорога була піщана. Дрібні піщинки вихоплювалися з-під ніг і лежали нам у вічі. А далі за тим будиночком, аж

¹ Релігійна добродійна організація.

ген до зеленаво-голубого обрію, розбігалися вшир хвилясті зелені горби, поступово зникаючи в імлістій даліні.

Коли ми були на півдорозі від селища до вершини горба, з будиночка вийшла якась жінка.

— Здається, мама,— сказала Меггі.

Жінка підняла руку й невпевнено помахала нам.

— Так і є, мама! — вигукнула Меггі.

— Мамо! — крикнув і я.

Ми пустилися бігти, забувши й про люту спеку, й про задушливу куряву, що її збивали ногами. А коли наблизилися до матері, Меггі почала сміятися, хоч по щоках її текли сльози. Мати квапливо дріботіла назустріч нам.

— У вас чудовий вигляд, місіс Абрагамс. Давно вже вас такою не бачила.

— То правда,— озвалася мати.

— А як ваші опіки?

— Майже зовсім загоїлись. Вже не доведеться тобі віддирати бинти від живого м'яса.

— Дуже рада.

— Як там Гаррі?

— Все так само. Не знаю, мамо, що з ним і робити. П'є він. Мабуть, Емілі його покине. Вона дуже переживає.

— Метті любить його,— сумно сказала мати.— Але йому потрібен чоловік, щоб наставляв його на добру путь.

— Якби ж то він знайшов роботу,— безпорадно промовила Меггі.— Тоді зміг би одружитися з Емілі.

Мати зітхнула й обернулася до мене.

— Ну, а як мій Лі?

— Я працюю, мамо! — І, поки ми дійшли до хвіртки, я виклав усі свої новини.

Ми зайшли в будиночок. Він складався з двох спалень і великої кухні.

— Бабуся з вашою двоюрідною сестричкою пішли десь у церковних справах. Повернуться аж перед вечором.

— Отже, місіс Абрагамс, ви цілий день будете тільки з нами,— сказала Меггі.

Згодом ми спустилися в долину за будиночком. Під гарячим післяполудневим сонцем паслася худоба. Я біг попереду й раз у раз збочував зі стежки, досліджуючи

нові місця. Далі праворуч ряд низькорослих верб показував, що там пролягає пересохле річище. Саме там було й найбільше худоби. Під ногами в нас рясніли дрібні жовті квіти на тоненьких стебельцях, звернені лицем до сонця. А воно щедро заливало тиху долину своїм пекучим промінням.

Я побачив листячко моєроги.

— Назбирати моєроги, мамо?

— Не сьогодні.

Ми стали підніматися протилежним схилом долини. Цей пагорб був крутіший, ніж той, з якого ми спустилися. Раптом я помітив попереду зграйку диких кролів, що вигрівалися на камінні проти сонечка. Схопивши два камінці, метнувся до них нагору. Та кролі ту ж мить порснули геть — вистрибом, так наче летіли над травною. Доки я встиг пожбурити на них свої камінці, вони вже зникли з очей.

Я видобувся на гребінь горба і став, дожидаючи жінок. Піді мною була долина, з якої я щойно піднявся, а по той бік — пагорб, де стояв будиночок бабусі. Ще далі купчилися будівлі селища; за ними, аж до станції і до самого Крюгерсдорпа, розплаталася широка зелена смуга. За Крюгерсдорпом здіймався новий пагорб і тягся нерівним краєм удалину, в напрямі Йоганнесбурга. А за тим пагорбом, зникаючи в далекому серпанку, хвилями розбігались інші горби й інші долини — ген-ген у безмежний простір.

Я обернувся й поглянув у протилежний бік. І там було те саме. Скрізь попереду, скільки сягало око, — такі ж безконечні зелені хвилі. І, стоячи там на верховині, я збагнув: нехай би я став і на найдальшому, який міг побачити, пагорбі й дивився вперед — то й там, куди б не глянув, навколо розлягався б такий самий неозорий обшир.

Усе це безмежжя і велич просто приголомшили мене. Раптом мені схотілося, щоб поруч мене на цьому горбі стояв і Нонді.

— Нонді-і-і! — гукнув я що було духу. — Нонді-і-і!

Мій крик луною покотився геть. Та раптом мені здалося, що звідкись із далекої далини до мене озвався голос Нонді:

— Лі-і-і!..

Я широко розкинув руки. Так, наче хотів обійняти весь той простір перед очима і людей, що там жили. Із

глибин мого ества нестримно рвався радісний крик, і я заволав на всю силу легень:

— Ого-го-о-о!..

До мене наближались мати й Меггі.

— Що це з тобою? — гукнула мати.

Я подивився на них, і зненацька вони видались мені зовсім чужими. Тоді відвернувся й побіг до високого дерева, що самотньо стояло далеко ліворуч...

Бабуся Петерсен доводилась моїй матері тіткою з боку чоловіка. Вона була маленька на зріст, чорна як ніч і зовсім беззуба. Обличчя її так поорали зморшки, що годі було добачити на ньому якісь риси. Як і всі жінки її покоління, вона носила безліч спідниць, що робили її аж надто огрядною, і бабусине сухорляве личко здавалося кумедно чужим проти її широкої постаті. Коли вона сиділа нерухомо, її кістляве старече тіло ніби й не жило. Проте жваві гострі очиці так і бігали на всі боки й майже нічого не проминали.

Тим часом бабуся порядкувала за столом, розставляючи все до вечері, і світло гасової лампи, що звисала з середини стелі, осявало тугі білі кучерики на її голові. На темному бабусиному обличчі виблискували гострі очиці. Поруч неї сиділа маленька онука — кругловида трирічна дівчинка з темно-брунатною шкірою.

Нарешті все було готове. Ми підвелися й стояли, похиливши голови, поки бабуся молилася. А молитва її була довга. Почала вона з їжі, до якої ми зараз мали взятися. Потім перейшла до хатніх справ: до курей та яєць, що їх вони мають знести, до корови та її майбутнього теляти. Згадала й про собаку. Тоді помолилася за мою матір, за сестру, за мене самого й за «всю оту родинну парость, о боже». Від нашої парості бабуся перекинулась до своєї і почала молитися за сина, що працював на «отому бісовому повозі» — залізниці. Вона просила бога вберегти від біди поїзди, якими їздить її син. Адже він має двійко діточок, і їх треба годувати й одягати. А це, милий боже, нагадало їй і про оту лиху жінку, що покинула її сина з двома малими дівчатками й подалася з іншим чоловіком шукати втіх у розпусному місті.

— Ти знаєш, боже, як чинити з такими жінками, правда ж? І суворо покараєш її, аби вона знала, що жоден гріх не минає марно...

Коли бабуся Петерсен закінчила свою молитву, їжа на столі зовсім охолола. Мати поглянула на свою тарілку, тоді звела очі на бабуся.

— Гадаю, тітонько, богові було б приємніше, коли б ми з'їли свою вечерю гарячою.

— Дякую, Анджеліно, але мені здається, що я в своєму житті спілкувалася з богом куди більше, ніж ти.

Мати мовчки схилилась над своєю тарілкою, і я вловив на її обличчі ледь помітну усмішку. Сміхотлива Меггі поперхнулась їжею і попросила пробачення.

Ледве ми з'їли половину вечері, як у двері хтось постукав. Далі все діялося з блискавичною швидкістю. Бабуся миттю засунула обидва казанки під ліжко. Дівчинка похапала зі столу ложки й вкинула їх до мийниці в кутку. Тим часом бабуся позбирала наші тарілки з недоїденою вечерею і теж заштовхала їх далеко під ліжко.

— А тепер розмовляйте, смійтеся! — звеліла вона.

Мати щось сказала. Її слова перекрив дзвінкий сміх Меггі. Бабуся і собі розтулила рота й голосно захихотіла, неначе справді почула щось дуже кумедне.

У двері знову постукали.

— Ой, здається, там хтось прийшов.— Бабуся промовила це досить голосно, щоб її почули за дверима.

Мати пішла відчиняти. На порозі з'явилися місцевий священник і його дружина.

— Ми подумали, що непогано буде провідати вас сьогодні ввечері, сестро Петерсен,— сказав священник.

— Ви дуже добрі до мене, панотче.

— Але ми не будемо відволікати вас од ваших справ,— говорив далі священник, позираючи на порожній стіл і на таганець, де нічого не стояло.

— Авжеж,— підхопила його жінка.— Ви собі вечеряйте, не зважайте на нас.

— Та ми вже оце щойно попоїли,— відказала бабуся.— Але ви заходьте, сідайте.

Священник прикусив нижню губу й неначе впав у глибоку задуму.

— Щось негаразд? — запитала бабуся.

Священник обернувся до дружини.

— Люба, ти віднесла ліки отому хворому старому чоловікові?

На жінчиному обличчі відбився переляк.

— О боже, зовсім забула!

— Ви вже пробачте нам, сестро,— сказав священник.
— Ну звісно, панотче, я розумію,— пробурмотіла бабуся.

Гості квапливо подалися геть.

— Подивись, чи пішли,— сказала бабуся.

Мати визирнула за двері.

— Пішли.

Бабуся видобула з-під ліжка їжу.

— Мабуть, твоя правда, Анджеліно. Здається, господь таки воліє, щоб ми сьогодні ввечері попоїли гарячого. Позгортаю-но я все це назад у казанок і поставлю грітися.

— А тим часом можна й помолитись,— озвалася мати.

У бабусиних очах зблиснув лиховісний вогник. Та в наступну мить вона вже молилася. Мабуть, їй не треба нагадувати богів, які нині скрутні часи. Він і сам знає. Знає і те, що вона робить для панотця та його дружини все, що може. Оце ж бо тільки сьогодні геть натрудила свої бідні старі ноги, збираючи гроші їм на прожиток. Та й годувала їх цього тижня вже тричі. А бог, напевне, знає, які вони ласі до їжі і як мало вона має. Онде інші мають куди більше. Тож нехай бог зворушить їхні серця, щоб і вони вносили свою пайку на утримання пана священника та його доброї дружини. А на неї, стару, богів нема чого гніватись: адже вона не може, як він, усемогутній, нагодувати ціле товписько п'ятьма буханцями хліба й двома рибинами. До того ж хай бог не забуває, що завтра вона частуватиме панотця і його дружину різдвяним обідом. Ну, а щодо сьогоднішньої пригоди, то вони з богом розуміють одне одного. Обое ж бо знають, що таке скрутна година,— не те що деякі молодші віком дурники. Амінь.

Коли ми зрештою повечеряли, Меггі вже треба було вирушати назад. Ми з матір'ю провели її до станції.

4

Тиждень після різдва був у Вредедорпі безперервним бучним святом. У ці дні всі жили одним: великим карнавалом співаків і танцюристів.

Того року у Вредедорпі утворилося шість самодіяльних артистичних гуртів. І кожен з них старався перевірити суперників костюмами, танцями й співами. Гурт

складався з двадцяти-тридцяти чоловіків та юнаків. Костюми на них були з найяскравіших та найлискучіших шовкових тканин. Кожний гурт мав свої кольори.

Мій брат Гаррі належав до гурту Двадцятої вулиці. Повернувшись із Крюгерсдорпа, я того ж вечора побачив, як він одягався. Сорочка в нього була ясно-червона, з лискучими зеленими вилогами та нагрудними кишенями. Голову покривала зелена хустка, пов'язана по піратському, а зверху стримів червоний солом'яний капелюх з трьома довгими зеленими перами. На руки він натягнув білі рукавички. Короткі, до колін, штани були жовті з чорними кантами. Талію оперізував широкий пурпурний пояс, кінці якого звисали на ліве коліно. Довершували вбрання червоні черевики з блискучими пряжками та довгі білі панчохи, заправлені під штани. Щоки братові були нарум'янені й напудрені, а наведені паленим корком вуса та баки робили його зовсім невпізнаним.

Вирушаючи у похід по вулицях, кожний гурт шиковався трикутником. Задній ряд складали вісім гітаристів. Перед ними йшли банджоїсти — цей ряд був трохи коротший. Далі — два ряди стукачів. Кожен мав по парі гладенько відшліфованих кісток і кладав ними, як кастаньетами. Ще передніш, очолюючи оркестр, ішли бубоністи. А попереду них двома рядами — танцюристи. В руках у них були оздоблені стрічками тростини, які вони обертали в повітрі, виписуючи піруети посеред вулиці. І нарешті, вивершуючи собою трикутник, виступав сам ватажок. З усього гурту він був убраний найпишніше. Його костюм хоча й мав ті самі основні кольори гурту, проте дуже різнився від костюмів інших. Одне слово, він був найсліпучіший серед того сузір'я павичів. На відміну від інших, ватажок не пританцьовував увесь час, та коли вже йшов у танок, то брудні вулиці Вредедорпа ставали свідками справді високого мистецтва, і тоді всі навколишні жителі висипали із своїх домівок і мов заворожені дивилися на цього звичайного кольорового хлопця, який у буденному житті куриє гашиш і грав у кості, але тепер, на коротку мить перейнявшись божественним натхненням, усім своїм еством — і серцем, і душею, і бистрими ногами — став живим образом грації та краси.

Протягом цілого тижня ті щасливці, що мали роботу, ледь відбувши свої робочі години, бігли додому, швидко

перевдягалися в карнавальні костюми й поспішали до умовленого місця, де збирався їхній гурт. Там вони заставали своїх безробітних товаришів, які не знали, як їм згаяти довгий день, аж поки настане година збору. І ось гурт сходився до купи. Лунали перші звуки гітар та банджо. Стукачі починали клацати кістками. Гриміли й дзвеніли бубни. Розлягався лункий свист. Гурт рушав з місця, простуючи до центру вулиці. Ватажок крутив у повітрі своєю розцяцькованою тростиною. Танцюристи позад нього пританцьовували.

Отак вони проходили одну вулицю й повертали на другу. А слідом тягнувся вреддорпський люд. Іноді, коли на вулиці стикалися два зустрічні гурти, між ними починалося танцювальне змагання за право пройти першими. Гурти спинялися один проти одного. А їхні ватажки йшли в танок — хто кого перетанцює. Ото було видовище! Вони крутилися дзигною і вистрибували, виписували своїми тростинами химерні візерунки; ходили на голові, витанцьовували всіма можливими способами — на руках, на животі, навкарачки. Переможець здобував право вести свій гурт далі. Переможні розступалися і проводжали щасливих суперників музикою. Побачили б ви, як витанцьовував ватажок переможців, проходячи цим живим коридором!

Час від часу гурт спинявся перед котримсь будинком. Артисти утворювали коло. Гітари й банджо грали аж доти, доки з будинку виходили люди. Тоді западала тиша. Господарі будинку називали пісню, яку вони хотіли б почути, й обирали співака. Знову вдаряла музика. Обранець співав куплети пісні сам, а весь гурт хором підхоплював приспів. Скінчивши замовлену пісню, співак ішов по колу, збираючи гроші.

У переддень Нового року всі ті гурти об'єднувались, і величезна процесія зі співами й танцями далеко за північ ходила по вулицях Вреддорпа. Скрізь дзвенів сміх, буяли веселощі. В цей останній вечір старого року суворі правила артистичних гуртів трохи попускалися. Жінкам та дівчатам дозволялось приставати до процесії і йти вкупі зі своїми чоловіками й коханими. Ми, менші дітлахи, виряджені в паперові капелюхи, вимахували тріскачками й пускали вертушки. Я був зі своєю ватагою, і ми чудово розважалися, кидаючи петарди під ноги людям і дивлячись, як вони підстрибують з переляку.

Одного разу я мигцем побачив серед натовпу Гаррі. Поруч нього йшла якась гарна темношкіра дівчина з довгим волоссям. Саме в ту мить, як я помітив його, Гаррі повернувся й поцілував її. «А як же Емілі?» — здивовано подумав я і гукнув брата. Але мій поклик загубився в гromі музики, тріскачок, петард та гомоні людських голосів.

Настала північ. Навколо залунав свист. Люди радісно кричали й підкидали догори паперові капелюхи. Незнайомі обіймалися й цілувались. На мить я побачив оддалік велебного Роджерсона. Він височів над юрбою і на весь голос виспівував новорічну заздоровну пісню.

Напередодні приїхала моя мати, щоб відсвяткувати Новий рік разом з нами; отож я залишив ватагу й побіг додому. Люди гукали одне до одного: «З Новим роком! З новим щастям!» То й я зараз привітаю її так само. Вона буде рада. А може, я ще й встигну зробити це перший. Так я міркував собі, продираючись крізь натовп.

Ще до сходу сонця валка двоповерхових автобусів повезла майже всіх вредедорпців далеко за місто, до зеленого гаю. Там вони співали й танцювали, сміялись і залицялися до жінок, їли й пили, аж поки сіло сонце. А тоді, стомлені, повернулися додому. Тиждень веселощів минув. Попереду був цілий рік похмурих буднів та нужди, доки вони дочекаються нового святкового тижня. Та ці кілька днів надовго залишаться світлим спогадом у їхньому вбогому житті.

Співаки й танцюристи дбайливо ховали свої костюми до наступного карнавалу...

Розділ V

1

Того дня у бляшарні всі наче показалися. Дійшло навіть до бійки. Сам хазяїн, містер Вайлі, вергаючи громи, заходився робити лад у своїх володіннях. Давно вже ми не чули майже ніяких наказів, а тут вони посипалися, наче з рога достатку. Містер Вайлі заявив, що вже багато місяців зазнає збитків і що терпець йому урвався. Двох верстатників і одного паяльника

тут-таки звільнили. Всі інші, охоплені панічним страхом, гарячково працювали. Того року знайти роботу було страх як важко. Майже всі у Вредедорпі тинялися без діла. Нас, хто працював, вважали за щасливців.

Бета Дік паяв, не розгинаючи спину. Очі йому геть залляв піт, і вони стали зовсім червоні. Його мучила задишка, і він, важко відсапуючись, хапав ротом повітря. На колінах у нього лежала мокра ганчірка, яку він раз по раз жадібно смоктав. А коли харкав у відерце, мокротиння було аж рожеве від крові. Його страх передався й мені, і я стрімголов метався між своїм робочим місцем і верстатами, а коли натягав і підготував до паяння величезну купу заготовок, сів навпочіпки біля майстра й узявся допомагати йому.

Один тільки Нонді, здавалося, не помічав переполоху в бляшарні. Він недбало походжав сюди-туди, щось мугикаючи собі під ніс. Нарешті його майстер розізлився й гукнув:

— Ану заткни пельку й ворушись, дурнуватий собако!

Нонді закинув голову. В очах його спалахнув отой «божевільний» вогник. Він рвучко простягнув руку вперед і дзвінким від напруги голосом вигукнув:

— Собака? Так, я собака! Тільки жоден собака не боїться того, чого бояться люди. А коли він уже боїться, то боїться чогось правдивого. Нехай я собака — зате я не знаю вашого страху!

Сміх Нонді луною розкотився над стугоном верстатів. Його майстер, що саме занурив паяльний молоток у розтоплене олово, не тямлячи себе з люті, замахнувся тим молотком на хлопця. Краплі розпеченого олова бризнули Нонді на щок і в'їлися в шкіру. Він пронизливо зойкнув і обома руками вхопився за ліве око. Тоді впав на коліна, вперся лобом у підлогу й голосно застогнав.

Від верстатів уже поспішав десятник. Містер Вайлі теж вибіг із своєї контори.

— Ти нічого не бачив! — швидко сказав мені Бета Дік. — Зрозумів?

— Зрозумів.

— Що тут таке? — запитав містер Вайлі.

Десятник підвів Нонді голову.

— Як це сталося? — І запитливо поглянув на майстра, при якому працював Нонді.

— Ви краще везіть його до лікарні,— втрутився містер Вайлі.— А з'ясуєте все потім. Забирайте його звідси. Зараз я викличу машину.

Десятник і ще один робітник, взявши Нонді попід руки, вивели його в двір.

До нас підійшов майстер Нонді.

— Ти вже підтримай мене, Діку,— попрохав він.

— Иди ти під три чорти! — сердито відрубав Бета Дік.

— Він божевільний. Ти ж сам бачив.

— Він просто дитина. Добра дитина. Чудна, але добра. Тож не сподівайся од мене допомоги.

Я відчув гордість за свого майстра.

— Забирайся звідси, поки не пізно! — гукнув один із верстатників.

Майстер Нонді благально простяг до них руки.

— Майте серце, хлопці. В мене жінка й двоє дітей. Заступіться за товариша. Ви ж бачили — хлопчисько збожеволів.

Серед верстатників було всього двоє білих. Вони працювали на найскладніших машинах. Я ще ніколи не чув, щоб вони з кимось розмовляли. А тут один із них гнівно обізвався:

— Забирайся геть, мерзотнику! Оце і вся підтримка, яку ти тут дістанеш.

Майстер Нонді похилив голову й поволі рушив до дверей. І в уяві я теж пройшов з ним разом під крижаними поглядами робітників. Нескінченно довгою видалась мені ця путь.

Трохи згодом повернувся містер Вайлі.

— Хлопець буде сліпий на одне око... Де той чоловік?

— Пішов, сер,— відказав десятник.

— Пішов? Куди?

— Утік, сер.

Нонді повернувся через два тижні, десь наприкінці робочого дня. Я ще ніколи не бачив його таким чистим. Здавалося, він навіть погладшав.

Зайшовши до бляшарні, він голосно засміявся.

— Привіт! — гукнув весело, і той вигук задзвенів, наче радісна пісня.

— Як твоє око? — спитав хтось.

— До біса око! Осліпло! — вигукнув Нонді й подався до контори.

О шостій пролунав гудок. Я затримався у дворі, чекаючи, доки вийде Нонді.

— А, окатику!

— Здоров, Нонді. Завтра знов до роботи?

— Е ні, нема дурних.— Він помахав у мене перед носом двома фунтовими папірцями.— Я, братику, йду звідси.

— Куди?

Він показав на захід сонця.

— Туди! Хочу побачити ті краї, де сідає сонечко.

— Навіщо?

— Не будь дурний, окатику. Так мені хочеться.

— А де ти спатимеш? Що будеш їсти?

— Там, де сплять собаки. Те, що їдять вони.

— А твої родичі?..

— Я сам собі родич.

— Але ж є в тебе батько, мати...

— Я сам собі батько й мати... Не турбуйся за мене, окатику, не пропаду.— Він обняв мене, тоді лагідно тицьнув кулаком під ребра.— Бувай здоровий, окатику.

— То ти оце зараз і йдеш?

— Зараз же!

Він махнув рукою, усміхнувся і швидко попростував туди, де заходило сонце. Я стояв, дивлячись йому вслід. Може, він озирнеться. Тоді я помахав би рукою. Але він не озирнувся.

Прощавай, Нонді! Поезія була вдягнена у брудне лахміття, і ніхто не впізнавав її.

2

Довгі дні й теплі ночі мчали далі, наздоганяли одне одного й зникали в безвісті. І час, і люди, і щось у мені самому — все те неначе уклало змову проти мене й мого дитячого невідання. На мене враз нарінула вся темнота мого рідного краю.

Одного дня хтось приніс звістку про те, що мого брата заарештовано,— його застукали за грою в кості.

У понеділок, похмурого ранку, мати, тітонька Метті й Денні вирушили «за тунель» — до суду, де мали судити Гаррі. Його присудили до двох тижнів ув'язнення, а що то була перша судимість, дозволили сплатити замість цього штраф. Але тітонька Метті сказала, що не має таких грошей, і Меггі дуже потерпала за брата,

Найближчої суботи Меггі, я і Енна — та дівчина, яку Гаррі поцілував у переддень Нового року, — зійшли на пагорб за Вредедорпом, а тоді спустилися в долину. Гаррі був у Діпклофській виправній колонії, і ми несли йому попоїсти. На самому низу долини ми вгледіли людей, що лупали каміння. На них були смугасті арештантські роби. Підійшовши ближче, ми побачили серед них Гаррі.

Він теж помітив нас і, кинувши на землю кайло, став махати нам рукою і гукати. До нього враз підскочив озброєний білий вартовий і вдарив його по обличчю тильним боком долоні. Гаррі поточився назад, але встояв на ногах і, нахилившись, підняв кайло. Меггі здавлено скрикнула. Енна тихо вилаялась.

Ми підійшли до білого. В'язні нишком позирали на нас, тоді знову бралися лупати каміння.

— Ви що — порядку не знаєте? — сердито гримнув білий. — До ув'язнених підходити заборонено!

— Ми хотіли б побачитися з моїм братом, — сказала Меггі.

— Вони тут не на гулянці! — одрубав вартовий.

Меггі втупила погляд в його черевики, тоді знехотя мовила:

— Будь ласка, баасе.

— Гей ти! В'язень Абрагамс!

Гаррі вмить розігнувся.

— Слухаю, баасе.

— Знаєш цих людей?

— Так, баасе. Це моя сестра, мій братик і... — Він завагався. — ...і моя дівчина.

Я звів очі на брата. Він мав вигляд нещасного побитого собаки, жорстоко скривдженого не знати за що.

— Можеш привітатися з ними!

Гаррі поклав кайло і метнувся до нас. Та вартовий простяг свою дебелу руку й штовхнув його назад. Брат заточивсь і глухо гепнувся на кам'янисту землю. У Меггі затремтіло підборіддя. Енна важко дихала крізь щіплені зуби. Гаррі поволі підвівся.

— Я ж тобі не казав бігти милуватися з ними! Ну, привітайся!

— Здрастуй, Мег, — не підводячи очей, мовив Гаррі.

— Здрастуй, Гаррі.

— Здрастуй, Енно.

— Здрастуй, Гаррі, — ледь чутно озвалась дівчина.

- Здоров, Лі.
- Здоров, Гаррі.
- От і все! — кинув вартовий.
- Чи не можна віддати йому...— почала була Меггі.
- Ні! Чекайте, доки їх поведуть назад.
- Але ж...
- Баас правильно каже, Мег,— втрутився Гаррі.— Почекайте.
- А ти вже дечого навчився, Абрагамсе,— сказав білий.

Гаррі підняв своє кайло і знову взявся лупати тверде каміння. Ми одійшли на безпечну віддаль, посідали на землю й стали дивитися на в'язнів.

Сонце почало хилитися до заходу. У небі над нами кружляв самотній орел. Та ось він розпростав свої широкі крила й стрімко шугнув донизу. Напевне, хотів роздивитися, що то за смугасті істоти копошаться там, у долині. Тоді, сильно й граційно вимахуючи крильми, знову полинув у височінь. Він піднімався майже прямо-висно. Я спостерігав, як він дедалі меншав, ставав невиразніший, аж поки злився з блакиттю неба, що раптом видалась мені недосяжно далекою від світу людей. І так само раптово мене охопило бажання полетіти, як той орел, геть з цього світу, в незору далечінь, щоб не бачити, як мій брат лупає камінь під палючим промінням сонця.

Тим часом дівчата поруч мене сиділи зажурені й думали про щось своє. Нарешті Енну прорвало:

— Я ледве стрималась, щоб не сказати тому негідникові все, що про нього думаю!

— А потім Гаррі довелося б за це розплачуватись,— стомлено мовила Меггі.

— І нічого не можна вдіяти! — гірко вигукнула Енна.

— Можна не потрапляти їм до рук.

— Скажи це йому,— вколола Енна.

— Це ж ти збираєшся за нього заміж, то ти й кажи.

— Він знай одне торочить: не можна принижуватись перед білими. Я вже пробувала його переконувати, але він не хоче нічого розуміти.

— Або не може.

— Інші розуміють.

— Вони не мали нашого батька,— тихо відказала Меггі.

— То це від батька він набрався таких поглядів? — зацікавилась Енна.

Меггі всміхнулася.

— Коли хочеш, так..

— Усе це дурниці,— сказала Енна.— Як він думає з отими своїми гордощами прогодувати дружину й дітей? Тільки дурні не розуміють, що білі й ми — не одне й те саме.

— Атож...— Меггі на мить замислилась.— Але ти не вважала б так, якби почула, що казав наш батько. І я не певна, чи такі вже це дурниці.

— Ти ж сама мусиш працювати на білих.

— І плазувати перед ними?.. Скажи мені, Енно, ти вже той... при надії?

Якусь мить дівчина обурено дивилася на Меггі, тоді одвела очі й кивнула головою.

— Отже, ти повинна допомогти йому,— спокійно мовила Меггі.

— А що я можу?

— Ти хочеш, щоб він одружився з тобою, правда ж?.. То він одружиться.

— Ти не любиш мене. Ти була б рада, коли б він одружився з отою чорнопикою Емілі.

— Я такого не казала.

— Але це правда! Я ж бачу! — І Енна голосно заплакала.

— Бідолашний мій брат...— пробурмотіла Меггі.

Енна не почула її.

Після того знов запала тривала мовчанка. У далині, за ділянкою, де працювали в'язні, серед зелені вельду виблискувала звивиста чорна стрічка шосейної дороги, що вела в один бік до Йоганнесбурга, а в другий — на північ. По дорозі в обидва боки мчали машини — звідти, де я сидів, вони здавалися великими лискучими жуками. Одна машина звернула з дороги й, підстрибуючи на нерівному ґрунті, поїхала просто через вельд у напрямі білого вартового, що наглядав за в'язнями.

З машини вийшли двоє білих і двоє чорних. В руках у чорних були гумові кийки. Вони рушили до в'язнів і стали на варті з двох боків. Тим часом троє білих розмовляли між собою. Той, що був увесь час при в'язнях, показав туди, де сиділи ми. Потім він і ще один білий сіли в машину. Вона, погойдуючись, виїхала на дорогу, а тоді швидко помчала геть і незабаром зникла

з очей. Новий вартовий узяв рушницю під руку й попростував до нас.

— Треба встати,— сказала Меггі.

Наближаючись до нас, білий сповільнив ходу. Він був дебелиший і мав ще грізніший вигляд, ніж той, з яким ми розмовляли раніш.

— Гей ви! — грубо кинув він.

— День добрий, баасе,— сказала Меггі.

— Хочете побачитися з Абрагамсом?

— Так, будь ласка, баасе.

Він подивився на Меггі, тоді обернувся до в'язнів.

— Абрагамсе! — Голос його лунко розлігся над тихою долиною.

Гаррі випростався й поглянув у наш бік.

— Іди-но сюди! Та хутчій!

Гаррі кинув кайло на землю й бігцем подався до нас. Підбігши ближче, він нібито завагався, і ми всі відчували його вагання.

Білий дістав із нагрудної кишені сорочки пачку сигарет. Застромивши в рота сигарету, простягнув пачку Гаррі. Брат уже опанував себе. Він узяв сигарету, і білий дав йому прикурити. Гаррі глибоко затягнувся, затримав дим у легенях, тоді з шумом випустив. Губи в нього були розпухлі, в кутику рта запеклася кров.

— Що це в тебе з губою? — спитав білий.— Чим провинився?

— Я побачив їх і став махати рукою,— відказав Гаррі.

— Отак самі наражаєтесь на неприємності.— Білий злегка похитав головою і осміхнувся.— І більше нічого?

— А той другий баас збив його з ніг,— обурено озвалась Енна.

— Помовч, Енно,— спинив її Гаррі.

— Але ж це правда! — не вгавала дівчина.

— Помовч, тобі кажуть! — сердито мовила Меггі.

— Ви брат і сестра?

— Так,— відказала Меггі.

Очі білого ковзнули по її повненькому стану.

— Певне, вам було прикро це бачити. Шкода, що так вийшло... Ну, гаразд, хлопче, перепочинь трохи.— Білий залишив Гаррі з нами й пішов до інших в'язнів.

— Спасибі вам, баасе! — вдячно гукнула Енна йому навздогін.

— За що? — гірко спитав Гаррі.

— За те, що він добрий. Як їм дякуєш, то й вони добрішають.

— Ти не знаєш його,— сказав Гаррі.

— Ну от, знову ти своєї! Що з тобою, Гаррі?

— Обличчя Енно,— озвалася Меггі.

— Сьогодні вранці я бачив, як він злупив шкіру зі спини в одного хлопця,— сказав Гаррі.— Ніколи не знаєш, чи він зараз копне тебе ногою, чи дасть сигарету. Йому, бач, подобається отак. Той другий усе-таки кращий.

— Поки що забудь про них,— сказала Меггі.— Ну, як тобі тут?

Якусь хвилину вони дивились одне на одного. Обличчя Гаррі спохмурніло.

— Та непогано,— відповів він.

— Правду кажеш?

— Б'ють, звичайно, але чого ще від них сподіватися?

— Ти знов!..— вигукнула Енна.

— А годують як? — спитала Меггі.

— Коли голодний, з'їси все, що дадуть.

— Привіт тобі від мами.

— Як вона там?

— Добре.

— А Метті нічого не переказувала?

— Вона не може стільки заплатити, Гаррі.

— Скажи їм, що мені тут добре.

Він жадібно смоктав майже догорілий недокурок.

— Я принесла тобі трохи курива,— сказала Енна.

Вона дала йому дві пачки сигарет і сірники. Гаррі запалив нову сигарету. Я почув гучний голос білого вартового й озирнувся. В'язні вже припинили роботу. Ті, що мали сигарети, закурювали.

— Добрий баас...— крізь зуби процідив Гаррі.

— Я знаю про Енну,— сказала Меггі.— Чи можу я щось для вас зробити?

— Не кажи нікому нічого, поки я не вийду.

Здавалося, говорити більш нема про що. Якусь хвилину вони мовчки дивились одне на одного. Енна почала нетерпеливитись, і Меггі помітила це.

— Мабуть, ти хочеш поговорити з Енною,— мовила вона.— Отут у пакунку шматок курятини, я принесла від хазяїв... Бережи себе.

— Скоро вже мене випустять,— сказав Гаррі, і це прозвучало як заклинання.

— Звісно, випустять,— мовила Меггі і рвучко повернулася.— Ходімо, Лі.

— До побачення, Лі! — гукнув Гаррі.

Ми піднімалися положистим схилом, аж поки надібала величезний валун. Тоді стали дожидати Енну.

Велике кружало сонця, схиляючись до обрію, набиравало червоного відтінку. Високо в небі, розтягнувшись низкою, швидко пробігали кучеряві хмарки. На землі спокій і тиша, а там, у небі,— буревій. Чи не заскочив він і того орла?..

Тим часом унизу, в долині, Енна обхопила Гаррі руками за шию і припала до нього. З дороги звернула машина і, підстрибуючи на грудді, їхала до в'язнів. До нас луною долинув голос білого вартового:

— Абрагамсе!

Гаррі з пакунком у руках побіг назад. На хвильку спинився перед вартовим, тоді, сховавши пакунок за пазуху, приєднався до товаришів. Вартовий свиснув. В'язні взяли кайла на плечі й вишикувались по чотири. Один із чорних поліцаїв став попереду колони, другий пішов у хвіст. Білий сів у машину. Знову пролунав його свисток. В'язні рушили з місця — неначе військо у смугастій уніформі, з кайлами на плечах. І серед них, один із них — мій брат.

Енна підійшла до нас і, гірко схлипуючи, сперлася на камінь. Ми дивились, як колона в'язнів, оддаляючись, вигнулася на завороті дороги.

— Тепер, коли побачу десь, як женуть арештантів, завжди згадуватиму про брата,— сказала Меггі.

Одного погожого осіннього дня, коли я йшов додому з роботи, мене перепинили троє білих хлопців. Це сталося між браамфонтейнською станцією і вреддорпським тунелем. Сонце вже сіло, і все довкола оповив м'який присмерк, що передє вечірній темряві. Я йшов собі під залізною огорожею, яка відокремлювала станційні колії від вулиці. В руках у мене була дерев'яна цурка, і я вів нею по залізних ґратах, прислухаючись, як порізному вони дзвенять. Раптом я побачив коло себе тих трьох хлопців.

— Цей буде мій,— сказав один із них, рудуватий.

— Чого вам треба? — спитав я.

— Будеш битися зі мною,— відповів рудуватий.

— Ми б'ємося чесно,— докинув інший хлопець.

- Я не хочу битися,— заперечив я.
- Будеш битися! — сказав рудуватий.
- Навіщо?
- Я хочу вбити тебе!
- Я ж нічого тобі не зробив,— заплакав я.
- Ти — чорний,— обізвався третій хлопчина.
- Готуйсь!

Рудуватий, піднявши кулаки, кинувся на мене. Я ухилився від першого удару й встиг помітити, які в нього навидовижу чисті й гарні голубі очі. І тут він зацідив мені в ліве око.

— Не треба...— став проситись я.

— Бийся, чорний боягузе!

Удар у груди відкинув мене на залізну огорожу. Я вчепився за ґрати і вперся ногами в землю. На коротку мить виразно побачив усіх трьох. Вони не були збуджені й скидалися більше на дорослих, аніж на хлопців. Робили своє діло холоднокровно, спокійно, методично.

— Ну ж бо! — мовив рудуватий, знову підступаючи до мене.

Так, треба битися, Лі... Одначе битися мені аж ніяк не хотілось. Не було на те ні причини, ані бажання. І все ж я стиснув кулаки й почав як міг відбиватися. Рудуватий поцілів мене в ніс, потекла кров. Від болю в мені спалахнула лють, і я кинувся на нього, щосили молотячи кулаками. Не чекавши такого бурхливого натиску, рудуватий трохи відступив. Але я не завдав йому жодного дошкульного удару. Він спритно ухилився, відскакував убік і відбивав усі мої випадки. А коли мій запал згас, рудуватий садонув мене кулаком у живіт, та так, що я аж ойкнув і скорчився з болю. А він заніс кулак над моєю незахищеною головою і щосили двигнув мене у вухо. Я повалився навznak, і перед очима в мене попливли темні кола.

— Вставай!

Я насили підвів голову й сів на землі. Двоє інших хлопців схопили мене й поставили на ноги, притуливши спиною до огорожі. Рудуватий знов ударив — я вже й не знаю навіть куди. Потім, наче вві сні, я почув тупотіння ніг. Хтось труснув мене. В очах трохи проясніло. Я побачив чорношкірого чоловіка, що підтримував мене під руки.

— За що вони тебе, синку?

— Сказали — за те, що чорний, — насилу відповів я.
— Ходім, — мовив чоловік. Він підтримував мене всю дорогу до Вредедорпа.

Іншого разу білий на велосипеді, їдучи мимо, харкнув просто на мене. Слизьке мокротиння влучило мені в око...

Мати знайшла роботу, і їй дали там невеличку кімнатку. Часом я проводив з нею в тій кімнатці одну-дві вечірні години. Материні хазяї — бурська сім'я — начебто ставились до неї прихильно й зичливо.

Гаррі вийшов з ув'язнення похмурий, злий і пригнічений. Сутички між ним і тітонькою Метті стали ще гостріші. Нарешті він пішов з дому і, найнявши кімнату на П'ятнадцятій вулиці, оселився в ній разом з Енною.

Кетрін і Джейкоб Лофф одного дня несподівано для всіх одружились. Згодом я дізнався, що вони вже чекали дитину.

Настав і минув мій день народження — мені сповнилося десять.

А незабаром насунула сувора підгірна зима. Того року вдарили люті морози, багато людей у Вредедорпі загинуло. Скрутно було й з харчами, і велебний Роджерсон нікав по вулицях голодний та холодний і вигляд мав просто-таки жалюгідний. Дехто з вредедорпських чоловіків забирався в бакалійні та м'ясні крамнички й крав харчі та гроші. Заарештованим виносили суворі присуди, бо злочинність дедалі зростала.

Тітонька Метті так заборгувала за помешкання, що домовласник-індієць звелів їй негайно забиратися геть. Тоді вона знайшла будиночок на Шістнадцятій вулиці, і ми перебралися туди. Під час переїзду тітонька Метті загубила півкрони. То були її останні гроші. Вона пам'ятала тільки, що поклала їх на коминок у новому помешканні.

Ми були там усі: Меггі, Кетрін, Джейкоб Лофф, Гаррі, Денні і я. Тітка допитала кожного по черзі, і всі сказали, що й гадки не мають про ті гроші. Тоді вона обернулася до мене.

- Виходить, це ти взяв!
- Не брав я.
- Більше нікому.
- Не я!

— Ану не кричи на мене, злодюжко!

— А ви обшукайте його,— спокійно мовила Меггі.

Я підняв руки над головою, і тітка обшукала мої кишені.

— Мабуть, сховав десь,— сердито мовила зрештою.

— Він увесь час був тут з нами,— заперечила Меггі.

— Малий злодюжка!

— Годі з мене! — обурено вигукнув Гаррі і вискочив з хати.

— Чи не досить уже ображати дитину? — сказала Меггі.

Тітка одвернулася від мене, все ще переконана, що гроші взяв я. Я вийшов за двері й побрів навмання холодною, непривітною вулицею.

Був суботній вечір. Ми з Сюрчком простували по Деларі-стріт до кінотеатру. Навколо вирував суботній натовп. Раптом мені на плече лягла чиясь важка рука. Я обернувся і побачив великого й кремезного чорношкірого хлопця. Його імлісті очі неприродно блищали — як у всіх, хто курить гашиш. Я намагався випручатись. Та він ударив мене в живіт так, що я аж задихнувся. Сюрчок пірнув у натовп і зник.

— Не опирайся, малий! — гримнув на мене здоровило. — Осьде, бачив?..

Я подивився на канчук, сплетений з тонкого дроту.

— Так шкіра й лусне, як ударю разочок. Спробуй лишень тікати, то я тобі покажу! — Він ляснув мене по голові. — Ану вставай!

Я слухняно підвівся. Він хльоснув у повітрі канчуком.

— А тепер тікай!

Тікати я не насмівився.

— Ходім!

Я подався за ним крізь натовп. Він ішов легко, пружно, з грацією дикої тварини, розштовхуючи людей. Ті обурено зводили очі, але, поглянувши йому в обличчя, мовчки відступали вбік.

Біля тунелю ми побачили ще двох таких же, як він, хлопців. З ними теж були малі хлоп'ята — один кольоровий, другий чорний. Обидва великі хлопці курили гашиш.

— Чекай мене тут! — звелів мій «хазяїн».

Він підійшов до тих двох і став курити з ними. А коли повернувся, його одурманені очі блищали ще дужче.

— Ходім!

Ми пройшли крізь тунель, поминули базарний майдан і потрапили в самий центр міста. Отоді я вперше й побачив, що таке справжній Йоганнесбург.

Вулиці тут були напрочуд широкі й чисті. В небо здіймалися височезні будинки. Ясне світло незліченних ліхтарів заливало все довкола. Обабіч вулиць тяглися крамниці з величезними скляними вітринами, і кожна вітрина була яскраво освітлена, щоб усі могли побачити, що там виставлено. І скрізь, куди не глянь, спалахували й гасли різнобарвні вогні реклам, немовби кинуті просто в небо й нічим не підтримувані. На них світилися якісь написи, але прочитати їх я не міг. В усіх напрямках мчали блискучі автомобілі. Гарно вдягнені білі люди гуляли по тротуарах, сиділи в чистих і просторих кафе, випивали в пишних барах. Здавалося, всі тут тільки те й роблять, що розкошують. Ми пройшли повз високе, від підлоги до стелі, вікно, за яким четверо білих, сидячи коло столика, чекали, поки офіціант розріже для них смажену курку. За іншим таким же вікном, схиливши голови одне до одного, сиділи чоловік і жінка, а на столі перед ними стояла величезна коробка шоколадних цукерок і склянки з різноколірними напоями.

Мій «хазяїн» привів мене на людне перехрестя. Знявши з голови кепку, він тицьнув її мені в руки. Тоді погладив свій дротяний канчук і штурхонував мене кулаком під ребра.

— Проситимеш милостиню, а ні — то шкуру злуплю! Преси!

Він перейшов на другий бік вулиці, вибрав найтемніший куток і звідти став спостерігати. А я стояв і тремтів.

Якийсь білий, ідучи мимо, спинився, поглянув на мене й кинув у кепку шестипенсову монету. Пройшла парочка. Чоловік шпурнув мені пенні. Монетка впала біля моїх ніг і покотилася в стічну канаву. Я побіг за нею. Жінка засміялась. Після того на якийсь час настало затишшя. Люди проходили мимо так, наче й не бачили мене. Я потрусив кепкою.

— Будь ласка, пенні, баасе. Одненьке пенні, місус.

Старенька жінка поклала мені в кепку шилінг і про бурмотіла:

— Нещасна дитина,

До мене наблизилася купка підпилих молодиків. Оточивши мене кільцем, вони почали закладатися, хто накидає в кепку більше дрібних грошей. Перехожі зупинялись і спостерігали цю сцену. Тим часом молодики по-вибирали всі свої пенні й узялися до трипенсових та шестипенсових монет. Це тривало доти, доки вони побачили на другому боці вулиці трьох дівчат, яких ніхто не супроводив.

Коли вони пішли, до мене підбіг мій «хазяїн» і витрусив із кепки гроші, залишивши в ній лише кілька мідяків. Та тільки-но він повернувся до свого затишного кутка по той бік вулиці, як біля мене зупинився такий же великий чорношкірий хлопець. Він важко одсапувався.

— Де твій хазяїн?

— Онде,— показав я.

А той уже вийшов із затінку й поспішав до нас.

— Стережись,— сказав незнайомий хлопець.— Злапали мого хлопчиська і ще одного з наших разом із малим.

— Чорний ворон? — спитав мій хазяїн.

— Еге.

З-за рогу в кінці вулиці виїхав чорний поліцейний автофургон. Незнайомий хлопець притямом чкурнув геть.

— Тікай! — звелів мій «хазяїн». — Не загуби кепки!

Я притиснув кепку до живота й пустився бігти за ним. Спинилися ми аж у Вредедорпі.

Сюрчок чекав на мене біля нашого будинку. Вечір був холодний, і він так змерз, що на нього аж дрижаки напали. Одначе колись і йому доводилось так само жебрати, отож він знав, що я повернуся.

Той чорний здоровило ще двічі перестривав мене й примушував канючити гроші. Він став лихом і страхіттям мого життя. Нарешті я не витримав і, незважаючи на його погрози вбити мене, розказав про все братові.

Ми з Гаррі й Денні пішли туди, де звичайно вештався мій «хазяїн». Той був з товаришами. Я показав братові на нього.

— Це ти водив мого братика жебрати?

— Я? Та ти що! — вигукнув той.

— Хлопчик каже на тебе.

Чорний здоровило пильно поглянув мені в очі.

— Ти казав таке, малий?

Я подумав, що тепер він однаково вб'є мене, коли я попадусь йому в руки.

— Так. Три рази.

— Ну що ж...— сказав Гаррі.

— Хтось із вас буде битися за нього? — спитав Денні інших.

Здоровенний чорний хлопчина усміхнувся і похитав головою.

— Мужчини б'ються кожен сам за себе, братику.

— Дозволь мені, Гаррі,— сказав Денні.— Лі мій приятель.

— А мій брат,— мовив Гаррі. Тоді скинув куртку й віддав мені.— Ну, виходь, хлопче.

— Я не хочу битися. Слухай, я більше ніколи його не чіпатиму. Слово честі.

Гаррі ступив уперед, і мій колишній «хазяїн» позадкував.

— Слухай, друже...— Він витяг з кишені десятифунтовий папірець і кинув його до ніг Гаррі.— Ось на, візьми. Це плата малому.

— Я чув, ти ще й бив його,— сказав Гаррі.

Раптом він кинувся вперед. Вони зчепились, і незабаром мій колишній «хазяїн» уже лежав на землі з розбитим носом. Гаррі заніс над ним ногу. Всі інші стояли й спокійно дивилися на це. Я одвернувся і затулив вуха руками.

Жебрати я більше не ходив.

Одного вечора Меггі привела з собою незнайомого молодика. Звали його Кріс Форчен. Він був невисокий на зріст, чепурний і дуже світлошкірий. З його появою Денні одразу відступив кудись у тінь. Гість належав до однієї з найбільш поважаних родин у Вредедорпі. Одягався й поводився він, як справжній джентльмен. То був представник невеликої вимираючої касті кольорових ремісників-митців — столяр-червонодеревник.

В його присутності моя сестра аж променіла радістю. Того першого вечора наша мати якраз була з нами, у тітоньки Метті. І, поки Кріс із тіткою пили чай і розмовляли, Меггі, обнявши матір за плечі, повела її до кухні.

— Це моя доля, мамо.

— Ти певна, доню?

— Ой мамо, така вже певна!..

— Ну гаразд, доню.

Кріс мені сподобався — і своїм виглядом, і тим, як він дивився на Меггі. Сподобалось і те, що першого ж вечора він дав мені шість пенсів.

А через кілька днів Денні пішов від нас. Він зник так само тихо, як і жив у домі. Я більш ніколи його не бачив.

Енна народила хлопчика. За місяць по тому я пішов провідати їх з Гаррі в новій оселі. У кімнаті стояв важкий дух брудних пелюшок. Єдине вікно було зачинене. Ліжко неприбране. В кутку громадилася купа немитого посуду. На брудній, запорошеній підлозі валялись недокурки. В колісці верещала дитина. Енна стояла з розпущеним волоссям і мстила його олією. Гаррі похмуро сидів на єдиному стільці, що був у кімнаті.

— Здоров, Гаррі. Я прийшов побачити малого.

Поки я дивився на те крихітне створіння, Гаррі стояв поруч.

— Схожий на тебе,— сказав я.

— Ти так вважаєш?

— Еге ж.

— Сподіваюся, коли виросте, не буде такий, як він,— озвалась Енна.

— А ти, замість розпускати язика, прибрала б краще в хаті,— буркнув Гаррі.

— А ти мені не вказуй!

— Ти подивись на цей свинюшник! Невже тобі не соромно?

— А тобі не соромно байдикувати?

Голоси їхні дедалі підвищувались.

— Я шукаю роботи! Ти ж знаєш!

— Але чомусь не знаходиш!

— Спробуй знайди!

— Інші ж знаходять!

— То було тобі йти за іншого!

— Сама тепер лікті кусаю! Стільки було можливостей!

— Не набивай собі ціни! Жоден порядний чоловік не потерпів би такого бруду!

— Оце ти правду сказав! Бо ти сам зовсім не порядний!

— Ну, я піду,— мовив я і квапливо вислизнув за двері.

По суті, я не знав свого брата. Ми ніколи не бували довго разом, ніколи не говорили по ширості. Нас розділяла надто велика різниця в літах. Гаррі був мій старший брат, та й годі. Кривий зв'язок та нечасті випадкові зустрічі — оце і все, що нас єднало. Коли я вперше побачив його в Ельсбурзі, він був веселий, чепурний, ясноокий і певний у собі. А тепер я залишив його брудного, неголеного, сповненого гіркоти й зневіри, батька малої дитини, який аж кипить від марної люті й, надсаджуючи горлянку, лається з дружиною в занедбаній кімнаті.

Я згадав про іншу дівчину, яка любила брата, — про темношкіру Емілі. Чи було б усе інакше, коли б вона стала його дружиною? Чому вона покинула його, хоча й любила?.. Думаючи про все те, я відчував, як у мені пробуджується нова свідомість. Змінювався я сам, змінювались і мої уявлення про життя.

3

Під час обідніх перерв у бляшарні я часто мив машину містера Вайлі. За це він у кінці кожного тижня давав мені шилінг. Та й Бета Дік підвищив мою платню до трьох шилінгів. Отже, тепер я щосуботи приносив додому чотири шилінги. Половина цих грошей ішла на моє утримання. Один шилінг я залишав собі на витрати. А ще один тітонька Метті відкладала для мене. Раз чи два вона позичала дещо з тих моїх заощаджень. Але завжди перед тим питала в мене дозволу. І щоразу клала гроші назад, до мого невеличкого скарбу, який зберігала у своєму матраці.

Якось в обідню перерву, після того як я вимив машину, містер Вайлі сказав:

— Там у мене на столі лежать бутерброди. Візьми їх собі.

Він сів у машину й поїхав, а я зайшов до контори. Короткозора дівчина-єврейка, діловод містера Вайлі, сиділа в своєму кутку, жуючи підобідок і читаючи книжку. Вона звела на мене очі.

— Містер Вайлі сказав, щоб я взяв оце, — показав я.

— Гаразд, бери.

Я взяв зі столу пакуночок і рушив до дверей.

— Лі.

Я спинився й обернувся до неї.

— Адже тебе звать Лі, так?
— Так, місус.
— Міс, а не місіс, Місіс кажуть тільки на заміжніх жінок.

Її усмішка додала мені сміливості,
— Ми кажемо так на всіх жінок.
— Неправильно кажете. Називай мене міс,
— Гарзд, міс.
— Отак воно краще... А скільки тобі років?
— Одинадцятий пішов, міс.
— Чому ж ти не ходиш до школи?
— Не знаю, міс.
— А хочеш?
— Не знаю, міс.
— Ти вмієш читати чи писати?
— Ні, міс.
— Не треба щоразу казати «міс»,
— Гарзд, міс.

Вона засміялася.

— Сідай. Іж свої бутерброди, коли хочеш.

Я сів на краечку стільця біля дверей.

— Отже, читати ти не вмієш?

— Ні, міс.

— А навчитись хотів би?

— Не знаю, міс.

— Хочеш дізнатися?

— Так, міс.

Дівчина погортала сторінки книжки, що лежала перед нею. Тоді позирнула на мене й почала читати. То були Лемові «Оповіді з Шекспіра»¹.

Історія Отелло, яку читала дівчина, зразу захопила мене, полонила душу й серце. Я ніби перенісся в ті краї, де жив хоробрий мавр, що так кохав і сам згубив своє кохання.

Дівчина скінчила читати.

— Сподобалось?

— Ой, дуже!

— От і добре. В цій книжці багато таких історій. Як-що підеш до школи, то зможеш читати їх сам.

— А чи знайду я таку книжку?

¹ Популярні в англійських країнах прозові перекази Шекспірових п'єс, зроблені англійським письменником Чарлзом Лемом (1775—1834).

— Ну звісно. Книжок багато.
— Точнісінько таку саму, з оцією історією?
— Іх є тисячі.
— Достоту отаких?
— Авжеж.
— Тоді я йду до школи!
— Коли?
— З понеділка.
— Чогось я таки досягла! — засміялась вона.— Але чому ти не ходив раніш?
— Ніхто не казав мені.
— Ти ж, певно, бачив, що інші діти ходять до школи.
— Ніхто не казав мені про оці історії.
— Ах, он воно що. Історії...
— Коли навчуся читати й писати, я сам складатиму такі!

Вона всміхнулася, тоді випросталась, узяла перо й розгорнула книжку.

— Як твоє прізвище?
— Абрагамс, міс. А звуть мене по-справжньому Пітер. Пітер Абрагамс.

Вона щось написала в книжці.

— Отут я поставила твоє ім'я. Візьми цю книжку собі.

Я подивився на те, що вона написала.

— Оце і є мое ім'я?

— Так. Я написала: «Ця книжка належить Пітерові Абрагамсу».

— А де тут мое ім'я?

— Оці два слова,— показала вона.— Ну, бери!

Я взяв книжку й обережно тримав її в руках. Дівчина похитала головою й засміялася. Та раптом сміх її урвавсь.

— О боже! — мовила вона й знову похитала головою.

— Дякую вам, міс. Дякую!

Її очі за грубими скельцями окулярів дивно блищали.

— Ну, йди вже! — сказала вона.— Іди... і хай тобі щастить...

Я нерішуче м'явся біля дверей. Невже вона плаче? Але чому?..

Так, дякую вам, міс. Дякую!

— Він же пропустив половину програми, сер. Зараз середина семестру, клас у мене переповнений, а хлопець і на зріст, і літами такий, що мав би бути в четвертому... Чому ти не прийшов на початку року?

— Я працював, міс.

— А тепер послухайте мене! Чи треба мені казати вам, кольоровій вчительці, що навчання обов'язкове тільки для білих і що нікого не обходить, чи піде цей хлопець до школи, чи ні? Чи треба мені наводити вам статистичні дані про неписьменність серед вашого народу? Ви — кольорова, я — ні; то чи мені казати *вам* про умови, в яких живе ваш народ і ваші діти?

— Ваша правда, сер. Але ж...

— Я все знаю, Саро. У вашому класі втричі більше учнів, ніж має бути. У вас не вистачає на всіх грифельних дощок і олівців. Деякі ваші учні такі великі, що їм уже й самим час мати дітей чи запускати бороди. У вас не вистачає парт. Ви не можете приділити належної уваги кожному учневі. Усе це я знаю. Але, з другого боку, ось перед вами хлопчик. Він працює, та одного разу почув якусь історію, що привела його сюди. «Прийміть мене, будь ласка, я хочу вчитися», — каже він. То невже ми завернемо його назад через те, що він прийшов невчасно? Хіба ваша громада така багата на освічених людей, щоб дозволити собі це?.. Слухайте! У мене виникла ідея. Ми натиснемо на цих переростків. Примусимо їх працювати так, щоб вони проходили за рік те, що звичайно проходять за три... Слухай, хлопче! Пітере!

— Що, сер?

— Ти не боїшся тяжкої праці?

— Ні, сер.

— От і чудово! Ти в мене попрацюєш! Обіцяю, що на кінець цього року будеш читати й писати. А як не слухатимешся чи лінуватимешся, я звелю вчительці прислати тебе сюди, й ти скуштуєш різки. Битиму боляче. Згоден?

— Так, сер.

— Ну от, Саро. Ми з цим хлопчиком поспішаємо. Допоможіть нам. У нас мало часу... А тепер ведіть його в клас!

— Слухаю, сер.

— Привіт, Саро! Ще один?

— Так. Вони з Віссером поспішають. Віссер вигадав новий план: щоб переростки проходили трирічну програму за рік.

— О боже!

— Жах.

— І все ж треба віддати належне старому. Він справді вболіває за навчання кольорових. За всі ті роки, що я тут працюю, це перший директор, про якого можна так сказати. А він же бур! Ви знаєте, він був у психіатричній лікарні.

— Знаю. Схиблений бурський поет. Йому легко сидіти за столом і вигадувати всілякі плани. А ми мусимо робити всю брудну роботу.

— Вище голову, люба. Не такий він уже й поганий. Ну, треба бігти вгамовувати свою орду. До побачення.

— Ходімо, Пітере.

— Сідайте. Це наш новий учень, Пітер Абрагамс. Адамсе, посунься й дай йому місце отам у кутку.

— Дозвольте сказати, міс...

— Що таке?

— Тут немає місця. Ми так тісно сидимо, що ледве можна писати.

— Треба дати Пітерові місце. Потісніться ще трохи.

— Гаразд, міс.

— А тепер підніміть руки ті, хто має цілі грифельні дошки... Що, ніхто?

— Вони всі тріснуті, міс.

— Дарма що тріснуті. Підніміть руки... Один... два... Всього трое?

— У мене своя, міс.

— Ти хочеш сказати, Маргарет, що в тебе не шкільна дошка, а куплена?

— Так, міс.

— То так і треба казати. Гаразд, можеш опустити руку, Маргарет.

— Можна, міс?

— Що, Томасе?

— У мене дошка тріснута якраз посередині. То я можу дати йому...

— Пітерові.

— Так, міс, Пітерові... Я можу дати Пітерові половину. І ще, міс. Тут є місце, він може сісти біля мене.

— Дуже добре, Томасе, дякую. Але ж там, здається, сидить Джонс? Завтра він прийде, а місце зайняте.

— Він більше не прийде, міс. Його батька посадили до в'язниці, і він мусить іти працювати, щоб допомогти матері.

— Ти напевне знаєш?

— Так, міс.

— Який сором. А ви ж так любили Джонса, правда, міс?

— Годі базікати, Адамсе. Дякую, Томасе, сідай... А в тебе є батько, Пітере?

— Ні, міс, він помер.

— То й тобі живеться нелегко?

— Так, міс.

— Візьми оцю картку. На великій перерві побачиш дітей, що стоять у черзі. Станеш з ними, покажеш цю картку, і тобі дадуть безплатний сніданок. Усе. Можеш іти на місце.

— Дякую, міс. Вибачте, що завдав вам зайвого клопоту.

— Вернися, Пітере... Щоб ти ніколи більше не думав про те, ніби завдаєш клопоту мені чи ще комусь. Зрозумів?

— Так, міс.

— Ми тут для того, щоб навчати й доглядати вас. Мені дуже жаль, що я сама навела тебе на таку думку. Ти, мабуть, теж часом кажеш таке, чого зовсім не хотів сказати, правда?

— Так, міс.

— Ну от, і я так само. Забудь про це. І нікому не переказуй, що ми з тією вчителькою говорили про директора.

— Гарзд, міс.

А, Б, В... Від А до Я — ось абетка вся твоя.

Два рази по одному — два.

Два рази по два — чотири. Прибираєм у квартирі.

Два рази по три — це шість. Наша курка просо їсть.

Два рази по чотири — вісім. На стіні годинник вісить.

Два рази по п'ять — десяток. Нехай буде на початок.

Два по десять — вже аж двадцять. Тут неважко здогадатися!

К — це літера проста.

І — це літера проста.

Т — це літера проста.

Нумо їх усі до купи — ось і маємо kota!

— Можна спитати, міс?

— Що таке?

— І всі книжки у світі складаються з оцих літер, що в абетці?

— Так, усі книжки в світі складаються з літер абетки.

— Оце-то та-а-ак!

— Що?

— Нічого, міс, дякую.

— Гей! Дивіться-но: нашої голодної братії прибуло! Це Пітер Абрагамс, з нашого класу. Гей, Абрагамсе! Ну як воно в черзі за шматком хліба та кухлем паскудного какао? Вони ж там плюють у те какао!

— Ха-ха-ха!

— Цить, ти! Онде старий Віссер! Він, здається, почув.

— Гей! Даремно тікаєш, малий боягузе! Я знаю тебе, Ану йди сюди!

— Сер, я...

— Я чув, що ти сказав. Доведеться виключити тебе із школи.

— Я ж не мав на думці нічого поганого, сер.

— Авжеж! Отож-то й лихо — і з тобою, і з цією країною, і з усіма нами. Ми не маємо на думці нічого поганого. Ми кривдимо, топчемо, принижуюмо, ображаємо людей і при цьому не маємо на думці нічого поганого. На тебе самого дивляться як на худобу. То невже це нічого тебе не навчило? Невже й ти повинен дивитися так на когось іншого? Іди геть! І коли я ще раз почую таке від тебе чи ще від когось... Учителько!

— Слухаю, сер.

— Невже ніяк не можна вберегти цих дітей від глумливих зауважень інших, коли вони одержують сніданки?

— Ні, сер.

— Їх принижують за те, що вони бідніші від своїх товаришів. Снобізм серед злидарів!..

— Не треба з ним водитися. Он яке в нього кудлате волосся — достоту як у кафра.

— Іди ти к бісу! А в тебе хоч і волосся пряме, зате шкіра зовсім чорна!

— ...Оце така історія про Джозефа, що мав різноколірне вбрання.

— Це правдива історія, сер?

— Так.

— Почитайте нам, будь ласка, ще якусь історію, сер.

— Ти, здається, з третього класу, чи не так?

— Так, сер.

— То зараз же марш у свій клас на урок історії.

— А, це ти, Абрагамсе... Отже, запалу тобі вистачило тільки на півроку.

— Ні, сер.

— Ти хочеш сказати, що вчителька каже неправду?

— Ні, сер.

— Тобі що, набридло напружено працювати? Підводиш мене? Більше ніхто не підводить, май на увазі. Чи, може, ти хочеш обмежитись звичайною програмою?

— Ні, сер.

— То в чому ж річ? Розкажи.

— Арифметика, сер...

— Що «арифметика»?

— Не виходить, сер.

— А ти старався?

— Так, сер.

— Дуже старався?

— Так, сер.

— Отут написано, що ти не цікавишся нею по-справжньому.

— Я старався, сер.

— Ти хочеш сказати, що тут написано неправду?

— Ні, сер. Я хочу сказати, що дуже старався зацікавитись.

— І не вийшло?

— Ні, сер.

— Ти, звичайно, знаєш, що не я встановлюю правила екзаменів.

— Так, сер.

— Ну то от, якщо ти не набереш середнього бала з арифметики, твої високі оцінки з інших предметів тобі

не допоможуть. Таке правило, і не я його придумав. Я хочу випустити тебе якомога скоріш, але ти повинен підтягтися з арифметики. Коли хочеш, можеш не так налягати на інші предмети.

— Мені подобаються інші предмети, сер.

— Знаю. Але, щоб досягти мети, замало робити тільки те, що тобі подобається... Яка твоя мета? Чого ти хочеш досягти?

— Оті історії, сер...

— Це ти про книжку, яку подарувала тобі та молода жінка?

— Так, сер.

— А я оце якраз подумав, чи не почав ти про неї забувати.

— Я вже пробую читати її, сер.

— І щось розумієш?

— Трохи.

— Ну, то слухай. Між тобою і новими знаннями, що допоможуть тобі зрозуміти все в тій книжці, стала арифметика. Це ніби лев заступив тобі дорогу. І ти мушиш або повернути назад, бо не можеш його здолати, або вбити його і йти далі. Іншого вибору немає. Наші закони про освіту не розраховані на поетів. Тому я хочу, щоб ти вбив цього лева і йшов далі. Арифметика поетові ні до чого, але ти повинен впоратися з нею і здобути отой середній бал... Я обіцяв тобі різки, якщо тебе колись пришлють до мене. Обіцянки треба виконувати. Отож спускай штанці, і нехай різка допоможе тобі вбити лева...

— Але якщо земля кругла, сер, то чому нічого з неї не падає? Як на ній держаться люди, речі, моря?..

— А тому, любий мій Арендсе, що існує сила тяжіння, яка не дає їм падати.

— То, може, ви розкажете нам про цю силу, сер?

— Так, сер!

— Дуже просимо...

— О боже! Та чи розумієш ти, Арендсе, і всі ви, що для кожного класу є певна програма? Одні речі вивчаються в першому класі, інші — в другому і так далі. А земне тяжіння вам належить проходити лише десь у наступному році.

— Але ж, сер...

— Що таке?

— Виходить, ми до наступного року повинні просто брати на віру все, що ви розповідаєте про землю. І ще цілий рік не будемо знати, як усе на ній держиться, коли вона кругла.

— А містер Віссер казав нам, щоб ми завжди запитували, коли нам щось не зовсім зрозуміле.

— Ну гаразд! Сідай, Флоро, і ти, Арендсе. Ох, ці вже мені підопічні містера Віссера!.. Але, перше ніж я почну розповідати про земне тяжіння, послухаймо Пітера — онде він тягне руку. Про що ви хотіли спитати, містере Абрагамс?

— Коли ви пояснювали, сер, що земля кругла, то сказали, що найпершим доказом цього є кривизна її поверхні. Але ж уся земля вкрита горами й долинами, то як же можна побачити цю кривизну? А на морі ніхто з нас не був, і ми не знаємо, чи справді там видно оту опуклість. От і виходить, сер, що коли ви станете відповідати на Арендсове запитання, перше ніж довести, що земля таки кругла, нам буде важко повірити в оту силу тяжіння, бо на плоскій землі вона ні до чого.

— Оригінальні в тебе погляди на форму землі. Ну, то слухайте!..

— Здрастуй, Пітере.

— Здрастуй, Елен.

— Ходім зі мною в кінець спортмайданчика.

— Не можу.

— Ну будь ласка... Чи ти не хочеш?

— Хочу, але не можу.

— Чому?

— Навіщо ти питаєш? Знаєш же, що мені треба в чергу!

— Ну не сердься, будь ласка.

— А ти не питай, коли знаєш чому.

— Я спитала тільки через те, що тобі не обов'язково стояти в черзі.

— Я хочу їсти.

— Я принесла ще один сніданок.

— Для мене?

— Атож.

— Чому?

— Ти мені подобаєшся. Ти найкращий хлопець у групі Віссера.

— У Арендса вищі оцінки.

- Тільки з тих предметів, яких ти не любиш.
- У нього кращий середній бал.
- Зате вчителька казала, що ти тямовитіший, я сама чула. І я теж так вважаю. Ходімо ж. Я соромлюся. Не хочу, щоб усі бачили, як я даватиму тобі сніданок.
- А я думав, що ти бідніша за мене. Он яка ти худюша.
- Ми дуже бідні на все, крім харчів. Мама працює в такому місці, де залишається хтозна-скільки їжі, от вона й приносить додому. В твої бутерброди я поклала курятину. А я, хоч як багато їм, однаково не набираю тіла. Скажу тобі, щоб ти знав: у мене слабкі легені.
- Чому?
- Ось твої бутерброди, бери. Тепер ми далеко від усіх. Ходім сядемо під тим деревом... Ну як, смачно?
- Смачно.
- Я рада. Буду приносити тобі все найсмачніше. А на закуску в мене ще є солодоші.
- А от я не маю чого тобі дати.
- Мені нічого й не треба. Я тільки хочу, щоб ти дружив зі мною, якщо я тобі подобаюсь. Тому й сказала тобі про свої легені. Моя бабуся каже, що треба завжди говорити правду. Та навіть коли я й не подобаюсь тобі, то все одно буду щодня приносити для тебе сніданки. Щодня, поки мама живе з нами. Бо вона може поїхати, і тоді їжі більше не буде... А я подобаюсь тобі?
- Еге ж.
- Справді? Слово честі?
- Слово честі.
- Я так і думала, але не була певна. Одначе я знаю, що ти ніколи б не сказав про це, якби я не спитала. А дівчинці самій нелегко сказати хлопцеві, що він їй подобається.
- І хлопцеві теж нелегко.
- Такому, як ти,— ні... Візьми ще й в мене, будь ласка. Я не можу стільки з'їсти. Та й взагалі чоловікові треба їсти більше, ніж жінці. Я багато розповідала про тебе своїй бабусі. Вона хоче, щоб я привела тебе до нас додому. Але як ти не хочеш, то не треба.
- Хочу! Сьогодні після уроків я допоможу тобі нести книжки.
- Гаразд. Ой, я така рада, що ти не будеш більше стояти в тій черзі! Я мало не плакала, коли чула, як вони насміхаються з вас.

— Мені дуже хочеться щось тобі подарувати. Осьде в мене є петарда й кілька мармурових кульок, візьми.

— Не треба, залиш собі... Просто будь моїм товаришем.

— Я й так твій товариш, і ти, як на мене, найкраща дівчинка в школі.

— Та в мене ж темна шкіра й голова вся в кучериках.

— То байдуже! Ти мені подобаєшся!

— Я хочу, щоб ти задля мене став першим учнем у класі.

— Ні. Це ти повинна бути перша. Я так хочу. Будеш?

— Постараюсь, коли ти справді цього хочеш.

— Ти будеш перша, я другий, а Арендс нехай буде третій. Я хочу пишатися своєю подружкою.

— Гаразд! Я стану першою... Ой, дзвоник! Треба бігти, а то спізнимось.

— Давай руку.

— Тільки, будь ласка, не дуже швидко. А то я буду кашляти.

— Старий Віссер дуже задоволений своєю спеціальною групою, Саро. Чоловік із десять склали іспити за другий клас. А перші п'ятеро навіть перевиконали програму. Скидається на те, що вся ота пекельна праця не пропала марно.

— Атож, він таки голова... Тобі чого, Пітере?

— Містер Віссер сказав, що ви, може, схочете побачити приз, якого він дав мені за твір.

— Ого!.. Ану дай гляну. Я й не знала, що за шкільні твори дають призи... Поезії Джона Кітса... Але ж ти цього ще не вчитаєш.

— Він звелів сказати вам, що колись я не міг прочитати Лема і це привело мене сюди.

— От старий чорт! А я оце тільки хвалила його.

— Він просив, щоб ви прочитали мені отут девіз «Бібліотеки для всіх»¹.

— Гаразд, слухай, «Супутник вірний твій завжди, порадики в радості й біді». Ти зрозумів, до чого це?

¹ Ідеться про книжкову серію «Евримен» («Для кожного») — загальнодоступну бібліотеку популярних літературних творів.

— Ні, міс. Але містер Віссер звелів сказати вам, що колись я зрозумію.

— Старий чортяка! А вони ще вважають його за божевільного й не допускають у школи для білих!.. Ну, біжи гуляй, Пітере.

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ I

1

Три роки я сумлінно ходив до школи. Навчився читати й писати. Моею улюбленою книжкою залишались Лемові «Оповіді з Шекспіра». Потім десь випадково я знайшов і привласнив «Золоту скарбницю» Пелгрейва¹. Ці дві книжки та ще загальнодоступне видання Кітса стали моїм найдорожчим надбанням, найбільшим багатством. Вони вгамовували ту настійну душевну спрагу, яка охоплює кожне чутливе юне створіння з пробудженням свідомості.

О співці земних утіх,
Ви й по смерті між живих!
Чи не дві душі у вас —
Тут і в небі водночас?

Шекспір і поезія відкрили мені новий світ. У моїй душі зродилися нові мрії, нові помисли, нові вагання. Я прагнув пізнати себе, виходячи з нових засад, почерпнутих із тих книжок. Тепер і я жив у двох світах водночас — у світі Вредедорпа і в світі своїх книжок. І дивна річ — обидва ці світи були для мене однаково реальні. Кожен став у моєму житті потужною силою і підкоряв мене собі. Мої думки й почуття вирували. Тільки перемога одного з цих світів могла заспокоїти мене.

А тим часом удома життя йшло собі далі.

Джейкоб Лофф сплатив перший внесок за ділянку в Альбертвілі — новому містечку для кольорових, — поста-

¹ Збірка творів англійського поета Френсіса Тернера Пелгрейва (1824—1897).

вив на ній будиночок, в якому була поки що лише одна кімната, і вони з Кетрін та дитинчам переселилися туди. Тепер вони прибудовували ще одну кімнату й кухню. Іноді в суботу й неділю я їздив допомагати їм.

На вулицях Вредедорпа я часом зустрічав свого брата Гаррі. Кілька разів бачив Енну з малим хлопчиком. Додому до них я заходив рідко. Гаррі з Енною весь час сварилися, і сторонній людині в їхній домівці одразу ж ставало ніяково.

І Енна, і Кетрін знов були вагітні.

Тітонька Метті якось раптом постаріла. Ноги в неї розпухли від ревматизму, і ходила вона повільно, на превелику силу. В кожному її русі прозирала незвична млявість і втома. Де й поділися весь тітчин запал і воївничість! Щовечора, перед тим як іти спати, я розтирав їй набряклі ноги.

Тільки моя мати й Меггі начебто анітрохи не змінилися. Тепер Меггі й ночувала на роботі, і у Вредедорпі з'являлася лише в суботу й неділю. В ці дні мати теж приходила від своїх білих хазяїв із Верхнього Вредедорпа, і ми втрюх гуляли на осонні. Я розказував їм про своє навчання та все те нове, про що дізнався в школі. І вони, здавалося, розуміли, що в мені відбуваються якісь зміни. Часто суботніми та недільними вечорами до них приходили знайомі. На столі з'являлася кава й грінки, смажені в олії. Жінки гомоніли про минулі дні або оповідали всякі історії. А тітонька Метті сиділа в кутку, слухала їх, і не раз по щоках у неї котилися сльози.

Меггі й Кріс Форчен призначили день весілля і відклали гроші на меблі. Призначений день наближався, і вони вже підшукали собі будиночок на одній з околиць міста, де селилася тільки найвища, обрана верства кольорових. Але Меггі ледве не поламала одруження, бо Крісова мати, що мала дуже світлу шкіру, все відкладала зустріч з нашою темношкірою матір'ю. Та врешті матері зустрілись, і весілля відбулося.

Меггі в білій вінчальній сукні була напрочуд гарна. Подивитись на неї зібралось пів-Вредедорпа. Наша мати плакала, пишаючись дочкою, тітонька Метті — з тугою згадуючи свою молодість.

Меггі хотіла, щоб я перебрався до них. Але звідти було далеко до вредедорпської школи, та й мати з тітонькою Метті тепер zostалися самі. До того ж я не

знав напевне, чи до душі буде Крісові моя присутність у їхньому домі.

Коли Меггі завелася своєю домівкою, єдиним джерелом існування для тітоньки Метті лишилися ті невеликі гроші, які давала їй наша мати, та ще незаконний продаж спиртного. Суботніми вечорами, коли Вредедорп заповняли робітники з копалень, що шукали випивки й жінок, я допомагав тітці торгувати самогоном.

Тривала депресія, що ширилася по всій земній кулі, начебто осіла у Вредедорпі навек. Тяжка нужда й не думала залишати наш злидений світ.

2

Я й тепер зустрічався зі своєю ватагою, але наскоки на столи вуличних торговців уже не вабили мене. А коли хлопці вирушали жебрати, я щоразу знаходив якийсь привід, щоб не йти з ними. Кінець кінцем між нами запала ніякова відчуженість. Лише з Сюрчком я ще міг часом поговорити так само щиро, як раніш, та й це тривало недовго. Я вже дозрів до чогось нового, до того, що відкрили мені книжки й що мало прийти на зміну моему колишньому життю. Але що воно таке? І як його осягнути? Я почував себе самотнім і прагнув чогось, хоча й не міг збагнути, чого саме. Вредедорпські обрії стали для мене завузькі. Де ж шукати тих нових обріїв, які мене ваблять?

Спонукуваний якимсь неусвідомленим душевним поривом, я щовечора вирушав у довгі самотні прогулянки до «білих» районів Йоганнесбурга.

Щовечора я залишав «чорний» Вредедорп і блукав широкими й чистими зеленими вулицями. Брів повільно, відчуваючи легкі подуви вечірнього вітерця й дослухаючись до лагідної тиші. Розпростував плечі, підводив голову й на повні груди вдихав чисте повітря. То було живлюще, свіже повітря, і, коли я дихав ним, мені легшало на душі.

Обабіч тих широких вулиць стояли міцні кам'яні будинки. Хай би навіть тут на вулицях не змовкав гомін, то й тоді ці масивні стіни не пропустили б його в будинки; хай би навіть тут бурхав вітер і перішив дощ — у цих будинках усе одно було б сухо, тепло й затишно.

Я зазиравав у вікна. Скрізь сяяло чарівне електричне світло. При такому світлі не довелося б напружувати

зір, читаючи Лема. Часто я бачив крізь вікна цілі стіни, заставлені книжками. Ото було видовище! Іноді бачив людей коло столу, що їли з гарних тарілок на сніжно-білій скатертині. Стільці в кімнатах були великі, зручні. А самі кімнати — високі й просторі. З відчинених вікон часом линула музика — такої я у Вредедорпі ніколи не чув.

Траплялося, що під час тих вечірніх прогулянок мені треба було зайти до вбиральні. Але написи на громадських вбиральнях, повз які я проходив, грізно застерігали:

ТІЛЬКИ ДЛЯ БІЛИХ!

Часом мене змагала втома, але й на лавах у сквері я бачив таблички:

ТІЛЬКИ ДЛЯ БІЛИХ!

Часом, маючи в кишені гроші на чашку чаю, я проходив повз невеличкі привітні кафе. На дверях не було ніяких написів. Але я знав, що й вони —

ТІЛЬКИ ДЛЯ БІЛИХ!

Так, усі ті вулиці, дерева і навіть чисте повітря, яким я там дихав, були

ТІЛЬКИ ДЛЯ БІЛИХ!

А я був там зайда, непроханий гість. І, як усякий зайда, скрадався, щоб мене не помітили.

Я хотів мати все те, що мають білі люди. Я заздирив їм — вони були вищі, вони були *європейці*.

Тепер і я зазнав тих почуттів, що рано чи пізно охоплюють вразливі юні душі знедолених бідаків, — гостре й болісне усвідомлення своєї нікчемності, лютий гнів та обурення, несамовиті відчайдушні прагнення. Під час моїх вечірніх прогулянок ці почуття раз по раз огортали й мене. Живили їх оті мої три книжки.

3

Одного дня тітоньку Метті застукали на продажі спиртного. Раптом, не знати й звідки, на подвір'я набігло повно чорних і білих полісменів. Їхній начальник, зловтішно посміхаючись, узяв із тремтячих тітчиних рук бляшанку з самогоном,

— Цього разу ми тебе таки заскочили!

— Так, баасе.

Він обернувся до покупців — робітників з копалень та їхніх супутниць.

— Ану геть звідси, поки я й вас не позабирав!

Всі кинулися врзтіч. За хвилину тітонька Метті і я лишилися самі в оточенні полісменів.

— Краще кажи сама, де решта пійла, Тобі ж краще буде.

— Зараз покажу, баасе.

Чорні полісмени викопали два бідони самогону й вилили заповітну смердючу рідину просто в стічну канаву. Тоді попробували в бідонах діри. Щоб наповнити ті бідони, я віддав тітці свої останні кілька шилінгів. Ми сподівались одержати щонайменше дванадцять фунтів чистого зиску. Моя пайка мала становити два фунти. А тепер я лишився ні з чим, і тітоньку Метті забирали до в'язниці.

— Готова? — запитав білий.

— Ще хвилиночку, баасе, будь ласка.

— Швидше! Ми не збираємось чекати до ночі.

— В мене хворі ноги, баасе.

— Треба було раніш про це думати. Хутчій збирайся!

— Принеси мої черевики, Лі.

Я приніс черевики й допоміг тітці натягти їх на розпухлі ноги.

— Лі...

— Що, тітонько Метті?

— На оце, збережи.

То був гаман, в якому вона тримала гроші.

— Слухай уважно. Зараз же, як я піду, замкни хату, візьми в гамані гроші і їдь трамваєм до Альбертвіля. Розкажи про все Кетрін, а потім і Меггі. Може, і твоя мати чимось допомогла б. Зрозумів?

— Так, тітонько Метті.

— Ласкавий пане...

— Чого тобі?

— Як по-вашому — буде тільки штраф?

— Це тебе вперше застукали?

— Вдруге.

— А вперше коли?

— Кілька років тому.

— Тоді, може, відбудешся штрафом.

— А чи не знаєте, ласкавий пане, скільки мені прису-
дять?

— Мабуть, місяць тюрми або ж від шести до десяти
фунтів штрафу.

— Скажеш їм про це, Лі.

— Гаразд, тітонько Метті.

— Ходімо вже!

— Іду, іду, баасе, я готова. До побачення, Лі.

— До побачення, тітонько Метті.

Я дивився, як тітка, насилу переставляючи ноги, по-
шкандибала вулицею — до тунелю і далі до фордсбур-
зької тюрми. Тоді повернувся, замкнув двері й поніс
звістку про це лихо родичам.

Родина склала докупи всі свої заощадження, довело-
ся ще й позичити. Але потрібну суму зібрали тільки
тоді, коли продали тітчині меблі. На це пішов час, і
тітонька Метті кілька днів одсиділа у в'язниці. Вийшла
вона звідти геть змарніла.

Якийсь тиждень тітка пожила у Кетрін. А тоді зна-
йшла місце хатньої служниці десь у Мейфері, по той бік
залізничних колій.

Тепер я більше не мав домівки у Вредедорпі й мусив
переселитися до Меггі. Заощадження мої скінчилися, і я
вирішив покинути школу. Треба було знайти якесь діло,
заробляти собі на прожиток. А там щось придумав,
щоб учитися далі. Може, вступлю до вечірньої школи...

Мені минав п'ятнадцятий рік.

Розділ II

1

— Піднести кошिका, місус?..

Літня жінка, не підводячи очей від папірця, де було
записано, що треба купити на базарі, нахмурилась і по-
питала головою.

Я метнувся до іншої можливої клієнтки.

— Піднести кошिका, місус?..

Разом зі мною в пошуках заробітку серед натовпу
никало ще трое хлопців. У кінці овочевого ряду пока-
зався базарний полісмен. Жоден з нас не мав дозволу
на цей промисел — за дозвіл треба було заплатити. Ко-
ли таких, як ми, ловили хлопці-носії, що мали дозвіл,

вони били нас. Коли нас ловила поліція, нас запроторювали до в'язниці. Два моїх товариші шмигнули вбік і зникли в натовпі. Полісмен підступав усе ближче. Висока рудоголова жінка стежила за нами з усмішкою в очах. Хлопець обіч мене відступив трохи ліворуч. Тепер він міг шаснути за прилавок з капустою і дати драла. Мені ж дорогу заступав натовп, а поліцейай був уже зовсім близько.

— Ваш кошик, *будь ласка*, місус!..

Рудоголова посміхнулася з мого рзпачу.

— Бувай, мамуло! — мовив той хлопець і зник за прилавком з капустою.

Я надто пізно схаменувся. Полісмен уже підступив до мене. Тікати було нікуди. Позаду стіною стояли прилавки. Очі рудоголової жінки потішено блищали. Мене огорнув панічний ляк.

Полісмен міцно схопив мене за руку.

— Ходімо!

— А це ж куди? — спокійно запитала рудоголова.

— Не турбуйтеся, пані. Він добре знає, що йому не можна тут бути. Вам, певно, відомо, що носіїв, які не мають дозволу, наймати заборонено. Коли б усі додержували цього правила, на базарі не було б стільки злодіїв, та й нам працювалося б легше.

— Мені не потрібен дозвіл на хлопця, якого я привела з собою.

Полісмен сторопів і ще дужче стиснув мою руку.

— Як ви сказали, пані?

— Я сказала, що це мій служник,— стримано промовила рудоголова.

Я був приголомшений не менш, ніж той полісмен.

— Але ж я бачив..

— Він мій служник.— Тепер голос її був крижаний.

Я відчув, як полісмена охоплює лютя. Він рвучко повернув мене лицем до себе й втупив у мене сердиті очі. Обличчя його налилося кров'ю.

— Це правда, хлопче?

— Не відповідай йому, Пітере! Ану зараз же пустіть хлопця!

Якусь мить вони пильно дивились одне на одного, тоді полісмен випустив мою руку.

— А тепер ідіть собі або проведіть мене до вашого інспектора.

Полісмен приглядався до мого обличчя так, ніби хотів назавжди запам'ятати його. Потім звів очі на жінку.

— Перепрошую, пані.

Він повернувся й пішов геть. Шия в нього була така ж червона, як і обличчя. Гнів в очах рудоголової згас, з обличчя збіг суворий вираз. Та й уся вона неначе пом'якшала, стала не така бундючна й владна. Губи її торкнула усмішка, в очах блиснули лукаві вогники. Вона тихенько засміялась.

— Минулося, Пітере?

— Так, місус.

Звідки вона знає моє ім'я? Жінка вгадала мою думку й знову усміхнулась.

— А ти поглянь на свою ліву руку.

На тильному боці долоні великими літерами було виведено: «Пітер».

— Не така вже, зрештою, таємниця, правда?

— Так, місус.

По устах її перебігла приязна й водночас трохи іронічна усмішка, очі весело заблищали. Я відчув себе довічним рабом усіх рудоголових на світі. Жінка дала мені кошик і велику сумку.

— Ходімо.

Я ходив за нею від прилавка до прилавка й складав покупки: городину — в сумку, садовину — в кошик. Слідом за нею я проштовхувався крізь натовп і з незвичною впевненістю поминав базарних полісменів. Ще й встигав перемовитись кількома словами з такими ж, як я, що їм теж доручені кошики й сумки були захистом від поліції та носіїв з дозволами. А неозорий базар гудів, мов велетенський вулик.

Рудоголова спинилася на розі біля чайної. Я не міг піти за нею до невеликих чистеньких столиків, але вона загадала подавальниці, щоб їхній чорний служка виніс мені чашку чаю надвір. Погляди білих перехожих неабияк бентежили мене. Але під опікою рудоголової я почував себе в безпеці. Та разом з тим був геть спантеличений, бо вперше натрапив на білу людину, чії манери й поведінка були для мене зовсім незвичні. Вона сплутала всі мої уявлення про білих. І тим важче ставало тепер проти них боронитися.

Тим часом моя рудоголова допила чай, ще трохи походила вздовж прилавків, а тоді поглянула на маленький годинник, оздоблений діамантами,

- Час додому, Пітере.
- На трамвай, місус?
- Ні, Пітере. Ми трамваєм не їздимо. У нас є машина.

Полісмен, з яким ми мали сутичку, стояв біля центрального входу. Він неприязно й зухвало втупив очі в мою рудоголову. Тоді зміряв її одверто образливим поглядом: від струнких ніг до вогненно-рудих кіс на голові. Потім зиркнув на мене. Я знав: буде мені лихо, як я ще раз здобаю десь цього типа — байдуже де. І тому добре запам'ятав його обличчя.

Коли ми відійшли на кілька кроків, рудоголова сказала:

- Дай-но мені кошик, Пітере.
- Мені не важко, місус.
- Давай, кажу тобі!

Тим часом, як вона брала від мене кошик, полісмен рушив геть. Ми перейшли вулицю. Я позирнув назад. Полісмен повернувся до входу й стояв, дивлячись нам услід. Тоді поволі ступнув зі східців.

- Іде за нами?
- Іде, місус.
- Я так і думала.— Вона засміялась.— Тепер тобі краще не потрапляти йому на очі.
- Сам знаю,— пошепки буркнув я.
- Що?
- Нічого, місус.

Вона спинилась і подивилася на мене так, ніби вперше побачила. Позад нас полісмен неквапливо переходив вулицю. Ми повернули до розкішної чорної машини. Її довгий лискучий кузов, низько посаджений на колесах, нагадував великого чорного жука — таких жуків я часом бачив в Оттоманській долині.

Я поставив сумку з городиною біля заднього колеса. Рудоголова одімкнула передні дверцята й дала мені ключі.

- Оцей від багажника. Поклади городину туди.

Я запхав сумку в багажник. Полісмен, узявшись в боки, стовбичив край автостоянки й спостерігав. Я віддав рудоголовій ключі. Вона поставила кошик із садвиною на задне сидіння.

- Наш приятель стежить за тобою, Пітере. Вичікує.
- Так, місус.
- Думаю, тобі небезпечно тут залишатися.

— Не турбуйтеся, місус.
— Хіба ти не можеш знайти іншої роботи?
— Я шукав.
— Якої?
— Хотів улаштуватися розсильним.
— І що ж?
— Сотні інших теж хочуть бути розсильними, місус.

— Отже, залишається тільки базар.
— Вечорами я продаю газети, місус.
— Мабуть, якийсь час тобі краще не показуватись на базарі.

Я крадькома озирнувся. Мій ворог підступив трохи ближче. Рудоголова була в машині, і він чатував, готовий накинутись на мене, тільки-но вона поїде.

— Я не збираюся завжди промишляти на базарі, місус.

— Але ж ти не можеш стати розсильним.— Вона зітхнула, тоді сумно посміхнулась.— Боюся, що так буде завжди, Пітере. І ти до старості залишишся базарним носієм.

— Ні! — Я майже забув, що розмовляю з білою.

— Боюся, що так, хлопче... А поки що сідай в машину. Я не можу покинути тебе йому на поталу.

— Не турбуйтеся, місус. Я втечу.

— Сідай, кажу!

Я повернув до задніх дверцят.

— Сідай спереду. З того боку.

Я сів поруч неї. Вона ввімкнула мотор. Він тихо захурчав, і машина легко рушила з місця — наче здоровенний чорний жук. Ми проїхали повз полісмена. Жінка позирнула на нього й злегка хитнула головою. Обличчя її викривила зловтішна посмішка.

Машина хурчала, набираючи швидкості на положистому узвозі, що вів до центру міста. Рудоголова натиснула якусь кнопку. За кілька секунд машину сповнили звуки популярної мелодії веселих тридцятих років. Я втупив очі в те місце, звідки линула музика. В будинку Меггі була електрика, і вони з Крісом збиралися придбати радіоприймач. Взагалі радіо не було для мене новиною. Я й раніше бачив і чув приймачі, проходячи повз крамниці. Але радіо в машині!..

— Я висаджу тебе біля вокзалу. Гаразд?

— Гаразд, місус.

Вона закурила сигарету. Я нишком позирав на неї. На якусь мить мої очі спинялись на її обличчі, тоді швидко перебігали вбік.

— Дивись, якщо тобі треба.

Та після того дивитись я вже не міг.

Скоро — аж надто скоро — ми доїхали до вокзалу. Рудоголова спинила машину. Тоді вийняла з сумочки новеньку десятишилінгову банкноту й поклала мені в руку.

— Дякую, місус! Я носитиму вам кошики завжди, як прийдете на базар! Цілий рік носитиму, місус, задарма! Слово честі!

Вона посміхнулась і відчинила дверцята.

— Справжні феї з'являються тільки раз, Пітере. Прощай!..

Я вийшов з машини. Ще не встигли зачинитись дверцята, як вона рвонула з місця.

— Прощайте, місус! — гукнув я, але машина вже повертала за ріг...

Ось уже три місяці, втративши надію влаштуватися розсильним, я носив кошики та сумки білих жінок із простолюду за жалюгідні мідяки, які вони ще й знехотя віддавали. За цей час мене кілька разів звинувачували в крадіжці; узивали всіма образливими прізвиськами, які тільки є в білих для темношкірих; я тягав важенні кошики до трамвайної зупинки, а ті жінки «забували» мені заплатити. Я стеріг і начищав машини, щоб потім, десь за годину чи дві, вдовольнитися одним-єдиним пенні, якого мені кидали, навіть не дивлячись. Іноді мені щастило, і я отримував належні три пенси за рейс від базару до трамвайної зупинки. Іноді давали вдвічі більше. Тоді вважалося, що я натрапив на «справжню леді», як називали ми, базарні хлопці, таких жінок. Та «справжніх леді» було обмаль, і траплялися вони дуже рідко. Надібати одну таку хоч раз на тиждень було щастям для базарного носія. А щоб заробити сякий-такий гріш, він мусив обслужити за тиждень щонайменше п'ятдесят жінок.

Мені велося так само, як і іншим. Як і інших, мене одного разу спіймав хлопець з дозволом. Він забрав у мене всі гроші до останнього пенні, а потім відлупцював за те, що я заліз на його «територію». Зате, на відміну від інших, я ще й досі не попадався полісменам. Але всі ті три місяці, що я промишляв на базарі, носії

з дозволами й поліція тримали мене в безнастанному страху. Життя на базарі було суворе, безжальне і грубе.

Вечорами я вів іншу боротьбу, вже в ролі продавця газет. Треба було витримати неабиякий бій, щоб продати десяток примірників йоганнесбурзької «Стар» і заробити на цьому пенні.

Та ось з'явилася ця рудогорова і геть скаламутила мені душу. Десятишилінговий папірець лежав у мене в кишені — отже, все це було насправді. Я брів вулицями міста, неначе вві сні.

Ідучи отак, мов сновиди, я й незчувся, як гепнув долі, наскочивши на чорношкірого чоловіка, що мив тротуар перед третьюрядним готелем по сусідству з Малайським табором.

— Та ти що! — сердито вигукнув він. — Сліпий чи п'яний?

Я сів на тротуарі.

— Пробачте, містере. Я задумався.

Він труснув головою, відхилився назад і голосно засміявся. Я не бачив нічого смішного в тому, що сиджу в калюжі, але його сміх заспокоїв мене. Схоплюватись і тікати не було потреби. Нарешті він угамувався.

— Хіба ти думаєш очима, хлопче?.. Ні. Я знаю, в чому річ. Ти не задумався. Ти замріявся. Всі хлопчики мріють. Ти уявляв собі, ніби ти далеко звідси. Десять зовсім в інших краях. У прегарних краях. І ніби ти сам зовсім інша людина. Прегарна людина. А може, й багата, здатна робити чудеса. Ну що, правду я кажу?

— Так..

— От бачиш! Колись давно я теж був хлопчиком і знаю. Але не треба називати це задумою, це — мрії. Часом людина так задумається, що не бачить нічого навколо. Однак вона не впаде, а спиниться. А той, хто замріявся, приходять до тям лише тоді, коли вже впаде... Ти не забився?

— Ні.

— Тільки підмок, еге ж? Оце така розплата за твої мрії.

Я підвівся й сяк-так віджав мокрі штанці. Тоді рушив далі.

— Стережись машин, коли мрієш!

Раптом у мене сяйнула одна думка. Я повернув назад до нього.

— Я шукаю роботи, містере.

Він зміряв мене уважним поглядом і встав. Я подався за ним до готелю. Він зайшов у контору й повернувся з низеньким на зріст гладким і червоновидим білим чоловіком. Той оглянув мене з голови до ніг.

— Джім каже, що ти шукаєш роботи.

— Так, баасе.

— Я не бур.

— Так, сер.

— Як тебе звуть?

— Пітер, сер.

— А прізвище?

— Абрагамс.

— Я так і подумав, що ти кольоровий.

— Я добре працюватиму, сер.

— Загалом я не маю нічого проти кольорової прислуги. Менше мороки з перепустками. Досить з мене й Джімових. Але гляди мені, щоб не забирав у голову всяких дурниць, ніби ти кращий за нього. Робитимеш усе, що він скаже.

— Так, сер.

— Скільки тобі років?

— Скоро п'ятнадцять.

— За законом тобі ще не можна заходити до бару. Запам'ятай, я попередив тебе. Якщо поліція тебе там заскочить, не забудь: я попереджав тебе, і ти пішов туди не з мого наказу. Зрозумів?

— Так, сер.

— Навіть якщо я сам тебе послав.

— Так, сер.

— Гаразд. Тепер щодо умов. Платня — фунт на місяць. Не відробиш місяця — не одержиш нічого. На роботі бути щодня. Тут і харчуватимешся. За старшого в тебе Джім. Усе ясно?

— Так, сер.

— Усе, Джіме...— І білий пішов назад до контори.

— Ходімо,— сказав Джім.

2

Мій робочий день у готелі починався о п'ятій ранку й тривав аж за північ. Щоранку я вставав удосвіта, одягався при світлі місяця й вирушав на роботу. Вулиці були темні й мовчазні. Лиш коли-не-коли на-

зустріч трапиться поодинокій темношкірій перехожий. Коли-не-коли серед тиші лунко прогуркоче молочний візок і зацокають кінські копита. Або, як вийдеш трохи пізніш, проїде поливальна машина, залишаючи по собі широку лискучу смугу. Та здебільшого я простував безлюдними вулицями сам-один, а все навколо ще спало. А вночі, повертаючись з роботи, я йшов тими самими безлюдними, мовчазними вулицями. Єдина різниця була в тому, що вночі мене часто зупиняли полісмени. Вони звичайно вірили на слово, що я йду з роботи, і не затримували мене. За весь той час, що я працював у готелі, я жодного разу не ходив по вулицях свого міста завидна. А що вдосвіта й уночі вулиці були безмовні, то я добре чув отой гук великого міста — безнастанний глухий стугін, що, здавалося, йшов із самих надр землі. Я називав його піснею міста, і він немовби обсновував мій стомлений розум павутинням невразних мрій. Той гук став моїм незмінним супутником у походах темними вулицями.

Денна робота починалася з бару. Коли я приходив, Джім уже ревно працював. Насамперед ми виносили на подвір'я силу-силенну порожніх пивних пляшок. Потім, поки Джім перемивав сотні склянок, я випорожнював попільниці й змітав з підлоги, килимів і стільців гори попелу та недокурків. Приміщення бару сповнював важкий, застояний дух пива й тютюну. Ми розчиняли навстіж усі вікна та двері й мовчки працювали далі, а тим часом знадвору линуло свіже вранішнє повітря і помалу брало гору над тим смородом, витісняючи його геть. Ми витирали прилавки й дзеркала, мили вікна. І тільки тоді, коли в барі все сяяло чистотою, помічали, що надворі давно вже білий день. Джім востаннє оглядав бар, тоді всміхався до мене. І ми вперше за весь ранок озивались один до одного.

— Усе гаразд, еге ж, Піте?

— Мене звуть Пітер, Джіме.

— Пітер... Хіба не однаково — Піт чи Пітер?

— Нехай і так.

— Ходім, Піте. Тепер можна й попоїсти.

Біля дверей він спинявся й озиравсь назад.

— Тепер тут чисто — до завтра.

— Еге ж, до завтра.

Ця коротка розмова стала в нас своєрідним ранковим ритуалом.

У кінці подвір'я була невеличка комора, заставлена ящиками з пляшками. В єдиному вільному закутку стояв маленький столик. Там ми відпочивали і їли. На столику був примус, дві каструльки, два пощерблених емальованих кухлі й такі самі мисочки, дві поржавілі ложки та ніж з поламаним лезом. Поки Джім розпалював примус, я наливав у каструльку води, тоді ставив її на примус, а сам сідав на порожній ящик. Джім приносив із бару купу вчорашніх бутербродів. Я заварював каву, і ми підсолоджували її згущеним молоком. А тоді сідали їсти й заводили неквапливу розмову.

Одного разу Джімові треба було десь піти ввечері, так щоб не знав управитель. Він приніс чистий бланк готелю, перо, чорнило й стару перепустку для зразка. Я поставив на бланку число й написав так, як на тій перепустці: «Прошу пропустити тубільця Джіма, який працює у мене». Тоді скопіював підпис управителя.

Наступного ранку, коли ми снідали, розмова зайшла про перепустки.

— Ну як, Джіме, згодився той папірець?

— Не знадобився, Піте. Я не зустрів поліції.

— Коли тобі треба буде ще — скажи, я напишу.

— Гаразд. От тільки недобре, що хлопчик має робити таке для дорослого чоловіка.

— А чому кольоровим не треба перепусток?

— Тому що їх не так багато, Піте. Коли б вас, кольорових, було стільки, скільки є чорних, то й од вас вимагали б перепусток.

— Чому?

— З страху, Піте. Коли в тебе багато ворогів і ти не певен, чи підкорив їх, ти завжди хочеш знати, де вони, що роблять, куди ходять. А як можна — то й що думають. Отут і стають у пригоді перепустки.

— І багато їх тобі потрібно?

— Людині задосить і однієї. Але я мушу мати...

Він почав перелічувати.

Коли Джім залишав своє рідне село Педі в Північно-му Трансваалі, він повинен був з'явитися до найближчої поліційної ділянки чи реєстраційної управи й одержати *перепустку на виїзд*, що давала йому право поїхати до Йоганнесбурга. Прибувши до міста, він одержав *посвідку про особу та спеціальну тижневу перепустку*. За посвідку про особу треба було щомісяця платити два шилінги. Зі спеціальною тижневою перепусткою він міг

безборонно шукати роботи. Та протягом того першого тижня Джім нічого не знайшов, а своєї спеціальної перепустки не поновив. Отож воємого дня його забрала поліція, і він два тижні одсидів у в'язниці за бродяжництво. Це навчило його регулярно з'являтися до реєстраційної управи по перепустки.

Зрештою він таки знайшов роботу десь у передмісті й отримав *місячну перепустку*. То було щось на зразок угоди про найм. Як і всі хатні робітники, він мав у суботу та неділю вільні години. Як і всі, хотів піти до Вредедорпа чи Малайського табору, трохи випити, а коли пощастить, то й знайти якусь жінку і взагалі побачити ближче міське життя. Але ці місця лежали поза межами району, де він був зареєстрований, і, щоб піти туди, не наражаючись на небезпеку, треба було мати *міську перепустку*. Коли він познайомився з місцевими земляками й захотів у неділю навідати їх удома, то мусив узяти в свого господаря *спеціальну односторонню перепустку*, а діставшись до селища, де жили його знайомі, з'явитися до тамтешнього поліційного наглядача й узяти *гостьову перепустку*. І тільки озброївшись цими двома папірцями, міг вільно вступити на територію селища. Згодом він вирішив оселитися разом зі своїми новими друзями в тому ж таки селищі. Господар дав свою згоду. Тоді поліційний наглядач послав запит до реєстраційної управи. Окрім тих двох тижнів тюрми, ніяких інших гріхів за Джімом не значилось, і наглядач теж дав свою згоду. Джім отримав *дозвіл на проживання* і перебрався до селища.

Незабаром він познайомився з жінкою — гарною, молодю, привітною. З жінкою, що вміла дзвінко сміятись і нагадувала йому ту, яку він залишив у рідному селі. Їм було хороше вдвох, і вечорами вони ходили гуляти. Але, щоб безбоязно ходити після дев'ятої, треба було мати *спеціальну нічну перепустку*.

І все ж він був щасливий зі своєю сміхотливою подругою. Його щастя не могли затьмарити навіть усі оті перепустки. Та, як кожний чоловік, він хотів якнайбільше бути разом зі своєю жінкою. Хотів, щоб вона щонаочі спала в його ліжку. І щоб самому вночі бути вдома й спати в тому ліжку. Такі-бо вже чоловіки. Та й його жінка теж хотіла цього. Отож вони вдвох пішли до наглядача. Через деякий час наглядач виділив їм окрему кімнатку, і вони стали жити як подружжя.

Але тепер у Джіма почалися прикрощі на роботі. Поки він був сам-один, зайві робочі години для нього нічого не важили. Він часто працював допізна, бо там-таки й ночував. Та коли чоловік має жінку й щасливий з нею, він поспішає вечорами додому до жінки. Саме оце його бажання, бажання чоловіка бути вкупі зі своєю жінкою, і спричинилося до незгод між ним та його білою господинею. Незгоди ці дедалі загострювались, аж поки дійшло до відвертої ворожнечі. Кінець кінцем Джім попередив господиню, що піде від неї, і зажадав розрахунку та своєї посвідки, щоб шукати собі іншої роботи. Одначе та сказала, що посвідки йому не віддасть, поки він не відробить належного місяця після попередження.

Та перше ніж минув той місяць, біла господиня покликала поліцію і наклепала на Джіма, сказавши, що він злодій. Його засудили на два місяці тюрми.

Відбувши свій строк, він повернувся до селища. Але його жінки там уже не було. В їхній кімнатці жили інші люди. От тоді він і знайшов свою теперішню роботу.

Криво посміхнувшись, Джім сказав:

— Усе життя людини залежить від папірців.

— Це всі папірці? — запитав я.

— Є ще квитанції про сплату податків.

— А то хіба теж перепустки?

— Без них приїжджій людині ходу немає, Піте.

Раптом він голосно засміявся. Усе його тіло струшувало нестримний сміх, а з очей аж сльози потекли.

— Що таке, Джіме?

— Ой Піте, я ж мало не забув про найважливішу з усіх перепустку. Про єдину перепустку, за яку я не можу думати без сміху!

— Ну-ну.

— Ти ходив до школи, Піте?

— Ходив.

— Так от, коли б ти був чорний, із тих, що одягаються й розмовляють, як білі, ти теж мав би таку перепустку. Це перепустка для чорних, які нахапалися науки й говорять тільки те, чого хочуть од них білі. Коли б ти, Піте, був такий, то теж мав би її.

— Що ж то за перепустка?

— Колись я зустрів одного такого. Ой, як він пишався! Подививсь на всі мої перепустки та й каже: «А в мене жодної нема. Мені вони не потрібні», — «Як же

це?» — питаю. А він мені: «Я освічений, і мене від них звільнено». — «Отак і ходиш без перепусток?» — «Еге», — каже. «Ну, а як поліція зупинить?» — питаю далі. «Тоді я показую оце», — каже він і тицяє мені перед очі *перепустку!* «Та це ж перепустка!» — кажу йому. А він: «Ні!» — та ще й розсердився на мене... От тобі й маєш: перепустка, а не перепустка!

Того ранку Джім багато говорив про жінку, яка зникла, поки він був у в'язниці. Хоч відтоді минуло вже близько року, він і досі не міг забути її сміх. Він говорив про неї так, як людина в холодному краї тужливо говорить про сонце. Прихилившись усім своїм дужим, м'язистим тілом до ящиків, він поволі сьорбав каву, і його стомлені, налиті кров'ю очі мрійливо дивились у простір. Він так захоплено розповідав про ту жінку, що я майже бачив її перед собою, чув її сміх. І я теж почав думати про неї. Де вона тепер? Як живе? Чи згадує коли про Джіма? Чи знає, як він тужить за нею? Чи зустрінуться вони знов? А як зустрінуться, то що з того буде?..

Час сніданку й балачок минув. Нас чекала робота.

Узявши відро й швабри, ми піднялися залізними сходами нагору, де було сорок із чимось кімнат, в яких ми мали прибрати. Джім пішов до одних дверей, я до других. Постукав. Ніхто не озивався. Я зайшов до кімнати.

Насамперед — помий. Я вимив умивальник рештками питної води з карафи. Потім узяв відро, куди білий пожилець зливав брудну воду після умивання, і, тримаючи його якомога далі від себе, ба навіть не дивлячись на нього, спустився сходами. Випорожнити відро. Обполоснути. Знов нагору. Застелити ліжко. Підмести підлогу. Витерти пил. Щось наче тхне. Відчинити вікно й двері, хай провітриться. А тепер — далі... далі... далі...

Коли всі ліжка було застелено, підлоги підметено, помий вилито, треба було вимити сорок вікон. Тоді поначистати дверні ручки. Потім вишарувати сходи. Потім — прибрати на подвір'ї і перед готелем. Десь надвечір присадкуватий гладкий управитель вирушав в обхід перевіряти нашу роботу. І завжди загадував щось іше.

Нам із Джімом рідко коли випадало пополуднувати раніш як о п'ятій. Та на той час ми звичайно були вже такі зморені, що й шматок у горло не ліз. Зате мовчазний перепочинок давав нам справжню втіху. Після

«полуденка» й годинної перерви, в яку я завжди засинав, ми бралися до ящиків з пляшками: тягали надвір порожні пляшки й заносили на їх місце повні. Це тривало доти, доки відчинявся бар і білі пожилці верталися до своїх кімнат. Тоді ми з Джімом розходилися. Він ішов працювати у підвал під баром, а я — нагору обслуговувати пожилців.

— Бой!

— Слухаю, баасе.

— Принеси-но свіжої води!

— Бой!

— Слухаю, баасе.

— Іди прибери в кімнаті!

— Бой! Де ти там?..

— Слухаю, баасе.

— Іди сюди.

— Слухаю, баасе.

— Скажи управителеві... тільки знайди його самого...

Скажи йому, що в мене гості. Треба подати в номер. Він знає, що саме. Скажеш — тацю на двох.

— Гарзд, баасе.

Я побіг і вернувся з тацею. На ній була тарілка із свіжими бутербродами, дві пачки сигарет, пляшка віскі та дві склянки. Я постукав. Білий ледь-ледь відхилив двері й виглянув у коридор. Тоді прочинив їх ширше й взяв у мене тацю. Я побачив жіночу спину.

— Держи, бой.

Я взяв монету, і двері враз зачинилися.

— Бой!

— Слухаю, баасе.

— Бой!

— Іду, баасе.

— Бой!..

Нарешті ці погуки рідшають, а потім і зовсім змовкають. Бар уже зачинений. Джім стомлено піднімається з підвалу. Я стомлено спускаюся з другого поверху. Нас чекає вечеря, але їсти ми вже не можемо.

— Добраніч, Джіме.

— Добраніч, Піте.

Попереду — довга дорога додому темними й мовчазними вулицями.

Кожний день був достоту такий самий, як попередній. І робота щодня була та сама, що й напередодні. Щоран-

ку ми робили те саме, щовечора робили те саме. Коли я повертався додому, в будинок Меггі, і вона, і її чоловік уже спали. Коли я рано-вранці вирушав на роботу, вони ще спали. Я цілими днями відчував страшенну втому, цілими днями ходив сонний. Очі в мене стали червоні, як і в Джіма. Та й рухався я тепер важко, як і Джім,— наче все моє тіло було свинцеве. І їв дедалі менше. Просто не відчував голоду. Тільки втому. Безнастанну втому. Так минув перший тиждень. Усі дні були однакові. Безіменні дні. Я забув, що таке сонце. Груди мені роздирав сухий кашель. Я ні про що не думав — був надто стомлений. Для мене існувала тільки робота, а в кінці місяця — платня, цілий фунт!

У п'ятницю другого тижня я схопився з ліжка, як завжди, о пів на п'яту ранку. Це вже зробилося в мене звичкою. Простягнув руку по штанці — час на роботу. І тут я помітив Меггі, що підвелася зі стільця. Обличчя її було заплакане.

— Що з тобою, Мег?

Вона забрала в мене з рук штанці й легенько штовхнула мене назад на ліжко.

— Спи, Лі.

— Мені треба на роботу.

— Спи, братику. Ти більше не підеш на ту роботу. Двічі приходила мама, чекала тебе аж до останнього трамвая. А як, по-твоєму, мені? Ти живеш тут, а я вже два тижні тебе й не бачила.

— Але ж робота... Цілий фунт...

— Тільки не там. Спи. Мене збудив твій кашель.

Я спробував опиратися, заперечувати, але був надто стомлений. Отож упав на ліжко й заплющив очі...

Коли я прокинувся, сонце стояло вже високо на небі. Снопи ясного проміння падали на моє ліжко під вікном. Десь поруч весело виспівував чайник — моє ліжко стояло в кутку просторої кухні. Із своєї кімнати вийшла Меггі.

— Виспався?

— Доброго ранку, Мег.

— Я думала, ти розумніший, Лі. Отак занапащати себе, хоч яка б там була робота! А як, по-твоєму, мені дивитись у вічі мамі?.. Чай будеш пити? Як ти себе почуваш?

— Стомився.

— Стомився! Ти хворий!

Вона подала мені сніданок у ліжко. Потім я знову заснув. Прокинувся вже ген пополудні, знов почувуючи себе людиною. До мене повернулася здатність думати. Таки дурний я був, що чіплявся за ту роботу. Вона б занапастила мене. Це Меггі мене врятувала.

До готелю я прийшов аж надвечір. Джим працював на задвір'ї.

— Ти спізнився, Піте. Білий хазяїн пішов шукати іншого боя. Як зараз же візьмешся до роботи, то, може, він ще пробачить тобі.

— Я прийшов не працювати, Джиме.

— А що сталося?

— Ця робота надто важка. Пошукаю іншої.

— Для нас нема легшої роботи, Піте.

— Та вже ж не така буде.

— Може, не така, а може, ще й важча.

— Вона занапащає людину, Джиме.

— Оця робота?

— Так, Джиме.

— Шкода. Ти мені сподобався, Піте. З тобою добре було працювати.

— І мені шкода залишати тебе, Джиме.

— Може, тобі й пощастить... А онде й білий хазяїн. Я обернувся. Слідом за управителем ішов новий служка, цього разу чорний. Побачивши мене, управитель нахмурився.

— Ти, чого спізнився? І стоїш, нічого не робиш!

— Я більше у вас не працюю, сер.

— Не працюєш? Тоді чого ти прийшов?

— Я хочу одержати гроші за свою роботу, сер. Моя сестра каже — буде незаконно, як ви не оддасте мені зароблених грошей. За два тижні.

Обличчя білого налилося кров'ю. Він ступнув до мене. Я позадкував.

— Незаконно?! — Він аж бризжав слиною. — Ах ти ж... Ах ти ж... кляте поріддя!.. — Йому забракло слів, і він порвався до мене.

Я ухилився й кинувся геть.

— Ця робота занапастить тебе, — мовив до нового служки, пробігаючи повз нього.

Я повернувся на базар, де все так само лунали вигуки носіїв:

— Піднести кошика, місус?..

Повернувся в світ колотнечі й боротьби за існування. Наді мною знову сяяло сонце. Я знову навчився сміятись, бігати й галасувати, як звичайний хлопець. Спогади про готель невдовзі одійшли в минуле, стали невідразні, мов моторошний сон.

Минуло літо, настала осінь.

— Піднести кошика, місус?..

— Гей, стережись! Поліція!..

Іноді я бачив на базарі старого Рютера — він добирав черговий гурт, і я звичайно стеріг його овець, коли йому треба було десь одійти. Часом допомагав старому провести їх гомінкими вулицями, де вирував жвавий рух, і розлучався з ним аж на околиці. А одного разу відпросився в матері та Меггі й вирушив зі старим гуртівником у триденний перехід. За ті три дні я побачив частку величного простору країни, і це видовище глибоко запало мені в душу.

Настав мій п'ятнадцятий день народження. Увечері мати прийшла до нас із Верхнього Вредедорпа. На стіл подали розкішну печеню з рисом. А на завершення святкової вечері я прочитав родичам історію «з життя дикого Заходу», що її сам написав.

Надійшла зима — тепла, багатонадійна.

Тієї зими поліція на базарі так лютувала, що хлопці без дозволів не наважувались туди й потикатися. А ті зухвальці, які все-таки наважувались, потрапляли в лапи поліції. Як і більшість інших, я вештався коло трамвайної зупинки. Часто там спалахували запеклі бійки. Собак було надто багато, кісток — надто мало. Мені набили два синці.

На далекому розі автостоянки була закусочна для чорних — «М'ясо з жару». Щоразу, як базарні носії мали якийсь гріш, вони йшли туди. За три пенси там можна було одержати шматок м'яса, що плавав у ріденькій масній юшці, та велику скибку хліба. В самій закусочній панували мухи. Можна сказати, що присутність людей вони лише сяк-так терпіли. Мухи розгулювали по асфальтовій долівці, повзали по довгих лавах і столах, чорною хмарою вкривали стелю, застували вікна.

Хазяйнували вони й на прилавку, де стояли тарілки з готовою стравою. Сварилися, заводили бійки і гидили просто на м'ясо. Їхнє нахабне дзижчання сповнювало всю закусочну, і людям, розмовляючи, доводилось підвищувати голос. Мені, та й іншим відвідувачам, не раз траплялося виловлювати з тарілки дохлих чи конаючих мух, що попали в юшку. Часом людина ледве встигала розтулити рота, як туди залітала муха. Одне слово, «М'ясо з жару» таки справді належало мухам. Але нам більше ніде було перекусити, отож мухи до пори терпіли нас.

До «М'яса з жару» вчашали всі верстви темношкірого люду. Тих, що прибули до міста недавно, я впізнавав з їхньої боязкості й нерішучості, із запобігливих поглядів, що їх вони кидали на всіх довкола. Корінні городяни, ті, що народились у місті, вирізнялися своїми холодними, незворушними обличчями, і в їхній поведінці прозирала навіть деяка зверхність. Освічених людей можна було впізнати з їхньої ніяковості, з намагання залишитися непоміченими. Вони заходили нишком, ні на кого не дивлячись, квапливо з'їдали свою порцію і вислизали за двері. А коли траплялося побачити когось такого ж, як самі,— зумисне сідали до нього спиною, ковтали їжу ще хапливіше, ніж звичайно, і швидко зникали.

З другого боку стоянки, якнайдалі від «М'яса з жару», іноді спинявся старий зулус, що торгував з візка гарячою кавою та пампушками. І сам продавець, і його візок завжди були бездоганно чисті. До нього не соромились підійти перекусити й освічені темношкірі, і навіть дехто з кольорових. Та для нас, базарних хлопців, кава й пампушки були розкішшю, яку ми рідко могли собі дозволити. Кухоль кави з пампушкою коштував чотири пенси — дорожче, ніж удвічі ситніша трипенсова порція у «М'ясі з жару». Одначе я завжди, коли міг, волів поласувати кавою та пампушками.

Одного разу біля візка спинився стрункий, охайно вдягнений молодик у білій сорочці з краваткою. Сьорбуючи каву, він читав газету. Мені впала в око її назва: «Світ банту». Я знав назви всіх йоганнесбурзьких газет, бо не раз продавав їх. Але «Світ банту» побачив уперше. Я аж вигнувся, щоб краще роздивитись. Так, на першій сторінці — фотографії чорних людей! У газетах, які я продавав, були фотографії лише білих. Я витягнувши, намагаючись прочитати підписи під тими фотогра-

фіями. Молодик підвів очі й подивився на мене поверх газети. Я випростався.

— Ти вмєш читати?

Я кивнув головою.

— Справді?

— Так.

Він окинув мене поглядом. На устах його з'явилася легка усмішка.

— Гаразд. Ану прочитай мені оце.

Я взяв газету й почав читати вголос.

— О боже, таки вмєш!

— Я ж казав вам. Я ходив до школи.

— Тоді що ж ти тут робиш?

— Працюю.

— На базарі?

— Так.

— Чому?

— Мені потрібні гроші, щоб учитися далі.

— То ти із тих, хто зупиняє білих жінок і пропонує піднести кошика?

— Так.

— Хіба ти не міг знайти кращої роботи?

— Ні.

— А пробував?

— Ще й як.

— І тому носиш кошики білим жінкам?

— Так.

— Неймовірно! — Він похитав головою і засміявся. — Хочеш іще кави з пампушкою?

Поки я пив каву, він пильно розглядав мене. Здавалося, він просто не міг стримати сміху. Він сміявся з мене. Це мене ображало. Я міг зносити посміх і глузування білих. Але його сміх, сміх чорної людини, був для мене образою. Я поставив кухоль і рушив геть. Молодик одним скоком наздогнав мене й схопив за руку.

— Ти помиляєшся, друже, ти помиляєшся. Я сміявся не з тебе. Я сміявся з себе самого. Пробач мені. Ходім, я тобі все поясню. Слово честі.

Він повів мене назад до візка.

— Випий зі мною ще кухлик кави... Я справді сміявся з самого себе. З себе й з усіх таких, як я. Розумєш, ми зневажаємо вас. Проміж себе, у своїх клубах і вдома, ми кажемо, що ви, отакі як ти, погіршуєте наше становище. Ми бачимо вас босоногих, брудних, як ви гасаете

по вулицях та базарах. І соромимося вас. Мовляв, білі бачать вас і думають, що всі африканці такі, як ви. Мовляв, вони ніколи не зустрічають нас, освічених людей, вчителів, отож усі темношкірі для них однакові. І ми винуватимо за це вас. Ми не намагаємось придивитися до вас ближче, а просто скидаємо на вас усю вину. І як же ми часом помиляємось! Тим-то я й сміявся. Ти відкрив мені очі на те, які нерозумні й упереджені ми, ті ж такі африканці, можемо бути. Ото й тільки. Мені стало соромно за самого себе, і тим сміхом я намагався приховати свій сором. Зрозумів?

— Зрозумів.

— Чого ти хочеш навчитися?

— Писати історії.

— Ну, тут я нічого тобі не зараджу. А от з роботою допомогти, мабуть, зможу. Ти чув коли про громадський осередок банту?

— Ні, але я знайду.

— Добре. Підеш туди й питаєш, де містер Пітер Дабула. Опишеш йому словами, який я з себе, й скажеш, що я просив його подивитись, чи не знайдеться для тебе якої роботи.— Він знов уважно оглянув мене.— І от що. Зараз біжи додому й добре вимийся. Тоді одягнися в найкраще, що маєш, і постарайся роздобути пару черевиків. І тоді вже підеш туди. Я зателефоную містерові Дабулі й попереджу, що ти маєш прийти.

— Дуже дякую вам, сер.

— Ти ж іще не дістав тієї роботи, друже.

— Все одно дякую.

— На ось, візьми собі цю газету. Хоч її видають африканці й пишеться в ній про африканців, вона все-таки під наглядом білих... Ну, щастя тобі, друже.

Я дивився, як він пішов у напрямі Фордсбурга, тоді рвучко повернувся і помчав додому... Милій боже, прошу тебе, благаю — зроби так, щоб мене взяли на ту роботу! Амінь...

4

Моя дивна поведінка зовсім спантеличила Меггі.

Я виклав на ліжко свої сірі фланелеві штанці й курточку. Витяг із закутка старі черевики, які віддав мені Кріс, її чоловік, і заходився начищати їх, аж поки вони

засяяли, мов дзеркало. Тоді пильно оглянув свою єдину білу сорочку й шкарпетки. На п'ятах зяяли діри, але їх можна було сховати. Потім я нагрів дві каструлі води, вилив у балійку, роздягнувся й заліз туди. Старанно намилився з голови до ніг.

Нарешті Меггі, що спостерігала все те з удаваною байдужістю, не витримала.

— З якого це дива ти отак чепуришся?

Я всміхнувся до неї крізь клапті піни, що сповзала з моєї кучерявої голови на обличчя й лізла в очі.

— Знайшов роботу!

— Он воно що... А я вже була подумала, що дівчину.

— Добру роботу. Мені нарадив її один учений чоловік!

— Де?

— В громадському осередку банту.

— Що це таке?

— Не знаю.

— А де?

— Не знаю.

— Не знаєш; що це, не знаєш, де воно є. І ти певен, що тебе там візьмуть?

— Ні...

Вона махнула рукою й засміялась.

— Тепер мені все ясно!

— Мені сказав про цю роботу один чоловік. На базарі. Я маю піти до якогось там Пітера Дабули. Він сказав, що зателефонує йому.

— А де ж ти шукатимеш того Пітера Дабулу?

— В громадському осередку банту.

— Ти ж не знаєш, що це й де це.

— Знайду.

— Вірю, братику. Ти такий навіжений, що здатен на все. Часом мені страх як хочеться знати, що там діється в оцій твоїй кумедній голівоньці.

5

Я знайшов громадський осередок банту на околиці Йоганнесбурга, по дорозі до Ланглаагта й білих піщаних пагорбів, що здіймалися за ним. То був великий будинок, що стояв на окремій ділянці. Коли б не вивіска при вході, я напевне поминув би його, як і всякий європейський особняк.

Я нерішуче стояв на тротуарі, аж поки двоє добре вдягнених темношкірих чоловіків, розмовляючи між собою по-англійському, пройшли повз мене до будинку. Я подався за ними. За дверима був коридор, що виходив у довгасту залу. Праворуч і ліворуч тяглися ряди дверей. На перших дверях ліворуч висіла табличка з написом «Секретар». Ті двоє поминули їх і зайшли в другі. Я постукав у двері з табличкою «Секретар». Ніхто не озивався. Постукав знову. Ані звуку. Раптом я почув голоси й озирнувся. Праворуч від мене були сходи на другий поверх. На площадці, спершись на поруччя, стояли й розмовляли двоє. Я гукнув до них:

— Пробачте, будь ласка!..

— Чого тобі, хлопче?

— Я шукаю містера Дабулу.

— Спитай в отій кімнаті.

— Я стукав. Ніхто не відповідає.

— Тоді почекай. Містер Ратхебе скоро буде.

З-за великих дверей навпроти коридора до мене долинув густий, глибокий голос, в якому бриніли оксамитні ноти, схожі на звуки органа:

Є в моїм краю ріка прадавня.

Як хотів би нею бути я!

Йй дарма, що в світі нема правди,

Йй дарма, що у ярмі земля моя.

Органні звуки урвалися. Інший, слабший голос, якому явно бракувало чарівності попереднього, заспівав ту саму пісню, намагаючись точно наслідувати першого співака, але це йому не вдавалося. Потім той могутній голос проспівав ще трохи. І знову другий, слабший, повторив те саме. Якби ж то він заговк і не заважав! Мабуть, мою думку поділяли й інші, бо з дверей, за якими зникли ті двоє, вийшов ще якийсь чоловік. Він прочинив великі двері, і я побачив частину просторої зали.

— Гей, Хлубі! — гукнув той чоловік.— Люди хочуть послухати Робсона. Зроби гучніше!

— Гарзд!

Міссісіпі,

Ріка прадавня,

Вона щось знає,

Але не каже.

Лиш котить хвилі,

Все котить хвилі
Ген-ген.

З усіх дверей виходили темношкірі люди й мовчки слухали.

Вона не сіє
Бавовни й хліба:
Та ті, що сіють,
Ідуть в непам'ять,
А Міссісіпі
Все котить хвилі
Ген-ген.

То співав чорний, один із нас! Я відчував це, не треба було й питатися. Про це говорили обличчя людей навколо мене. То співав чорний! Я чув голос чорної людини!

Чудовий голос замовк. Люди поверталися до своїх справ. Мить, що поєднала нас спільним почуттям, минулася. Робсон — так назвав співака отой чоловік. Треба запам'ятати це ім'я. Я неодмінно дізнаюся про нього більше.

— Ото голос, правда, хлопче? — озвався до мене якийсь чоловік.

— Так, сер!

— Він американський негр, — сказав чоловік і пішов собі.

Я рушив за ним до дверей, куди зайшло найбільше люду. За ними була довга простора кімната з великими вікнами, в які лилося світло знадвору. В одному кінці її стояв більярдний стіл. Коло нього, поскидавши піджаки, походжали двоє гравців. У другому кінці кімнати були полиці, вщерть напакзовані книжками. Попід стінами стояли зручні канапки. Люди сиділи на них і читали або розмовляли між собою. Інші спостерігали гру. Всі тут говорили по-англійському.

Я підійшов до книжкових полиць. Мені кортіло доторкнутись до книжок, але я не наважувався. А може, це заборонено. Надруковані на машинці таблички вказували, що стоїть на кожній полиці: романи й повісті, соціологія, подорожі, африканістика, політика, література американських негрів... Я спинився перед останньою полицею. Література американських негрів. Той чоловік казав, що Робсон — американський негр...

Якийсь молодик підвівся з канапи й підійшов до полиць. Провів пальцем по книжках, що стояли на полиці

з табличкою «Література американських негрів», і витяг одну.

— Пробачте... А мені можна подивитися?

— Ну звісно,— усміхнувся він.

Я простягнув руку й узяв з полиці товсту книжку в чорній оправі. Вільям Дюбуа¹, «Душі чорного люду». Я став гортати сторінки. В книжці розповідалося про народ, що жив в одній долині. Ті люди були чорні, злиденні й гноблені. Я хапливо перебігав очима сторінки, намагаючись осягнути зразу все. Там говорилося:

«Принаймні цей факт відомий усім: незважаючи на компроміси, війни й боротьбу, негри і сьогодні поневолені».

Негри і сьогодні поневолені... Я пригадав оті написи «Тільки для білих», пригадав, що жоден білий хлопець не носив кошиків на базарі й не тікав від поліції; пригадав свої довгі прогулянки по «білих» кварталах міста — оті громадські вбиральні, лави в скверах, кафе; пригадав Ельсбург; пригадав Джімові перепустки; пригадав «М'ясо з жару»; пригадав Гаррі у Діпклофській долині; пригадав, як тітоньку Метті забрали до в'язниці; пригадав, як мені плюнули в обличчя... Негри і сьогодні поневолені.

Але чому я сам ніколи не думав про це? Тепер, прочитавши ці слова, я зрозумів, що все воно давно мені відоме. Просто раніше я не вмів цього висловити, і авторів слова вразили мене, неначе хтозна-яке відкриття.

В іншому місці я прочитав:

«Я бачив країну, залиту щедрим сонячним промінням, де діти весело співають, а кругом розкинулись хвилясті пагорби, мов сластолюбні жниці, розімлілі на сонці. І там-таки серед головної вулиці сиділа, та й тепер сидить, зігнута людина під темним покривалом, минаючи яку, перехожі прискорюють ходу. Повітря там заражене страхом. Три століття ми думали над тим, як випростати цю зігнуту людську істоту й скинути з неї темне покривало. І ось настало нове століття, що зобов'язує нас до дії. Проблема двадцятого століття — це проблема кольорового населення».

Трохи далі я натрапив на повторення цієї ж думки:

«Проблема двадцятого століття — це проблема кольо-

¹ Визначний негрітянський письменник і громадський діяч (1868—1963).

рового населення, проблема взаємин між темними й світлими расами в Азії, Африці, Америці й на островах».

Хоч між моєю рідною країною і тією, про яку писав Дюбуа, пролягли тисячі й тисячі миль, хоч нас розділяло безмежжя океану, він міг би написати те саме й про мою країну, про мій народ. Мені були близькі ті думки й почуття, які він висловлював. У тих людях я впізнавав своїх земляків. Єдиною відмінністю було те, що в його книжці люди не сміялися. В нашій країні навіть у найтяжчих злиднях випадають хвилини сміху та розваг. Що ж до негрів у «Душах чорного люду», то хоч вони багато чим були схожі на нас, проте здалися мені надто похмурими, неусмішливими. І все ж Дюбуа дав мені ключ до розуміння світу, в якому я жив. Негри поневолені!..

Я поставив книжку на місце й заходився переглядати інші. Там були «Із рабства» та «Своєю дорогою» Велдона Джонсона, тоненька книжечка під назвою «Чорний Христос», грубезний том «Новий негр». Я став гортати сторінки «Нового негра». Подумати тільки — всі ці вірші й оповідання написали негри! Нараз у глибинах моєї душі щось сколихнулося. Ніколи більше світ не буде належати тільки білим! Ніколи більше!..

Узявши «Нового негра», я сів на стілець. Перегортав сторінку за сторінкою.

ІЗ ТЕМНОЇ ВЕЖІ

Не вічно ми для інших сіять будем...

— Чи не ви той юнак, що шукав мене?

Якусь мить я ошелешено дивився на низенького чепурного чоловіка, що стояв біля мого стільця.

— Мое прізвище Ратхебе.

— Так, сер! — Я згорнув книжку й підхопився з місця.

— Слухаю вас, юначе.

— Будь ласка, мені потрібен містер Дабула.

— Як вас звуть?

— Пітер Абрагамс.

— В якій справі?

— На роботу. Я зустрів одного пана, і він обіцяв за-
телефонувати...

— Все правильно. Містер Дабула чекає на вас. Підніміться нагору, перші двері праворуч.

Я поставив книжку на місце і слідом за Ратхебе ви-
йшов із кімнати. Він зайшов у двері з табличкою «Сек-
ретар». Я піднявся сходами. З великої зали до мене
долинув голос чоловіка, якого звали Хлубі. Тепер він
співав сам, без Робсона:

Чи ти був там, коли розпинали Христа?
Чи ти був там, коли прибивали його до хреста?..

Я постукав у двері.

— Заходьте!

Я зайшов до невеличкої кімнати. За столом сидів мо-
лодик. Перед ним стояла друкарська машинка з аркушем
паперу, наполовину заповненим чорними рядками. Мо-
лодик був низенький на зріст — не набагато більший за
мене,— але кругловидий і вгодований. Його гладеньке
брунатне обличчя аж лисніло. Він мав високе чоло, й
здавалося, ніби волосся в нього на голові починає рости
далі, ніж треба. Його кучерява чуприна, хіба що трохи
не така буйна та кошлата, як у мене, була коротко під-
стрижена й дбайливо доглянута. Та й уся його зовніш-
ність являла собою взірець охайності. Молодик розгля-
дав мене спокійними карими очима, в яких світилася
лагідна чемність. Цей вираз очей був спільною рисою
всіх, кого я бачив того дня в громадському осередку
банту. Здавалось, я зіткнувся з якоюсь новою породою
чорних людей.

— Ви містер Дабула?

— Так. Чим можу служити?

— Я зустрів одного пана, то він сказав, що...

— А, так-так! Ти отой хлопчина з базару...— Очі його
ковзнули по моїй чистій одежі.— Я, бачиш, гадав...

Я всміхнувся й допоміг йому вийти з ніякового стано-
вища:

— Та я вже як міг причепурився. Ледве сам себе
впізнав.

— Сідай... Ти справді був базарним носієм?

— Так.

По його обличчю перебігла усмішка.

— Так от, щодо роботи...

То був штаб «чорної» галузі бойскаутського руху.
У Південній Африці навіть ця міжнародна організація,
що її головними засадами є товариськість, мужність і
взаєморозуміння, не уникла расового поділу. Білі бой-
скауту мали свою організацію, чорні — свою, кольоро-

ві — теж свою. Як і в інших сферах життя, спілкування між білими й темношкірими не допускалося. Чорні бойскаути звалися «слідопитами». І оцей невеличкий кабінет був їхньою штаб-квартирою.

Містер Дабула познайомив мене з моїми обов'язками помічника секретаря. Я мав реєструвати й підшивати листи, що надходили до штабу, вести облік кореспонденції, а також приймати замовлення на бойскаутські значки, свистки, шнури, капелюхи й пояси, пакувати їх, випусувати накладні й посилати ті пакунки поштою. Платня моя становила десять шилінгів на тиждень.

— Почерк у тебе гарний?

Я написав кілька слів для зразка.

— Препоганий, — посміхнувся він. — Ну що ж, завтра зранку — до роботи.

Я спустився назад у бібліотеку до відкритих мною «нових негрів».

Не вічно ми для інших сіять будем,
Що пожинають золоті плоди.
Дивитись мовчки будем не завжди,
Як ті знущаються з простого люду.
Не вічно, поки інші мирно сплять,
Солодким співом будемо їх тішити;
Дарма що ті негідники хитріші —
Не вічно їм над нами панувати!

Ці слова промовляв до мене поет, якого звали Каунті Каллен¹. Він, як я зрозумів, теж любив Джона Кітса. А інший, на ім'я Ленгстон Х'юз, писав:

Я шукаю собі місця
В цьому світі,
Де б не падали на мене
Білі тіні.

І тут-таки застерігав мене:

Та нема такого місця,
Чорний брате;
Ні, нема такого місця
Аніде.

Клод Маккей збудив у мені войовничу гордість:

Братове! Ворог в нас усіх один.
Хай дужчий він стократ — ми будьмо смілі

¹ Тут і нижче йдеться про негритянських письменників США.

І разом вдармо так, щоби не встояв він!
Що з того, як і ляжем у могили?
Від зграї підлих вбивць не будемо ховатись,
Нехай умрем — а будем відбиватись!

Прочитавши ці рядки, я ладен був вибігти на вулицю й плюнути в обличчя першому-ліпшому білому!.. На щастя, мій запал минув задовго перед тим, як я знову побачив білу людину.

Джорджія Дуглас Джонсон змусила мене пишатися моїми темношкірими матір'ю та сестрою, а Джін Тумер довела своїми віршами мало не до сліз:

Славлю півголосом люд свій уярмлений,
Рідний та любий мені споконвіку.
Славлю півголосом люд свій уярмлений.

Протягом кількох наступних місяців я проводив майже весь свій вільний час у бібліотеці громадського осередку банту. Прочитав усі до єдиної книжки на полиці з табличкою «Література американських негрів». Твори цих чоловіків та жінок, що жили за тридев'ять земель від мене, пробудили в мене національну свідомість — я став кольоровим націоналістом. Завдяки їм остаточно викристалізувалось моє невиразне прагнення писати, і я переконався, що моя заповітна мрія не така вже й нездійсненна.

Того вечора з Верхнього Вредедорпа приїхала мати, і ми влаштували таку собі невелику сімейну вечірку. Я став розповідати родичам про свою нову роботу й про те, як відкрив для себе літературу американських негрів. Та їх це не дуже зацікавило. Америка й Гарлем лежали десь в іншому кінці світу. А негри в їхньому уявленні були всього-на-всього чорношкірі, яких і білі, й кольорові в Африці чемно називали тубільцями. Отож я замовк, відхилився на стільці й далі тільки слухав. Вони жваво обговорювали свої повсякденні справи. І нараз я усвідомив, що цей вузький «кольоровий» світ, в якому я живу, швидко стає затісний для мене, що я віддаляюсь навіть від рідної матері й сестри. Тепер я дивився на них збоку, очима сторонньої людини.

Мати торкнулася моєї руки.

— Як ти швидко стаєш дорослим, Лі...

Я подивився їй в очі. Уста її ворухнулись у співчутливій посмішці. Вона вгадала мої думки. Ні, мати й тепер була зі мною.

6

Широке поле діяльності відкрилося переді мною. Я вступив до організації «слідопитів», відвідував їхні збори, прочитав усе, що міг, про бойскаутський рух, навчився багато чого корисного.

За три тижні я спромігся відкласти досить грошей, щоб витратити десять шилінгів на поштовий переказ. У «Світі банту» щотижня з'являлись оголошення заочної школи. Плата за навчання становила десять шилінгів на місяць. Я надіслав туди гроші й заяву на загальноосвітній курс. У тому ж таки «Світі банту» я побачив ілюстровану рекламу, що пропонувала на вигідних умовах десять гарно опрацьованих томів «Загальнодоступної бібліотеки практичних знань», і теж передплатив її.

Після роботи я часто йшов до бібліотеки громадського осередку банту, де умови для навчання були куди сприятливіші, ніж удома. До того ж там звичайно працювали й інші. Декотрі, як і я, студювали лекції заочних шкіл. Інші, більш підготовлені, навчалися самотужки. І коли я чогось не розумів, то завжди міг звернутися до когось по допомогу.

Часом я відвідував вечірні засідання дискусійного товариства. Часом заходив до великої зали й спостерігав репетиції співаків і танцюристів. Майже щовечора, після закінчення роботи, мій начальник, Пітер Дабула, ішов униз до кабінету Ратхебе. Туди сходилися й інші. Сиділи, розмовляли. Я й собі тихенько прослизав до кабінету і став там постійним ненав'язливим слухачем.

Ратхебе захопливо розповідав про свої мандри: він побував в Англії і Америці. Нам ніколи не набридало слухати його розповіді. В Англії він жив у домах білих людей, сидів з ними за одним столом! Там не існує «кольорового бар'ера». Кожна людина може вільно йти собі куди хоче й коли хоче. Людина там просто людина. Певна річ, не всі ставились до нього однаково. Але «кольорового бар'ера» в Англії немає. І він зустрічав негрів, які жили там постійно. Вважали себе вдома. Навіть сам великий Робсон переселився туди!

А Гарлем! Гарлем... Негритянське місто. Місто в місті. Не околиця, не селище, не кілька жалюгідних кварталів, а ціле місто!.. Ми жадібно ловили кожне слово Ратхебе. Він говорив неголосно, спокійно, але ті слова збурювали наші серця й голови, спонукали до безрозсудних мрій.

Скільки запитань просилося мені на язик, скільки було речей, про які я хотів дізнатись! Але подавати голос не наважувався, боячись, щоб мене звідти не турнули. Вони забували про мою присутність, отож краще не нагадувати про себе.

Якось один із слухачів Ратхебе так розпалився, що аж вигукнув:

— Хай живе воля!

Розповіді Ратхебе були для нас немовби тонкою провідною ниткою до справжнього розуміння волі. І всі, хто слухав його, мріяли залишити колись свою країну. Всі вони хотіли поїхати до Америки. Америка вабила своїми перспективами. Америка здавалася краєм великих сподівань і можливостей.

Мене посідали суперечливі бажання. З одного боку — потяг до Америки. Потяг до Гарлема, до негритянських коледжів, до письменників, що друкувалися в «Новому негрі». Але не менше вабила мене й батьківщина Чарльза Лема, Джона Кітса, Шеллі та славної плеяди їхніх послідовників. Перед моїм внутрішнім зором поставала мирна країна, що обіцяла поетові тихе й спокійне життя.

Ви всі, хто ждав
З такою тугою, лишайтесь тут назавжди,
Жалем пройміться й знайте ширю правду:
Ця пісня не нова — її колись заніс
В минулі дні вітрець у темний ліс,
А ліс той потім став її співать
Над сонним озером, якого тиха гладь
Поета полонила, що в дорозі
До місць святих спинився у знеможі
І тіло зморене омив в його воді;
Перепочив часинку, а тоді
Цю пісню заспівав на повен голос
І так пустив її на волю.

Отож, тим часом як інші плекали мрії про Америку, я намагався зробити вибір між двома силами, що тягли мене то в один, то в другий бік. Здавалося, що для мене, темношкірого, в Америці більше перспектив. Нехай аме-

риканські негри й не були вільні, але принаймні мали змогу підносити голос протесту проти поневолення. Чимало надій давало мені вже самé те, що багато хто з них сягнув так високо.

Що ж до Англії, то хоч вона нічого певного й не обіцяла — навіть приємного товариства людей одного зі мною кольору шкіри, — але притягальна сила її була для мене аж ніяк не менша: адже по її лугах колись ходили всі оті люди, нині вже померлі, чиї прекрасні пісні дійшли до серця темношкірого хлопчика, що жив у зовсім іншому світі й за інших часів.

І я зробив вибір. Колись я поїду до Англії. А потім, може, і до Америки. Але спершу все ж до Англії. Поїду туди, бо ті давно померлі люди живіші для мене від багатьох живих. У душі я відчував, що моя майбутня подорож туди стане чимось на зразок прощі до святих місць.

Але ж Гарлем! Оце негритянське місто! Уявити собі тільки: йде вулицею Каунті Каллен і зустрічається з Ленгстоном Х'юзом! А тоді до них приєднується Поль Робсон. І Дюбуа... Як уже мріяти — то мріяти! Нехай з ними буде й Пушкін! І нехай вони побалакають між собою. Ви уявляєте?..

Одного дня я виявив, що ранками, до початку роботи, в осередку відбуваються гімнастичні заняття. Я почав уставати раніш і відвідувати їх. У групі я був чи не найхвілявіший, і це змусило мене замислитись над своїм фізичним розвитком. Я став читати рекламні оголошення в «Світі банту» — такі, як-от: «Ви мужчина чи мишеня?» Мою увагу привернула пропозиція одного «фахівця-тілесника» зробити з мене «справжнього мужчину», якщо я дам йому тижневий іспитовий термін. Я надіслав тому «фахівцеві» листа на оголошену адресу. Написав, що дуже хочу стати справжнім мужчиною за його спеціальною системою, але, на жаль, не можу поки що нашкрябати грошей на завдаток. І пояснив свій тижневий бюджет:

2¹/₂ шилінги — плата за навчання в заочній школі;

2¹/₂ шилінги — тижневий внесок за «Бібліотеку практичних знань»;

2¹/₂ шилінги — сестрі на моє утримання;

2¹/₂ шилінги — на одяг, який мені конче потрібен, та на дрібні витрати.

Але я пообіцяв надіслати і йому 2¹/₂ шилінги в рахунок плати за розвиток мого тіла, коли сплачу всі внески за книжки. Відповіді я не дістав.

Я звернувся до іншого «тілесника», містера Джорджа Ф. Джовітта. Той відповів мені люб'язним листом, де говорилося, що він не може розвивати моє тіло в кредит і що все потрібне для цього я можу робити й сам. Він порекомендував мені якомога більше свіжого повітря й фізичні вправи.

На додачу до повітря та вправ я трохи згодом узяв із своїх заощаджень на одяг десять шилінгів і купив великий флакон таблеток «Вікельп». Коли вірити рекламі, вони містили життєво важливі мінеральні речовини, добути з морського дна, й сприяли «швидкому гарантованому приростові здорових повноцінних м'язів». Я витратив хтозна-скільки пенні на зважування, але весь мій тримісячний «приріст» становив лише два фунти!

Раз на тиждень в осередку влаштовували танцювальні вечори — здебільшого в суботу. Молоді люди приводили своїх жінок і знайомих дівчат. Я теж іноді ходив на ті вечори, але ніяк не міг набратися духу запросити когось дівчину до танцю. Навіть уроки, що їх брав дома у Меггі, не додавали мені смливості підійти до незнайомої дівчини. Навіть нові довгі штани, що вселяли в мене впевненість за всіх інших обставин, не могли тут нічого зарадити.

Та моє життя й так було повне по вінця. Вредедорп, базар, бляшарня — усе те здавалось мені тепер таким далеким, неначе існувало десь в іншому житті й в іншому світі.

Пітер Дабула співчутливо поставився до мого прагнення вчитися й допоміг мені освоїти друкарську машинку. А що в осередку всі говорили по-англійському, то незабаром і я при звичаївся до цього. Навіть думати став англійською мовою. І скоро вона заступила місце мови мого дитинства — африканерської. Розширювався мій словниковий запас, а разом з ним — і обсяг думок. Усі мої дні й добра половина вечорів були заповнені: я працював, учився, спостерігав, слухав, а часом на довгі години поринав у світ своїх юнацьких мрій.

Знову настала весна.

Тієї весни я закохався.

Одного вечора, повернувшись додому, я застав на веранді Меггі та її подругу Рейчел. На сусідніх верандах теж стояли жінки, дивлячись на вулицю. Вони голосно перемовлялися про те, що останнім часом в околиці позаводилось надто багато всяких голодранців.

До будинку в невеличкому провулку, що з'єднував нашу глуху вулицю з сусідньою, вселялися нові мешканці. І оті голосні зауваження були саме на їхню адресу. Я й собі став розглядати прибульців та купу мотлоху, який вони вивантажували на тротуар з підводи.

Жінки мали слухність. До нашого району «обраних» просякала частка найзлиденніших нетрів Вредедорпа й Малайського табору. Ветхі дерев'яні ліжка були з тих, які ми у Вредедорпі називали «блещичними кублами». У щілинах і закутках тих ліжок жили незліченні полчища блошиць. Ночами вони вилазили із своїх схованок і впивалися людською кров'ю. Коли ми ще жили у Вредедорпі, тітонька Метті що два тижні витягала все з хати, і ми, озброївшись численними каструлями окропу та дезинсектачем, вступали у боротьбу з ворогом. Але, незважаючи на всі зусилля, нам ніколи не щастило завдати йому відчутних втрат. За кожним разом ми знищували тисячі набряклих від крові паразитів, та наступного разу на їх місці з'являлися нові тисячі.

Що ж до самих людей, то вони були справжні діти нетрів. Старезна зашкарубла жінка, вік якої годі було визначити,— ми чули, як вона хрипким голосом давала накази, пересипаючи їх прокльонами; кремезний, грубий з вигляду молодик, що тягав на собі всі важкі речі; дві гладкі, присадкуваті галасливі молоді жінки, що без угаву торохтіли на всю вулицю; виводок брудних дітлахів різного віку та зросту. Все це були нетрі, які зненацька звалилися на нашу добропристойну околицю.

Нам — тим, що вибились із злиднів,— було соромно бачити в цих людях самих себе в недалекому минулому. Ми обурювались, коли нам нагадували про те, звідки ми вийшли. Видряпавшись із нетрів, ми смертельно боялися впасти туди знов, отож нас так і обурювало, що наші нові домівки можуть опинитися в оточенні нових нетрів.

І все те обурення виливалося на прибульців. Якби вони покинули свій старий мотлох там, де жили раніш, повдягались у все найкраще і приїхали нехай з найдешевшими, але новими меблями, купленими на виплат, усі жінки з сусідніх будинків вийшли б привітати їх з чашками чаю в руках. Бо тоді ці люди показали б, що назавжди зрікаються нетрів, і ми дивилися б на них як на рівних собі. Але вони зухвало привезли з собою трущобний дух. Тим-то й повстали проти них наші жінки. А вони, відчувши загальну ворожість, навмисне поводитись ще галасливіше й вульгарніше.

Поки смерклося, вони попереносили майже всі свої пожитки. І хоч вечір був по-весняному теплий, розпалили вогонь у бляшанці від гасу, як заведено у Вредедорпі. Їхній будиночок, менший від навколишніх, не мав веранди, але перед ним була невелика вільна місцинка — там вони й посідали.

Повернувся з роботи Кріс, і я пішов до хати. Ми вечеряли. Потім я допоміг сестрі прибрати зі столу й сів за підручники. Меггі обурено розповідала Крісові про зухвалих прибульців. Тоді вони разом пішли до сусідів обговорити цю прикру новину. Проти чужинців об'єдналася вся вулиця. Я й собі вийшов подивитися на них. Обабіч мене стояли чоловіки та жінки, розглядаючи небажаних сусідів.

Вогонь у них палав жаром, не курів. Вони сиділи навколо й вечеряли. Їхній гучний сміх лунав на всю вулицю. А за тим сміхом чути було стриманіші й поважніші голоси розгніваних старожилів, і серед них — голос моєї сестри.

Грубий з вигляду молодик пішов у дім і повернувся з гітарою. «Скільки ж це їх там?» — подумав я і став лічити. Четверо дорослих: три жінки й чоловік. Четверо дітлахів: два хлопчики й дві дівчинки. Більшої дівчинки я раніш не бачив. На зріст вона була приблизно така, як я. Чоловік торгнув струни гітари. Стара взяла до рота білу глиняну люльку й, міцно затиснувши її в зубах, закурила. Одна з жінок заспівала пісню. Інші підхопили. Не співала тільки та дівчинка. Вона сиділа, похиливши голову, й дивилася на вогонь. Я зрозумів, у чому річ. Вона відчувала неприязнь старожилів і була прикро вражена. І раптом мені стало соромно за мою сестру. Захотілося підійти і сказати тій дівчинці, що насправді Меггі добра й сердечна людина...

Я пройшов вулицею, повернув ліворуч і побрів угору пологістим схилом — геть від міста, від будинків та людей, туди, де в далині височіли відвали копалень. Ішов усе далі й далі, аж поки опинився на вершині зеленого пагорба. Попереду, за долиною, здіймалися відвали, сріблясто-білі проти осяяного місяцем неба.

Я обернувся й поглянув на місто. В очі мені вдарило море барвистих мерехтливих огнів. Вони висвітлювали обриси будинків, заливали сявом широкі вулиці, виписували слова реклам. То була неначе світляна карта міста.

Онде центр. Там, де ясно майже як удень. Я виразно бачив машини й трамваї. І навіть постаті людей на вулицях. Білих людей. Ліворуч, ближче до мене, лежав Малайський табір — темна чорнильна пляма серед того моря світла. Там годі було щось розгледіти. Темношкірий люд живе в темряві, білий люд живе серед світла. Коли б Малайський табір мав таке освітлення, як центр міста, він не був би районом нетрів. Нетрі — це темрява. Темношкірий люд живе в темряві.

За Малайським табором, ще трохи ліворуч, був «білий» Фордсбург. Біле — це світло. Чорне — це темрява. «Чорний» Фордсбург лежав темною смугою, що змикалася з великою чорною плямою Вредедорпа. Ліворуч від неї знову царство світла — то Мейфер. А отой світний острівець праворуч — Верхній, «білий» Вредедорп.

Праворуч від мене, за центром міста, вогні хвилями йшли в далину. Там були «білі» околиці: Шпитальна гора, а за нею — Парктаун та інші освітлені райони. Світло — для білих; темрява — для чорних.

Від цього прекрасного міста до мене долинав його одвічний глухий гук. А скрізь навкруги була тиша.

Низько над обрієм висів круглий жовтий місяць. Гроно ясних мерехтливих зір дивилося згори на місто. Одна зірка раптом зірвалася й шугнула донизу, тягнучи за собою по небу світляний хвіст.

Милий боже! Чи є в світі прекрасніший край? Чи може бути ще десь такий же прекрасний? А коли й може, то чи здатен я любити його так само, як цей? Чи буду колись так щиро вболівати серцем за його народ, як уболіваю за народ свого рідного краю? Тутешні білі оспівують цей край, живучи в ньому. Чи стану я оспівувати його, живучи десь-інде? Милий боже, хоч хто б ти був і хоч де б ти там був, зглянься на мою темноту,

темноту простого смертного, й навчи мене любити цей край так, як його *належить* любити. Цей край породив мене, вклав мені в груди живе серце, а в душу — бен-тежні мрії. Милій боже...

З хвилину я стояв зніяковілий, засоромлений цим раптовим спалахом почуттів. Серце й душу мені охопили нові поривання, непевні й підсвідомі. Не знана досі жага, не схожа ні на що, звідане мною в житті, сповнила все моє ество. Але чого я жадаю — я й сам не знав.

Я спустився з пагорба й рушив додому.

Ще здалеку я побачив під ліхтарем на розі нашої вулиці ту дівчинку. Я наддав ходу. Тим часом до неї підійшов один з її братів. Вони про щось поговорили, і він пішов назад.

Тепер я добре бачив її. Прихилившись до стовпа, вона роздивлялася в світлі вуличного ліхтаря якусь книжку. Під дешевеньким бавовняним платтячком вимальовувались обриси її стрункого молодого тіла. Її довге шорстке волосся, усе в дрібних кучериках, було рівно зачесане назад і зв'язане на потилиці. Кругле обличчя обтягувала гладенька брунатна шкіра.

Я підійшов до ліхтаря. Моя неусвідомлена жага вже минулася. Незвична хоробрість штовхала мене вперед. Я спинився проти дівчинки.

— Добрий вечір.

Вона підвела очі від книжки. Я всміхнувся.

— Мене звуть Пітер. Я тут живу й бачив, як ви приїхали.

— Добрий вечір.

— А тебе як звуть?

— Енн.

— Гарне ім'я.

Вона боязко всміхнулась, і я побачив, що в неї бракує переднього зуба.

— Ти не сердися, що я заговорив до тебе?

— Ні.

— От і добре.

Я дивився на неї. Вона дивилась на мене. Я не міг придумати, що б його іще сказати. Вона згорнула книжку й прихилила голову до стовпа. Я теж сперся на нього рукою.

Здавалося, спинився час і світ. У душі моїй поволі розливалось велике й гостре відчуття щастя. Минули

роки й століття, аж поки до нас підійшов той самий хлопець.

— Енн, тебе кличе бабуся.

— Зараз прийду.

— Вона сказала — цю ж мить.

— Іди. Я зараз.

Хлопець повернувся й пішов назад.

— Мені треба йти,— сказала вона.

— Еге.

Проте ми й далі стояли нерухомо.

— Енн!

— Це бабуся,— всміхнулася вона.

— З голосу — сердита.

— Ні, вона не сердита... Але треба вже йти.

— Еге.

Ми знехотя рушили поряд вулицею. Ішли помалу, нога за ногою. Та зрештою настав час прощатися. Ми вже підійшли до їхнього дому. Вся її родина, що сиділа коло вогню, обернулася і дивилася на нас. Це занепокоїло мене, але Енн ніби й не помічала, що її родичі бачать нас разом. Вона подала мені руку. Я потиснув її.

— На добраніч.

— На добраніч, Енн... Енн...

— Що?

— Підем завтра ввечері погуляємо?

На її устах з'явилася спокійна усмішка.

— Гарзд, я спитаюся в бабусі.

— А може, вона не дозволить.

— Дозволить. Я її знаю.

Нашу розмову перервав хрипкий голос старої:

— Чи довго ще мені чекати, поки ти там ручкаєшся?

Я хутко пустив руку Енн.

— Добраніч.

— Добраніч.

Я мерщій подався геть від тих цікавих очей навколо вогню.

Дома в нас були гості — знайомі Меггі, що прийшли пограти в карти.

— А, це ти, Лі... Хочеш пограти? Сідай замість мене, поки я готуватиму чай.

— Ні!

Я пройшов у свій куток і кинувся на ліжко.

— Ото дивина! — мовив Кріс. — Звичайно він нам спокою не дає, аби тільки сіли з ним до карт,

Далеко за північ я лежав без сну і мріяв. Усі ті мрії снувалися навколо Енн.

Я стояв під вуличним ліхтарем. У кишені в мене була велика плитка шоколаду, в руках — пляшка імбирного лимонаду. Наша перша вечірня прогулянка мала бути справжнім святом.

Онде вона!.. Ні. Дівчинка, що підійшла до мене, була менша на зріст, присадкувата — зовсім не схожа на струнку, довгоногоу Енн.

— Здрастуй. Ти Пітер? Мене звуть Лу. Енн доводить мені тіткою, але ж не можу я звати її тітонькою — мені дванадцять років, а їй усього п'ятнадцять.

— Вона не вийде?

— Та ні! Вона готова. Тільки бабуся хоче, щоб ти сам зайшов по неї.

— Навіщо?

— Вона каже, що Енн має дім, отож нема чого вам зустрічатись на вулиці. А насправді бабуся хоче роздиритися тебе. Вона в нас чудна. Каже, що досить з неї і мене одної.

— Як це?

— Бо в мене нема батька. Мати не схотіла виказати чоловіка, який мене зробив... Ходімо ж бо!

Я пішов за дівчинкою до них додому. Там усі були в зборі, дожидали мене. Якийсь час я стійко зносив їхні мовчазні оглядини. Потім з другої кімнати вийшла Енн і стала поруч мене. Вона взяла мене за руку, намагаючись заспокоїти: я аж тремтів з ляку.

— Це Пітер, бабуся.

Енн називала мені імена своїх родичів. Вони щось казали мені, але я був наче в тумані й нічого не тямив. Єдине, що мене підтримувало, — це рука Енн у моїй руці. Я міцно вчепився за неї, майже не чуючи голосів навколо. Нарешті Енн потягла мене до дверей. Скінчилися мої муки.

Ми пішли вулицею і повернули за ріг. Енн просунула руку мені під лікоть, тоді тихенько засміялася.

— Ти їм дуже сподобався, але ж який був переляканий!

— Справді сподобався?

— Ти ж чув, що сказала бабуся.

— Ні.

— Але ж ти відповів їй «так».

— А що вона сказала?
— Ти нічого не пам'ятаєш?
— Ні.
— Навіть і того, що пообіцяв?
— Ні. А що я пообіцяв?
— Потім скажу, як захочеш знати.
— Я, коли боюся, нічого не тямлю.
— Ти таки добре трусився. Пробач, що так вийшло. Але бабуся зрозуміла. Це тому, що ти незвичний до великих родин.

— Вони бачили, як я трусився?
— Так. Тим-то я й забрала в тебе пляшку. Бабуся боялася, що ти упустиш її на підлогу. Ну, а тепер уже оговтався?

— Еге ж.

Після того ми надовго замовкли. Ми йшли вулицями, поминаючи людей і будинки. Йшли аж доти, доки навколо нас не стало людей, а будинки залишились далеко позаду, і, крім нас двох, ніде нікого не було. Ми піднялись на вершину мого зеленого пагорба й подивилися за долину — туди, де височіли відвали копалень, сріблястобілі в місячному сяйві. Потім обернулись і почали дивитися на вогні міста й на острови темряви серед тих вогнів.

Я сказав:

— Це мое місце. Ти перша, кого я привів сюди.

— Я рада,— озвалася Енн.

— Це тому, що я люблю тебе,— сказав я.

— І я тебе люблю,— сказала Енн.

Ми сіли на зелений моріжок. Сиділи, взявшись за руки, прихилившись одне до одного. Над нами в безхмарному небі був великий повний місяць, Молочний шлях і Південний хрест. Нарешті я одвів очі від вогнів міста й поглянув на дівчину поруч мене. Вона була гарна, найкраща з усіх дівчат, яких я бачив у житті. Вона сиділа поруч мене. Її рука лежала в моїй руці. І вона любила мене. А я любив її. Мені пригадалися рядки з вірша, якого написав один із «нових негрів». Я проказав їх уголос для Енн:

Люблю твое брунатне личко
І темну округість твоїх грудей.
Люблю твій сумовитий голос
І під віями присмерк мінливих очей.

— Я не все зрозуміла,— сказала вона.

Я дослівно, рядок за рядком, переклав їй вірша на африканерську мову.

— Гарно,— мовила вона.

У вірші говорилося про груди. Я простягнув руку й торкнувся грудей Енн. Вона вся напружилась, але ту ж мить знову прихилилася до мене.

— Чого ти?

— Пробач,— прошепотіла вона.— Я забула, що ти казав.

— А що я казав?

— Ти справді хочеш знати?

— Авжеж.

— Бабуся запитала, чи мав ти колись іншу дівчину. А ти сказав, що ні. Тільки як ще був малий, у школі.

— Атож. Елен.

— Так, ти назвав її ім'я. Потім бабуся запитала, чи ти спав коли-небудь з дівчиною. Отут ти найдужче затрусився. Але відповів, що ні. А бабуся сказала: тим краще для нас із тобою.

— Чому?

— Невже ти нічого не знаєш про ці речі?

— Ні.

— І ніхто тобі ніколи не розповідав про них? Ну, ма-ти там чи ще хто...

— Ні.

— А от ми все знаємо. Дівчатам без цього не можна — треба тямити, що робиш.

— Але чому твоя бабуся сказала, що так для нас краще?

— Бо тобі не так кортітиме цього, як тим, що вже спали з дівчатами.

— Це справді так?

— Бабуся каже, що так, а вона багато знає.

— А ти теж ніколи цього не робила?

— Ні. Хлопці хотіли, щоб я лягла з ними, але я не любила їх.

— А зі мною будеш?

— Якщо ти захочеш.

— Коли завгодно?

— Коли завгодно.

— Хоч зараз?

Енн похнюпила голову й зітхнула.

— Так. Якщо ти хочеш.

— А ти хочеш?

— Ні... Але, як ти хочеш, я тобі дозволю. Я ж твоя любка.

— Я не хочу.

— От і добре.— Вона заспокоїлась і підвела голову.— Дуже добре,— повторила тихо.

Вона ще довірливіше пригорнулася до мене. Я обняв її рукою за плечі. Тоді витяг з кишені плитку шоколаду й поклав їй на коліна. Вона зняла обгортку й засунула шматочок шоколаду мені в рот. З нас обох неначе спав якийсь тягар.

— А більше твоя бабуся нічого не казала?

— Сказала, що довірятиме нам з тобою. Що ти можеш вільно приходити до нас коли хочеш і брати мене з собою куди завгодно. А коли ми відчуємо, що нам доконче треба спати одне з одним, то щоб сказали їй, і вона спробує допомогти нам не прижити дитини. От тоді ти й пообіцяв...

З туманної пелени остраху, з яким я стояв перед її родичами, нараз виринуло щось доладне.

— Ага, згадав! Я пообіцяв, що одружуся з тобою, а доти ми не будемо мати дитини. І таки одружуся!

— Цього нам ще довго чекати,— сказала Енн.— А чоловікам часто набридає те саме.

— Мені ти ніколи не набриднеш! Ти така гарна!

Я відкоркував пляшку. Ми взялися до лимонаду.

— Пітере...

— Що?

— Я не хочу спати з тобою і мати дитину — ми ще надто молоді. Але я бачила хлопців, що кидали своїх дівчат, бо їм набридало чекати. Як і тобі колись набридне, не ходи спати з іншими дівчатами. Приходь, і я тобі дозволю. Бабуся нам допоможе.

— Мені ніколи не набридне.

— Я завжди твоя.

— І я завжди твій, Енн.

Із сексуальними проблемами ми покінчили.

Я ліг на спину й поклав голову на коліна Енн. Тоді почав розповідати їй про свою роботу, навчання, мрії. Місяць поволі посувався на схід. Увесь світ поринав у сон. Ми з'їли шоколад, допили рештки лимонаду, наговорилися досхочу і, взявшись за руки, щасливі спустилися назад до міста.

Минали дні, та наше взаємне захоплення тільки міцніло. Тепер я вже не боявся родичів Енн, а з її бабусею навіть дійшов своєрідного мовчазного порозуміння. Кожного вечора ми з Енн вирушали на прогулянки. І хоч до навчання я тепер хапався не так ревно, проте й не занедбав його. Та й сам давав уроки англійської мови своїй коханій. Мені хотілося, щоб і вона могла читати ті книжки, які читав я, і в такий спосіб повніш осягнути мій внутрішній світ. Коли вона не одразу схоплювала якесь моє пояснення, між нами виникали сварки. Одного разу Енн пішла від мене в сльозах, бо я нагримав на неї за те, що вона погано прочитала якийсь уривок.

Іноді суботніми вечорами ми ходили до Малайського табору в кіно. Подеколи вирушали в центр міста, де Енн любила роздивлятися на гарні вбрання у вітринах крамниць.

Одного такого вечора вона спинилася перед вітриною з жіночим одягом. Поруч стояли дві молоді білі жінки й теж дивилися на ту вітрину. Енн схопила мене за руку.

— Пітере! Поглянь на оту сукню! Ой, яка ж вона гарна! Коли розбагатіємо, неодмінно куплю собі таку.— Очі її блищали, уста захоплено розтулилися.

Білі жінки обернулись до нас. Вони пильно оглянули Енн та її блаженке платтячко. Тоді подивилися на розкішну сукню, яку вона вподобала, і голосно засміялись. Перед тим Енн навіть не бачила цих жінок і лиш тепер швидко позирнула на них.

Радість в її очах миттю згасла. Темне обличчя спохмурніло й неначе поблідло. Вона здригнулась і, похнюпивши голову, майже побігла вулицею. Я подався за нею. Услід нам летів сміх білих жінок.

Я наздогнав Енн біля Паркової станції. Торкнувшись її руки, відчув, як вона тремтить. Між нами запала якась відчуженість. Я повів Енн у приміщення станції, до «неєвропейської» чайної. Вона рушила до столика в кутку. Я взяв дві чашки чаю і пішов за нею.

У чайній було повно кольорового й чорного люду. Як порівняти із «М'ясом з жару», вона видавалася напрочуд чистою та затишною. Лише декілька мух повзали по тістечках на прилавку. До того ж тут було куди просторіше. Та коли рівняти з кафе для білих, повз які ми

щойно проходили, ця чайна мала вбогий і занедбаний вигляд.

Ми сиділи й мовчки пили чай, не дивлячись одне на одного. Дарма, невдовзі ця хмара розвіється. Ми постараємось загнати її десь у найдальші закутки пам'яті. І, мабуть, уже скоро зможемо знов дивитись у вічі одне одному. Зможемо триматися за руки й усміхатись. А там поступово знову станемо молодими щасливими закоханими.

Раптом у чайній запала насторожена тиша. У дверях з'явилися три білих полісмени. Очі всіх присутніх звернулися до них.

— Тубільцям приготувати перепустки! — грубо наказав один з полісменів.

— Ходімо звідси,— мовила Енн.

Я подивився на чорношкірого юнака, що разом зі своєю дівчиною сидів за сусіднім столиком. Обое були скромно й охайно вдягнені—краще, ніж ми з Енн. Та й, судячи з вигляду, домівки мали кращі від наших. І освітою, напевне, теж перевершували нас. З їхньої поведінки було видно, що це люди добре виховані.

Юнак витяг гамана й почав шукати перепустки. Дівчина похилила голову і втупила очі в стіл.

Я встав і слідом за Енн пройшов повз полісменів до дверей. Ми були кольорові, і це прилюдне приниження не торкалося нас безпосередньо.

Додому простували квапливо, мовчки. Прощаючись біля її дверей, не поцілувалися, як звичайно. Перше ніж піти в дім, Енн подивилася на мене.

— Пітере...

— Що?

— Ти казав, що ми такі самі, як вони...

— Казав.

— Ти *справді* в це віриш?

Я й сам не знав до ладу.

— Так, Енн.

— Чому ж тоді отаке діється?

На це я відповісти не міг. Не знав, що сказати. Та в очах Енн прочитав, що вона зрозуміла все з моєї мовчанки.

— На добраніч...

— На добраніч, моя Енн.

Ось уже майже три місяці я працював у штаб-квартирі «слідопитів». За цей час крізь мої руки пройшло чимало листів на бланках з написом:

ЕПАРХІАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ КОЛЕДЖ
Долина божої благодаті,
Пітерсбург.

Підписував ті листи якийсь С. П. Вудфілд.

Від Пітера Дабули я дізнався, що канонік Вудфілд — ректор того коледжу і водночас заступник голови бойскаутської організації «слідопитів». Отож я особливо ретельно ставився до його накладних та листів до нього, що їх Дабула часом доручав мені передруковувати на машинці.

Одного дня, десь на початку літа, канонік Вудфілд завітав до нашої штаб-квартири власною персоною. То був вельми поважний добродій — невеликий на зріст, але солідний та опасистий. Уся його постать немовби випромінювала владність, і не тільки тому, що отець Вудфілд був білий. Його візит викликав у Пітера Дабули приплив гарячкової діяльності. Лукаві вогники в очах гостя свідчили, що його неабияк потішає весь той переполох, спричинений його несподіваною появою.

Після того я кілька тижнів і не згадував про каноніка Вудфілда. Та одного ранку Пітер Дабула сказав мені, що напередодні ввечері було засідання комітету і там ухвалили скоротити мою посаду в штаб-квартирі. Замовлень останнім часом надходило мало, і організація не могла дозволити собі тримати помічника секретаря.

Всі мої плани та мрії летіли шкереберть.

— Що будеш робити? — запитав мене Дабула.

— Не знаю.

— А з навчанням як?

— Спробую знайти іншу роботу, щоб платити й далі.

— А ні — то повернешся на базар?

— Можливо.

— Тепер це буде не так просто, як раніш. Ти змінився.

— Може, щось знайду.

— А ти не думав про те, щоб вступити до коледжу?

— До коледжу?

— Так. От хоч би й до епархіального.

— А чим же я платитиму за навчання?

— Відроблятимеш. Коли я вчився, там були такі хлопці.

— Правда? І я зможу?

— Чому б тобі не звернутися до каноніка Вудфілда? Найгірше, що він може тобі зробити,— це відмовити.

Того ж вечора я написав листа до каноніка Вудфілда...

За кілька днів, повернувшись з роботи, я побачив на столі у вітальні адресований мені лист. На поштовому штемпелі був напис: «Пітерсбург». Я розірвав конверт...

— Мер! Мер!!!

— О боже! Що таке, Лі?..— Сестра занепокоєно вбігла до кімнати.

Я обхопив її руками й закружляв по кімнаті.

— Він бере мене! Він бере мене!

— Зараз же пусти мене, Лі! Про що це ти говориш?

Я спинився. Меггі пішла до стільця й сіла, відсапуючись.

— А тепер розкажи все до ладу.

— Я вступаю до коледжу!

— Навіщо? Ти хочеш стати вчителем?

То було єдине, задля чого вступали до коледжів.

— Ні.

— Тоді навіщо ж? І де ти братимеш гроші на підручники та все інше?

— Ось читай.— Я дав їй листа.

Трохи перегода вона звела очі, видимо спантеличена.

— Але ж це десь далеко, у Пітерсбурзі. Де це воно?

— На півночі.

— І ти справді хочеш їхати?

— Так.

— А чому б тобі не вступити до вчительського коледжу у Вредедорпі?

На очі Меггі набігли сльози. Вони перекочувались через повіки й збігали по щоках.

— Ну не плач, Меггі, прошу тебе. Я ж так цього хочу!

— Ой, Лі...

Я підійшов до неї. Тепер я опинився в ролі старшого, сильнішого. Я обняв сестру, і вона схилила голову мені на груди. Мої пальці гладили її довге хвилясте волосся.

— Я ж повернуся, Мег.

— Мене часом тривожать усі оті твої книжки, вся та наука. До чого вона тобі? Чи будеш ти щасливий?

Трохи згодом я вирушив до Верхнього Вредедорпа розказати про новину матері. Вона саме відпочивала у своїй комірчині перед тим, як іти подавати вечерю білим господарям.

— Здрастуй, Лі.

Як їй про все розповісти? Що вона на це скаже? Я аж ніяк не сподівався, що Меггі заплаче. Невже й мати буде плакати?

— Як ви себе почуваете, мамо?

Вона засміялася.

— О, це має бути щось важливе! Почуваю я себе добре. А тепер розкажуй.

— Я їду, мамо. Буду вчитись у коледжі в Пітерсбурзі. Вони беруть мене працюючим студентом.

Я неспокійно вдивлявся в материне обличчя.

— А що там за робота?

— Отець Вудфілд пише, що я зможу працювати в їхній канцелярії.

— Отже, не надто важка.

— Та ні... Ну, що ви скажете, мамо?

— Мег дуже засмутилась?

— Навіть заплакала.

— Вона м'якосерда. Хай тебе це не турбує. Я поговорю з нею.

— А ви, мамо, як?

— Я рада за тебе, синку. Дуже рада.

— То ви не проти того, щоб я поїхав?

— Матері завжди проти. Але ти про це не думай. Ідь собі, а я тут молитимусь богу, щоб він оберігав тебе.

Після вечері ми перемили посуд і вирушили до «чорного» Вредедорпа провідати мого брата, розваживши, що я вже навряд чи побачуся з ним в останні дні перед від'їздом. Ми застали вдома Енну, її матір та обох малих хлоп'ят. Кімната мала трохи охайніший вигляд, ніж за моїх попередніх відвідин. Але Гаррі вдома не було. Мати трохи погомонила з Енною та її матір'ю, побавилася з онуками, і ми пішли. Енна не знала, де Гаррі й коли він повернеться. Гадала, що він десь грає в кості.

Коли ми йшли із Вредедорпа, мати сумно сказала:

— Це погане місце. Я рада, що ти їдеш звідси.

Того ж вечора, трохи пізніше, я поділився своєю новиною з Енн.

Ми піднялися на наш пагорб і сиділи, дивлячись на вогні міста внизу. Сказати одне одному ми мали не багато. Та й те, що мали, сказали тільки по дорозі додому.

— Я буду самотня без тебе, Пітере.

— Я повернуся.

— Така ж самотня, як до нашої зустрічі.

— Я повернуся, Енн. Я люблю тебе.

— Ні, ще й самотніша, бо завжди пам'ятатиму про тебе.

— Ми можемо писати одне одному.

— Я не можу. Адже я не така вчена, як ти.

— Ти повинна писати мені!

— Спробую. Але я буду така самотня... А може, ти знайдеш собі іншу дівчину, таку ж учену, як сам, і ніколи не повернешся до мене.

— Я повернусь до тебе.

— Надовго ти їдеш?

— Одні канікули я маю відробляти навчання, отже, на рік.

— Рік — це багато часу...

— Я повернуся.

— А як не повернешся...

— Повернуся!

— Стривай... А як не повернешся, то хоч не забудеш мене?

— Ніколи... Але я повернуся. От побачиш.

— Я ніколи тебе не забуду, скільки житиму. Ой Пітере...

Скажи, щоб я залишився, Енн, і я залишуся. Залишуся задля тебе. Задля тебе. Ти тільки скажи...

— Ти хочеш, щоб я залишився, Енн?

Вона нічого не відповіла.

Ми проходили під вуличним ліхтарем. Світло впало Енн на очі, і сльозинки на її віях заблищали, мов коштовне каміння.

До листа канонік Вудфілд додав список речей, які я мав узяти з собою: ковдри, рушники, мило, одяг. Надіслав і офіційний виклик, що давав мені право купити залізничний квиток зі знижкою. До початку навчального року в мене залишалося трохи більше тижня.

Кріс подарував мені міцну шкіряну валізу. Меггі з матір'ю вичистили й випрасували весь мій одяг. Його було в мене заледве стільки, скільки вимагалось в тому списку. Я написав листа до заочної школи, пояснив становище й попрохав виключити мене з числа учнів. Відповідь із школи вкинула мене в розпач. Я мав або закінчити курс навчання, або ж повністю оплатити його, а ні — то вони позвуть мене до суду. Я тут же написав канонікові Вудфілду. Він відповів заспокійливим листом і пообіцяв, що сам усе залагодить. А я, мовляв, щоб не запізнився до початку занять.

9

Настав вечір від'їзду. Годинник на вокзальній платформі показував за дві хвилини дев'яту.

— Заходь уже до вагона, — сказала Меггі.

Я обернувся до матері. За нею, тримаючись у затінку, самотньо стояла Енн. Поки ми чекали поїзда, я весь час переходив то до неї, то до Меггі з матір'ю. А тепер мені хотілося, щоб усі три були разом. Я подивився на матір, тоді на Енн. І мати зрозуміла. Вона обернулася і простягла руку до Енн.

— Іди сюди, дитино, йому вже час сідати.

Енн нерішуче підійшла.

— До побачення, Мег. Дякую за бутерброди й гроші.
Привіт Крісові.

Меггі обняла мене.

Я обернувся до Енн.

— До побачення, Енн...

Поцілувати її привселюдно, на очах у матері й Меггі, я не наважувався.

— Та поцілуй же ти її, телепню! — вигукнула Меггі, сміючись крізь сльози.

Ми поцілувалися.

— Я повернусь.

— До побачення, Пітере.

Я знов обернувся до матері. Пролунав свисток. Я обняв матір.

— Бережи себе, синку. Пиши нам...

Я зайшов у вагон. Поїзд рушив. Я висунувся з вікна.

Лиш тепер, в останню мить, я побачив, як мати втирає сльози...

До побачення, любі мої, до побачення!
Поїзд набирав швидкості.

Розділ III

1

Де-бо-ра,
Зірки ясніють,
Де-бо-ра,
Ніч сонно мліє.
Ти мене жди,
І, як завжди,
В цю ніч прийду до тебе я...

Звуки м'якого баритона весело лунали у вечірньому повітрі. То співав Реубен, якого прозвали Бінгом — на честь великого містера Кросбі¹.

Я сидів у сьайві місяця під старим деревом, що росло на самісінькому вершечку узвишшя. Тиждень «обробки» минув. Увесь той тиждень старші студенти всіляко збиткувалися з новачків: шарпали, дражнили, виставляли на посміх. Тільки минулого вечора, після блазенької церемонії посвячення, я перестав бути «зеленим рога-лем», «колодою», «дурноверхим шмаркачем». Тепер я був повноправний студент, людина, рівна з усіма іншими. І ті, що вчора прозивали мене «мавпячою пикою», сьогодні казали «Пітер» і хотіли заприятелювати зі мною. Традиції віддано належне й забуто про неї до наступного навчального року, коли вже я й сам братиму участь в «обробці» новачків. І ось нарешті мені випала спокійна часинка. Сидячи під старим деревом на узвишші, я озираю навколишню місцевість. Вечір був теплий. На небі ясно світив місяць.

Долина божої благодаті...

То була розлога зелена долина. Кругом — мир і спокій, на кілька миль довкола — жодної ферми, а до найближчого містечка, Пітерсбурга, — аж вісімнадцять миль. Посеред долини купчилися приземкуваті білі будинки. Ген ліворуч, край піскуватого путівця, що вів до

¹ Відомий американський естрадний співак.

шосе, стояла церква — найпоказніша будівля в долині. Праворуч від церкви, майже сховані за крислатими деревами, видніли будинки священників, що водночас були й нашими вчителями. Білих священників було троє: отець Вудфілд — ректор коледжу, отець Джонс і отець Адамс. Крім них, у коледжі викладав ще один білий з мирських — містер Янсен, африканер. Де жили кілька темношкірих педагогів, я так і не дізнався. Праворуч від будинків білих учителів, на одному розі прямокутника, що його утворювали серед долини будівлі коледжу, містилася канцелярія. Урівень з нею, але ближче до узвишшя, де я сидів, була велика студентська їдальня. Трохи далі, під прямим кутом до їдальні, тягнувся довгий і низький навчальний корпус. А за ним, замикаючи прямокутник, стояв гуртожиток. У центрі прямокутника височіла дзвіниця.

З правого боку нашу долину обмежувала річка, майже завжди пересохла, але з глибоким річищем. Через річку був перекинутий місток. За містком, утворюючи ще один прямокутник, стояли такі самі низькі білі будинки. То була жіноча половина коледжу, де під опікою сестер англіканської церкви жили дівчата.

А навкруги, поза цими двома групами низьких білих будинків, стелився незайманий зелений вельд. Невимовно прекрасний, він розлягався навсібіч, то підвищуючись, то спадаючи нерівними хвилями. Навіть повітря тут було сповнене тихого спокою, що приємно пестив душу. Від землі не линув глухий стугін. Не яскріли міські вогні. А натомість без угаву сюрчали цикади й тьмяно жевріли в темряві закохані світлячки. В ясному сяйві повного місяця, під розмірені звуки вечірніх дзвонів, тут і справді була божья благодать. Благодать була і в тихому вмиротворенні, що огорнуло мою душу.

2

Я скоро звик до нових повсякденних занять та обов'язків. Легко було вчитися в такому тихому куточку. Та й робота в канцелярії не дуже обтяжувала мене. Із чистих і просторих класів я йшов до чепурного, затишного приміщення канцелярії. Щоправда, від арифметики та інших точних наук у мене й тепер боліла голова, зате всі інші предмети я опановував легко. Після занять я прибирав у канцелярії, часом передрукову-

вав щось на машинці, та найбільше часу забирав у мене щомісячний студентський журнал, що друкувався на ротаторі. Редагував його отець Вудфілд.

Голодні ми не ходили, але тільки й того. Плата за утримання студентів була дуже мала, та ще ж і не один я вчився безкоштовно. Отож, щоб поліпшити харчування, треба було б підвищити плату. А батьки більшості студентів і так ледве зводили кінці з кінцями.

У вільний від роботи, занять і сну час я вчився грати в теніс та футбол. Бували у нас і інші спортивні змагання. В коледжі мене навчили обробляти землю й вирощувати врожай.

У пообідні години в канцелярії отець Вудфілд часом розповідав мені про свою домівку в Англії, про роки навчання в Оксфордському університеті, про англійські села. Отці Вудфілд, Джонс і Адамс були перші білі, розмовляючи з якими я зовсім забував про колір їхньої шкіри. Дуже скоро вони стали для мене просто людьми, слугами божими, істотами без расових ознак. Викладач-африканер, містер Янсен, був кременезний добродушний чолов'яга неспокійної вдачі. Йому вдалося дуже скоро зруйнувати упередження, яке всі темношкірі почувують до бурів. Він часто грав з нами у футбол і теніс. Зрештою я забув навіть і про його колір шкіри, і ми не раз вели довгі розмови про африканерську поезію та прозу. Завдяки йому мені відкрилося все багатство африканерської літератури і краса самої мови. Я навіть написав кілька віршів по-африканерському, й ми разом обговорювали їх.

Високий, худий і поважний отець Адамс був добрим знавцем літератури. Одного разу я написав огляд, що дуже сподобався йому. Після занять він запросив мене до себе додому подивитись на його книжки й вибрати щось почитати. Повечерявши, я пішов до нього. Ми довго розмовляли про книжки, про літературну майстерність, про письменників — аж поки лишилося всього п'ять хвилин до відбою. Той вечір став для мене початком нового етапу літературного навчання. Нарешті я мав змогу обговорити з кимось прочитані книжки, перевірити, чи правильно їх зрозумів.

Отець Адамс був надзвичайно прискіпливий до мови — як письмової, так і усної. Під час наших приватних занять він ставив мені найсуворіші вимоги. Щоразу, як я вживав надто довге слово чи будував громіздке,

малозрозуміле речення, він наводив мені за взірець біблію:

— У біблійі сказано: «Тоді Ісус заплакав». Для вас це, мабуть, надто вже просто. Коли хочете зрозуміти, як треба добре писати по-англійському, читайте біблію!

Я прочитав біблію. І зрозумів.

Кожний наш день починався і кінчався у церкві. Щоранку, перед тим як йти снідати, ми вирушали до церкви. Потім святі сестри вели колону дівчат через місток до класів. А на завершення дня, після вечірньої відправи, ті ж таки сестри відводили ту саму колону назад за місток. Між ранковою і вечірньою відправами були ще й денні молитви. Протягом дня вони по кілька разів перепиняли роботу, заняття чи розваги. Зачувши дзвін, ми всі, хоч де б були й що робили, ставали обличчям до дзвіниці, хрестились і проказували:

«Свята діво Маріє, милосердна мати божа, хай буде благословенне ім'я твоє, і хай святиться ім'я господя нашого, якого ти спородила. Свята Маріє, мати божа, молись за нас, грішників, і сьогодні, і в нашу смертну годину. Амінь».

А коли змовкало останнє відлуння дзвону, ми знову хрестились і поверталися до роботи чи розваг.

По неділях відправ було ще більше, ніж у будень. Повноправні члени церковної громади йшли до ранньої заутрені. О десятій починалася друга ранкова відправа. Потім був урок катехізису для тих, що готувалися до першого причастя,— я теж відвідував ці уроки. Крім того, молодші студенти мали ходити до недільної школи. Після полудня правили обідню.

Часом до заутрені й обідні приходили люди з навколишніх селищ — і білі, й чорні. Білі сідали в першому ряду — чоловіки по один бік, жінки по другий.

Релігія та її символи були скрізь навколо нас, увійшли в наше життя й підкоряли нас собі.

Одного погожого осіннього ранку отець Вудфілд конфірмував мене. А невдовзі я прийняв з його рук перше причастя. Тепер я став повноправним членом громади Ісуса Христа, що офірував життя своє задля людей і повчав: «Полюби ближнього свого, як самого себе».

Того ж вечора я самотою пробрався в порожню церкву і став на коліна... Милій боже, святий Ісусе, допоможи мені. Уклінно благаю: допоможи мені... Потім під-

нявся на узвишшя до старого дерева й довго дивився на долину, що звалася Долиною божої благодаті.

Вредедорп, базар, темні закапелки, минулі кривди — все одійшло в непам'ять. Тут панував мир, і я почував себе щасливим. Я жив серед людей, що були мов брати одне одному, серед книжок і чарівних краєвидів. Здавалося, то зовсім інша земля. Земля, де немає кривди, образ, расового поділу й злиднів.

3

Найближчих друзів я мав четверо. Дан Кóза й Реубен («Бінг») Макубеле теж приїхали з Йоганнесбурга. Обидва були старші за мене, але нас едало те, що всі ми вирости у великому місті. Третій хлопча був кольоровий «у першому коліні», плід новочасного мішаного зв'язку. Його різноколірні батьки не збудували сімейного вогнища, і йому не випало народитись у великому місті, де він міг би влитися в кольорову громаду. Кольором шкіри він був набагато світліший від мене, волосся мав пряме й вільно міг зійти за підгірного бура. Але він виріс у «чорній» сільській місцевості, де всі мали його за кафра з білою шкірою. Це зробило його надміру дразливим, одначе життя в коледжі та спілкування з міськими хлопцями потроху пригашало цю дразливість. Він став не такий зачіпливий і рідше кидався в бійку, коли йому здавалося, що хтось принизив його.

Всі трое палали жвавим інтересом до одного молодика в Америці, що зажив собі слави як боксер-професіонал. Вони передплачували журнал «Ринг» і чіпляли фотографії цього спортсмена на стінах над своїми ліжками. Їм ніколи не набридало говорити про нього. Вони знали всі деталі кожного його бою, точно пам'ятали, на котрій хвилині він переміг того чи того суперника. Для них він був найважливішою персоною в світі, найбільшим героєм сучасності.

Одного ранку я застав своїх друзів у глибокій жалобі. Вони навіть снідати не могли. А згодом Бінг утік із класу й зі стражденним виглядом ліг у ліжко. Я спробував дізнатися, в чому ж річ.

- Що з тобою?
- Погано мені, друже.
- А що таке?

— Вчора ввечері Чорний Улан побив Шоколадного Бомбардира.

— Це ти про бокс?

— А про що ж іще...

— Ну, а коли чорний побив кольорового, то яке тобі горе з того?

— Іди ти к бісу, Пітере. Ти нічого не тямиш.

Увесь той день, і другий, і третій мої друзі ходили похмурі, мов ніч. Зрештою я заглянув до їхнього «Рингу» й дізнався, що Чорний Улан — це білий боксер з Німеччини. Після того мені стало зрозуміле їхнє горе.

Та весь їхній смуток годі було рівняти з тим тріумфом, коли через багато днів вони збудили на світанку цілий гуртожиток, дізнавшись, що Бомбардир розгромив Улана. Прокинувшись, я побачив, що Реубен витанцювує посеред кімнати із своїм невеличким радіоприймачем у руках.

Четвертим моїм другом, найближчим з усіх, був довготелесий хлопчина на ім'я Джонатан. Він народився й виріс в одному з навколишніх тубільних селищ. Ми заприятелювали ще тоді, коли він відвідував заняття як «денний» студент, щодня відмірюючи пішки чималий шмат дороги од свого селища до коледжу. А невдовзі своїми блискучими успіхами в навчанні Джонатан здобув собі право на безкоштовне утримання. Як працюючий студент, він доглядав помешкання отця Джонса й прав його білизну.

Джонатан ніколи не був у великому місті. Ніколи не їздив поїздом. Усе його знайомство зі світом та звичаями білих обмежувалось невеликим містечком Пітерсбургом.

Літніми надвечір'ями ми часто вирушали в довгі неквапливі прогулянки по вельду. Іноді заходили аж за дротяну огорожу, що оточувала територію коледжу. Часом ставили пастки на диких кролів, яких навкруги бул' безліч. Траплялося інколи й спіймати одного. Тоді нам на кілька днів вистачало м'яса, щоб присмачувати свій пісний пап. Та найчастіше ми просто лягали на м'якому моріжку й годинами розмовляли.

Джонатан мав найневинніші очі, які я будь-коли бачив. Через оті його очі, нелукаве чорне обличчя та м'які м'язи багато хто з міських хлопців дивився на нього як на простака. Та за його простакуватим обличчям ховався ясний, гострий розум і великий інтерес до

міського життя, якого він зовсім не знав. Він тільки добродушно підсміювався з поблажливого ставлення міських хлопців.

— Вони не знають села. Не знають, скільки всього воно навчає людину.

Звичайно Джонатан напроваджував наші розмови на життя в місті. Одного разу, коли я розповів йому, як тікав від базарного полісмена, він несхвально похитав головою.

— І тобі не соромно було тікати, мов собаці, від білого?

Я намагався пояснити йому. Та Джонатан розумів лиш одне: це ганьба.

— А інші теж тікають? Черношкірі?

Я розказав йому про перепустки й поліційні фургони, що роз'їжджають по Вредедорпу та Малайському табору.

— І дорослі чорні люди тікають? Навіть коли нічим не завинили?

— Так.

— Не розумію. Адже ті білі — християни. У нас із ними одна віра. Вони так само ходять до церкви. Не розумію.

— Побуваєш у місті — зрозумієш.

— Неодмінно побуваю.

Я писав листи додому. Мені відповідали, що там усе гаразд. Надіслав кілька своїх віршів до «Світу банту». Їх надрукували. Зулуський поет Дхломо написав мені підбадьорливого листа. За кілька місяців я надіслав нову добірку. На місці Дхломо був інший редактор. Від нього я отримав короткого листа й переказ на п'ять шилінгів. У листі говорилося:

«Любий Пітере!

Хвалити усі вміють. Мало хто думає про те, що поетові треба їсти. Прийміть цю невеличку винагороду як запоруку того, що колись ви ще виступите від нашого імені. Завжди буду радий вас бачити. Розшукайте мене, коли приїдете додому.

Ваш Фезіл Б. Тека»

То був мій перший літературний гонорар. Я надіслав містерові Теці палкого, сповненого вдячності листа. Він одписав коротко: «Я вірю у ваше майбутнє».

Я написав довгого листа до Енн. Десь за місяць надійшла закапана сльозами недоладна відповідь. Я написав знову. Відповіді більше не було.

Минали місяці. Наближався кінець року. Заняття в коледжі скінчилися. Студенти роз'їжджалися по домівках святкувати різдво в родинному колі. Отець Вудфілд їхав до Йоганнесбурга й узяв мене з собою.

4

Найперше мені впало у вічі, що в будиночку Енн живуть чужі люди. Це затьмарило радість повернення. Я постукав до сестриної оселі.

— Хто там?

Я знову постукав і почув, що хтось іде. Двері відчинилися.

— Здрастуй, Мег!

— Лі!

Ми кинулись в обійми одне одному й затанцювали з радості.

— Ну, як ти, Лі? Коли приїхав? Чому не написав? Тебе там добре годували? Ой, як ти виріс, Лі! Зовсім уже дорослий. Ти схуд? Чому ти такий чорний? — Вона сипала словами, мов горохом.— Ти голодний? У мене є котлети. Заходь же, братику! Заходь!

Меггі потягла мене до кухні. Вона заходилася смажити котлети й водночас і далі засипала мене запитаннями, не даючи часу відповідати на них. Та раптом вона замовкла.

— Чого ти так дивишся на мене, Лі?

— Приємно бачити тебе знову, Мег. Як мама?

Вона пильно дивилася на мене.

— Ти змінився,— повільно мовила зрештою, спохмурнівши.

— Виріс,— сказав я.

— Ні, не тільки...

Після того вона притихла. Сіла навпроти мене й мовчки дивилася, як я їм. У її очах, звернених на мене, була якась дивна зосередженість. Здавалося, вона хоче тим своїм поглядом витягти з мене щось потаємне.

— В чому річ, Мег? Я той самий, що й був.

Вона промовчала. Та очі її сказали: «Ні, не той самий». І вона таки переконала мене в цьому — я усвідомлюю.

мив, що справді змінився. Я набув тієї зовнішньої, по-зірної холодності, яка не має нічого спільного з холодністю почуттів.

По обіді ми вирушили разом до Верхнього Вредедорпа, де працювала мати. Меггі надягла свою найкращу сукню, причепурилась і стала дуже гарненька. Всміхаючись, вона вийшла до мене із спальні. Та за її усмішкою я помітив тривогу.

— Чи можна так іти з моїм ученим братом?

— Ти чарівна, Мег.

Ми пішли пішки до кінцевої трамвайної зупинки в центрі міста, поблизу ратуші. Коли я слідом за Меггі зайшов у вагон, білий кондуктор зміряв мене підозріливим поглядом. Меггі помітила це, і в очах її спалахнув лихий вогник.

— Можете не дивитися. Це мій брат. Він кольоровий.

— Тебе ніхто не питає,— грубо відказав кондуктор.

— Ходімо, Мег.

Ми піднялись нагору й сіли на одну з двох задніх лав, призначених для неєвропейців. Меггі аж тремтіла з гніву.

— Забудь про це,— сказав я.— Він же нічого не зробив.

Трамвай рушив. Кондуктор піднявся до нас, і ми взяли квитки.

— Не вмієте поводитися з освіченими людьми! — сердито кинула Меггі.

Кондуктор зиркнув на неї і подався вниз.

Трамвай повернув за ріг і прогуркотів повз базар. Я подивився туди, де стояла закусочна «М'ясо з жару». Вона була на місці. Цікаво, чи там усе так само панують мухи? Гурт базарних хлопців, дуже брудних та обідраних, грав у кості на порожній о цій порі автостоянці. Старий зулус із кавою та пампушками теж був на місці. Ніщо не змінилось.

Трамвай з гуркотом поминув Фордсбург і покотив униз до вредедорпського тунелю. А за хвилину вже виїхав з другого боку. Онде той стіл, на який я навів свою ватагу в нашу першу злодійську виправу. Я й тепер цілком міг би бути одним з обідранців, що визбирують покидьки отам на тротуарі. Тут теж ніщо не змінилось. А он і Дев'ятнадцята вулиця, де я народився.

Трамвай промчав далі. Ми вийшли на узвозі, де він повертав до Ньюленда. Меггі й кондуктор обмінялися

сповненими ненависті поглядами. Трамвай, гуркочучи, поїхав уздовж кладовища. Ми перейшли широку вулицю й рушили до будинку, де працювала мати.

Вона стояла в дворі перед балією. Поруч лежала величезна купа брудної білизни. Мати виглядала маленькою, дуже маленькою і немічною. Вона підвела голову. З виснаженого обличчя на нас глянули стомлені очі. Потім обличчя її проясніло.

— Лі!..

Мене захлеснула хвиля зворушення, і я не бачив нічого навколо, аж поки з будинку вийшла біла господиня.

— Це мій син, місус,— пояснила мати.— Він сьогодні приїхав з коледжу, місус.

— З коледжу?

— Так, місус.

— Ти повинна радіти й пишатися.

— Так, місус.

— А чому б тобі не взяти вихідний, Ліно? Вечерю я сама приготую. А білизну випереш завтра. Сьогодні тобі треба побути з сином.

— Так, місус. Дякую, місус. Він хороший хлопчик.

— Я бачу. З вигляду він спокійний і вихований. Я оце щойно зварила каву. Може, вип'єш кави з печивом, юначе?

Я подивився на її усміхнене, по-материнському лагідне обличчя. Вона говорила щиро. Але була така свіжа, така дужа й здорова, така вдоволена. Я перевів погляд на матір. Така квола й маленька, така страшенно зморена...

— Лі, ти що — язика проковтнув?.. Він соромиться, місус.

Я подивився в лагідне, вдоволене обличчя.

— Ні, дуже дякую.

Жінка почервоніла й відвела очі.

— Ну гаразд, Ліно...— І, повернувшись, швидко пішла в дім.

Мати струсила з натруджених рук мильну піну й витерла їх фартухом. Тоді звела очі на мене.

— Треба бути обачнішим, Лі. Вони тут не звикли до освічених кольорових.

— Я допоможу вам, мамо,— сказала Мергі.

— А ти йди побудь у мене в кімнатці,— сказала мені мати.

Решту того дня ми провідували родичів.

Гаррі з сім'єю ми знайшли на П'ятнадцятій вулиці. Тепер вони мешкали в іншій крихітній неприбраній кімнатці, у тому ж дворі, де й уся родина Енни. Гаррі був напідпитку. Енна гризла його за те, що останнього разу за житло довелось заплатити її бабусі. Двоє їхніх хлопчиків, обидва кривоногі, з рахітичними животами, грались у брудному дворі. Енна, сидячи проти сонця, вичитувала Гаррі, а тим часом мати розчісувала їй довгі коси.

— Здоров, Гаррі,— сказав я.

— Здоров, паничу,— озвався він.— Кажуть, ти тепер учений став, по коледжах роз'їжджаєш. Але не дуже дери носа. Вчора ввечері я грав у кості з двома такими, то вони ще гірші за мене. Отож не дери носа. Ще будеш колись такий, як і я.

— Ви тільки гляньте, до чого він дійшов! — гірко вигукнула Енна.

Поки мати й Меггі розмовляли з Енною та її родичами, я погрався з малими племінниками. Гаррі пішов до хати й повалився на брудне ліжко...

Кетрін і всю її родину ми знайшли в Альбертвілі. Тітонька Меггі вже не здужала працювати й жила разом з ними. Чоловік Кетрін сидів без роботи. Вони з вітчимом майстрували нову повітку. Дві маленькі біляві донечки Кетрін гралися на осонні. Поруч з Меггі Кетрін виглядала на багато років старшою, хоч насправді була молодша від неї.

Тут, як і у Вредедорпі, всі були надто заклопотані своїми справами, щоб поділити з матір'ю та Меггі радість з приводу мого повернення.

Коли ми присмерком верталися додому, я запитав про Енн.

— Вони виїхали десь із півроку тому,— сказала Меггі.

— А куди, не знаєш?

— Ні.

— Енн не дала тобі нової адреси?

— Ні. Того вечора, як ти поїхав, я казала їй, щоб вона заходила до мене, але вона ні разу не прийшла.

— Така мила, тиха дівчина,— озвалася мати.— Вона мені сподобалась.

Уже вдома вони стурбовано заговорили про те, що мені робити з моєю освітою. Мовляв, білі не любля-

ють наймати на роботу надто вчених темношкірих. А чому я не хочу стати вчителем? Хочу писати? Хіба ж це мене прогодує? Та й про що я писатиму? Навіщо ж розповідати білим, як нам погано живеться? Це тільки ще дужче принизить нас в їхніх очах.

Вони були раді, що я повернувся, але за їхньою радістю прозирала тривога, якої вони не могли від мене приховати. Я дуже змінився. Що з мене буде? Що я робитиму з тією своєю вченістю?

Другого дня вранці я пішов до редакції «Світу банту». Містер Тека зустрів мене привітно. Він був молодий, мав розумні й добрі очі, хоча поводився стримано. Він загадав, щоб нам принесли чаю, і ми почали розмовляти. Спочатку він розпитував мене про мої успіхи в коледжі. Потім розмова перейшла на книжки, на поезію.

— Ми тут часом згадуємо вас,— сказав Тека.— Нас непокоїть ваше майбутнє. Ви, певно, знаєте, що брати Дхломо пишуть рідною мовою. Є й ще кілька таких. Друкуватись вони можуть лише в «Лавдейл прес». Тож мусять добре зважувати, що пишуть. От ми й думаємо про вас. Ви пишете англійською мовою і вже тепер торкаєтесь таких речей, про які згадувати не дозволено. Ви розумієте, що я маю на думці?

— Так, розумію.

— От і добре. Ми тут кажемо проміж себе: «Він може стати вчителем, але й тоді йому теж доведеться зважувати кожне своє слово, а ні — то йому просто не дадуть писати». А ще хтось додає: «Якби ж то він жив десь в іншій країні!» А ще хтось: «Тут для нього немає майбутнього». Бачите, ваші поезії дійшли до нас. І ми про вас думаємо й розмовляємо, непокоїмося й покладаємо на вас надії.— Він одхилився назад і звів очі на стелю.— Так-так, друже мій, покладаємо на вас надії, всі ми. Ми знаємо, що дорога тяжка, і все ж надіємось на вас. Може, це вам і ні до чого, але ми надіємось.

Хлопець-розсильний приніс чай. Тека змінив тон. Навдивовижу незворушно він став розповідати про свій рідний дім і дитинство. Я віддав йому добірку нових віршів. Він поклав одну на одну три монети по півкрони й посунув їх до мене.

— Це небагато, але все ж якась поміч...

Цілими днями я пропадав у громадському осередку банту. Часом позичав у когось із завсідників тенісну ракетку і йшов на корт за будинком. Часом ходив на обговорення й дискусії. Невеличкий кабінет нагорі стояв замкнений, і я дуже рідко бачив Дабулу. Я здогадався, що він знайшов іншу роботу. Ратхебе, як і раніш, спокійно та впевнено порядкував в осередку. Марк Хлубі, молодик, що намагався наслідувати Робсона, того дня, коли я вперше прийшов до осередку, добився стипендії і мав їхати вчитися до Англії. Всі тільки про це й говорили. Але хто ж надав йому стипендію? Фонд добробуту банту? Ніхто, кого я запитував, не знав напевне. Та зрештою я довідався, що фонд добробуту призначено тільки для чистокровних африканців. І хоч самі африканці могли б визнати мене за свого, білі урядовці, що порядкували фондом, нізащо на це не пристали б. Усі, з ким я розмовляв, вважали це безглуздя, але факт залишався фактом.

Іноді вечорами я бродив по «чорних» районах, сподіваючись натрапити на Енн чи на когось із її родичів. Я обійшов Малайський табір, Джеппестаун, Дорнфонтейн, Фордсбург, Вредедорп, Соуфітаун, Альбертвіль. Та ніде не було й сліду Енн чи її родини. Можливо, вони взагалі кудись виїхали. На Ранді¹ люди часто переїжджали з місця на місце. Можливо, хтось із її родини знайшов роботу в одному з навколишніх містечок, і вони всі переселилися туди.

Нарешті канікули скінчилися. Я радо повернувся до Пітерсбурга, в тиху Долину божої благодаті. В Йоганнесбурзі я скрізь, за винятком домівки Меггі та громадського осередку банту, почував себе чужинцем. Я опинився там немовби поза життям. Те, чого мені хотілося, було «тільки для білих». Вистави й концерти, бібліотеки й парки, книгарні й чисті, затишні кафе — усе те було потрібне мені, але недосяжне. Потрібна мені була й Ені: дівчина, з якою можна піти погуляти, тихенько, довірливо поговорити, — одне слово, жива, співчутлива жіноча душа. Та Енн десь поїхала, а іншої такої, як вона, я не зустрів. Двічі я заходив у бари для кольоро-

¹ Найбільший в Африці район гірничої та обробної промисловості навколо Йоганнесбурга.

вих. Але був там для всіх самотнім незнайомцем і до того ж не пив. Це утруднювало спілкування. Трохи веселіше почувавсь я на танцях в осередку, але за всі канікули там був лиш один такий вечір. Одного разу мене виштовхнули на ходу з автобуса, і я мовчки стерпів крижані погляди білих перехожих, обурених зухвальством якогось там чорнопикого. Іншим разом мене штурхонули з тротуару, і я мовчки пішов геть, ніби нічого й не сталося, боячись, щоб на мене не напала компанія підпилих молодиків. Якось у великій універсальній крамниці мені довелось перечекати всіх білих покупців, бо доти молодий продавець уперто не звертав на мене уваги.

Після всього того приємно було знов повернутися до мирної Долини божої благодаті.

5

Першого ж вечора після повернення мій друг Джонатан покликав мене прогулятися. Високо в небі стояв повний місяць. Вечір був ясний і теплий. Після міського шуму тиша вельду особливо вражала. Ми поминули старе дерево на узвишші й подалися до рогу огорожі. Низькі білі будинки в осяяній місяцем долині зникли з очей за узвишшям. Ми пішли попід огорожею до далекого рогу. Я сів на величезний мурашник. Ген довкола, поглинувши нас і все живе, панувала глибока тиша.

— Я хочу поговорити з тобою,— сказав Джонатан.

— Говори,— озвався я.

— Про місто, про оте твоє місто. Ти знаєш, я туди їздив.

— Ти казав, що поїдеш.

— Так. І поїхав. Ти казав, що я все зрозумію. Але є одна річ, якої я не можу зрозуміти.

— Що саме?

Якийсь час він зосереджено думав, тоді сказав:

— Я розповідав тобі про своє село. Колись я візьму тебе з собою, і ти побачиш, як там живуть люди. Там людині ні до чого знати спосіб життя білих та всі їхні здобутки. Я розумію, спосіб життя білих кращий від нашого. Він більше дає людині. Але ось чого я не розумію...

Спокійно, неквапливо він став розповідати.

Живе собі десь у селі хлопчина. Він задоволений своїм селом і життям в ньому, бо не знає нічого іншого. Це його життя, це життя його предків. І, як на нього, воно цілком добре. Він пасе собі худобу, додержує племінних звичаїв та законів, він усім задоволений.

Та ось у цей його нічим не затьмарений світ приходить біла людина. Вона показує йому нові речі, новий спосіб життя. І старе його вже не задовольняє. Біла людина каже, що ключем до нового життя є християнська віра та освіта. Наш хлопчина дивиться на те нове життя, і все йому там подобається. Та й не дивно: вбиральня, де смикаєш за ланцюжок і змиваєш геть усю нечисть, безперечно, охайніша, гігієнічніша й бажаніша, ніж яма у дворі чи смердюче відро, яке миють два-три рази на тиждень; чиста вода з крана корисніша для здоров'я і кладе край багатьом хворобам, що бувають від води з криниці, річки чи забрудненого струмка; подорожувати поїздом швидше й зручніше, ніж тюпати світ за очі пішки чи їхати возом; просторі будинки, де багато повітря та світла і де людина прокидається вранці свіжа й бадьора, незрівнянно кращі від темних і задушливих старих хатин; замість тьмяних каганців і темряви — електричне світло; високорозвинена медицина білих... О, цілий світ нових речей робить нове життя куди бажанішим, ніж старе.

І ось наш хлопчина приймає християнство і йде до школи. Із знанням приходять нові бажання, нові погляди: замість прадавніх поганських богів війни — милосердний бог любові; чужинець, іноземець — тепер уже не ворог, якого треба боятись і знищувати, а брат, бажаний гість; довгі мрії про нове життя; нове бачення світу і ставлення до нього. Образ лагідного Христа, заступника всіх людей, незалежно від раси й кольору шкіри, витісняє в його уяві божків давнини. Хлопчина відвертається від старого світу предків, розпростирає руки й спрагло всотує в себе нові, вищі ідеали, що обіцяють йому весь той новий світ. І от, оновлений і натхненний, він вирушає до міста. З містом тепер пов'язані всі його сподівання на майбутнє. Навіть коли йому судилося довіку жити в селі, він неодмінно повинен побачити місто, бо це для нього символ нового світу...

Спокійний голос Джонатана змовк. Він одвернув своє темне обличчя, і тепер я бачив лиш його карбований профіль.

- Нелегко про це говорити,— мовив він.
- Так,— погодився я.
- Я поїхав до міста,— провадив він.— І дізнався, що все те не для мене.
- Я казав тобі,— зауважив я.
- А я не вірив. Ти ж знаєш, скільки всякого брешуть міські хлопці.
- Так.
- Мені повинні були сказати про це. Я ж вірив, що все воно й для мене теж. Недобре, що нам нічого не кажуть...
- Хіба від того щось змінилося б?
- Не знаю. Але краще б знати все наперед. Чи плював коли білий тобі в обличчя?
- Він знов обернувся до мене. Я подивився йому в очі.
- Так.
- Мені теж.

6

На зміну осені прийшла сувора підгірна зима. Похмурими ранками земля була скута морозом, різкий холодний вітер пронизував до кісток. Щоранку довга вервечка хлопців робила енергійні пробіжки круг футбольного поля. То був найліпший спосіб розпочати день з якимсь запасом тепла. Класні кімнати, такі приємно прохолодні влітку, зимою ставали справжніми камерами тортур. Міцніші хлопці боролися проти холоду тим-таки холодом: прокинувшись уранці, насамперед приймали холодний душ. Потім розтирались, та так, що їхня темна шкіра аж жаром бралася. Виглядали вони після того бадьорими й запевняли, що їм анітрохи не холодно. Одного разу я спробував таке й собі. Крижана вода обпекла мене й геть паралізувала тіло. Я не міг навіть ворухнути рукою і закрутити кран. Лиш безпорадно цокотів зубами, аж поки зовсім посинів. Вирятував мене Джонатан. Іти сам я не міг, отож він завдав мене на плечі й відніс до спальні. Загорнув в обидві мої ковдри, зверху накинув дві свої та ще чотири позичив. Оклигав я аж тоді, коли в їдальні от-от мали зачинити двері для тих, що спізнилися до сніданку. Я був явно не з найміцніших...

Доходив кінця мій другий рік у коледжі. Мені минав сімнадцятий. Треба було щось вирішувати. Працюючи в канцелярії, я бачив, скільки заяв від охочих учитися,— як безплатно, так і за гроші,— щороку доводилось відхиляти: не вистачало місця, класи були переповнені.

Із восьми мільйонів неєвропейського населення країни шкільним навчанням було охоплено близько 500 тисяч чоловік, себто 6,5 відсотка. І лише 2,4 відсотка з цього числа, закінчивши початкову школу, так чи так здобували дальшу освіту. На навчання дітей двомільйонного європейського населення держава витрачала щось близько десяти мільйонів фунтів, на дітей восьми мільйонів неєвропейців — близько мільйона. Головний тягар освіти африканців несли на собі місіонери. Без місіонерів усіякої масті, а переважно братів-англіканців, навчанням було б охоплено куди менше півмільйона чоловік. І вже, певна річ, менше ніж 2,4 відсотка, а може, навіть менше ніж 0,5 відсотка, здобули б хоч якусь освіту після початкової.

Коледж у Долині божої благодаті готував учителів. А я не збирався йти вчителювати. То чи мав я право займати місце когось іншого, хто став би вчителем і допомагав би місіонерам боротися з неписьменністю?

— Не знаю, що й робити,— сказав я одного разу отцеві Вудфілду.

— Вчителі дуже потрібні, Пітере,— відказав він.

В очах його світилося розуміння. Я знову взявся до роботи, почувавши себе дурисвітом. Адже я витіснив якогось майбутнього вчителя і в такий спосіб обікрав тисячі інших, яким той учитель дав би освіту.

Та все було не так просто, й спонукав мене до цих міркувань не самий альтруїзм. Вони впливали з інших думок, з нагальної потреби.

Ось уже кілька місяців після Джонатанової поїздки до міста ми з ним знов і знов поверталися думкою до проблеми ставлення білих до темношкірих. Ми виходили із засад християнства. Біла людина вірить у бога. Вона принесла свого бога й нам. Бог учить: «Полюби ближнього свого, як самого себе». Христос прийшов у цей світ, щоб людям краще жилося. Церква учить, що всі ми брати во Христі — й білі, й чорні... Але ж ті білі, що плювали нам в обличчя, та й іншим теж,— усі

християни. Отже, насправді ніякої рівності не виходить. Де ж ховається гандж? У релігії? В білій людині? В нас самих? У богові чи в людях? І як нам дошукатися істини?

Тут, у нашій мирній долині, з рівністю було все гаразд. Святі отці, що навчали нас, жили відповідно до свого віровчення. Вони були добрі люди й вкладали всю душу в добре діло. Їхня віра справді була дійова. Ми бачили це на власні очі.

Але часом ми залишали ту мирну долину й виходили в широкий світ. І там, перебуваючи серед білих, рівності не бачили. Не бачили її й тоді, коли білі приходили до нашої церкви. Вони сідали в першому ряду. Нам було тим важче це збагнути, що з нашими отцями, та й із сестрами, які жили за містком, ми справді почували себе рівними. Та ми не раз мали нагоду переконатися, що решта білих християн у нашій країні дуже різняться від тих отців та сестер. І коли ми й могли поставити щось на карб нашим добрим опікунам, то хіба лиш те, що вони надто добре нас навчали. Завдяки їм християнство стало для нас живою дійсністю, способом життя, головною життєвою засадою і мірилом наших взаємин з іншими. У цьому й полягала трагедія.

Рівності не виходило. А ми в запалі юнацького ідеалізму вимагали, щоб усе розв'язувалось так само логічно, як математичне рівняння. Та дарма.

Де ж той гандж: у людині чи в богові?..

Отак, під впливом своїх і Джонатанових болісних роздумів, я дедалі частіше звертався думкою до того майбутнього вчителя, чие місце я зайняв і тим ошукав тисячі інших людей.

Час від часу я писав до Теки. Він одписував і надсилав мені примірники «Світу банту». Мої поетичні спроби надихнули ще кількох темношкірих юнаків. Їхні вірші були надруковані в газеті. Один з них і справді віршував блискуче. Тека вважав, що з нього виросте першорядний поет, і писав, що наступного мого приїзду неодмінно познайомить нас. Та одного дня у відповідь на свій лист я одержав коротке офіційне повідомлення. В ньому говорилося, що містер Тека в газеті більше не працює; своєї нової адреси він не залишив. І тон, і підпис під листом виказували європейця. Так урвався мій останній справжній зв'язок з Йоганнесбургом.

У коледжі було заведено інколи надавати студентам на суботу й неділю відпустки за межі території. Одержавши спеціальну перепустку, вони звичайно вирушали до рідних селищ в околицях Пітерсбурга. Ми з Джонатаном теж вирішили взяти таку відпустку.

Коли ми в п'ятницю ввечері прийшли по перепустки, очі отця Вудфілда лагідно засвітилися. Я міг би не брати перепустки, бо був кольоровий. І, ставши перед отцем Вудфілдом, нараз відчув страх. Чи не скаже він, що мені перепустка не потрібна? Цим він провів би невидиму межу між мною і Джонатаном.

Отець Вудфілд перевів погляд з мене на Джонатана. Очі його засвітилися ще дужче, уста торкнула посмішка. Він написав наші прізвища на двох вузеньких віддрукованих на машинці бланках і підписав їх.

— Дякую, отче,— сказав Джонатан.

— Дякую, отче,— сказав я.

— Шануйтеся і не забудьте повернутись у неділю до відбою.

— Гарзд, отче. Спасибі.

Наступного ранку ми вирушили в дорогу вантажною машиною, що возила продукти. Ми примостилися ззаду, звівши ноги назовні, і нас огорнула хмара задушливої куряви. Машина підстрибувала й хилиталася на нерівному піскуватому пугівці. Вона була така старезна, що за її деренчанням розмовляти аж ніяк не випадало. Крізь густий серпанок куряви ми дивились, як розбігається на всі боки хвилястий неозорий вельд.

І знову мене вразила відчуженість землі. Мабуть, достоту отакий вигляд мала б горда, сувора людина, певна своєї гідності,— цілком невимушений, а все ж відчужений. Не напружений, не сумирний, а твердий, незворушний і водночас розкутий, що вже сам собою викликає повагу. Чи є де ще земля, що так владно полонить душу, як моя рідна Африка? Чи може якась інша земля бути холодна, сувора і водночас лагідна? Якими словами розказати про цю землю й про ті почуття, що їх вона збуджує в серцях своїх дітей?

Я обернувся до Джонатана.

— Як гарно!

Мій голос потонув у гуркоті машини. Губи Джонатана ворухнулись, і я прочитав на них запитання:

— Що?

Я гукнув голосніше:

— Люблю цю землю!

Він похитав головою. Я простяг руки, неначе хотів обійняти все довкола. Він знову похитав головою.

Коли ми виїхали на широке асфальтоване шосе, над східними пагорбами вже стояло бліде провесняне сонце. Курява вляглася. Тепер машина не так деренчала, і нас менше трусило. Раптом водій загальмував. Ми зіскочили на землю й стали розминати затерплі ноги. Водій відкрутив пробку на радіаторі, і звідти шугнула пара. Він залив у радіатор холодної води.

Ми з голови до ніг були вкриті тонким шаром пилюки, що перетворила нас на химерні сірі примари. А в чупринах і бровах були справжні її поклади. Ми харкали пилюкою, сякалися пилюкою, кашляли пилюкою, виколупували її з очей, вигрібали з кишень. Потім почухали голови, і над нами знову знялися хмари пилюки. Страшенно хотілось пити, але вся вода пішла на мотор. Отож ми поїхали далі, тамуючи свою спрагу.

Машина поминула кілька ферм. На дорозі траплялися поодинокі чорні перехожі. Вони йшли повільно, розміреною ходою, якою можна подолати велику відстань. Нарешті ми побачили далеко попереду шпиль містечкової церкви. Порівнявшись з рядом піщаних пагорбів, що тяглися трохи осторонь дороги, водій спинив машину. Ми зіскочили на землю й помахали йому руками. Він помахав нам у відповідь і натиснув на газ.

Ми звернули з дороги й рушили до пагорбів. По той бік пагорбів пісок був вологий. Ми знайшли найвологіше місце й заходилися копати руками. Викопали глибоченьку яму. Поки крізь пісок просякала вода, ми роздяглися. Повитрушували з одержі пилюку, одягнулися знов. Яма вже була наполовину повна чистої води. Черпаючи її жменями, ми напилися, тоді зміли пилюку з волосся та облич. Перше ніж піти далі, ми прикрили яму гіллям, щоб ті, кому трапляється тут проходити, могли напитись чистої підземної води; тоді попростували до містечка.

До Пітерсбурга ми дісталися перед самим полуднем. Він був дуже схожий на Ельсбург — одне з десятків невеликих бурських містечок, розкиданих по всій країні. Залізнична станція, церква, ряди будиночків, що утворювали кілька вулиць, поліційна дільниця, поштова контора, кілька крамниць. Тиха місцина, де життя плине спокійно та неквапливо. А трохи оддалік, так само як

в Ельсбурзі та всіх інших подібних містечках, було селище темношкірого люду, що працював у білих господарів.

Насамперед ми подалися на станцію. Наша машина стояла там, але водій десь пішов. Назад він поїде аж надвечір. Ми скочили в кузов і сіли перепочити. Тут ми були в безпеці. Всі знали, що це машина з коледжу. Отож наші перепустки давали нам право сидіти в ній. Поліція не змогла б нас ні в чому звинуватити. Трохи відпочивши, ми пішли оглянути містечко.

— Можливо, стрінемо ще когось із наших,— сказав Джонатан.— Тоді можна буде разом піти до селища.

— Гарзд,— погодився я.

— Мої друзі добре нас нагодують,— провадив далі Джонатан.— Вони тобі сподобаються. Всі вони з села, як і я.

— А що ми їм понесем?— запитав я.

— Хліба,— відказав він.— Вони будуть раді.

Ми дійшли до центру містечка.

— Гарно тут,— сказав Джонатан.

— Гарно,— підтакнув я.

— Може, колись і ми будемо жити в отаких малих містечках. Як на мене, тут краще, ніж у великому місті. В тому твоєму місті надто вже шумно, не можна спокійно думати. А в такому-от містечку я б жив залюбки. Може, вчителював би в невеличкій школі. Хороше було б.

— А я хочу жити на фермі,— сказав я.— Як матиму колись гроші, куплю собі ферму.

— Та ти ж городянин.

— І все ж хотів би мати ферму.

— А як же місто?

— До міста їздив би. Але жити хочу серед тиші.

— Як станеш фермером, не матимеш часу писати. Онде в нас землі всього клаптик, а батько працює від рана до темна, та й я теж, коли вдома.

— Дарма,— сказав я.— Візьму когось на підмогу.

— Багато знадобиться помічників, як буде велика ферма.

— Я хочу дуже велику.

З-за рогу виїхала легка бричка, запряжена баским сірим конем, і промчала повз нас.

— Гарний кінь,— зітхнув Джонатан.— Дуже гарний.

Мене більше зацікавила весела парочка молодят у бричці. На них любо було глянути.

— Отак і я їздитиму,— сказав я.

— З дружиною? — В Джонатанових очах засвітилася добродушна іронія.

— А чом би й ні?

— Ти такий мрійник! — засміявся він. Тоді нараз споважнів.— А цікаво, чи може не біла людина купити ферму?

Цього я не знав. Далі ми йшли мовчки. Це невеличке зіткнення з дійсністю вмить зруйнувало ілюзію. Нарешті ми побачили попереду крамниці.

— Хліб куплю я,— сказав я.

— Я заплачу половину,— озвався Джонатан.

— У мене ж більше грошей.

— Я заплачу половину,— твердо повторив він.

Ми підійшли до крамниці.

— Ходім,— сказав я.

— Іди, я почекаю,— мовив він.

Я зайшов до крамниці. Там було дві жінки, один чоловік і крамар. Усі вони втупилися в мене очима. Крамар посміхнувся до інших і трохи посунувся за прилавком у мій бік.

— Ну, чого тобі?

Шануйся, Пітере.

— Буханець хліба, баасе, коли ваша ласка.

— Ти що, не тутешній?

— Таких у нас наче не водиться,— обізвався чоловік по цей бік прилавка.

— Вони полюбляють великі міста,— докинула одна з жінок.

Вони видимо чекали, щоб я розказав їм про себе.

— Я з коледжу, баасе.

— З отого кафрського коледжу?

— Так, баасе.

— Але ж ти кольоровий, еге?

— Так, баасе.

— То чого ж тебе понесло до кафрського коледжу?

Обережно, Пітере!

— Бо так схотіли мої батьки, баасе.

— Та нехай собі йде,— знуджено мовила друга жінка.

Крамар виклав на прилавок хлібину й посунув її до мене. Я подав монету. Він узяв її, одлічив решту й по-

клав поряд з незагорнутою хлібиною. Я забрав хліб та гроші й квапливо рушив до дверей. А підступивши до порога, прожогом кинувся надвір. Коли я помітив перед собою високу постать здорового чоловіка, було вже надто пізно.

Руки того велетня рвучко випростались і підхопили мене.

— Го-о-оп! — весело гукнув він.

Та наступну ж мить побачив колір мого обличчя. Він усе ще тримав мене попід пахви, і я не діставав ногами землі. Усміх у його очах миттю згас. Широке засмагле обличчя гидливо скривилося. Він відкинув мене геть з таким виразом, наче ненароком заліз рукою в лайно і його от-от виверне. Я простягнувся долі. Хліб і гроші полетіли на землю.

Мов у тумані, я чув, як жіночий голос сказав щось про «опорядження церкви». Потім заgrimів чоловічий голос, сповнений огиди. Я почув слова «чорна мавпа» й підхопився на ноги. Ті люди могли вийти за мною. Тим часом до мене підбіг Джонатан.

— Тікаймо мерщій!

Ми підбрали хліб та гроші й швидко подалися назад до станції. Ішли не озираючись. Нарешті знову залізли в кузов своєї машини. Я весь тремтів.

— Ти не забився? — Голос Джонатана був здавлений.

— Ні.— Я почував страшенну втому й весь наче заціпенів.

Я звів очі на Джонатанове обличчя. Воно було похмуре. Він уникав мого погляду.

— Ходімо назад,— сказав він.— Так буде краще, правда?

— Атож,— відповів я.

Ми злізли з машини й вийшли на дорогу, що вела від містечка до коледжу. Йшли мовчки. Та й про що було говорити? Десь при заході сонця ми збочили з дороги, сіли на зеленому узгірку і з'їли свій хліб. Тоді рушили далі. В моєму мозку знов заснували думки.

...Може, машина підбере нас, як їхатиме назад. Можливо, що й підбере. Ми почуємо, як вона деренчить. Вона ж деренчить. Деренчить, хай їй чорт!.. Ет, усе воно ні до чого. Але чому він дивився з такою огидою? Все інше нічого не важило б, якби він не дивився з такою огидою. Невже я для нього справді лайно під ногами?

Тільки це змусило б мене дивитися з таким виразом, як він. Тільки це. З такою огидою! Тільки це... Вчора ввечері я зателефонував на станцію. Білий службовець привітався до мене. Я сказав: «Залиште, будь ласка, окреме купе першого класу для каноніка Вудфілда». А він відповів: «Буде зроблено. Дякую. До побачення». Таку огиду людина відчуває, коли ненароком торкнеться рукою лайна. Купе першого класу — і лайно! Біле й чорне. Ні! Машина таки підбере нас. Даремно ти береш усе так близько до серця, Джонатане. Облиш. Забудьмо про це. Це ж не плювок в обличчя. Але ота огида... І купе першого класу... Ні!..

Безжально, невідчепно, мій розум дошукувався отого ганджу в проповідуваній рівності — саме там, у мирній долині, що називалася Долиною божої благодаті.

Того ж вечора, вже десь проти ночі, я пробрався до порожньої темної церкви, став на коліна перед чорною статуєю мого заступника — святого Петра й повідав йому про той гандж, який ми з Джонатаном виявили у проповідуваній церквою рівності. Чому таке діється? Бог творив чимало чудес задля білих людей, то чому б йому не зробити одне-єдине чудо й для мене, темношкірого хлопця? Нехай зробить його зараз, дуже прошу... Оця чаша з водою біля твоїх ніг, любий святий Петре...

Коли я вийшов з церкви, із затінку дерев до мене ступнув Джонатан. Ми повільно побрели через безлюдний прямокутник двору до гуртожитку.

Далеко за північ ми лежали без сну, і кожен знав, що другий теж не спить. Наші палкі серця боліли так, як вони можуть боліти тільки замолоду.

Відтоді на нашу дружбу впала темна тінь. Кілька тижнів, що лишилися до канікул, минали важко й напружено.

Нарешті семестр закінчився. Увечері напередодні від'їзду я взявся пакувати валізу. Поряд, на сусідньому ліжку, пакувався Джонатан.

— Пітере...

— Що?

— Ти повернешся сюди?

— Ні.

— Так я й думав. Мені бракуватиме тебе.

— І мені тебе, Джоне.

— Ти сказав отцеві Вудфілду?

— Не можу. Я напишу йому.

— Так, це важко. Але ти неодмінно напиши. Він любить тебе, і це його засмутить... Що ти робитимеш далі?

— Не знаю.

— Ходім прогуляємось востанне.

У світлі раннього літнього місяця ми мовчки обійшли свої улюблені місця.

А вранці я попросився з моїм щирим другом Джонатаном і назавжди покинув мирну долину, що називалася Долиною божої благодаті.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

Розділ I

1

Я лежав, утупивши очі в острівець місячного світла на стіні... А як же буде потім? Що нам робити потім? І чи вона певна? Справді певна?..

Вона тихенько постукала в стіну.

А оті двоє, мої друзі? Чи залишимося ми з ними друзями й після того?

Я почув, як вона перевернулася в ліжку. Тоді підвівся й став проти дверей, дивлячись перед себе. Вона знов постукала, цього разу дуже коротко. Я підійшов до дверей і відчинив їх. У домі панувала мертва тиша. Два кроки — і ось я вже біля її дверей. Обережно повернув ручку. Двері безгучно відхилилися.

— Я вже думала, ти не прийдеш,— прошепотіла вона.

У місячному промінні її обличчя було як суцвіття трояндових пелюсток, облямоване темним вінцем кіс. А очі — мов незглибні озера.

— А може, вони ще не сплять,— прошепотів я.

— Та заспокойся ти. Ось побачиш завтра, що вони думають.

— То вони знають?

— Зачини двері і йди сюди... Вони ж не сліпі. Ну, йди ж бо.

Я вагався, і в тому ваганні було все моє минуле. Вона відкинула ковдру. Я ліг до неї...

— Ти справді думаєш, що вони знають?

— Ой, який ти холодний і напружений. Заспокойся. Ну звісно, що знають. Можна подумати, ніби кохання — це щось неприродне. Забудь ти свої релігійні остороги.

— Ти любиш мене? Справді?

— Ти ж ось зі мною, хіба не так?

— Але любиш?

— Ну звісно. Ой, бідолашний мій Пітере, перестань же тремтіти.

— А ти певна, що хочеш цього?

— Я давно вже зведена, отож хай тебе це не турбує. Ну от, тепер ти шокований. Даремно я тобі сказала. Але це правда. У тебе надто романтичні уявлення про всі ці речі. Ось постривай, дізнаєшся...

Потім я лежав поруч неї з величезною полегкістю, але геть пригнічений.

— Хóроше? — прошепотіла вона.

— Так...

— А тепер — спати.

Вона пригорнулася до мене й заплющила очі. Трояндові пелюстки в мене на грудях; жіночі коси біля обличчя — вони пахнуть сухим листям і таїною. Але все було не так. Не так, як мало б бути. Нашим любощам бракувало тієї краси, якої я завжди надавав їм у думках. Виходить, я помилявся? Адже я нічого не знав про ці речі. Та, попри всю мою необізнаність, я хотів, щоб то було щось ніби посвячення. А вийшло — полегкість без посвячення, звільнення без краси.

Вона рівно дихала вві сні поруч мене. Я обережно відсунувся і встав з ліжка. Вона прокинулася.

— Куди це ти?

— До себе.

— Не йди.

— Я тут засплю.

— Ой... — зітхнула вона. — Ну гаразд...

Я став на коліна перед ліжком і пригорнув до грудей трояндові пелюстки. Краса ще прийде. Повинна прийти. Неодмінно прийде.

— Я кохаю тебе, серденько, кохаю.

— На добраніч, любий, — прошепотіла вона, вже засинаючи.

Я повернувся до своєї кімнати й ліг, втупивши очі в острівець місячного світла на стіні. Лежав без сну. Мозок був надто збуджений, і я ніяк не міг заснути.

Минуло майже два роки від того дня, коли я попрощався з моїм другом Джонатаном. Ішов 1938 рік, мені було вже дев'ятнадцять.

Діставшись до Йоганнесбурга, я надіслав отцеві Вудфілду листа, в якому сповістив, що на наступний семестр до коледжу не повернуся. Мені забракло сміливості написати йому про отой гандж рівності, який виявили ми з Джонатаном, і я послався на те, що не хочу бути вчителем. Я сподівався, що після такої невдячності він і знати мене більш не схоче, та невдовзі одержав від нього приязного листа. Він, мовляв, дуже шкодує, що я вирішив не повертатися до коледжу. Можливо, мені краще буде в школі св. Петра, на околиці Йоганнесбурга,— там я зміг би вчитися далі, не забиваючись далеко від дому. Він, отець Вудфілд, уже написав про мене директорів тієї школи, братові Роджеру. Домовився і з містером Дж. Д. Рейнолтом Джонсом, директором Південно-Африканського інституту міжрасових відносин і головним керівником бойскаутського руху в Південній Африці. Містер Рейнолт Джонс згоден допомогти мені. Обидва вони — і містер Джонс, і брат Роджер — чекатимуть, щоб я до них звернувся.

Я опинився у фальшивому становищі, але вдіяти нічого не міг. Перед добротою годі було встояти. Почуваючи себе винним і караючись своїм дворушництвом, я зрештою скорився: пішов до містера Джонса й вступив до школи св. Петра.

В особі брата Роджера — ставного вродливого чоловіка з чітко окресленим яструбиним обличчям червоношкірого індіанця — я вперше в житті зустрів християнського соціаліста. Він відкрив для мене світ образотворчого мистецтва й класичної музики, познайомив з новітньою англійською поезією. Через брата Роджера я запізнався зі своїми першими білими приятелями — молодим братом та сестрою Семмі й Філіс Ліберменами.

У вільні від навчання дні я ходив до величної будівлі Йоганнесбурзького університету — там містився інститут міжрасових відносин, де я знаходив притулок для роботи й зустрічав молодих людей, що їх, здавалося, не торкнулась хвороба расизму, притаманна нашій країні.

І там-таки, вперше у моєму житті, біла жінка подала мені чашку чаю. Та все ж навіть і там панувала атмосфера стриманості, мовчазна, невисловлена осторога, щоб ті дружні стосунки не сягнули надто далеко-чи, може, щоб я не забув, що поза цими стінами все ще процвітають расистські порядки.

У школі св. Петра викладачка англійської мови, добра та лагідна місіс Ліндсей, перебрала на себе те, чого не завершив отець Адамс, і стала моїм проводирем у золотій царині словесності. Завдяки їй я вперше досягнув, як витвір мистецтва починає жити власним, незалежним від його творця, життям і якої безмежної відданості вимагає мистецтво від людей, що хочуть йому служити.

Там-таки в школі я познайомився з одним молодим подружжям. Поки жінка гуляла з малою дитиною, чоловік влаштовував з нами, хлопцями, змагання з боротьби на зеленому лужку. То були перші білі, що запросили мене до себе додому, перші білі, що сиділи зі мною за одним столом. Поступово, день по дню, вони здобували мою дружбу, даючи мені зрозуміти, що цінують і прагнуть її. Потім, так само поступово, з'ясували мені ті речі, що їх я ніяк не міг збагнути сам: расову проблему й отой гандж, який ми з Джонатаном добачили в релігійній рівності.

Вони називали своє пояснення діалектичним матеріалізмом, а віру, за якою жили, — марксизмом.

Марксизм вразив мене, як чудесне одкровення. З побожною ретельністю я взявся досліджувати цю нову віру й застосовувати як мірило до її послідовників. У душі моїй стався глибокий переворот.

Я спробував застосувати цю нову віру, марксизм, і до навколишньої дійсності: до світу, в якому жив, до мороку в моїй рідній країні. І тільки в світлі марксистських теорій економіки й імперіалізму мені став зрозумілий расизм, що панував у ній. Марксизм давав розумне й обгрунтоване пояснення всього, що діялося навколо. Чи має він також і ключ до розв'язання цих проблем?..

Невдовзі коло моїх білих знайомих розширилось. Та тільки марксистки були, як видно, позбавлені найменших натяків на расову упередженість у ставленні до мене та до інших неевропейців.

1938 року я залишив школу й пішов у широкий світ шукати сенсу життя.

Того ж року мене «відкрила» європейська преса. Олівер Уокер з «Дейлі експрес» написав нарис «Молодий кольоровий поет». Він процитував кілька моїх найменш «революційних» віршів. З газетної сторінки на білих читачів дивилося худюче мрійливе обличчя темношкірого хлопчини. Незабаром після появи того нарису я пішов найматися розсильним у якусь контору. Та білий управитель сказав мені:

— Я знаю твоє обличчя. Ти отой кольоровий поет.

— Так, сер.

— Ну, то нам таких не треба.

Зрештою мій друг Гарольд — той, що борюкався з нами на лужку біля школи св. Петра, — взяв мене за помічника до тимчасової роботи, яку він знайшов собі. Ночами ми фарбували фасади міських установ, а вдень розмовляли про марксизм, відвідували збори, читали.

Мати й сестра дедалі дужче тривожилися за мене. Моя нова марксистська мова глибоко вражала побожну душу Меггі. Мати мовчала. Але я відчував її горе й острах. Мої зухвалі висловлювання нічого доброго не обіцяли. Рано чи пізно така поведінка мала спричинитися до гострого зіткнення з білими господарями країни. І мати тяжко потерпала за мене.

Я відвернувся від світляного острівця на стіні — на той час він посунувся далі й перетворився на вузьку смужку. Тоді встав з ліжка й підійшов до вікна. Небо на сході займалось ясным червонясто-жовтим світлом. За ті кілька тижнів, що ми з Гарольдом фарбували будинки, я звик не спати ночами, а відсиплятися вдень. Та й однаково вже скоро день. У сусідніх кімнатах всі ще сплять. Щасливі люди... Я повернувся до ліжка й знову ліг спиною до освітленої стіни. Що скажуть Гарольд і Кет, як дізнаються про те, що сталося сьогодні вночі? Адже Кет і Джейн — сестри. Джейн каже — вони все знають. Чи так? І що вони скажуть?..

Те, що сталося, смутило мене. Душу гнітив якийсь важкий тягар. Усе мало б бути інакше — немов якесь посвячення, сповнене любові й краси. А от краси й не було, і вона цього навіть не помітила... У моїй затуманеній дрімотою свідомості відлунювали рядки із Спендера¹:

¹ Сучасний англійський поет.

Я щиро вірив завжди:
То буде уроча мить,
І цноти в душі моїй
Вона не затьмить;
І радість безмірна
Сповнить все, що люблю,
Мов серця пісня,
Мов дзвін кришталю.

А от краси й не було.
Я заплющив очі...

— Пітере! Прокинься, Пітере! Я принесла тобі чаю.
Я перевернувся на спину. Джейн, уже вдягнена до роботи, стояла біля ліжка з чашкою гарячого чаю. Кімнату заливало сліпуче вранішнє сонце.

— Доброго ранку.

— Доброго ранку, сонько кучерявий. Випий ось чаю, а тоді можеш знову спати. А я жінка трудяща.

Я взяв чашку.

— Ну як ти, все гаразд?

— Авжеж. А ти й досі не заспокоївся? — Вона перебігла пальцями по моїй кошлатій чуприні.— От би мені твої кучері!

— Скажи це кольоровим дівчатам. Вони б радо помінялися на твої прямі коси.

— А ми ще й гроші платимо, щоб нам їх закручували... Ну, мені час іти. Побачимось увечері. От якби ти міг вийти зустріти мене... А чорт! Пробач. Усе це безглуздя допікає мене до живого. Нам нікуди не можна піти разом... Ну, бувай, до вечора.

Вона пішла. Я спробував знову заснути, але не міг. Джейн казала правду: я не мав змоги повести її нікуди, навіть просто на прогулянку. Досить, щоб нас побачили разом,— і не минути лиха. Навіть коли ми з Гарольдом ходили вдвох — і то було погано. А втім, краще про це й не думати. Вона дуже мила дівчина. Мабуть, я сам винен у тому, що сьогодні вночі усе вийшло так невдало. Але ж вона каже, що давно вже зведена. Хто це зробив? І чи з її власної волі? Адже коли чоловік уподобав собі жінку, він чесно й щиро хоче віддати їй усього себе. Хочє сказати: «Ось тобі моє серце, воно чисте й незаймане. Це найкраще, що я можу тобі дати». І хоче почути у відповідь: «А ось тобі моє, таке саме незайманочисте, воно належить тільки тобі»...

Із кухні до мене долинули голоси Гарольда й Кет. Я встав, пішов до ванної, тоді одягнувся й вийшов у кухню. Кет годувала дитину. Гарольд стояв у халаті й смажив грінки.

— Доброго ранку,— сказав я.

— Доброго ранку, Пітере,— озвалися вони.

Білява голубоока дівчинка простягла до мене рученята. Я пригорнув її.

— Добре спав? — грубувато-добродушно спитав Гарольд.

— Та ні, не дуже спокійно,— відказав я.

Я помітив, як вони перезирнулися. Джейн казала правду. Вони знають.

Після сніданку Кет з дитиною пішла з кухні. Уже виходячи, вона торкнула мене за плече.

— Я за тебе, Пітере. Щоб ти це знав.

Так, вони знають...

Усе розкрилося, коли ми з Гарольдом мили посуд.

— Пітере...

— Що?

— Між тобою і Джейн щось є?

— Так...

Він з грубуватою приязню обняв мене за плечі.

— Я хочу, аби ти знав, що ми вважаємо тебе гідним будь-якої дівчини.

— Дякую, Гарольде. Цієї ночі...

— ...У вас було все.

— Так.

— Це серйозно?

— Здається, так.

— Джейн славна дівчина, але тут є свої проблеми. Я, звісно, не про оте... З тим вона сама собі дасть раду. Я про суспільні проблеми.

— Можеш на мене покластися.

— Знаю, Пітере, знаю... Та з жінками, бач, усе не так просто. Скажімо, нам би оце мале ні до чого, але ж куди ти подінешся?.. Найкраще б узагалі обходитись без них. А надто для тебе. Навряд чи ти знайдеш серед своїх таку жінку, яка б могла зрівнятися з тобою розвитком. Саме тому і я ніколи не зміг би одружитися з неєвропейкою. Річ тут не в кольорі шкіри, а в рівні розвитку. Те саме й щодо тебе. Перед тобою постає дилема. За нинішнього стану речей із твого народу не багато виходить жінок, здатних стати тобі подругами для

душі, а не тільки для ліжка. Отож вибору в тебе, по суті, нема. Принаймні в цій країні. Та, як я вже казав, ми на твоєму боці. Ти цілком до пари кому завгодно.

Отже, у цих моїх двох друзів марксистів слово не розходилося з ділом. Вони завжди казали, що колір шкіри — це штучна перепона. І от тепер, сам того не бажаючи, я піддав їхню віру випробуванню і побачив, що вони не відступились від неї.

Трохи згодом Гарольд пішов шукати роботи. Жили вони в «білому» передмісті Йоганнесбурга, і, отже, мені було безпечніше не виходити з дому. Мої друзі мали непогану бібліотечку. У мене були сигарети, папір, олівець. Отож я взявся читати й писати.

Ось уже два тижні ми з Джейн проводили вечори разом. Читали, розмовляли, слухали платівки. Удень Гарольд і я йшли шукати роботи: він в один бік, я — в другий. Зрештою він знайшов місце наглядача над бригадою будівельників-тубільців. Від тієї роботи в нього аж з душі вернуло, та в домі не було грошей, окрім тих, що їх приносила маленька Джейн. Мої походи незмінно кінчалися нічим.

Час від часу, дуже рідко, ми з Джейн ходили в гості до інших товаришів. Вона не любила цих виходів, бо ми musili діставатися туди порізно, мов чужі. До того ж ці відвідини здебільшого перетворювалися на поважні політичні дискусії. Але вони, та ще хіба інші політичні збори, були єдиними виходами в світ, які ми могли собі дозволити разом. Гарольд і Кет безпорадно спостерігали, як дедалі руйнується наша злагода. Тут нам не міг допомогти жоден теоретичний аналіз, хоч який би він був переконливий. Ми дратувались одне одним, без кінця сварилися, мирились і знову сварилися. Нас брав розпач. Я казав Джейн, щоб вона ходила десь без мене, а потім дорікав їй за це. І от одного вечора, коли ми знов лишилися вдома самі, настав кінець.

— Нічого в нас не виходить! — раптом вигукнула вона. — Можливо, я не розумію твоєї поетичної вдачі. Я хочу розважатися, нехай навіть ми й не можемо нікуди піти. А ти завжди скутий, напружений. Це діє мені на нерви. Мабуть, усе воно ні до чого, Пітере. Пробач, але це так.

— Ми могли б виїхати звідси.

— Не кажи дурниць. У нас нема ні пенса грошей.

— Твоя правда. Отже...

— Отже, я пропоную кінчити з цим. У Капській провінції є мішані подружжя, що якось уживаються. Певно, вони не такі, як ми.

— Ми могли б поїхати туди й спробувати...

— Нічого з того не вийде.

— Ти вже не любиш мене?

— Не в тім річ. Для тебе любов — це щось особливе. Вона навіть заступає тобі розваги. А я так не можу. Пробач.

— Гаразд, Джейн.

— Пробач.

— Годі тобі вибачатися!

Вона вийшла з кімнати, і я залишився сам. Сказати правду, я давно вже чекав такого кінця, чекав з острахом. Іншого кінця й бути не могло. Те, чого я сподівався отієї першої ночі, так і не настало. Та коли б і настало, кінець однаково був би той самий, точно такий же. Він неминуче судився нам ще задовго до початку. Спендер добре це розумів:

Лиш того не завбачив,
Що буденщини плин
Ту радість розвіє,
Прирече на загин;
Що час охолодить
Наші душі й тіла,
Мов трепетний вогник,
Догорілий дотла.

І тепер я був радий, що всьому кінець, — радий, хоч як тяжко краялось мені серце.

Пізніше того ж вечора, коли повернувся Гарольд, я сказав йому:

— Я їду звідси.

— Ідеш? Куди?

— Мабуть, подамся до Капської провінції. Може, там легше буде знайти роботу.

— Це ти через Джейн?

— Не тільки.

— Але з нею кінець?

— Так. З нею кінець.

— Нам бракуватиме тебе, Пітере.

— І мені бракуватиме вас обох і малої.

— А Джейн?

— Не знаю.

— Не треба кидатись від надмірної ніжності до надмірного озлоблення.

Я дивився на нього цілком тверезими очима. Цей чоловік та його дружина самою своєю приязню допомогли мені забути про колір їхньої шкіри й повною мірою осягнути всю їхню людяність.

— Я хочу, щоб ти знав, які в мене почуття до тебе й Кет...— Голос мій раптом урвався.

Гарольд кивнув головою.

— Ми чуємо до тебе те саме, друже.

2

Наступного ранку я пішов до Макса Гордона. Гордон заснував на Ранді «чорну» профспілкову організацію. До «білих» профспілок африканців не допускали. «Чорних» профспілок не визнавала ні держава, ні «білі» спілки, ні біржі праці, хоч такі спілки були на Ранді й до Гордона. Та майже всі вони являли собою переважно організації політичного протесту й дуже мало займалися суто профспілковими справами. І тільки з появою на Ранді Макса Гордона утворилися «чорні» профспілки, що справді боронили інтереси своїх членів і керувалися в своїй діяльності діловими, суто профспілковими принципами. Робітники-африканці довіряли Гордону. Він виховав з-поміж них чимало профспілкових діячів. Найвизначнішими з його соратників були Гана Макабені, Дан К'бза — колишній мій товариш по коледжу в Долині божої благодаті — і Д. Госсані. Того року, 1938-го, Гордон сформував об'єднаний комітет «чорних» профспілок і знову добивався їх офіційного визнання.

Гордон був невисокий на зріст, жвавий молодик, із свіжим обличчям, спокійними, невимушеними манерами й осяйною, трохи ніяковою усмішкою, що виказувала делікатність його вдачі.

Я спустився у підвальне приміщення на Комішенер-стріт, звідки Гордон керував своїми профспілками. Частина великої кімнати була переділена на крихітні кабінети, що їх займали Гордон та його помічники. Решта кімнати була заставлена рядами довгих лав. На них сиділи чорношкірі міські робітники, дожидаючи своєї черги до котрогось із профспілкових лідерів, щоб поділитися з ним своїми турботами. Були там і безро-

бітні, що терпляче очікували, коли в Гордоновому кабінеті задзвонить телефон. Зачувши дзвінок, вони з надією підводили голови. А коли після того Гордон виходив з кабінету, напружено чекали, що він скаже.

Я пройшов між робітниками, що сиділи в приймальні, і відчинив двері до кабінету Гордона. Він розмовляв з двома відвідувачами.

— А, це ти, Пітере...

— Привіт, Максе.

— Сідай. Оце тобі добра тема для оповідання.

Він знов обернувся до двох робітників. Я сів у кутку, слухаючи їхню розмову. Задзвонив телефон. Гордон узяв трубку.

— Слухаю... Так... Так. Можна. Скільки?.. Чотири фарбари? Зараз же пришлю... Так. Ви ж знаєте — у нас люди сумлінні... Ну звісно... так... Ні... Йдеться про підвищення оплати. Ви знаєте, що в усіх інших галузях прийнято трипенсову надбавку?..

Він поклав трубку і тепер сидів, радісно всміхаючись. До кабінету зайшов довготелесий Дан Коза.

— Слухай, Максе...

— Я таки поставив на своєму, Козо! В усіх галузях. Ми складемо нову угоду.

— Про оту твою трипенсову надбавку?

— Так! І про умови праці!

Обидва профспілкові діячі, чорний і білий, радісно засміялися — мов хлопчак, що здобули перший приз у змаганні.

— Ми ще доб'ємося визнання, товариші!

І вони повернулися до роботи.

Увесь той ранок і далеко за полудень я сидів у своєму кутку, спостерігаючи й слухаючи. То було захопливе видовище. На моїх очах народжувалася нова громадянська й політична свідомість. Африканець минулих часів, селянин, обертався на городянина, на сучасну людину, що ставала невід'ємною часткою нового високорозвиненого індустріального світу.

Такий самий шлях, тільки в іншій психологічній площині, пройшов свого часу й мій друг Джонатан. Християнство й освіта, яку воно принесло, примусили його зректися племінного минулого. Отож він звернув погляд у нове сьогодення та майбуття. Що ж до цих робітників, то вони зреклися племінного минулого, пізнавши переваги нової економіки, що її принесли з собою білі. Отож

вони подалися працювати до міста, яке уособлювало для них індустріальне сьогодні.

Однаке й ці робітники, і мій друг Джонатан дуже скоро побачили, що все добре в тому сьогодні —

ТІЛЬКИ ДЛЯ БІЛИХ!

Було вже далеко за полудень, коли ми з Гордоном рушили до нього додому. Піднімаючись сходами до свого скромного помешкання, він сказав:

— Настане день, коли місцевий профспілковий рух набуде розмаху та сили. Тоді вже ніякі урядові заборони, обмеження й арешти не зупинять його. Цей рух має відіграти вирішальну роль у політичному визволенні всіх темношкірих. Поки що я вимагаю трипенсової надбавки до платні, узаконеної обідньої перерви, пристойних і безпечних умов праці. Для початку небагато, але це вже якийсь початок. У тому-то й біда всіх попередніх спроб, що люди не знали, з чого починати.

Ми зайшли до помешкання. Макс подався в кухню й узявся готувати підобідок: бутерброди з сиром, салат і каву. Тим часом я прибрав зі столу в кімнаті, що правила водночас за вітальню і спальню.

— Мені дзвонила Зена, питалася про тебе. Просила, щоб ти їй зателефонував.

Я насторожився.

— А чого — не сказала?

— Ні. Сказала тільки, що має якусь важливу справу. Звучало це досить дивно. Щось між вами сталося?

— Ні.

— Тепер *ти* говориш дивно.— Макс вистромив голову з кухні й подивився на мене.— А що брехати не вмієш, то краще й не пробуй.

— Який її номер?

— Подивись отам у записнику.

Я знайшов номер і подзвонив. Зена сама взяла трубку.

— Алло, це Пітер.

— Я вже й не сподівалася, що ви подзвоните. Вчора зателефонувала Максові, бо не знала, як інакше розшукати вас... Я хочу пояснити, як усе вийшло вчора вранці...

— Я розумію, Зено.

— Дуже прошу...

- Слово честі, розумію. Не треба нічого пояснювати.
- Але я повинна... Ви мене просто вбиваєте...
- Кажу ж вам...
- Будь ласка, вислухайте мене, Пітере, Я повинна.

Прошу вас...

— Ну гаразд.

— Той чоловік, з яким ви зустріли мене вчора вранці, страшенно багатий і так само упереджений... Він якраз розводився про те, які хтиві всі темношкірі... І як його обурюють білі жінки, що дозволяють собі... Ну, ви знаєте, про що мова...

— Так.

— Але річ у тім, Пітере, що він може дати мені роботу. Добре оплачувану роботу... Отож учора ми саме виїшли з кафе й тут натрапили на вас. Ви розумієте?

— Так, розумію.

— Він єврей, Пітере, як і я, але упереджений дужче за будь-якого бура з тих, що я знаю. Мене від нього аж нудить. І треба ж було такому статись, щоб саме тоді нагодилися ви і щоб я мусила пройти мимо, наче не впізнала вас. Мені й досі гидко за саму себе.

Позад мене Макс ставив на стіл тарілки. Тоді пішов назад до кухні. Чим я міг полегшити біль, що бринів у цьому жіночому голосі?

— Зено, я знаю багатьох інших євреїв, які анітрохи не упереджені. Зате знаю упереджених кольорових і навіть чорних.

— Але ж це *мені* довелося пройти повз вас!

— Таке могло статися з кожним.

— Але сталося з вами і мною. І я повелась, як остання боягузка.

— Забудьмо про це...

Макс приніс каву, сів за стіл і взявся до їжі. Я відчув, що він дивиться на мене, й повернувся до нього спиною.

— Пітере, зробіть ласку, зайдіть до мене додому... Сьогодні ввечері, гаразд? Дуже вас прошу.

— Гаразд.

Вона сказала мені свою адресу й поклала трубку.

— Надзвичайно змістовна розмова. Самі «так», «ні» та «розумію».

— Ти ж знаєш, Максе, як ця країна калічить людські душі.

Він подивився на мене з удаваним жахом.

— Яка глибока мудрість!
— Облиш!
— Я серйозно. Ти що — закоханий?
— Ні. Був закоханий. Але вчора ввечері усе скінчилося.

— Із Зеною?
— Та звісно, що ні. Із Джейн.
— А з Зеною що? Расова проблема?
— Та щось ніби.
— Я так і думав. Це чи не єдине, що може настільки вразити її. Та щоб ти знав — вона має хорошого чоловіка.— Максові очі лукаво заблищали.

Настрій у мене поліпшився.

— Не мели дурниць. Я знаю її чоловіка, і він мені дуже подобається. Сьогодні ввечері я йду до них додому.

Гордон миттю споважнів.

— Одна з отих вуличних пригод, коли тебе не впізнають знайомі, еге ж?.. Не суди її надто суворо, Пітере. Вона хороша жінка... А взагалі справжня дружба між чорними й білими в нашій країні, звичайно, неможлива. Ти й сам це знаєш.

Я ніколи раніше над цим не замислювався. Але тепер, подумавши, зрозумів, що він має слушність. Справжня дружба — така, що їй притаманна творча сила поширювати обрії порозуміння між людьми, — для чорних і білих у цій країні таки неможлива. Для неї тут немає головної передумови — свободи спілкування. Ті білі, що відкрито спілкуються з чорними, — приречені люди. Навіть комуністові, якщо він білий, потрібна хоробрість, близька до самопожертви, щоб знатися особисто, а надто бути в дружніх стосунках із темношкірим.

— Максел

— Що?

— Я хочу поїхати звідси. Подамся до Капської провінції. Тут я просто задихаюсь.

— Непогана думка. На деякий час це зарадить.

— А може, не тільки на час.

— Не будь дурнем. Ти ж так само, як і я, знаєш, що для тебе тут немає місця. Кому ти потрібен як письменник? Білим? Так, але тільки за умови, що ти станеш дресированою мавпою і співатимеш їм, який ти щасливий із своєї долі. Чорним? Вони не мають часу читати. Та більшість і не вміє. А ті, що вміють, клопочуться

власними злигоднями, а не поезією. Ти міг би стати пропагандистом, але для цього в тебе надто артистична вдача. Роль звичайного пропагандиста тебе ніколи не задовольнить. Ти надто поважно ставишся до будь-якого явища. А в міру дальшого розвитку буде ще гірше. То що ж лишається? Нічого. Нікому ти не потрібен. Хто стане купувати твої писання, щоб ти міг прогудувати себе?

— Хай так. То, виходить, темношкірі письменники взагалі непотрібні?

— Не я це кажу. Факти кажуть. А факти такі, що людина повинна їсти, бо інакше помре. Факти такі, що для тебе тут немає майбутнього. Та ти й сам усе це добре знаєш. Виконуй свій задум і їдь звідси взагалі. Як письменник, ти зможеш впливати на перебіг подій і здаля — якщо *зумієш*. Усе це можна чудово робити й десь-інде. Я напишу в Кейптаун Гулемові Гулу. Він лікар. Має великий будинок. Учився в Європі. Сподіваюся, він тобі допоможе. Принаймні зможеш кілька тижнів пристойно харчуватися. Коли ти їдеш?

— Не вдавай із себе безсердечного сухаря!

— А ти помовч і скажи мені, коли думаєш їхати.

— Коли матиму гроші на дорогу.

— Ха! Це означає — через рік!

— Гадаю, мені вистачить двох-трьох днів.

— Ну, то я сьогодні ж увечері напишу Гулові.

3

Двері відчинила Зена.

— Здрастуйте, Зено.

— Пітере... Ой Пітере!

— Ну-ну, люба, все гаразд.

Я зачинив двері. Ми пройшли до невеликої затишної кімнати. Маленький столик був накритий на двох.

Раніш я помилявся щодо одної істотної речі. Я ніколи не думав про зворотний бік медалі. Расизм у нашій країні вражав не тільки тих, що мали темний колір шкіри. По суті, він вражав усіх нас — і чорних, і білих. Тепер я знав, що ніколи про це не забуду. Оця глибока, невігойна душевна травма Зени й була зворотним боком медалі. Справді-бо, той випадок вразив її ще дужче, ніж мене. Хоч би якої кривди завдавав расизм мені й іншим темношкірим, він ніколи не вселяв у нас отакого почут-

тя сорому та провини, що межувало з ненавистю до самого себе. Чутливі душею неупереджені білі в нашій країні повсякчас живуть у небезпечному нервовому напруженні. І мало хто з темношкірих це розуміє.

Ми повечеряли. Тоді сіли в тихому, залитому місячним сяйвом садочку зі склянками пива в руках. Говорили мало, та обоє відчували чи не найглибше порозуміння, яке тільки може бути між білими й темношкірими в нашій країні. І вона, і я знали, що якби ми зустрічалися щодня, то жорстокі місцеві порядки неминуче зруйнували б наше взаєморозуміння. Але знали й те, що я днями від'їжджаю, що нормальні дружні стосунки між нами неможливі,— отож найліпше розпрощатися по-доброму, до кінця розуміючи одне одного. Мені було приємно залишати байдуже й непривітне місто, в якому я народився, із свідомістю, що ця молода біла жінка поруч мене так само тяжко потерпіла від «кольорового бар'єра», як і я. Хоч та свідомість була невесела, проте водночас тишила мене й сповнювала надією. Зворотний бік медалі...

— Коли ви їдете? — врешті запитала Зена.

— Спробую завтра добути грошей на дорогу. Продам деякі книжки, друкарську машинку.

— Он як... То послухайте мене, будь ласка... Мене таки взяли на ту роботу, про яку я вам казала. Платня до безглуздя висока. В мене буде більше грошей, ніж я потребую. Зараз я маю всього кілька фунтів, але дуже прошу — візьміть їх. Мені буде не так соромно за оту мою роботу. Ну будь ласка... Залиште в себе машинку й напишіть книжку, яку задумали. Дуже прошу вас, скажіть, що згодні! Присвятите книжку мені, і то буде найкраща відплата. Ще б пак!..

— Боюся, вам доведеться довго чекати.

— Дарма, почекаю. То берете гроші?

— Так. А ви дістанете свою книжку.

— Не сумніваюся!

— Ви і моя мати.

— Певне, вона дуже хороша людина.

Коли я зібрався йти, чоловік Зени міцно потиснув мені руку, мовчки дякуючи за те, що я повернув їй душевну рівновагу. Я почував себе задоволеним. Ось він, зворотний бік медалі...

Розділ II

1

До Кейптауна я дістався похмурого туманного ранку. Дорога забрала в мене цілий тиждень. Вирушаючи, я мав у кишені три фунти. Поки доїхав, двічі висідав з поїзда: один раз — у Вільній Оранжевій республіці, другий — на кордоні Капської провінції, — і чотири дні ходив від селища до селища. За ті дні я склав собі повне уявлення про життя неєвропейського люду. Коли не брати до уваги деяких дрібних відмінностей, картина була скрізь та сама, що й у Трансваалі. Скрізь я бачив, як переважна більшість людей терпить злидні й голод, хвороби й горе, животіє в убогих хатинах, з недовірою та острахом ставлячись до сусідів. Наближаючись до капського кордону, я помітив, що чисельність кольорового люду порівняно з уродженими африканцями дедалі збільшується.

Коли мої три фунти скінчились, я повернувся до залізничі й поїхав далі. І ось я в Кейптауні.

Мене змагали втома й страшений голод. Від позавчора, як залишив останнє селище, я жив на самому чаї. У кишені в мене був ще шилінг і три пенси, але я вирішив зберегти їх, доки буду певний свого завтрашнього дня. Здавши валізу до камери схову, я пішов шукати телефон. Гул... Гул... Доктор Гулем Гул... Я знайшов потрібний номер і подзвонив. У трубці почулися довгі гудки. Я тримав її хвилин десять, але ніхто не озивався. В животі у мене бурчало з голоду. Що ж тепер робити?.. Я поклав трубку, натиснув не ту кнопку, і мій трипенсовик пропав. Тепер у мене залишався один-єдиний шилінг, а я ні до кого не доступився й не мав у місті ніяких знайомих. То краще зберегти його на той випадок, якщо так і не знайду Гула.

Я вийшов із телефонної кабінки й рушив з вокзалу до міста. Воно було огорнуте тонкою, майже невидимою пеленою туманної мжички. Мій одяг ураз став вологий на дотик. Скрізь довкола мене снували кольорові. Їх припадало десь по два-три на кожного чорного й білого перехожого. Вулицею проїхав автобус. У ньому теж було повно кольорових. Вони сиділи скрізь — і нагорі, і внизу. Расовий поділ тут був не такий суворий, як у Трансваалі чи Оранжевій республіці.

Я перейшов широку Парадну площу й рушив у напрямі Шостого району — розлогих нетрів, де селився кольоровий люд. Поминув старовинний форт, що його спорудили перші поселенці. Столова гора нависала над містом, і, здавалося, тінь її падала на всі задвірки. Вершину гори закривали білі хмари — її незмінна скатертина.

Шостий район розкинувся на схилі крутого горба. На початку узвозу, де стоять крайні будинки того району, я побачив непевного вигляду кафе — ні чисте, ні брудне; в Йоганнесбурзі такі кафе відвідували найбідніші білі. В животі у мене знов забурчало. Трохи паморочилась голова... Мабуть, треба зайти випити чашку чаю...

Я почекав, доки в кафе зайшов кольоровий, і подався слідом за ним. Господар — веселий череватий грек — зустрів мене широкою усмішкою. Найдешевшою стравою в меню були сосиски з картопляним пюре — шилінг і шість пенсів порція. Цікаво, чи можна замовити півпорції?

Грек підійшов до мене.

— Що для вас?

Я збентежено подивився на нього.

— О-о... Ви когось чекаєте?

Голос його звучав приязно й співчутливо.

— Так. Сподіваюсь, мій приятель знає, що я приїхав сьогодні.

— То ви не тутешній?.. А звідки приїхали?

— З Йоганнесбурга.

— Далекий світ. Колись і я там був... Може, тим часом вип'єте чаю?

— Так, будь ласка.

Він пішов і повернувся з чаєм.

— А чому б не подзвонити вашому приятелеві?

— Я дзвонив. Ніхто не відповідає.

— Не тривожтесь. Він повернеться. Посидьте трохи тут. А потім подзвоните з мого телефону. Інших знайомих ви не маєте?

Раптом у мене сяйнула ідея.

— Можна скористатися вашим телефоном?

— Авжеж. А хочете, я викличу кого вам треба.

— Дякую. Мені потрібна редакція «Кейп стандарт».

— Зараз викличу. Містер Мануель часом заходить сюди. Гарно він пише, той містер Мануель... Може, подати чогось попоїсти?

— Ні.

— Ет, чого там! Розплатитесь іншим разом.

— Я не знаю містера Мануеля.

— Я звелю подати вам їжу, а колись порухуємось.

Згода?

— Дякую, містере...

— Пузань. Усі звать мене Пузанем. Без «містера», звісно.

— Дякую, Пузаню. Мене звать Пітер.

— От і чудово. Зараз я викличу «Стандард» і пришлю офіціантку. Що будете їсти?

— Сосиски з картопляним пюре.

— Найкращі в місті!

Худа молода жінка, що могла бути й грекинею, і світлошкірою кольоровою, подала мені сосиски. Та не встиг я з'їсти й половини, як мене покликав Пузань.

— Ідіть до телефону. Здається, це містер Мануель. Я взяв трубку. Пузань помахав комусь руками. У трубці почувся голос:

— Алло! Я слухаю!

— Мене звать Пітер Абрагамс. Я хотів би...

— Як, ви сказали, прізвище?

— Абрагамс.

— Поет?

— Так.

— *Здрастуйте*, містере Абрагамс! Я Мануель, заступник редактора. Чому ви не повідомили нас, що приїдете? Я міг би...

— Я щойно приїхав. Мав спинитись у доктора Гула, та от не можу до нього додзвонитися. Я хотів би...

— Де ви зараз?

Я обернувся до Пузаня.

— Де я?

— Дайте, я йому скажу.— Він узяв у мене трубку.— Містере Мануель, це Пузань. Ви знаєте моє кафе... Так... Так... Зроблю все, щоб йому було зручно... До побачення.— Пузань поклав трубку й весело усміхнувся до мене.— Містер Мануель приїде сам... Так, я не помилився. В моєму ділі навчаєшся розпізнавати людей. Коли я побачив вас, то сказав собі: «Цей не такий, як усі. Видно з того, як він дивиться на людей, і взагалі... З очей видно...» В моєму ділі хоч-не-хоч навчаєшся такого... Дівчина поставила вашу їжу на плиту, щоб не

захолола. Зараз принесе... Містер Мануель каже, що ви великий письменник, поет.

— Я злидар.

— Ет, пусте! Гроші — то ще не все.

Я раптом розвеселився. Тепер усе здавалось куди кращим. Скоро прийде Мануель, він мені допоможе. Я всміхнувся.

— З такими поглядами ви ніколи не розбагатієте.

— Знову ж таки пусте! Я собі роблю діло й маю сякий-такий пожиток. У мене є друзі, я досхочу їм, отож і гладкий та веселий. Я багато сміюся. Мене звать Пузанем. Гроші — то ще не все.

— Коли їх немає — то все.

— Вам так здається, але насправді воно не так. Колись я розкажу вам про одного грецького поета, що жив у моєму рідному селищі, як я був ще хлопчиком. Він завжди співав пісню про щастя, якого не купиш за гроші... Ну, от і ваша їжа. Тепер їжте. А колись я розкажу вам про того поета...

Я повернувся до столу й доїв свою страву. Незабаром з'явився Мануель. То був здоровенний молодик з мідно-брунатною шкірою. Його опасиста постать уже тепер попереджала про те, що за кілька років він буде такий же гладкий, як Пузань, коли не гладший. Та й зростом він на голову перевершував високого грека.

— Я так багато чув про вас, містере Абрагамс. Дуже приємно познайомитися. Гостинно просимо до Кейптауна.

— Ви собі навіть не уявляєте, який я радий познайомитися з вами, містере Мануель!

То ось він який, цей чоловік, що під псевдонімом Джемел виступав з найблискучішими публіцистичними статтями з усіх, що були колись написані південноафриканськими кольоровими журналістами.

Ми завели розмову про письменство, про єдині в країні дві «кольорові» газети. Водночас він робив нотатки до нарису про мене. Нам подали чай з печивом. Мануель заплатив за все, що я з'їв. Коли ми виходили, Пузань торкнув мене за рукав.

— Приходьте ще, друже. Приходьте й без грошей. Ви завжди зможете розплатитись іншим разом. Гроші — то ще не все. А я хочу розповісти вам про отого поета з мого рідного селища.

— Неодмінно прийду, Пузаню.

Мануель повів мене до фотографа. А за два дні, в суботу, потворний наслідок того візиту з'явився на першій сторінці кейптаунської «Стандард».

Від фотографа я зателефонував Гулові. У трубці одразу ж озвався м'який, гречний голос.

— Доктор Гул?

— Та-а-ак.

— Це Пітер Абрагамс.

— А, так-так. Гордон писав мені про вас. Де ви?

— Біля Парадної площі.

— Я під'їду до вас хвилин за п'ятнадцять, Боюся тільки, вам доведеться супроводити мене на пообідній об'їзд хворих. Багаж маєте?

— Одну валізу. Вона на вокзалі.

— Заберіть її, і зустрінемося біля вокзалу. До побачення.

Я обернувся до Мануеля.

— Що він за людина?

— Лідер молоді інтелігенції і лівого крила в Лізі визволення... Та ви самі побачите, що до чого.

Мануель пішов зі мною на вокзал, заплатив за мою валізу, а тоді сунув мені в руку три монети по півкрони.

— Вибачайте, що так мало. Вам належить куди більше за все те, що ми надрукували. Але тут у нас не заведено платити авторам, у тім числі й мені.

Коли показалася Гулова машина, Мануель на півслові попрощався.

— Ви знаєте, де мене знайти. Щастя вам, Пітере,

— Дякую, Джордже.

З машини вийшов чоловік, що мав стати моїм господарем. Він був високий і ставний, із світло-брунатною шкірою, в кольорі якої було більше арабського, малайського чи перського, ніж негритянського. Обличчя мав виразне, з чітко окресленими рисами. Його невимушений вигляд свідчив про впевненість і незалежність. Свій ошатний одяг він носив недбало, як людина, що змалку звикла до достатку. Коли б не його світло-брунатна шкіра, він цілком міг би бути процвітаючим лікарем чи ділком у будь-якій частині країни.

Я подумав собі: «Цей чоловік ніколи не ходив голодний, ніколи не знав злиднів і нужди». Це мене занепокоїло. Я аж ніяк не сподівався такого, коли погодився на протекцію Макса Гордона. Піднявши свою валізу, я нерішуче ступнув до Гула.

— А-а, Абрагамсе! — широко всміхнувся він. — Вітаю вас!

Гостинність у його голосі була щира. Він засунув мою валізу в багажник.

— Даруйте, що тягну вас із собою, по хворих. Але ви побачите, в яких злиднях живуть маси. Письменникові треба це знати. Куріть.

Я взяв дорогу сигарету з ментолом.

— Дуже вдячний вам за гостинну зустріч, докторе...

— Облиште. Ми завжди раді нашим товаришам. Як там Гордон зі своїми спілками?..

Машина захурчала і рвучко рушила з місця. Якийсь білий перехожий квапливо втік з дороги...

2

Я лежав горілиць, дослухаючись до шуму прибою. Тепле сонячне проміння пестило мені тіло. Очі мої були заплющені. Ліворуч, на зеленому узгір'ю над берегом, Гулем Гул завів якусь веселу гру зі своєю дружиною. Ще десь із рік тому вона ходила в мусульманській чадрі, а тепер ось бігала й сміялася на сонечку в самому купальному костюмі.

Трохи далі, в затишній зеленій улоговинці, тихо про щось розмовляючи, лежали Гулова сестра Джейн та її приятель. А скрізь довкола розлягався правічний гомін неозорого моря. Навіть не розплющуючи очей, я бачив над собою сліпучу блакить неба — недосяжно далеко, таку далеко, що здавалося, то вже й не небо, а саме безмежжя всесвіту. А тут, поблизу, майже в мене за плечима, так наче лиш рукою до неї сягнути, стриміла Столова гора із своєю вкритою білими хмарами вершиною. Не було в Кейптауні такого місця, звідки б ти не бачив тієї гори. Ото краєвид на подвір'ї! По всіх закутках та звивинах пологістих схилів, майже потопуючи в буйній зелені дерев, купчилися сірувато-білі будиночки. Світи, сонце! Грай, море! Буяй, зелень! Виблизкуй, золото! О раю земний! Чи це не ті сади Едема, звідки почалося життя? Від краси цієї землі аж серце щемить, а з уст рветься подяка за все те незрівнянне видиво. Людину опановує *потреба* шанобливо схилитися перед силою, що змушує буяти зелене листя, перед силою, що викликає в її серці солодкий щем...

Раптом, перекриваючи гомін моря, до мене долинув веселий сміх Гула. Гул... Так, Гул...

Минуло вже два місяці, відколи він приїхав по мене на вокзал. А потім повіз до гарнього невеликого будинку у Вінбурзі, «мішаному» районі на околиці Кейптауна, де дім у дім жили й білі, й кольорові.

Для мене той переїзд був знаменною подією. Тепер я жив у будинку з усіма вигодами, цілком «європейському», як їх називають у Трансваалі. Регулярно, за розумною системою харчувався. Уперше в житті я їв на сніданок, обід і вечерю добре приготовані свіжі овочі й щоранку випивав натщесерце склянку фруктового соку. Моя шкіра втратила хворобливий жовтий відтінок, тіло почало наливатися здоров'ям. Та й очі навдивовижу зміцніли, і я перестав носити окуляри в залізній оправі, що їх роздобув для мене канонік Вудфілд у Долині божої благодаті.

На суботу й неділю ми виїжджали до моря. Завжди ті самі четверо і при них я, «п'ятий зайвий». Сонце, море й повітря теж додавали мені снаги.

Інколи вечорами Гулем і я їздили до міста провідати його брата. Гул-старший був справжній східний епікуреєць. Він любив смачно попоїсти, послухати гарну музику, мав у домі безліч витворів мистецтва. У нього я познайомився з багатьма білими митцями й далекими від політики інтелігентами. Мене зачаровували розкіш і позірний блиск, якими оточив себе цей чоловік. Я ніколи не гадав, що кольоровий у нашій країні може так піднятися над загальним злидненным рівнем життя. Але ж раніше, до приїзду в Кейптаун, я так само не міг повірити, що в Південній Африці є кольорові лікарі чи адвокати і що хтось із неєвропейців може жити матеріально краще, ніж більшість білого населення. Аж поки познайомився з Гулами.

А втім, Гули й Абдурахмани — родина, з якою вони споріднилися через одруження, — були поодинокими винятками на загальному тлі убозтва кольорового люду. Разом із жменькою індійських торговців у Наталі та трьома-чотирма африканськими родинами, як от Ябаву й Зога, вони складали вузьку верству заможних неєвропейців. Справді-бо, з десяти мільйонів темношкірого населення країни не більш як десяток родин жили в цілковитому достатку й не відали, що таке нужда.

У Трансваалі я знав лиш одного кольорового, що цікавився політикою. Він був комуніст. Решта — вчителі, ремісники, люди без постійної роботи — були заклопотані тим, як прожити, і не переймалися своїм суспільним становищем. А коли й переймалися, то не показували цього прилюдно. Зате в Капській провінції я скрізь помічав жвавий інтерес до політики. Тутешні кольорові мали право голосу і, на відміну від своїх братів у Трансваалі й Оранжевій республіці, могли впливати на місцеві справи. Їхні голоси часом навіть вирішували долю деяких парламентських виборів. Найпопулярніший кольоровий лідер у провінції, Сіссі Гул, емансипована дружина Гула-старшого, засідала в кейптаунській муніципальній раді. Її батько, доктор Абдурахман, був депутатом провінційної ради. Вони належали до різних політичних таборів: батько репрезентував консервативну верхівку старосвітських кольорових родин, дочка обстоювала інтереси бідноти, і її підтримували комуністи. Її організація, Національна Ліга визволення, була молода й енергійна. Навколо неї гуртувалися кольорові з усіх верств населення. На зборах і демонстраціях вони співали свій гімн:

Повстань, мій люде,
Довга ніч минула.
Зоря на сході,
Скоро буде день.
Від праці під'яремної та горя
Повстань, мій люде:
Зайнялось на світ!

Що ж до партії доктора Абдурахмана — Спілки африканських народів, колись найвизначнішої «кольорової» організації у Капській провінції, — то від неї на той час не лишилося майже нічого, крім назви. Та вона ніколи й не була популярною серед широких мас кольорового населення, хоч на виборах вони йшли за нею — просто не мали більше за ким іти. А тепер усі стояли за Лігу визволення.

Керівний комітет Ліги складався з учителів та інших освічених кольорових. Гулем Гул був у тому комітеті лідером лівого крила. Його підтримувала група молодих учителів — найвизначніших представників капської інтелігенції, мастаків у політичних дискусіях та прилюдних виступах. Гулове ліве крило становило в комітеті незначну, проте досить впливову меншість. Він перейняв

свою політичну лінію від однієї з двох троцькістських фракцій у Кейптауні. До Сіссі Гул ліві ставилися з підозрою, бо вона спілкувалася з деякими комуністами, хоч сама комуністкою не була. Давня троцькістська опозиція всіляко гудила «сталіністів», як називали їх ліві, і ця фракційна колотнеча набувала часом більшої ваги, ніж інтереси мас, що чекали від Ліги керівництва до дії.

Уже в перші дні мого перебування в домі Гула мене втаємничили в цей «внутрішній розбрат». Дуже скоро я збагнув, що Гул сподівається і на мою участь у фракційній боротьбі. А його сестра відверто говорила про те, що я маю стати їхнім козирем проти «сталіністів».

Трохи згодом дійшло й до діла. «Кольорове» просвітницьке товариство «Нова доба» запросило мене прочитати лекцію про перспективи розвитку неєвропейської літератури в Південній Африці. На лекцію прийшло і кілька комуністів. Після мого невеликого виступу Гул поставив мені запитання, сформулювавши його так, що відповідь могла бути тільки одна. Я не погодився з його формулюванням і відмовився відповідати. Тоді один кольоровий комуніст, Джон Гомас, поставив у такий самий спосіб інше запитання. Я був згоден з тим, до чого він хилив, і відповів йому, а отже, сказав те, чого він, комуніст, від мене й хотів. Ще раніш, коли я не погодився з Гуловим запитанням, його обличчя спалахнуло. А тепер я відповів комуністові. «Сталіністи» взяли гору над троцькістами! Суть запитання тут уже нічого не важила — важив самий факт. Щоб там я хотів сказати — байдуже; головне — чію політичну лінію підтримувала моя відповідь. А тим часом і Гул, і Гомас однаково гнівно засуджували расизм і обидва були щирі й чесні в своєму прагненні свободи для всіх неєвропейців. Проте спільної мови знайти не могли...

В мої думки знову ввірвався голосний сміх Гула. Поруч мене, як і перше, було море, наді мною — небо. Тільки сонце посунулось далі на захід. Я розплющив очі й сів. Від дерев на землю вже лягли довгі тіні. Ще невидимий, швидко заходив вечір. Хоча Гул після тих зборів нічого мені не сказав, я зрозумів: вони остаточно переконали його, що на мене годі сподіватися. Отже, тепер недалеко й до розриву. Ну що ж, я буду тільки радий, коли він настане.

Я підвівся й пішов до шумливого моря.

То правда — Гул прийняв мене гостинно. Дав притулок, годував. Коли я заговорив був про те, що треба б знайти якусь роботу, він зі сміхом одмахнувся, скоривши мене своїм невимушеним чаром. Але ж не може людина вічно жити з доброї ласки інших. У Гуловій доброті відчувалася безкорисливість і делікатність, отож я хотів як слід подякувати йому. Я знав, що наше прощання буде затьмарене отією ліваською політичною непримиренністю. Та це не лякало мене. Єдине, чого я боявся, — що ота непримиренність спинить слова щирої вдячності, які я хотів сказати йому, перше ніж залишити його дім. А сказати я хотів таке: «З усіх кольорових, яких я знав, ви найповніше і найприродніше вільні від жодного натяку на упередження — як щодо вищих, білих, так і щодо нижчих, чорних. І це найважливіше».

Та через два дні я попрощався з ним, здобувшись лише на квапливе: «Дуже вдячний вам за все...»

3

Знову полишений на самого себе, я повернувся до Шостого району, до кафе Пузаня. Грошей я не мав, отож ночував у приміщенні Ліги визволення. Рідко траплялося, щоб я зостався там на ніч сам. Були й інші, що не мали куди подітися. Пузань щодня годував мене обідом у борг. Знайти якусь роботу здавалося неможливим. На кожне оголошення з'являлася юрба охочих, а білі хазяї аж ніяк не схильні були брати на роботу «відомого кольорового агітатора». Я подався в порт. Але й там десятки кейптаунських кольорових «биндюгів» цілими днями чекали якогось пароплава, що йому, може, знадобиться один-єдиний кочегар. І всі вони були проти мене справжні велетні. Жоден капітан і оком на мене не скинув би поруч із ними. А нехай їм чорт, з їхніми могутніми м'язами, з їхніми широчезними волохатими грудьми!

Отже, й порт відпадає. Доведеться змінити курс. І я пішов до паспортної управи.

— Скажіть, будь ласка, як мені одержати паспорт на виїзд?

— Ідете вчитися?

— Ні.

— А навіщо?

- Просто так.
- Обличчя білого урядовця стало ще суворіше.
- Гроші маєте?
- На проїзд — так, — збрехав я.
- А крім того?
- Ще п'ятдесят фунтів.
- Їх доведеться залишити як заставу. А на що ви будете там жити?
- Яку заставу?
- На той випадок, якщо не зможете оплатити поворотний проїзд.
- А, розумію.
- То як же ви будете жити?
- У мене є родичі, — знову збрехав я.
- В Англії?
- Так.
- Скільки вам років?
- Двадцять.
- Листа від батьків маєте?
- Ні.
- Вони знають, що ви хочете одержати паспорт?
- Так.
- Принесіть листа від батька.
- Він помер. А від матері можна?
- Так... Як ваше прізвище?

Він записав мое прізвище на стрічці паперу.

Я пішов до приміщення Ліги й написав листа матері. Чекаючи відповіді, я взявся передрукувати дипломну роботу одного студента-китайця — щось із триста сторінок великого формату. Він заплатив мені фунт грішми й на додачу дав пакунок харчів.

За кілька днів надійшов лист від матері із згодою на мій від'їзд. Чи побачить вона мене перед тим, як я поїду? Вона хоче бодай ще раз поглянути на мене. Адже та Англія так далеко. Я повинен берегти себе й добре шануватися в світі білих людей.

З тим листом я знову рушив до паспортної управи. У мене ще лишилося десять шилінгів з того фунта, що мені заплатив китаець. Решта пішла на сплату боргу Пузаневі.

Я став перед тим самим урядовцем, з яким говорив першого разу. Витяг з кишені листа й подав йому.

Прочитавши листа, він подивився на мене. Очі його були холодні й відчужені. Здавалося, він дивиться не на

людину, а на якусь річ. Я примусив себе заговорити, хоча й зрозумів уже, що все марно.

— Ви казали, що потрібна згода батьків.

— Я не можу видати вам паспорт.

— Але ж ви казали... У мене є гроші. Я можу принести й показати.

— Ви не одержите паспорта!

— Але чому?

Терпець йому урвався.

— Я сказав — не одержите, і все!

Я взяв материн лист і вислизнув за двері. Нема чого дурно гаяти час. І нема влади, якій можна поскаржитись. Я повернувся до Шостого району.

Минав 1938 рік. Того року південноафриканський уряд зробив перші спроби позбавити капських кольорових права голосу нарівні з білими. Прем'єр-міністром на той час був Герцог, його заступником — Сметс. За два роки перед тим, у 1936-му, уряд Герцога вже виключив із числа рівноправних виборців чорне населення Капської провінції. Дві головні організації чорних — Африканський національний конгрес і Всеафриканський конвент — заявили протест, але нічого не добилися. Дехто з їхніх далекоглядніших лідерів закликав кольорових до спільних дій, попереджаючи, що рано чи пізно їх позбавлять права голосу так само, як і африканців. Та тільки мізерна купка кольорових на чолі з Гулемом Гулом відгукнулася на цей заклик і стала співробітничати з африканцями. Решта лишилися байдужі. Капські африканці втратили право голосу. Тепер настала черга кольорових.

Для боротьби із законопроектом Герцога Національна Ліга визволення утворила Об'єднаний фронт неєвропейців. Його керівники звернулися по допомогу до організацій африканців. Незважаючи на байдужість, свого часу виявлену до них кольоровими, обидві найбільші «чорні» організації підтримали Об'єднаний фронт — можливо, із вдячності за ту активну участь, яку взяв у їхній боротьбі Гул. За ними до Об'єднаного фронту примкнула несподівано велика кількість дрібніших африканських організацій. Було ухвалено провести День національного протесту з масовим походом до будинку парламенту. Я з головою поринув у підготовчу роботу.

І ось цей день настав. До Кейптауна стікалися делегати з усіх куточків провінції і навіть з-за її меж. Вулиці Шостого району вирували. Приміщення Ліги визволення було переповнене. Цілий день тривала нарада. Було схвалено документи, в яких говорилося про утиски та безправність неевропейського населення. Делегати виголюшували запальні промови.

Надвечір на Парадній площі відбувся масовий мітинг. Величезну площу вщерть заповнили темношкірі обличчя. Напружена атмосфера поширилася й за межі Шостого району, на «білі» квартали міста. Власті стягли до площі поліцію та солдатів. Вони були озброєні й оточили те величезне зборисько тісним кільцем. А там, з почину Сіссі Гул, промовці змінювали один одного, і весь той люд дедалі виразніш усвідомлював, яке злиденне його життя в нашій прекрасній країні.

— ...Погляньте лишень на цю землю, над якою сяє щедре сонце. Погляньте на її виноградники та сади, на лани пшениці й кукурудзи, на буйні горбоди. Хто їх обробляє? Ви, темношкірі люди цієї країни. А хто пожинає плоди вашої праці? Вони, білі. Ніде в світі білі не працюють так мало і не живуть так добре, як тут. І знаєте чому? Тому, що мають рабів, які працюють за них. Ви сієте, а вони жнуть. Ви гнете спину, а вони розкошують у прекрасних домівках. Ви голодуєте, а вони їдять донесхочу. Згадайте-но свої оселі й порівняйте їх з оселями тих, на кого ви працюєте. У вас одна кімната, а по скільки в них? Згадайте, що ви їсте. Шматок сухого хліба та кухоль кави. А що подаєте на стіл їм? Згадайте парки та сквери, де гуляють їхні діти. А ваші діти? Для ваших досить і брудної вулиці. Оберніться й погляньте, що мають вони. А тоді — що маєте ви. Вони мають усе, ви не маєте нічого. Може, це тому, що вони працюють більше за вас? Ви знаєте, як на це відповісти. Ви знаєте, хто працює насправді. Вони кажуть, що ви темні, нецивілізовані. Кажуть, ви не вмієте поводитися з машинами. Таж на те в них і закон, який зветься статутом цивілізованої праці,— щоб ви ніколи не могли цього навчитися.

Вони кажуть, що ви невігласи. Вони обкладають вас податками, платять вам жалюгідні гроші, а на вашу освіту витрачають таку мізерію, що ви не можете послати вчитися своїх дітей. Вони говорять про демократію. Генерал Сметс дуже добре промовляє про свободу. Та

коли ви кажете: «Я теж людина, то як щодо свободи й демократії для мене?» — генерал Смете починає базикати про «паралельний розвиток» і про «свої шляхи кожного народу». Вони брешуть. І ви знаєте, що вони брешуть. Та й самі вони знають, що брешуть. Вони не вірять у демократію. Усе це чистісіньке лицемірство. Вони вірять у рабство. Їхні закони про перепустки, їхній кольоровий бар'єр, їхній статут цивілізованої праці, всі ті податки, що їх вони стягують з вас, не даючи нічого натомість, жалюгідна платня, яку ви отримуєте, злиденні умови, в яких вони змушують вас жити, — все це ваші рабські кайдани. Та ні все їхнє військо, ні вся їхня поліція не зможуть держати вас у цьому рабстві завжди. Тож скажімо їм про це! Скажімо їм, що не хочемо далі терпіти! Станьмо до боротьби за волю! Повстань, мій люде!..

Хтось вигукнув:

— До парламенту! Нехай побачать, як ми настроєні!

Почали шикуватися до походу. Шибайголови Шостого району обступали ватажків, беручи їх під свою опіку. Я ступнув був убік, та якийсь здоровило схопив мене й легко підняв над землею. Тоді, наблизивши сердите обличчя майже впритул до мого, гарикнув:

— Ану стій на місці, бісова душа! Ти тепер теж ватажок!

Мій сміх так розлютив його, що я вже подумав був, чи не настав мені час прощатися з цим світом.

Процесія рушила. Дорогу їй перетинали солдати з гвинтівками наготові. На мить запала напружена тиша. Потім солдати розступилися, даючи дорогу. Процесія повернула на Парламент-стріт. Я почув дзенькіт скла: натовп бив вітрини крамниць. Більшість вітрин були закриті залізними жалюзі, але всі, що не мали такого захисту, того вечора було потрошено. Поліційний кордон, що заступав дорогу демонстрантам, зметено геть. Повітря розтинали гнівні заклики:

**МИ ВИМАГАЄМО ВОЛІ!
ПРИСТОЙНИХ ДОМІВОК!
РОБОТИ!
ГЕТЬ СЕГРЕГАЦІЮ!
ХАЙ ЖИВЕ ВОЛЯ!**

Ми підійшли до будинку парламенту. Купка депутатів висипала на сходи побачити, що діється на вулиці. Та перед лицем розгніваного гомінливого натовпу вони

мерщій подались назад. Лиш один підхмелений депутат спробував звернутися до натовпу з-за високої гратчастої огорожі. Це розлютило юрбу ще дужче. На нього полетіло все, що тільки було напихваті. Кілька «биндюгів» намагалися перелізти через огорожу. Підхмелений депутат миттю зник.

Поминувши парламент, процесія посунула далі. Того вечора білих на вулицях не було...

Згодом, коли ми повернулися до приміщення Ліги, я почув про сутички між поліцією і групами демонстрантів, що й далі бродили по місту вже після закінчення офіційного походу. Коли більшість його учасників порозходилась, поліційні фургони почали «прочісувати» Шостий район, переслідуючи й заарештовуючи кожного, хто траплявся, на вулицях. Над ранок поліція вчинила напад на приміщення Ліги. Разом з іншими товаришами я вискочив у вікно і втік дахами...

Той масовий виступ на цілий тиждень розбурхав усю країну. В сутичках між поліцією і кольоровими потерпіло багато людей. Чимало потрапило до лікарень. Дехто дістав тяжкі ушкодження. Багато було заарештовано. Всі газети тільки й писали про ці події. Деякі з них знову витягли на світ балачки про «чорну небезпеку». Суди не встигали виносити обвинувальні вироки. Було зроблено кілька запитів у парламенті. Законопроект про виборче право відклали. Ще багато днів по тому поліційні фургони патрулювали Шостий район. Білі туди й близько не потикалися, а кольорові не наважувались виходити за його околиці. Та врешті загальне заворушення вщухло. Що ж до Ліги, то вона неначе геть виснажилась в тому одному потужному зусиллі.

Хоч я й сам був активним учасником тих подій, вони глибоко вразили мене. У гніві розбурханого натовпу я добачив небезпечні призивістки. Навіть його правосуддя було б сліпим і брутальним. Невже білі не відчули того вечора, що їм загрожує? Невже не уявили собі, що було б, якби цей спалах охопив цілу країну і весь темношкірий люд повстав, засліплений гнівом? А мене після того вечора охопило передчуття катастрофи: якщо білі нічого не вдіють, щоб спинити цю загрозу, настане день, коли гнів темношкірих вибухне одразу по всій країні, залуна-

ють розлючені голоси чорних, і розлючені чорні руки піднімуться на білих господарів країни. Як же нерозумно, безглуздо, самим собі на шкоду чинять білі, так уперто штовхаючи темний люд до цього страшного, лиховісного дня! Бо він таки буде страшний і лиховісний для нас усіх...

Одного дня, коли я прийшов до Ліги, мені передали записку. Моя сестра була в Кейптауні й розшукувала мене. Я пішов за адресою, яку вона залишила. Меггі я знайшов в одному з убогих переповнених будиночків Шостого району. Розповідаючи мені свою історію, вона ледве стримувала сльози. Виявилось, що Кріс втратив свою добру роботу. Життя на Ранді погіршало. Отож він і надумав переселитися до Кейптауна — мовляв, може, там буде краще. Скоро вже місяць, як вони приїхали. Кріс щодня ходить по місту, шукає роботи. Але в Кейптауні вистачає і своїх кольорових столярів-червонодеревників. Живуть вони поки що у Крісових родичів, туляться в тісній комірчині. Згадавши про свою простору, гарно мебльовану домівку, Меггі зрештою не витримала, і з її очей потекли сльози. А тут, щоб якимось звести кінці з кінцями, вона весь цей час торгувала садовою та городинною, розносячи свій товар по домах.

Сестра торкнула мене за руку.

— Лі, тебе тут майже всі знають. Кажуть, ти тепер серед ватажків і водишся з багатими людьми, такими, як Гули. Чи не міг би ти якимось допомогти?

— Ти маєш гроші, Мег?

— Трохи маю.

— На два квитки назад вистачить?

— Мабуть, вистачить.

— То от, купіть ці два квитки. Купіть і негайно повертайтеся назад. Навряд чи Кріс знайде тут роботу. На кожне вільне місце збігається по півсотні охочих. То правда, кольоровий бар'єр тут не такий суворий, зате й менше шансів заробити на прожиток. Для бідних життя тут тяжке, де в чому навіть тяжче, ніж у Йоганнесбурзі. Отож повертайтеся, люба. Повертайтеся до мами — вона завжди вам допоможе і щось порадить. Якщо ви тепер проживете гроші, що маєте на дорогу, то хто знає, чи зможете назбирати їх знов і за кілька років. А тут ви будете дуже нещасні.

— Невже ти не можеш нам допомогти? Ти ж маєш стільки поважних знайомих!

— Люба, в мене нема за душею жодного пенні, нема навіть де жити.

— Але ж ти писав, що збираєшся до Англії...

— Я розумію: і ви подумали, що в мене є гроші. Але їх у мене нема.

— І навіть нема де ночувати... Ой Лі...

— За мене ти не турбуйся. Я чоловік, до того ж сам-один.

— Чи ти колись вирвешся звідси?

— Вирвуся. Ну, а ви як? Поїдете?

— Кріс буде опиратися.

— А ти наполягай.

— Йому тут подобається. Але, по-моєму, твоя правда. Ми повернемось і почнемо все спочатку. Там я зможу знайти роботу. Мені не до душі це місто.

— Місто непогане, але жити тут важко.

— Гаразд! Ми повернемось!

Я почув у її голосі рішучість. Тепер уже вона не поступиться, що б там не казав Кріс.

— Постарайтесь не зволікати з від'їздом, Мег.

— А як же ти, Лі?

— Мабуть, спробую податися в Наталь. Один моряк казав мені, що звідти легше виїхати. Там менше кольорових велетнів. А індійці здебільшого такі ж, як я.

— Ти одержав паспорт?

— Ні.

— То як же ти виїдеш?

— Виїду. Не турбуйся за мене. Бережи себе і їдь додому, Мег.

Ми почали згадувати минулі дні. І невдовзі я з радістю почув, як Мег засміялася. Вона була народжена для сміху, моя пухка сестричка з гладенькою шкірою та ямочками на щоках. Ідучи, я поніс із собою в душі її сміх. З нею все буде гаразд. Вона повернеться туди, де зможе дати собі раду. Я подумав про нашу тиху, завжди заглиблену в свої думи матір. Вона зробила справжнє чудо, зумівши без допомоги чоловіка прищепити нам, своїм дітям, родинні почуття.

Коли я піднімався сходами до приміщення Ліги, мене зупинив якийсь незнайомець.

— Чи не ви містер Абрагамс?

— Я.

— Мене звуть Родерікс. Я оце був там, умовляв ваших товаришів допомогти мені. Вони сказали, що не можуть. То чи не переконали б їх ви?

— А в чому річ?

— Чи не могли б ми десь поговорити?

Я повів його до кафе Пузаня. Той зустрів нас привітною усмішкою.

— День добрий, Пузаню.

— О! Радий вас бачити, друже! Я прочитав ваш вірш у «Стандард». Мені сподобалось... По чашці чаю?

— Зробіть таку ласку.

Ми сіли в кутку. Родерікс звів на мене ясні зелені очі. Він був невисокий на зріст, з кошлатою рудуватою чуприною і світлим ластатим обличчям. Уста його сіпнулись, і він ніяково всміхнувся.

— Слухайте, голубе, я від учорашнього вечора нічого не їв... Ви вже вибачайте... але я просто помираю з голоду...

Я засміявся. Те саме було й зі мною.

— Я не маю ні пенні, але нагодувати вас можу.

— Я розплачуся з вами. Слово честі...

Пузань приніс чай.

— А чи не могли б ми трохи підживитися, Пузаню? У кредит...

— Мій кредит завжди до ваших послуг... Те саме, що звичайно?

— Так, будь ласка.

Трохи перегода Пузань приніс дві тарілки з сосисками та картопляним пюре. Ми мовчки попоїли. Родерікс відсунув порожню тарілку.

— Ви знаєте Капське пустище?

— Був там одного разу, — відповів я.

— У селищі, про яке я кажу, живе близько п'ятдесяти сімей. Більшість чоловіків працює в порту на випадкових роботах. Так от, там немає школи, а вони надто бідні, щоб посилати своїх дітей вчитися до Кейптауна. Їхній старійшина добрий чоловік. Він також працює в порту, а до того він місцевий проповідник. От він і попросив мене організувати там школу. Саме для неї мені й потрібна допомога.

— Яка допомога?

— Геть усе. Є тільки діти та ще церковка, склепана з бляхи, і більше нічого. Нема ні підручників, ні грифельних дошок, анічогісінько. Чи не могли б ви переко-

нати своїх товаришів, щоб вони дали мені грошей — хоч би фунтів сто — і якісь підручники?

— Вони нічого не дадуть. Просити їх — марна праця.— Я вже вирішив, що робити. Цей Родерікс аж ніяк не виглядав на зачинателя. Було в ньому щось хворобливе. Та все ж я поїду, подивлюся й допоможу чим зможу. Здається, я знаю, де можна знайти підтримку.— Але я згоден допомогти вам в інший спосіб,— сказав я.

— Не відмовлюсь від будь-якої допомоги... А чим саме?

— Коли хочете, я поїду з вами, й ми разом почнемо справу.

— Ну звісно, буду радий. Але як же ми їх навчатимем?

— Мені треба поїхати й побачити все самому. А завтра я піду до людей, що допоможуть нам підручниками.

— І грошми?

— Ні. Але дадуть усе потрібне для школи.

— Ви справді думаєте, що дадуть?

— Дадуть, якщо зможуть, я певен... Скільки грошей треба на дорогу? Я позичу в Пузаня.

— Не турбуйтеся. Я маю сезонний квиток.

— А я не маю.

— Дарма, візьмете мій. Зустрінемося біля виходу із станції.

Коли я зійшов з поїзда, сонце вже сідало. Родерікс чекав на мене.

— Як це ви ухитрилися?

Він загадково усміхнувся, але нічого не відповів.

Ми рушили від невеличкої станції, і невдовзі увійшли в безлюдний світ Капського пустища.

4

Коли вступаєш на Капське пустище, здається, ніби ти потрапив у нове похмуре середньовіччя. Усе тут голе, ніде не росте нічого, крім ріденького колючого чагарника. Скрізь під ногами брудно-білий пісок. Колись тут було морське дно. А коли море відступило, залишився оцей білий безплідний пісок, що посірів від часу. Залишилась майже пустеля. І в цій пустелі, яка тягнеться довгою смугою вздовж околиці прекрас-

ного міста-саду, люди спорудили собі домівки. Вони брали шматки гофрованої бляхи й зв'язували їх до купи шворками, дротом, мотузками, а зверху покривали мішковиною. Поодинокі «щасливці» настелили підлогу; менш удатні мали під ногами піщану долівку. В ці халупи — вони називали їх оселями — чоловіки приводили своїх жінок. Тут лягали з ними в ліжку. І їхні жінки рік у рік народжували дітей. І діти росли такі ж хирляві, як чагарник у тій похмурій пустелі.

Місцевий люд зібрався у своїй бляшаній церковці, щоб почути про наслідки поїздки Родерікса. Коли ми зайшли, серед присутніх походжав високий і худий літній чоловік, що вирізнявся з-поміж інших статечністю та владним виглядом, хоча й мав таке саме, як у всіх, виснажене обличчя й налиті кров'ю очі. Я насилу міг повірити, що оці висхлі істоти — справжні люди, аж поки зазирнув їм у вічі й почув їхні голоси. То були люди, але такі, яких я ще ніколи не бачив у своїх мандрах по країні!

Проповідник підійшов до нас. Присутні повставали. У тьмяному світлі гасової лампи їхні тіні скидалися на химерні примари.

— Це містер Абрагамс із Ліги визволення, — мовив Родерікс притишеним, мало не побожним голосом. При цьому він механічно склав долоні перед собою — достоту мов езуїт на молитві.

Старий подав мені руку. Він заговорив звичайним голосом:

— Я чув про вас, містере Абрагамс. Ви один із ватажків нашого народу. Це для нас велика честь...

Родерікс перебив його спокійну, поважну мову:

— Вони не схотіли допомогти. Тоді я зустрів містера Абрагамса і...

— Розкажіть про це нам усім, містере Родерікс. Адже на те ми тут і зібралися.

Родерікс був видимо невдоволений, проте кивнув головою. Неквапливо, розміреною ходою він рушив до проповідницької кафедри. Тоді спинився, став на одне коліно перед невеликим хрестом і перехрестився. Підвівшись, він методично провадив далі ту свою церемонію: раз у раз вклонявся, хрестився й весь час безгучно ворухив губами. Нарешті випростався, зійшов на кафедру й підняв руки, неначе благословляв усіх присутніх. «Дивний суб'єкт», — подумав я і перевів очі на проповід-

ника, що стояв поруч мене. Той вгадав мою думку й кивнув головою.

Родерікс говорив отим своїм «особливим» голосом — немовби проповідь читав. А закінчивши, показав на мене.

— Тепер містер Абрагамс розкаже вам про свій план.

Я подивився на проповідника. Той кивнув головою.

— Та це, власне, й не план,— сказав я.— Просто я хочу побачити, що вам потрібно, а завтра поїду до Кейптауна і спробую щось дістати. Грошей роздобути я не можу, а от книжки, грифельні дошки й інші речі, потрібні в школі, мабуть, привезу. Та й сам охоче залишуся тут на деякий час і допоможу вести навчання. Оце і все.

Проповідник сказав:

— Містере Абрагамс, я висловлю нашу загальну думку, коли скажу, що всі ми вважаємо за велику честь для себе бачити вас тут. Ми ніколи не зможемо належно віддячити вам, але вам віддячить господь бог у своєму милосерді. Я читаю кейптаунську газету й не раз згадував у своїх проповідях вас і інших таких, як ви. А тепер бог послав вас сюди, до нас. Тож подякуймо йому за це...

Він почав молитися. Цією молитвою і скінчилися збори. Ми стали біля дверей тісної церковки. Люди один по одному проходили повз нас, тихо казали «на добраніч» і зникали в темрямі. Коли всі, крім нас трьох, розійшлися, проповідник узяв мене за руку.

— Містере Родерікс, я забираю містера Абрагамса вечеряти до себе. Сестра Адамс приготувала для вас вечерю, але на двох то буде замало.

— Я піду з вами,— сказав Родерікс.

— В цьому немає потреби. І не тривожтеся. Старшим у школі будете ви, і містер Абрагамс це знає. Я поверну його вам.

Старий повів мене повз убогі халупи за численні піщані дюни. Раптом з-за хмар виринув місяць і трохи розігнав темряву. Ми йшли мовчки, аж поки дісталися до іншої купки хатин.

— На вечерю, сину мій; у нас буде тільки юшка та черствий хліб. Але ви знаєте, що таке голод, отож мені нема чого вибачатися.

Він завів мене до своєї домівки. Хатина була трохи більша від тих, які я бачив раніш. Відчувалося, що

господарі доклали чимало зусиль, щоб надати їй затишного вигляду. Молода дівчина, дочка проповідника, стояла біля плити й варила юшку. Кімната правила і за кухню, і за їдальню, і за спальню.

— У нас гість, доню.

Дівчина була видимо молодша за мене, але обличчя їй уже поорали зморшки, а очі глибоко позападали. Вона поставила перед нами картопляну юшку, поклала хліб. Проповідник проказав молитву, і ми взялися до їжі.

Повечерявши, він випростався, дістав люльку й почав неквапливо, довго натоптувати її тютюном, перед тим як з приємністю закурити. Я роздивлявся по кімнаті. Все тут було брудно-сіре, немов вицвіле. Скрізь шарудів пісок. В одному кутку стояла кухонна плита, в другому — ліжко; решту меблів складали грубий саморобний мисник, стіл та дві лави. Стіну прикрашали вирізані з журналів малюнки із зображенням зовсім іншого світу.

До хати з галасом убігло двійко сірих, як навколишні піски, дігтахів — хлопчик і дівчинка. Старша сестра цитнула на них і дала їм по тарілці юшки.

— Мої онуки,— сказав старий.— Їхня мати десь у Кейптауні. Не всі мої діти путящі, ото ж ці малі й не знають материнського ока...— Він розкурих люльку.— А тепер, містере Абрагамс, ви, певно, хотіли б почути щось і про мене...

— Та ні, не турбуйтеся.

— Тоді я розкажу вам про містера Родерікса... Він католик... чи, краще сказати, був католиком. Але католицьких звичок і досі не зрікся. А втім, ні, це буде нечесно щодо католиків. Говоритиму по суті. Коли я вперше зустрів його, він ще навчався у католицькій духовній семінарії. Це було в порту... Ви знаєте, що я там звичайний робітник?

— Знаю.

— Так от, він тоді від'їжджав кудись. Здається, до Португалії. Був у довгій чорній сутані. В порту побачив мене й заговорив. Не знаю чому, але заговорив саме до мене. Сказав, що хоче стати одним із тих, хто повертає поган до своєї віри. Якось їх називають...

— Місіонерами.

— Я подумав тоді, що йому бракує сили. Не фізичної, ні,— я маю на думці силу духу. Як я знаю, католики, а надто їхні пастирі, зовсім не дурні. Отож мене здиву-

вало, як вони могли так помилитись і сподіватися, що цей юнак підкорятиме собі людські душі. Але я сказав йому півжартома: «А я тутешній проповідник. І хоч ми й не погани й не католики, проте радо прийняли б когось із вас — нехай би навчив нас і наших дітей читати й писати». Він тут-таки спробував повернути мене в католицтво. Сказав, що то єдина правдива віра і що якби я був католицьким проповідником, мені не довелося б працювати в порту. А я відповів на це, що всі ми, християни,— діти одного бога, отож не так уже й важливо, чи ми католики, чи ні. «Скажіть своїм католикам, нехай присилають до нас учителів,— нагадав я йому.— А як ті й зроблять з наших дітей своїх одновірців, я заперечувати не буду — аби тільки навчили їх». Я, сину мій, вірю, що наука — це ключ до кращого життя... Ну, поки ми отак розмовляли, надійшов пароплав, яким він мав їхати. Я сказав йому, де ми живемо. Він записав адресу на клаптику паперу та й поїхав собі. Я навіть гадки не мав, що побачу його ще колись.

Та минув якийсь час, і він з'явився сюди, вже без сутани, голодний і бездомний. Я нагодував його. Він сказав, що його сліткали якісь неприємності і він мусив залишити семінарію. Родичів у нього, за його словами, немає. Отож він запропонував організувати у нас школу, а ми щоб годували його і дали притулок. Я знав, що католики просто так нікого не проженуть — на те має бути поважна причина. Але знав і те, що він слабкодушій юнак, надто слабкодушій, щоб накоїти великого лиха. Не думаю, що він може заподіяти тут якусь шкоду, коли буде в нас на очах. А школа нам дуже потрібна... Отака історія містера Родерікса. По-моєму, вам не завадить її знати. Ви, сину мій, розумієтесь на людях. То як ви гадаєте: чи здатен він чимось зашкодити нашим дітям? Я гадаю, що ні.

— Я теж так гадаю, отче.

— Отже, ви й тепер згодні допомогти нам?

— Зроблю все, що зможу.

— Якщо виникнуть якісь непорозуміння...

— Прошу вас, не турбуйтеся... А скажіть, Капське пустище скрізь отаке?

— Ні, не скрізь. Є й кращі місця, набагато кращі — далі на узбережжі. Деякі не гірші за Шостий район, а деякі навіть і кращі.

— А гірші, ніж це, є?

По його обличчю перебігла дивна усмішка, що не торкнулась очей.

— Я бачив два місця, ще гірші від цього. Важко повірити, правда? Одначе людина — дуже витривала істота, вона виживає навіть там, де все інше гине. Просто дивом дивуєшся...

Коли я повернувся, Родерікс уже лежав у ліжку. До стіни при узголів'ї був приліплений шматок свічки. При її світлі він читав трактат Резерфорда¹.

— Ваше ліжко в сусідній кімнаті,— сказав він.— Ось візьміть.

Я взяв і засвітив поданий ним шматок свічки. Тоді перейшов до сусідньої кімнати. Там, як і в Родерікса, не було нічого, крім невеликого залізного ліжка в кутку. Половина кімнати мала дерев'яну підлогу. Я розігрів бляшану стіну й приліпив до неї свічку — так само, як це зробив Родерікс.

— Добра була вечерея? — озвався Родерікс.

— Юшка та хліб.

Я оглянув постіль. На рясно поплямленому матраці лежало двоє укривал. Ні подушки, ні простирал не було.

— Про що ви розмовляли?

— Та дуже мало. Переважно про політику.

Я скинув піджак, згорнув його і поклав під голову замість подушки. Тоді сів на ліжко. Воно погрозливо зарипіло. У найближчу щілину в стіні вийнув вітер і загасив свічку. Я знайшов сірники й знову засвітив її.

— Якої ви думки про старого?

— Він мені сподобався.

— Будьте з ним обережні. Він не дурний. І взагалі люди тут хитрі. Не треба говорити їм про себе надто багато.

— Він ні про що мене не розпитував.

Я став роззуватися.

— А про мене щось казав?

— Сказав тільки, які вони раді, що ви тут.

Чи скидати штани? Мабуть, не варт. Матрац не дуже чистий. Я роззувся, але шкарпеток не зняв. Тоді ліг під укривала. Ліжко заходило ходором і застогнало, наче от-от мало розвалитися.

¹ Шотландський теолог XVII століття.

— Часом я сумніваюся, чи знають вони, що таке вдячність... Хочете щось почитати?

— Ні, дякую. На добраніч.

— Я думав, ми ще трохи побалакаємо...

— Я дуже стомився.

— Ну гаразд. На добраніч.

Я загасив свічку. Одразу стало видно численні щілини й діри в стелі та стінах. У кутку, просто над ліжком, зяяла кругла діра завбільшки з людську голову. Я подивився туди й побачив клапоть всіяного зорями неба.

— Родеріксе...

— Що?

— А вбиральні тут є?

— Відійдете від хати й викопаете ямку в піску. Щоправда, дехто поставив собі будку в дворі.

— Дякую.

Вранці Родерікс повів мене до сестри Адамс. Він пояснив, що ця жінка готуватиме нам їжу й пратиме білизну. Сім'я Адамсів мала найліпшу хатину і вважалася найзаможнішою в селищі. Чоловік працював на фабриці поблизу Кейптауна і навіть мав велосипед.

Подружжя Адамсів зустріло нас привітно. Троє малих дітлахів боязко витріщились на мене. Їхнім батькам було не більш як по тридцять років. І вони, і діти, незважаючи на виснажені обличчя та латаний одяг, усе ж виглядали краще вдягненими й ситішими, ніж решта жителів селища.

Сестра Адамс подала нам грінки і чорну каву. Поки ми їли, вона метушилася коло нас.

Поснідавши, ми пішли до церкви, де нас уже чекав натовп дітлахів. Він дедалі більшав.

— Щось їх сьогодні більше, ніж звичайно,— зауважив Родерікс.

— Проповідник казав, що пришле дітей з віддалених хатин.

— Він мав би попередити *мене*.

— Це моя вина. Учора ввечері він попросив переказати вам, а я забув... Якщо ви позичите мені свій сезонний квиток, я сьогодні ж поїду до Кейптауна.

Він дав мені квиток.

— Ви певні, що дістанете все потрібне?

— Так, сподіваюся.

— Знаєте, нам потрібно буде хоч трохи грошей.

— Нічого не можу вдіяти.

— Чому б не спробувати?..

Я визнав за краще промовчати.

— Заходьте! — гукнув Родерікс.

Юрба худющих, хирлявих, обідраних дітлахів, тиснувшись і штовхаючись, посунула до церковки.

Передусім Родерікс виконав оту свою хитромудру церемонію перед хрестом. Потім звелів дітям стати на коліна й почав читати латинську молитву. Я почував себе так, наче дивився на якийсь чудернацький ритуал, геть позбавлений сенсу. Було в ньому щось неподобне. То була зла пародія на християнську молитву. А коли Родерікс став виголошувати проповідь, я вже не міг стримати обурення. Насилу погамувавши бажання втрутитись і спинити його, я подався геть із церкви.

У Кейптауні я пішов до редакції «Гардіан» — єдиної в Південній Африці щотижневої масової соціалістичної газети. Всі інші «ліві» газети були офіційними органами фракцій і партій. Тільки «Гардіан» об'єктивно висвітлювала становище в країні, хоча й мала виразне прокомуністичне спрямування.

Я був знайомий з Бетті Редфорд — редактором «Гардіан». Отож пішов просто до її кабінету й розповів їй про нашу школу.

— Скільки у вас дітей? — запитала вона.

— Близько п'ятдесяти.

— Постараюся сьогодні ж дістати все, що вам потрібно.

Іншої відповіді я й не чекав. Я вже бачив чимало південноафриканських «лівих» і навчився їх розпізнавати. Хоч би як вони себе називали, проте виразно поділялися на два типи: одні вбачали в революції самоціль і на ділі були байдужі й до життя окремих людей, і до життя цілих народів; другі, справжні гуманісти, не заплющували очей на потворність навколишнього світу й прагнули змінити його на краще. Саме до таких гуманістів належала й Бетті Редфорд.

Я пояснив їй, як дістатися до нашого селища, й вирушив назад.

Бетті Редфорд приїхала машиною вже надвечір. Усі жінки селища й дехто з чоловіків спостерігали, як я навчав їхніх дітей нової гри з м'ячем. Коли підїхала невеличка машина, всі оточили її і стали розглядати гарно вдягнуену білу жінку, що вийшла з машини. По-

тім розступились, даючи мені пройти, і мовчки дивилися, як я вітаю свою білу знайому.

— Ви таки знайшли добре місце, де треба докласти рук,— сказала Бетті.

На задньому сидінні її машини громадилася велика купа шкільного приладдя. Дітлахи, поділившись на групи, почали переносити до церкви книжки, олівці, грифельні дошки, крейду, лінійки, папір. Ми троє розвантажували машину. Родерікс смикнув мене за рукав.

— Познайомте нас.

Я відрекомендував його. Він шепнув мені:

— Скажіть їй про гроші.

Я похитав головою. Коли купа приладдя на задньому сидінні вже була майже розібрана, я помітив, що Родерікс нишком намагається сам попросити грошей. Тоді я завів довгу й дурну подячну промову і не стуляв рота, аж поки Бетті Редфорд сіла в машину й поїхала.

Другого ранку почалася справжня робота. Коли Родерікс побачив, що я не зазіхаю на його становище старшого, між нами встановилася цілковита злагода. Трохи згодом мені вдалося навіть переконати його, щоб він скоротив свої вранішні відправи. Коли в нас зрідка траплялися якісь розбіжності, старий проповідник дуже тактовно й розумно приводив нас до згоди.

Діти вчилися охоче. А через місяць після того, як Бетті Редфорд привезла приладдя, ми розпочали й вечірні заняття для дорослих.

Рівень розвитку учнів був різний, і незабаром перед нами постала проблема поділу їх на класи. До того ж почали присилати своїх дітей і жителі сусідніх селищ. Зранку Родерікс збирав усіх учнів на молитву й урок закону божого. Потім ми поділяли їх на три групи: в одній були початківці, у другій — ті, що вже знали абетку й починали складати слова, у третій — ті, що вже опанували слова й уміли будувати з них доладні речення. Я взяв собі початківців, Родерікс — середню групу, а з найбільш підготовленими ми провадили уроки по черзі. Дорослих поділили на два класи.

Скоро я так захопився вчителюванням, що навіть забув про свій намір покинути країну.

Минали місяці. На зміну осені прийшла зима. Життя на Капському пустищі стало жахливе. Не вистачало

їжі, ми весь час мерзли. Легаючи спати, я напинав на себе всю одіж, яку мав, та однаково майже до ранку не міг заснути й тремтів від холоду. В найлютіші морози Родерікс повідривав на паливо половину мостин у своїй кімнаті, і кілька тижнів ми щовечора палили в грубці. Та зрештою ті дрова скінчились. Тепер у нас обох підлога залишилася тільки в кутках, де стояли ліжка. Громада від часу до часу, як могла, теж давала нам трохи палива. Але більшість жителів селища була ще в гіршому становищі, ніж ми. Діти приходили до школи такі заляклі, що не могли вдержати в руках олівця. І годі було розворушити їх, щоб вони хоч трохи зігрілися,—холод зробив їх млявими й байдужими. Як і всі у селищі, я почав надсадно кашляти.

Тієї зими до нас прийшов посланець з Намакваленду¹. Коли ми побачили його, наше нужденне селище здалось нам мало не раєм. То був живий кістяк. Він пройшов пішки всю дорогу від Південно-Західної Африки, сподіваючись дістати тут якусь допомогу. Стоячи посеред нашої невеличкої церковки, він незворушно розповідав, що його земляки мруть з голоду, що вони вже поїли всіх змій та ящірок, яких тільки могли знайти, і тепер там не лишилося нічого, що можна було б викопати й з'їсти. І наша злиденна громада спромоглася зібрати кілька шилінгів для голодного люду Намакваленду. А старий проповідник пішов з посланцем по всьому Капському пустищу, щоб своїми проповідями закликати людей подати йому допомогу. Родерікс теж вирушив з ними. Кілька днів я порядкував у школі сам. Згадка про хоодака з Намакваленду і його спокійну розповідь про те, як там голодують і гинуть люди, дві ночі не давала мені заснути. Третьої ночі я заклав у свою пошарпану машинку аркуш паперу й почав писати. Написану статтю я назвав так: «Автономна територія Капське пустище». І аж тільки тоді заснув.

Того ж дня, як повернулися проповідник і Родерікс, я поїхав до Кейптауна й відніс свою статтю до Бетті Редфорд.

Вона глянула на моє обличчя і жахнулася:

— Боже милосердний! Та ви ж зовсім хворі!

¹ Плоскогір'я на території Південно-Західної Африки, окупованій Південно-Африканською Республікою.

— Прочитайте, будь ласка.

— Ось візьміть.— Вона написала щось на клаптику паперу.— Ідіть покажіться моему чоловікові. Зараз же.

— Дуже вас прошу: прочитайте оце.

— Тільки якщо ви зараз же підете на прийом до мого чоловіка.

— Гарзд.

— Я зателефоную йому. А ви їдете прямо туди. Гроші на автобус маєте?

— Ні.

— Ось нате.— Вона дала мені десятишилінгову банкноту.— А тепер ідіть.

Я глянув на адресу, написану на папірці, і рушив до дверей.

— Ви прочитаєте статтю?

— Прочитаю. Ідіть.

Кабінет її чоловіка був у «білому» районі. Я не міг просто зайти до приймальні і, якщо там є білі пацієнти, сісти серед них. Краще, мабуть, постукати в двері, а там буде видно. Я постукав. Двері відчинила молода жінка.

— Містер Абрагамс?

— Так.

— Лікар чекає на вас.

У кабінеті мене привітно зустрів дебелий добродушний чоловік. Молода жінка залишила нас самих. Він почагував мене сигаретою і допоміг побороти ніяковість.

— Бетті тривожиться за ваше здоров'я, і, як я бачу, недаремно. Гадаю, буде добре, якщо ми влаштуємо вам доскональний огляд.

Я роздягся до пояса й ліг на стіл. Лікар заходився пильно оглядати мене.

— Розкажіть мені про вашу школу... Харчуєтесь ви нормально?..

Він засипав мене безліччю запитань, Нарешті огляд скінчився.

— А тепер зробимо аналіз крові.

— Я не тягався з жінками.

— Злягання — не єдиний спосіб підчепити таку хворобу... Коли ви востаннє спали з жінкою? Не соромтесь. Я ж лікар.

— В Йоганнесбурзі. Майже рік тому.

— Не забувайте, що це не єдиний спосіб заразитися.

— А як же ще?

— Деякі з цих хвороб передаються непрямим шляхом — через постіль, їжу, з брудом, внаслідок недоїдання. Ми й досі не знаємо всіх причин. І ще одне. Я хочу, щоб ви пішли до одного мого колеги. Він просвітить вас легені. Коли ви зможете піти?

— Хоч зараз.

— Гаразд.— Він зателефонував.— Колега саме вільний. Зараз же і йдіть. Ось вам його адреса. А за три дні знову прийдете до мене.

Відвідавши рентгенівський кабінет, я повернувся до Капського пустища.

Через три дні я знову поїхав до лікаря. Наслідки аналізів були втішні: легені здорові, в крові нічого не виявлено.

— З медичного погляду ви цілком здорові,— сказав лікар.— Але вам треба як слід харчуватися. Оте селище не доведе вас до добра. Чи не могли б ви вчителювати десь в іншому, здоровішому місці?

— Селище я залишаю,— відказав я.— Я тільки допоміг їм почати.

— От і добре... Ой, мало не забув: Бетті друкує вашу статтю. Це найсильніша річ з усього, що ви написали. Сильніша навіть за поезії. Вона може дати поштовх до чогось істотного.

Повернувшись до Капського пустища, я того ж вечора пішов додому до старого проповідника. Тепер, коли я вирішив залишити селище, мені не було чого зволікати, і я міг поїхати вже наступного ранку. Спробую все-таки дістатися до Дурбана.

— Я прийшов сказати вам, що завтра вранці їду.

— Ідете?.. Зовсім?

— Так.

— Я знав, що рано чи пізно ви поїдете, але не думав, що так раптом. Сподівався, побудете ще деякий час. Міркував собі, як добре було б подарувати вам щось на знак нашої вдячності. Чому ви отак зненацька зібралися?

— Лікар порадив. У мене не все гаразд із здоров'ям.

— Еге ж... Я помітив, як ви кашляєте. Мабуть, вам таки краще поїхати. Ви можете зробити більше десь в іншому місці.

— Мені дуже жаль, отче.

— І мені, сину мій. Ви й справді стали для мене наче рідний син. Як мені висловити вам усю ту вдячність, що сповнює моє серце?

— Це зайве.

— Дякувати ніколи не зайве. Особливо для того, хто дякує... Куди ж ви тепер, сину мій?

— Не знаю... Спробую якимось добути до Дурбана і влаштуватися там на судно.

— А далі?

— Хочу виїхати в Англію.

— Що ж ви будете там робити?

— Я хочу писати книжки, розповідати людям про життя в нашій країні.

— І про нас розповісте? Про оце невеличке селище?

— Так, отче. Постараюся розповісти про все — і про погане, і про добре.

Старий підвівся і вийшов у другу кімнату. Повернувся він з чорним габардиновим пальтом. Воно було на подвійній підкладці: прогумованій і шовковій.

— Я бачив, яке блаженське у вас пальтечко. Воно захищає від дощу, але зовсім не гріє. А в Англії, кажуть, зими холодні. Отож візьміть це, а я візьму ваше.

— Та що ви, отче, як можна!

— Робіть як я вам кажу, юначе... Я хочу, щоб ви носили його й згадували про мене. Згадуйте, що один старий завжди молиться за вас. І розкажіть їм про наше життя. Певно, там є хороші люди. Розкажіть їм про нас.

— Розкажу, отче.

— Пригадуєте оте оповідання, яке ви склали для нашої малечі на різдво? І діти, й багато хто з дорослих досі пам'ятають його. Якщо ви будете складати такі оповідання для білих людей в Англії, вони вас слухатимуть, і ви зможете розповісти їм про нас.

— Постараюсь, отче.

— А тепер ходім, сину мій. Підемо до церкви. Всі наші люди захочуть помолитися за вас і побажати вам щасливої дороги. Надягайте своє нове пальто.

Ми рушили через піски до церковки. Закалатав маленький деренчливий дзвін. Люди зійшлись із своїх халуп побажати мені щасливої дороги. Дивак Родерік попросився зі мною, ковтаючи сльози.

Рано-вранці я востаннє вирушив піщаною стежкою до станції. Дітлахи дивилися мені вслід. І я дав собі слово сповна розплатитися за те, що залишав їх там на-завжди.

Розділ III

1

Я зійшов з поїзда на останній зупинці, до якої давав право їхати мій квиток. То було десь за сотню миль на північ від Кейптауна. Я віддав квиток контролерові й вийшов із станції. Попростував через невелике містечко і, поминувши його, опинився на шосе, що вело далі на північ. Там я трохи перепочив, тоді взяв свою валізу й рушив уперед.

По шосе мчали блискучі легкові машини, але я навіть не пробував їх зупиняти. В тих машинах їхали білі.

Незабаром мені стало жарко, і я скинув пальто. Довкола розлягалася широка неозора рівнина. Я озирнувся. Ген удалині в туманному серпанку бовваніла Столова гора, здіймаючись над містом, якого я вже не бачив. Я був ніде, за багато-багато миль від якогось певного місця. Не спиняйся, брате, дорога довга. Не спиняйся, брате... Тьмяне червонясте сонце посувалося вперед разом зі мною — чи, може, то мені так здавалось.

Я йшов уже, по-моєму, кілька годин, коли раптом обіч мене загальмував ваговоз. За кермом сидів кольоровий.

— Гей, привіт! — гукнув він.

— Привіт!

— Куди простуєш?

— У Наталь.

— Ого!.. Я повертаю миль за десять. Сідай, підвезу. Я закинув валізу в кузов і сів поруч нього. Ваговоз помчав далі.

— Далеченько тебе понесло, — сказав водій.

— Атож. Та нічого не вдієш — треба. А ця дорога, кажуть, найкраща.

— Це правда. Кружна, але найкраща. На тих, що на узбережжі, ніхто не підвезе.

Він висадив мене за десять миль і повернув до виноградарської ферми, що лежала далеко осторонь дороги.

Я запахав у валізу два пучки моркви, які він дав мені на прощання.

Перед заходом сонця я підійшов до невеличкого селища край дороги. Розшукавши куток, де жили кольорові, постукав у двері першої ж хатини. Так, вони охоче пустять мене переночувати. Півкрони за нічліг не забагато? Та ні, гроші в мене поки що є. Ну, а як по правді, то ведеться їм останнім часом не так уже й зле, а мені ті півкрони ще можуть знадобитися згодом, якщо я далеко зібрався. Хто зна, чи не доведеться коли й комусь із них отак дорогу верстати... То куди я йду? Аж у Дурбан? Це ж страх як далеко, правда? А чом не спробувати податися до якоїсь великої залізничної станції? Може, котрий з кольорових провідників пустить у поїзд. Часи тепер такі, що бідним людям треба держатися купи.

Наступного ранку я вирушив далі з пакуночком бутербродів на дорогу.

В такий-от спосіб я й відбував свою довгу мандрівку по країні: до північного кордону Капської провінції, далі через Оранжеву республіку й нарешті дорогами Наталю. Часом мене підвозили попутні машини. Часом дорогою їхали тільки білі. Кілька разів мені довелося ночувати просто неба. Та здебільшого я знаходив притулок і вечеру в домах темношкірого люду. Часто мені давали ще трохи їжі з собою — підживитися в дальшому переході — і майже ніколи не правили за те грошей. На одній придорожній бурській фермі привітна бабуся-господиня влаштувала мені в своїй кухні справжній бенкет, а її син, фермер з університетською освітою, завів зі мною дискусію про політику та расові проблеми.

В іншому місці, куди я потрапив, панував затаений неспокій. Породило його потворне страховище «крово-зміщення». Кольоровий юнак і біла дівчина покохали одне одного. Їх вистежили й викрили. І тепер, як розповіли мені мої кольорові господарі, білі примушували дівчину сказати, що той хлопець згвалтував її. Хто знає, чи надовго їй стане сили опиратися. Що з хлопцем? Десь переховується... Я відчував, що вони знають, де він. Але я був чужинець, і вони не хотіли мені сказати.

Залишивши ту немирну долину, я помандрував далі на північ мальовничими зеленими низинами Наталю. Тут, де я мав сподіватися на гостинність уже не кольорового люду, а уроджених африканців, моє мізерне знання зулуської мови стало мені у великій пригоді.

Я спинявся в селах, де життя начебто нітрохи не змінилося відтоді, як у ці краї прийшли білі. Траплялись по дорозі й інші села, звідки всі чоловіки пішли до міст і де позалишалися самі жінки, діти й старі діди. Часом я приходив до села, коли там було свято: люди пили вино, жваво розмовляли й голосно сміялися. Та завжди вони гостинно вітали чужинця й ділилися з ним усім, що мали. Лише поодинокі найзаможніші господарі,— як кольорові, так і африканці,— інколи не пускали мене на поріг.

І от одного спекотного дня у червні 1939 року я нарешті прийшов у Дурбан.

2

Я знайшов собі невеличку кімнату в домі одної індійської родини. Заплативши десять шилінгів за тиждень наперед, я zostався з кількома мідяками в кишені. Але я дійшов. Подорож забрала в мене майже три місяці, але я дійшов.

У моїй валізі ще залишилося трохи хліба. Він геть зачерствів, але його можна було розмочити в молоці. Я перейшов вулицю і купив пляшку молока. Господиня-індуска позичила мені кухоль. Я вмочав хліб у молоко і їв. Потім ліг спати й проспав решту того дня, цілу ніч і весь наступний день. Прокинувся аж другого вечора. Підвечеряв рештками хліба з кислим молоком і пішов поглянути на Дурбан.

Коли Кейптаун являє собою переважно місто кольорових, то Дурбан — переважно індійське місто. Там — «кольорові» квартали: Шостий район, Капське пустище; тут — індійські квартали, такі самі брудні та вбогі. Справді-бо, в провінції Наталь живе понад чверть мільйона індійців — нащадків тих людей, що їх вивезено з Індії як вербовану робочу силу на ранньому етапі історії країни. Їх привезли працювати на цукрових плантаціях за тієї доби, коли африканці ще не були так підкорені владі білих, як тепер. І з часом індійці стали такою ж невід'ємною частиною місцевого населення, як африканці, кольорові й білі. Разом з усіма іншими вони обробляли своїми руками й зрошували своїм потом цю прекрасну чорну землю,

Я нікого не знав у Дурбані, але індійці теж мали свій національний рух, і я був знайомий з діяльністю його молодих представників; отож і пішов просто до їхнього центру — Ліберальної просвітницької групи. Вона підтримувала зв'язки з Об'єднаним фронтом у Капській провінції.

Мене зустріли як свого. Невдовзі я став таким же активним учасником їхньої діяльності, яким був раніш у капському Об'єднаному фронті. Ліберальна просвітницька група видавала щомісячний бюлетень, який друкували на ротаторі, і дуже скоро я з головою поринув у редакційні справи. За цю роботу організація допомагала мені платити за житло.

Та не забув я і своєї головної мети, задля якої так прагнув у Дурбан. Я часто ходив у порт і зав'язав там широкі знайомства. Так минули червень і липень. Збори Ліберальної просвітницької групи привернули увагу поліції. Якось на початку серпня мене викликали до поліційної дільниці. Білий сержант, що не раз був присутній на наших зборах, почав допитувати мене.

— Слухайте, Абрагамсе, ви ж не дурний. Не розумію, навіщо вам водитися з отими жовтими. Жоден тутешній кольоровий з ними не знається.

— Вони такі самі південноафриканці, як і ми з вами, сержанте.

— Не говоріть дурниць, Абрагамсе. Чи ви бачили, щоб хтось із кольорових роз'їжджав у розкішних лімузінах, як ото вони?

— Я бачив серед них і чимало бідняків. А щодо машин, то в Кейптауні їх має не менше кольорових. Одначе чого вам од мене треба?

— Ви розумний хлопець, Абрагамсе. Ми могли б допомогти вам добре влаштуватися.

— Що вас цікавить?

— Хто стоїть за цим усім?

— За чим?

— За отими зборами, за отим вашим бюлетенем. Ви ж там усі ще зелені хлопчиська й самі б до такого не додумались. Хто за цим стоїть?

— Ми робимо все самі.

— Неправда! Є якісь розумні білі комуністи, що пишуть вам статті. Хто такий «Джим Фіш»?

Навіть якщо мені загрозувала тюрма, я не міг стримати сміху.

— Ну?

— Я, сержанте. Це я написав оту статтю про перепустки.

— Хто вам про це розказав? Ви самі ніколи їх не мали.

— Я народився в цій країні, сержанте. І добре знаю все, що тут діється.

— Не розумію я вас, Абрагамсе. Подумайте лишень — держава дала вам освіту, і ви могли б обернути її собі на користь. Та натомість ви зв'язалися з отими іноземними комуністами. Що з вами таке?

— Я не бачу тут нічого поганого.

— Ви виступаєте проти своєї рідної країни. Скажіть, ви комуніст?

— Так сталося, що ні. Але я вважаю, що вам нема діла до того, чи я комуніст, чи ні. Ваше діло — пильнувати, щоб я не порушив закону, а не перевіряти мої думки.

— Даю вам останню нагоду, Абрагамсе. Навіщо ви написали оту статтю про перепустки? Хто вас до цього спонукав?

— Я написав її тому, що все це правда. Ніхто не може вказувати мені, що писати, — ні ви, ні комуністи.

— Як по-вашому, куди все це вас заведе?

— А ви знаєте, що означає слово «воля», сержанте?

— Я намагався говорити з вами по-хорошому. Я застеріг вас. Ви мали нагоду схаменутися. Можете йти.

У вересні того року в світі спалахнула війна. Уряд і країна опинилися перед лицем кризи. Міністр оборони Піроу щойно повернувся з Німеччини, де був почесним гостем Гітлера. Сметс і Герцог розійшлися в поглядах. Прем'єр-міністр стояв за нейтралітет і не приховував своїх симпатій до Гітлера. Його заступник проповідував війну на боці Британії та Франції. Незгода між керівниками уряду розколола біле населення країни на два табори.

Одного дня, в розпалі тієї кризи, я почув, що в порту стоїть судно, на яке набирають команду. Я помчав у порт. В конторі пароплавства була черга. Я став за якимось кольоровим велетнем.

Службовець позирнув на чолов'ягу, що стояв переді мною, і дав йому підписати умови. Тепер була моя черга. Службовець окинув мене поглядом і чмихнув.

— А вам що робити на судні?

Тоді перейшов до наступного в черзі. Кольоровий велетень нахилився до мене й прошепотів:

— Гроші є?

— Два фунти,— так само пошепки відказав я,

— Мало.

— А скільки треба?

— П'ять.

— І ви влаштуєте мене?

— Атож.

— Решту віддам завтра вранці.

— Гаразд. Давай свої два фунти. Тільки гляди мені: як не віддаси решти — в'язи скручу.

— Не бійтеся, віддам.

— А я й не боюся. Твої в'язи — ти й бійся.

Мені це не дуже сподобалось. Той здоровило справді легко міг скрутити мені в'язи. Я віддав йому два фунти. Службовець посувався далі вповдовж черги. Здоровило звернувся до нього:

— Невже ви не хочете взяти мого товариша, сер? Він найліпший кочегар з усіх, з якими я плавав. Трохи охляв без діла, та все одно моряк дай боже. Не дивіться на його зріст, сер. Ви ж знаєте, які вони двожилльні, ці бушмени¹.

Я як міг випнув груди й затримав у легенях повітря, аж у вухах застугоніло.

— Ну гаразд,— із сумнівом у голосі сказав службовець.— Підпишіться отут і йдіть до поліції по дозвіл на виїзд.

Я підписав умови й глибоко зітхнув. Таки настав цей день. То був поворотний момент. О боже, настав цей день!

Ми вийшли з контори. Мій здоровило попередив:

— Завтра віддаси три фунти, а ні — то покладайся на бога!

Я квапливо рушив до поліції, думаючи собі: «З такою доброчесною командою мені тільки на бога й покладатися».

У поліційній дільниці я виклав свою справу.

— Прізвище? — не зводячи очей, запитав полісмен.

— Пітер Абрагамс.

Він перестав писати, підвів голову й пильно подивився на мене. Серце мое забилося дужче, руки затремтіли.

¹ Стародавнє корінне населення Південної Африки.

Полісмен зняв телефонну трубку й подзвонив сержантові з політичного відділу. Тоді знов обернувся до мене.

— Де кабінет сержанта, знаєте?

— Так.

— Він хоче вас бачити.

Я вийшов у коридор і довго стояв, прихилившись до стіни. Нарешті трохи опанував себе й переступив поріг кабінету сержанта.

— Ви наймаєтесь на судно, Абрагамсе? Як це розуміти?

— Хочеться якоїсь переміни, сержанте.

— Але чому на судно?

— Сам не знаю. Просто вирішив, що мені корисно буде змінити обстановку, та й на прожиток собі зароблю.

— Дивний ви тип. Хотів би я знати, що там за думки у вашій темношкірій голові.

Я визнав за краще промовчати. Сержант сказав:

— Так чи так, а я цього вирішити не можу. Почекайте тут, поки я зайду до начальника.

Я довго сидів сам у кабінеті. Нарешті він повернувся.

— Ми відпускаємо вас, Абрагамсе. Мій начальник вважає, що позбутись хоч одного такого, як ви,— і то добре. Ось, віднесіть цю записку урядовцеві, в якого ви були, і він видасть вам дозвіл. Попутного вітру, Абрагамсе.

— Дякую, сержанте!

Я одержав дозвіл і вийшов з поліційної дільниці, почувуючи себе геть знесиленим. Тоді сів на лаву в дворі й довго сидів нерухомо. Здійснилося! Нарешті я вільний, вільний їхати куди хочу. І там, у порту, мене чекає пароплав. Я вільний!

3

Коли я роздобув останні кілька шилінгів до тих трьох фунтів, був уже пізній вечір. Тепер моїм в'язам ніщо не загрожувало. За цілий день я так набігався й стомився, що вже не počував голоду й не міг би навіть примусити себе щось з'їсти. Я пішов до приміщення просвітницької групи.

Там було замкнено. Це означало, що ночувати мені нема де. Від кімнати, яку я паймав, давно вже довелося

відмовитись. На вулиці я зустрів одного знайомого африканця й сказав, що мені треба десь переночувати.

— Та ви що, друже, з неба впали? На те є нічліжні будинки. Платите чотири пенси — і маєте ліжко. Ходім зі мною.

Він повів мене до нічліжного будинку. Здавалося, ми потрапили в тюрму. Будинок стояв за високими мурами; вхід до нього охороняв полісмен. Мій знайомий заплатив біля конторки вісім пенсів і одержав два голубих квитки. Вони давали нам право зайняти на ніч два ліжка. Старий чорношкірий служник повів нас крізь лабіринти кімнат, що сполучалися між собою. Всі вони були вщерть заставлені рядами ліжок. Мабуть, їх вистачило б на добру тисячу чоловік. Багато нічліжників уже позаймали свої місця. Одні лежали на ліжках, інші сиділи й гомоніли з сусідами. Дехто орудував голкою, латаючи одяг. Подекуди хтось слинив олівця й зосереджено хмурив чоло — певно, намагавсь описати це місце в листі до родичів, яких залишив удома. У кімнатах стояв важкий, нудотний дух багатьох людських тіл, скупчених на невеликому просторі.

Тут знаходили притулок селяни, яких погнала до міста надія заробити грошей на сплату податків; тут кінчали свій шлях юнаки, що прийшли до міста, зваблені дивовижами світу білих; тут, на цих ліжках, зазнало краху чимало мрій чорного люду. Ці кімнати були домівкою для рикш і для людей, що перебивалися випадковими заробітками. Людина поступово приживалася тут, і цей будинок заступав для неї рідне село з його племінними звичаями. Тут минали довгі тижні, місяці й роки її життя.

Нарешті ми спинилися в кімнаті, де мали перебути ніч. Старий показав нам наші ліжка й пішов собі. Мій знайомий був освічений, молодий учитель, і я відчував, як йому соромно за те, що він привів мене в таке місце. Отож я сказав:

— Та тут просто рай, як порівняти з тими ночами, що я провів край дороги.

Але я помилився. Тільки-но я ліг на ліжко, як воно враз ожило піді мною. Незліченні паразити безстрашно й зухвало накинулись на мене, і я був перед ними зовсім безпорадний. Я відгорнув укривала й подивився на постіль. Ця нечисть наступала цілими полчищами: полчища вошей, полчища блощиць.

Неподалік від мене надсадно кашляв якийсь старий рикша — здавалось, йому роздирало легені. Виснажене обличчя, що лисніло від поту, й кривава піна на губах красномовніше від слів розповідали його історію. Жити йому лишилося зовсім мало. Не сьогодні, то завтра чи, може, післязавтра...

Ні, в цьому ліжку мені не заснути. Тенер я знав напевне, що не засну. Хоч як я стомився, проте спати цієї ночі просто не міг. Адже то була остання ніч.

Я встав і підійшов до ліжка свого знайомого.

— Паразити? — спитав він.

— Та ні, просто не можу заснути. Вранці я від'їжджаю.

— Назад на північ?

— Ні. Пароплавом. Зовсім їду звідси, до Англії. А зараз піду на берег.

— Прощайте, друже. Не забувайте нас.

— Не забуду.

Я вийшов з нічліжного будинку й безлюдними вулицями, під лагідним промінням місяця, рушив до моря.

Низько над морем висів великий жовтий місяць. Хоч море було спокійне, та все ж немовби спиналось йому назустріч. Я роздягнувся і зайшов у прохолодну воду. Потім поволі побрів від берега. Ось уже вода сягнула мені грудей, потім пахов, плечей, шиї... Нарешті я відштовхнувся від дна й поплив уперед. Тоді озирнувся. Берег уже ледь виднів у далечині. Я поплив далі. Скоро в мене заболіли руки, і я вже насилу ними ворушив. Назад! Мерщій назад! Я відчайдушно заборсався у воді. Мене змагала страшенна втома. Спокійно, Пітере, спокійно... На мить я поринув під воду. Не втрачай голови, не борсайся. Спокійно, спокійно...

Нарешті мої ноги торкнулися дна. Мене охопила нестримна радість. Я рачки виповз на берег і знесилено впав на пісок. Потім перевернувся горілиць і втупив очі в зоряне небо. Зорі були напрочуд ясні й дуже далекі.

Не спускаючи очей з тих ясних зір, я відновлював у пам'яті минуле й дошукувався сенсу життя — саме того життя, яким прожив у цій країні майже двадцять один рік.

Над усім моїм дотеперішнім життям тяжіли три слова, часто невидимі, але від того не менш реальні:

ТІЛЬКИ ДЛЯ БІЛИХ!

Через ці слова я народився у брудних, злиденних нетрях і провів там майже все своє дитинство й юність; через них ціле покоління людей — та й не одне покоління — народилося, виросло й померло в таких самих брудних, злиденних нетрях. На моєму тілі назавжди лишилися сліди рахіту, але я був не виняток, а один із багатьох таких. Мені довелося піти працювати раніше, ніж я потрапив до школи. А багато таких, як я, взагалі не вчилися. Обов'язкове безплатне навчання було *тільки для білих*. Та й усе найкраще, найпривабливіше в житті було *тільки для білих*. Увесь сьогоденний світ належав їм, *білим, європейцям*.

Коли мені траплялось стикатися з ними, ці люди давали зрозуміти, що вони необмежені володарі, що й земля, й усі її багатства по праву належать їм. Вони говорили мовою сили, мовою господарів. І я скорився перед їхньою владою дужого. Але покора — оманлива річ. Сьогодні людина може скоритися, щоб завтра вчинити опір. Отак скорився і я. А що я не мав змоги виказувати свої правдиві почуття й висловлювати свої потаємні думки, то моя покора обернулася гіркотою і гнівом. Але ж є ще близько десяти мільйонів інших людей, що скорилися з таким самим гнівом і гіркотою. Настане день, коли білим доведеться зважити на цих людей. Настане день, коли їхнім синам і дочкам доведеться стати перед лицем цього обуреного, доведеного до відчаю люду. Не вічно ж двом мільйонам білих панувати над десятьма мільйонами темношкірих. Можливо, настане день, коли й вони будуть змушені скоритися перед такою самою владою дужого, яку виявляли у стосунках з нами...

Для мене особисто життя в Південній Африці скінчилося. Мені пощастило: серед білих, яких я там знав, були й такі, знайомство з якими спростувало прямолінійний погляд: «усі чорні хороші, всі білі погані». І все ж настав час, коли навіть дружнє ставлення моїх білих знайомих почало здаватись мені підозрілим. Отож переді мною постав вибір: або виїхати з цієї країни, або назавжди занепасти себе. Мені потрібні були не знайомства, не дружнє ставлення — я прагнув змушніння. І ця потреба ставала дедалі нагальніша.

Я відчував, що сенс життя треба шукати поза межами расової приналежності та кольору шкіри. А коли так,

то в Південній Африці мені його не знайти. До того ж мене поривала потреба писати, славити волю, а для цього я мав сам бути вільний...

Коли небо на сході осяяли перші промені вранішнього сонця, я встав і одягнувся. Довга ніч минула. Настала година від'їзду. Я засунув руку в кишеню. Заповітні три фунти були на місці.

Швидкою ходою я рушив до порту. Зі мною були всі мої мрії.

ЗАГИБЕЛЬ
МАЙКЛА УДОМО *РОМАН*

Кілька секунд вони пильно дивились одне на одного, потім незнайомиць знову перевів погляд на свого супутника, гладкого присадкуватого англійця, обличчя якого було їй неначе знайоме. Товстун серйозно говорив про щось чоловікові з настороженими очима. Той слухав його не уважно, проте раз у раз згідливо кивав головою. Час від часу він мигцем позирав на Лойс, немовби хотів персвідчитись, що вона ще не пішла.

«Що ж, почекаємо,— сказала собі Лойс.— І побачимо...» Замовила ще одну чарку й стала чекати, на якийсь час забувши і про Джона, і про свою самотність. Вона пильно стежила за незнайомцем, очі якого в думці називала настороженими, хоч і розуміла, що це слово не зовсім відповідає прихованому в них ледь стримуваному неспокою, який вона скоріш відчувала, ніж бачила.

Нарешті товстун замовк і підвівся. Той, другий, заперчливо похитав головою, і губи його заворушилися; певне, казав: «Ні, я ще посиджу трохи». Товстун рушив до дверей.

Незнайомиць поглянув на Лойс і одразу ж відвів очі. Він якось знітився і скидався тепер на безпорадного хлопчиська, що раптом опинився в чужому й ворожому світі. Лойс зітхнула, підвелася з місця. Мабуть, він уперше лишився сам у барі, і навряд чи йому стане сміливості підійти до неї. Вона обминула людей, що купчилися біля стойки, і зупинилася поруч з ним. Відчувала, що дехто з відвідувачів стежить за нею, а надто отой гурт за столиком біля каміна. У цих йолопів самі тільки непристойності на думці! Вона рвучко обернулася і зміряла їх зневажливим поглядом. Авжеж, тепер вони удають, ніби й не помічають її. От йолопи!.. Лойс зловтішно посміхнулася, а тоді знову подивилася на незнайомця.

— Добрий вечір!

— Добрий вечір,— озвався він.

У нього був приймний низький голос, густий і соковитий, як у всіх представників його раси. Обличчя світилось особливою красою — суворою і натхненною. Зріст — близько шести футів, визначила Лойс, і постать атлета. Мабуть, у своєму національному вбранні він мав би просто-таки божественний вигляд. Натомість на ньому був європейський костюм, з якого він давно виріс і який робив його трохи присадкуватим. Біля рота не

було зморщок, що залягають від частого сміху, а кутики уст уперто загиналися вниз.

— Мене звуть Лойс Барлоу,— сказала вона і, побачивши по очах незнайомця, що він зрозумів її по-своєму, поспіхом додала: — Ви помиляєтесь. Це зовсім не спроба підчепити мужчину. Я прийшла сюди не в пошуках здобичі.

Його губи торкнула збентежена усмішка людини, яку застукали зненацька:

— Я цього не думав...

«А що далі?» — спитала себе Лойс.

— Я сказала, мене звуть Лойс Барлоу.

— Пробачте... Майкл Удомо.

— Ви тут уперше...— То було не запитання, а ствердження.

— Звідки ви знаєте?

— О, я мала на увазі зовсім не цей бар, хоч і сюди, ви, мабуть, потрапили вперше. Я хотіла сказати — в Хемпстеді... Я знаю тут майже всіх африканців, а от вас іще ніколи не бачила.

— Я щойно приїхав.

— З Африки?

— Ні, з Франції. А перед тим — з Канади.

— А звідки ви родом?

— З Панафрики... Вас цікавить Африка?

— Головним чином люди і сонце. Один ваш земляк — мій добрий приятель. Том Ленвуд — може, знаєте?..

— Ленвуд?! Містер Томас Ленвуд? — Він забув про свою стриманість і схвильовано схопив Лойс за руку. — Ви сказали Томас Ленвуд? — перепитав іще раз.

— Так, я сказала Томас Ленвуд,— спокійно мовила вона.

Удомо відсмикнув руку.

— Пробачте... Скажіть, будь ласка, коли я можу з ним зустрітися? Мені конче потрібно його побачити!

Лойс засміялася. От тепер він виліз із своєї схованки. Вираз настороженої замкнутості, що був досі в його очах, зник. Та першого ж її погляду було досить, щоб він знов повернувся.

— Коли хочете,— відказала вона.

— Сьогодні? Зараз?

— Ого, який нетерплячий!

— Ви не розумієте...

— Не гнівайтесь. Давайте спочатку вип'ємо, а потім підемо й пошукаємо Тома.

— Я, власне кажучи, не п'ю. Я прийшов сюди тільки тому, що...

— Не заперечуйте, якщо я вип'ю ще одну?

— Ні...— На його обличчі знову майнула соромлива хлопчача усмішка.— Тільки... на жаль, я не маю чим заплатити. В мене немає грошей.

— У мене є. Випийте зі мною, якщо ви не проти того, щоб платила жінка.

— Та ні. Але я справді не п'ю.

— Зовсім?

— Хіба що іноді трохи вип'ю, коли вже без цього не обійтись.

— Як, наприклад, з отим вашим товстим приятелем?

— Еге ж. Але то не приятель. Він викладає в університеті. Мій професор у Франції казав, що він може мені допомогти, і дав листа до нього.

Лойс зустрілася поглядом з дівчиною за стойкою і знаком замовила собі ще одну чарку.

— Ну, а він що?

— Пробачте, ви щось сказали?

Ця розмова його видимо не цікавила. Він думав тільки про Ленвуда.

— Він допоміг вам?

— А... так. Допоміг знайти кімнату.

Розплатившись і повільно попиваючи з чарки, Лойс весь час відчувала, з яким нетерпінням чекає Удомо. Незвичайний він, цей Майкл Удомо, незвичайний і потайний. Але як він запалився на згадку про Ленвуда! Дивна людина...

Удомо спостерігав, як вона неквапливо п'є свій коктейль. Тоді, спершу, він затримав на ній погляд лише тому, що вона була сама; до того ж йому надокучило патякання співрозмовника... Не молода, але не погана з виду. Йй, певне, вже далеко за тридцять, а може, навіть і за сорок. У цих англійок вік визначити важко... Можливо, він дивився на неї з надією... Ну то й що! Але в нього й на думці не було нічого такого. Цих людей треба як слід узнати, перше ніж дозволити собі щонебудь. Ніколи ж бо не знаєш, хто тобі справді друг, а хто ворог... О боже, Ленвуд! Сьогодні він його побачить. Ленвуд! Найвидатніший публіцист і борець, якого

дала Панафрика. Майже десять років минуло відтоді, як Ленвуд написав йому листа. «Щоб стати вільними, ми повинні збиратися на силі для майбутньої боротьби. Наша молодь повинна повсякденно готуватись до бою. Всю свою енергію, всі здібності вона має присвятити боротьбі, що принесе визволення рідній країні і свободу всьому нашому континентові. Немає в світі благороднішої мети». Така була провідна думка того листа, якого написав йому Ленвуд майже десять років тому. А тепер оця Лойс Барлоу допоможе їм зустрітись. То був знак долі, то був знаменний знак...

— Усе ще думаете про Тома? — спитала Лойс.

— Про Ленвуда?.. Так. Ви його давно знаєте?

— П'ятнадцять років. Я познайомилася з ним, коли мені минув двадцять перший. Таким чином ви можете дізнатися, скільки мені тепер.

— Це чималий час. І ви з ним...

— Ні, Майкле Удомо, ми просто друзі.

— Це велика людина. Він дуже старий?

— Та що ви!.. Відколи я його знаю, він анітрохи не змінився. Хоча тепер йому вже, мабуть, десь за п'ятдесят... Ну, ходімо.

— Я дуже радий, що зустрів вас,— сказав Удомо.

— Через те, що дістали змогу познайомитися з Томом?

— Так.

— Ви уявляєте його собі справжнім героєм?

— Він великий патріот.

Лойс раптом розсердилась:

— Завжди ви, чоловіки, із своїм патріотизмом!..

— Ви не розумієте...— тихо мовив він з ледь помітною поблажливою усмішкою.

— Звичайно, не розумію. Де вже мені! Адже я обмежена й відсталала жінка... Ну, ходімо.

Відвернувшись від нього, Лойс рушила до виходу. Не бачила його, але відчувала, що він іде слідом за нею... Все-таки по-дурному вона розсердилась на нього. Видно, це вже старість підкрадається. Стережися, голубонько!.. Вона почекала його біля дверей і лагідно всміхнулася, ніби вибачаючись за свій гнів.

Коли вони вийшли надвір, в лице їм війнуло холодне нічне повітря. Небо було безхмарне, світив молодий місяць. Зірки випромінювали холодне сяйво. Над землею шугав пронизливий вітер. Лойс і Удомо підняли коміри

на пальтах і понахиляли голови, рятуючись від його різких подувів. Вітер тоненько свистів у вухах.

— Сюди,— сказала Лойс.

Вони перетнули широкий проспект, пройшли трохи вперед, потім завернули у вузьку вуличку, що круто піднімалася вгору. Холодний вітер тут дощуляв іще дужче.

— О боже, яка холоднеча! — через силу вимовив Удомо.

— Нічого, скоро вже прийдемо,— заспокоїла Лойс, почувши розпач у його голосі.— Тепер уже недалеко.

Далі вони здиралися на гору мовчки, нахиливши голови й усім тілом переборюючи шалений вітер, що свистів довкола. Нарешті дісталися вершини й завернули ліворуч, на широку алею, що вела до великого будинку. Лойс попрямувала до бічних дверей, і вони увійшли в дім. Тепер, коли холод лишився надворі, Удомо зітхнув з полегкістю.

Лойс увімкнула світло в коридорі й тільки тут помітила, яке блаженське на ньому пальтечко. В очах у нього були сльози, губи побагровіли, а темне обличчя стало попелясто-сірим. Він засунув руку в кишеню, шукаючи хусточку. Лойс квапливо відвернулась і пройшла до вітальні.

— Ідіть сюди, тут тепліше,— поклікала вона.

Увійшовши в кімнату, Удомо одразу ж попрямував до газового каміна. Лойс стояла до нього спиною і наливала коньяк у дві маленькі чарочки.

— Гарно тут у вас,— мовив Удомо уже своїм звичайним голосом.

Він почав розтирати руки, і вони зарипіли, мов кукурудзяні качани. «Тепер я можу подивитись на нього»,— подумала Лойс. Вона поволі обернулась, ніби для цього їй довелося зробити зусилля над собою. Тепер його обличчя було не таке перекошене і сіре. Але губи все ще лишалися багряно-червоні. Очі він уже встиг витерти. Лойс намагалась не зважати на те, як риплять його руки. Він майже ліг на камін. Лойс підійшла і подала чарку з коньяком.

— Ні, дякую.

— Випийте,— твердо сказала вона.

Удомо поглянув на неї і всміхнувся. Цього разу сміялись і його очі. Здавалося, ніби промінь сонця влав його

му на обличчя. Він узяв у неї з рук чарку, одним духом випив і, здригнувшись, скривився.

А Лойс, дивлячись на нього, думала, чи помітно буде, як світлішатиме багрянець на його губах, чи він зникне одразу.

— Вам слід частіш усміхатися,— мовила вона.— Я маю на увазі — усміхатися по-справжньому, а не самими губами.

Так, тепер вона виразно бачила, як поступово бліднув багрянець на його губах, розпливався, наче хмарка диму від сигарети.

— Он як? — зацікавився він.

— Атож.

Лойс вийняла пачку сигарет і запропонувала йому.

— Я не курю.

— Не п'єте, не курите... Що ж ви любите?..

Ледь вимовивши ці слова, вона збагнула свою помилку. Його очі нараз стали зухвалі, немовби він у думці роздягав її.

— Я маю свої уподобання,— глухо відказав він.

— Такі, як патріотизм і Том Ленвуд?

— Чи не могли б ви його зараз викликати, я вас дуже прошу.

— Гаразд. Ви обідали?

— Ні, але це не має значення.

Лойс залишила його біля каміна і вийшла, спочатку в кухню, де поставила на вогонь печеню, потім у спальню, де був телефон.

Удомо, зігрівшись, устав і почав походжати по вітальні. То була велика кімната з високими вікнами, що виходили в сад за будинком. Уздовж однієї стіни тягнулися книжкові полиці заввишки з людський зріст. Удомо брав одну книжку за другою, швидко проглядав їх і знову ставив на місце, водночас дослухаючись, чи не йде господиня. Але скрізь було тихо.

«Певне, чималенька квартира,— подумав він.— Хоча б Ленвуд не примусив чекати себе надто довго...»

Удомо підійшов до невеличкого письмового столика, на якому лежали розпечатані листи. Почав був читати верхнього листа, потім рвучко відступив убік... Дуже затишна кімната. Усе тут коштувало, мабуть, немало грошей — і оці глибокі крісла, й важкі завіси на вікнах, і різьблений торшер червоного дерева в кутку. Видно, вона багата, ця жінка... Її запитання про обід виклика-

ло в Удомо відчуття голоду. І надало ж їй про це згадати! Голод ніколи не дошкуляв йому, поки він не думав про їжу. Але куди ж це вона поділась?..

У кімнаті стало жарко. Удомо зняв пальто і кинув його на крісло. Потім попустив пояс на штанах і зсунув їх трохи вниз. Вони стали на нього зовсім тісні; піджак також був вузький у плечах і різав під пахвами. Треба буде подумати про одяг. Його найкращий костюм уже стає замалий...

Удомо почув, як розчинилися двері, і обернувся. Лойс Барлоу штовхала перед себе столик на коліщатах. Вона вже також скинула пальто. У неї була гарна фігура і повні груди. Без пальта вона здавалася молодшою.

— Він прийде?

— Сьогодні не може,— сказала Лойс.

Вона помітила, як Удомо враз змінився: очі його згасли і стали байдужі, обличчя перетворилося на темну маску.

— Зрозуміло,— мовив він і потягся по своє пальто.

— Я застала його саме тоді, коли він виходив з дому,— швидко заговорила Лойс.— Він поспішав на мітинг. Це дуже важливий мітинг, сказав він. Відкласти його вже не можна, бо люди зібрались. А він сьогодні головний промовець.— «Навіщо я брешу? — подумала вона.— Чому б не сказати йому, що Том просто не хоче виходити з дому в такий холод?»— Він доручив мені попрохати вас, якщо ви зможете, зустрітися з ним завтра по обіді тут, у мене. А якщо завтра не зможете, він згоден на будь-який інший день, який ви призначите самі. Він би й сам поговорив з вами по телефону, коли б не спізнювався на мітинг.

Удомо трохи полагіднішав.

— Так, я розумію... Сподіваюся, мітинг мине успішно. О котрій годині завтра?

— Я повертаюсь із школи близько четвертої. Він буде тут о четвертій... Сідайте, я розігріла трохи попоїсти.

Удомо опустився в крісло. Лойс сіла навпроти. Взялися до вечері. Коли закінчили їсти, він сказав:

— Я й справді був голодний.

— Я знаю,— озвалася вона.

Якийсь час обоє мовчки стежили за рівним полум'ям газу в каміні.

Лойс Барлоу раптом відчула втому. Цей Майкл Удомо весь час тримав її в нервовій напрузі. Вона підвелася.

— Пробачте, але я страшенно стомилася. А завтра в мене цілий день уроки.

— Так, мені вже час йти.— Він устав і надягнув пальто.— Завтра о четвертій я буду у вас. Дякую за вечерю.

Вона провела його в передпокій і відчинила двері. Потім, немовби раптом про щось згадавши, знов зачинила їх і швидко пішла в спальню. Повернулася з добрим теплим пальтом у руках.

— Надягніть... Те, що на вас, зовсім не гріє.

— Але ж це ваше...— мовив він.

— Ні. Це чоловіче,— різко заперечила Лойс.

Розправивши пальто, вона подала його Удомо. Той напнув його просто на своє.

— Дуже вам вдячний,— сказав він.

Вона розчинила перед ним двері.

— На добраніч.

Удомо глянув їй в очі і вийшов у холодну темряву. Тепер негода була йому не така страшна.

2

Коли прийшов Удомо, Лойс Барлоу заварювала чай.

— Том скоро буде,— мовила вона.— Він подзвонив і сказав, що приведе з собою Девіда Мхенді та Річарда Едебхоя.

Лойс провела його до вітальні. Стоячи навколішках на подушці перед каміном, якась молода жінка сушила своє довге золотаве волосся. Воно сягало їй майже до пояса.

— Це Джо Ферз,— сказала Лойс.— Ми разом наймаємо квартиру.

Молода жінка відкинула назад своє буйне волосся і рвучко підвелася. На ній був ясно-голубий светр, який щільно облягав груди, і червоні вельветові штани. Її зелені очі були трохи розкосі, а кутики уст загиналися вгору.

«Гарна»,— подумав Удомо, потискаючи її тендітну руку. Злива золотавого волосся схвилювала його,

— Волосся — це її гордість,— зауважила Лойс.

Хтось подзвонив біля дверей.

— Я сама йому відчиню,— сказала Джо Ферз і, наче кішка, вислизнула з кімнати.

— О, я бачу, Джо справила враження,— мовила Лойс.

Удомо нічого не відповів. Він чекав Ленвуда і неначе скам'янів від напруження. Колись, дуже давно, він бачив портрет Ленвуда. То було прекрасне суворе обличчя, обличчя проводиря.

Від тієї миті, як Ленвуд увійшов до кімнати, Удомо бачив тільки його. Ленвуд був високий на зріст, кремезний і почав уже гладшати в талії. Обличчя його здавалося надто дрібним для такої великої постаті. Воно було тонке, з гострим підборіддям, майже чорне, з легеньким бронзовим полиском; ніс і губи — різко окреслені красивими, благородними лініями. Він носив окуляри в товстій оправі, які надавали йому інтелігентного вигляду. Одяг його був по-англійському бездоганний: манжети сорочки виглядали з рукавів піджака рівно на стільки, на скільки належало, краватка дібрана в тон сорочки, а те й друге — в тон костюма вишуканого крою. Рухався він невимушено і впевнено, мов справжній респектабельний завсідник якогось аристократичного клубу у Вест-Енді.

Людина, образ якої беріг у пам'яті Удомо, була молодша, стрункіша, без окулярів і не так елегантно вдягнена. І все-таки це був Ленвуд.

Обличчя Ленвуда розпливлося в широкій усмішці. Він міцно потиснув руку Удомо.

— Вітаю вас! Шкода, що я не міг зробити цього вчора.

— Я сказала йому, що ви були на мітингу,— поквалливо мовила Лойс.

— Так, так,— пробурмотів Ленвуд,— на мітингу...

— Я мріяв зустрітися з вами ще відтоді, як одержав вашого листа,— сказав Удомо.

— Листа?

— Ви написали мені близько десяти років тому. Пам'ятаєте?

— А... так, так...— Ленвуд швидко обернувся до людей, що прийшли разом з ним.— Познайомтеся з нашими товаришами.

— Ми приготуємо чай,— сказала Лойс і рушила до дверей.

Джо вийшла слідом за нею.

— Девід Мхенді, з Плюралії,— відрекомендував Ленвуд.

— Здрастуйте, друже,— мовив той.

Вони потисли один одному руки.

Удому здалося, що він уже десь чув ім'я Мхенді. Він намагався пригадати, де саме і коли, та голос Ленвуда перервав його думки.

— А це Едебхой, наш земляк.

Маленький і товстий, дуже чорний чоловік труснув руку Удому.

— Вітаю, земляче! — З його обличчя не сходила промениста усмішка. Він вистрілював слова, як кулеметні черги.— Чув про вас від одного з тих хлопців, що зуть себе французами. Він розповів мені про вашу спробу організувати студентський страйк.— Від сміху зморшки біля його очей позначилися ще глибше.— Ви, мовляв, не зрозуміли, що вони не пригнічені жителі колоній, а французькі громадяни, які користуються всіма правами справжніх французів. Ха-ха-ха!

Удому мляво усміхнувся.

— Ті хлопці добряче мене підвели.

— Французькі імперіалісти хитріші за британських,— сказав Ленвуд.— Вони надають цим хлопцям крісла в Національних зборах і віддають за них заміж своїх дочок... Сядьмо.

Ленвуд перший попрямував до канапи. Він розправив складки на штанах, потім витяг люльку і почав її набивати. Удому сів поруч нього з одного боку, Едебхой — з другого. Мхенді якусь мить вагався, а тоді вийшов з кімнати шукати жінок.

На губах Ленвуда грала ледь помітна усмішка. Він майже фізично відчував ентузіазм Удому, і це йому подобалося. Це була, сказати б, винагорода. Він присвятив своє життя боротьбі і добре знав про свою популярність в Африці, але його тішило знайомство з цим юнаком, що був неначе її живим свідченням. Інколи людину бере втома, часом з'являються сумніви, невпевненість. І тоді найкращою підтримкою є така зустріч.

— Розкажіть мені про себе,— попросив він.

Удому присунувся ближче і почав стиха розповідати. Ленвуд добре знав історію, яку він зараз слухав. То був

життєвий шлях, спільний для більшості студентів з колоніальних країн. У невеличкому африканському селищі місіонери вибрали найздібнішого хлопчика і взяли його навчати. З освітою прийшла свідомість: хлопчик скоро зрозумів, що світові, де він живе, бракує саме тих засад, яких його навчали місіонери. Тоді він повстав проти своїх учителів і пішов власним шляхом. Йому пощастило: він потрапив у Європу, а згодом і в Канаду й здобув вищу освіту. Звичайно, йому доводилось багато працювати й терпіти постійну скруту. Адже тільки щасливим одинакам, чії батьки мали гроші, або ж тим, до кого прихильно ставився колоніальний уряд, освіта давалася легко. Більшість здобувала її так само, як Удомо: самостійно заробляючи на життя і часто-густо майже голодуючи... Тільки що то за лист, якого він, Ленвуд, написав колись і який став джерелом натхнення для цього хлопця?

Ленвуд слухав, і в душі його здійснювалася гордість. Ще б пак, адже це так приємно — побачити наслідки своїх зусиль. Добре, що він зберігає копії всіх давніх листів. Десять років тому... Сьогодні ввечері він неодмінно розшукає вдома цього листа в своїх папках.

Удомо скінчив розповідь.

— То які ж у вас плани? — запитав Ленвуд.

— Здобути докторський диплом і повернутись додому. Адже ви знаєте, як наш народ шанує людину, що має звання доктора.

— Скільки часу це забере?

— Дисертація вже майже готова. Лишається тільки виконати необхідні формальності.

— Це добре. А поки ви тут, вам слід приєднатися до нашої групи.

— Саме тому я так хотів зустрітись з вами, — сказав Удомо.

— Я умовлюся з членами нашої групи, і ми зберемося у мене й про все поговоримо.

Поки жінки намазували хліб маслом і робили сендвічі, Мхенді неспокійно походжав по кухні. Надворі бурхав вітер. Він свистів навколо будинку, час від часу стрясаючи шибки кухонних вікон. Взявши ножа, Мхенді провів пальцем по лезу, потім кинув його назад на стіл і відійшов до вікна. Він засунув руки глибоко в кишені і втупив очі в клапоть неба, що виднів крізь вікно. Небо

було темне й важке, хмари немовби осіли під вагою снігу.

Лойс не зводила очей з Мхенді. Він був з ними вже хвилин із двадцять, але не вимовив іще ані слова. Джо випросталась і розтулила уста, наміряючись заговорити до нього, але Лойс заперечливо похитала головою.

— Віднеси-но це до кімнати, Джо.

Вона почекала, поки Джо вийде з кухні, а тоді підвелася й наблизилась до Мхенді.

— Що сталося, Девіде? Чи не змогла б я вам допомогти?

— Хіба що добре напоїти мене,— гірко відповів Мхенді.

Лойс чекала, що він погляне на неї, та він не зводив очей з клаптя неба за вікном. Вона помовчала ще трохи, а тоді сказала:

— Чай готовий. Ходімо краще до вітальні.

Лойс вийшла, штовхаючи поперед себе стілик на коліщатах. Мхенді залишився в кухні сам. Якийсь час він іще дивлявся в небо. І тут на очі йому раптом набігли сльози. Плечі його похилились. Він заплющив очі, але сльози текли і крізь стулені повіки. Тоді він рвучко, майже з люттю, випростався. Витяг з кишені хусточку, але, побачивши, яка вона брудна, витер обличчя рукавом.

Мхенді швидко пішов у ванну кімнату. Там він пустив воду в умивальнику, підставив обличчя під холодний струмінь, і в шкіру йому наче вп'ялися крижані голки. Потім витерся рушником і поглянув у дзеркало. Так, йому давно вже час підстригтися. Він торкнувся сивого волосся на скронях. «Коли так піде далі,— подумав він,— то через рік я буду зовсім сивий... якщо залишуся живий». Тоді подивився на свій вкритий масними плямами піджак, і в душі його ворухнулась огида. А втім, піджак принаймні приховував дірки на сорочці — і то добре. Він силкувався розправити й вирівняти свою зім'яту краватку, але та вперто закручувалася знову.

Розглядаючи в дзеркалі своє обличчя, Мхенді намагався пригадати, який вигляд був у нього п'ять років тому. Потім заплющив очі й відвернувся від дзеркала. Випроставшись, він неквапно рушив до вітальні.

— Девіде,— покликала Лойс.

Удомо звів очі, і в пам'яті його майнула згадка. Авжеж! Девід Мхенді! Той самий, що очолював невідале

повстання в Пльоралії п'ять років тому. Удомо був тоді в Канаді. Тепер він з особливою цікавістю придивлявся до Мхенді. Ніщо в ньому не говорило за те, що це — ватажок повстання. Звичайнісінька собі на вигляд людина. Невисокий на зріст, абияк одягнений. «Гірше навіть, ніж я,— подумав Удомо.— Вигляд у нього зовсім невеселий».

— Я налила вам віскі,— сказала Лойс.

Мхенді попрямував у куток між високими вікнами. Лойс подала йому склянку, наповнену наповнену віскі. Мхенді одним великим ковтком вихилив її і сів.

— Оце його єдине лихо,— невдоволено мовив Ленвуд.— Забагато п'є.

— Адже це він керував отим повстанням у Пльоралії? Я щойно про це згадав. У Канаді я читав про нього все, що писали в газетах. Подумати тільки, повстання мало не закінчилося перемогою!

— Воно б закінчилося саме так, якби він тоді послухався мене,— сказав Ленвуд.

— Може, ще хто хоче випити? — запитала Лойс.

— Я,— озвався Едебхой і підійшов до Джо.

— Але чому він тут? — спитав Удомо.

— Коли вороги чинили розправу над визвольною армією, йому пощастило вислизнути з оточення і потай утекти сюди.

Удомо пригадав величезні заголовки газет, що сповіщали про повстання в Пльоралії п'ять років тому. Народ Пльоралії тримався тоді цілий рік. Загинули тисячі людей. Він знов обернувся до Ленвуда.

— Чому ж його не вислано назад?

— Щоб це викликало судовий процес? Адже він міг би спричинитися до нового повстання. До того ж не забувайте, що знайшлося би чимало охочих зробити небезпечні запити в Раді націй. Ні, їм вигідніше тримати його тут, у засланні, поки він геть зіп'ється.

— О боже! Але ж ми повинні щось зробити! — вигукнув Удомо.

— Неодмінно зробимо. Розподіл сил у світі складається на нашу користь. Наші друзі й союзники стають дедалі могутніші. Час працює на нас... До речі, як ви влаштувалися? Чи маєте де жити?

Лойс і Мхенді розмовляли. Стежачи за ними, Удомо відповів:

— Я знайшов кімнату, але вона дуже дорога,

Він дивився в протилежний куток вітальні. Лойс сиділа навпроти Мхенді, присунувши низенький стільчик майже впритул до нього. Удомо бачив, як вона взяла Мхенді за руку. «Невже вона його коханка?» — подумав він.

Лойс спитала:

— Що сталося, Девіде? Розкажіть, може, вам полегшає.

Джо й Едебхой увімкнули радіо і, притишивши звук, лягли на килимі слухати музику. Ленвуд без упину говорив, Удомо слухав його і водночас стежив за Лойс і Мхенді. Ленвуд наводив йому приклади несправедливого ставлення імперіалістів до колоніальних народів.

Мхенді, перехиливши третю чарку, сказав:

— Я щойно одержав з дому звістку, що мою дружину вбито.

— О боже! — прошепотіла Лойс.

— Разом з іншими жінками вона стала жертвою так званого переселення. Вони вже давно намагаються зігнати наш народ з його споконвічних земель на неродючі ділянки, майже в пустелю. Мій дім стояв біля підніжжя пагорба. Земля там жирна, родюча — надто вже добра для чорношкірих виродків...

— Девіде!..

— Мої слова здаються вам надміру грубими, Лойс?.. Так от, вони ухвалили, що на цій землі по праву мають господарювати європейці, і наказали людям переселятися в так званий «район А». Я певен, що з часом таких районів у пустелі буде стільки, що на всі, мабуть, і літер не вистачить. Ну, наші люди, звісно, не схотіли переселятись. Жінки не хотіли залишати рідні домівки й землі, що належать їм з діда-прадіда. От вони й накинулись на білих, які приїхали наглядати за переселенням. Моя дружина підбурила інших жінок закидати їх камінням. Було вбито комісара-тубільця та його помічника...

— Який жах! — Лойс торкнулась руки Мхенді.

— Налийте мені ще, — попрохав він.

Лойс знову наповнила його склянку. Він жадібно вихилив віскі. Спостерігаючи все це з другого кінця кімнати, Удомо подумав: «Він таки справжній п'яниця, а вона йому в усьому потурає». Йому важко було повірити,

що оце і є той самий Мхенді, ватажок повстання в Плюралії.

— Скільки? — тихо спитала Лойс.

— Скільки розстріляно?

— Так.

— Одинадцять.

Лойс налила собі віскі й одним духом випила.

«І вона теж»,— подумав Удомо.

— Могло бути й більше,— сказав Мхенді.— Могли розстріляти і двадцять, і тридцять, і сто...

Лойс знову подала йому склянку. Очі Мхенді дедалі наливалися кров'ю. Але Лойс відчувала, що тепер йому не так тяжко.

«Вони скоро зовсім сп'яніють»,— думав Удомо, прислухаючись до Ленвудових слів.

Мхенді провів рукою по щоках.

— Мені треба поголитися,— байдуже мовив він.

— Розкажіть мені про неї,— попросила Лойс.

Мхенді зітхнув.

— Вона була неписьменна. Йї не можна було сидіти зі мною за столом — це вона так казала. Місце жінки — у кухні і в полі, вона повинна працювати на свого володаря. Тутешні люди вважають, що це ми, чоловіки, так хочемо. Але я цього не хотів. Я намагався вчити її. Та, мабуть, не досить наполегливо...

— Яка вона була з себе, Девіде? У вас є її фотокартка?

— Ні. Часом я дивився на неї і почував себе старим, наче був їй батьком. У неї було маленьке кругле обличчя і величезні очі. Коли я вечорами залишався сам, вона, поклавши дітей спати, мала звичку приходити до мене в кімнату. Йї подобалося мовчки сидіти на підлозі біля моїх ніг. Спершу, коли вона приходила, я звичайно розгортав книжку й пробував читати вголос. Але тоді вона починала непокоїтись і залишала кімнату. Я спробував вмикати музику, тільки й це сполохувало її. Зрештою я вирішив зовсім не реагувати, коли вона заходила до мене, і сидів собі мовчки. В такі хвилини вона, здавалось, почувала себе щасливою. Дивна річ — вона була моєю дружиною, а я не знав її по-справжньому, не знав, про що вона думає...

— Але ж ви її любили.

— До сьогодні я навіть не усвідомлював цього. Розумієте, її обрали мені за дружину, коли мене не було

вдома. Повернувшись, я дізнався, що батько уже все вирішив за мене. Не забувайте, що є дві Плуралії: одна — це країна великих міст і білих людей, а друга — глуха провінція із стародавніми племінними звичаями. І хоч я вчився у великих містах і побував у Європі; я лишився сином свого племені. Вони там і не могли думати про мене інакше як про сина племені. Хіба ж міг я зневажити волю свого старого батька?..

— А тепер?

— Тепер я зрозумів, що любив її. Та надто пізно.

— І все-таки ви вважаєте своїм обов'язком боротися далі?

— Так. Багато людей загинуло. А вони ж пішли за мною. Тому я повинен боротися далі.

— А ви самі *хочете* цього?

Мхенді усміхнувся.

— Налійте мені ще, Лойс... Якщо ви хочете сказати, що мені бракує запалу, я згоден з вами. Уявіть собі, я теж колись був так само впевнений в успіхові, як оцей наш новий друг. Я ж бачу, як майорять у нього перед очима розгорнуті прапори. А втім, найщасливіший серед нас — Том. Для нього все це — абстрактна шахова партія. Доля народу по-справжньому його не хвилює. Він абстрактно ненавидить імперіалізм і так само абстрактно бажає, щоб Африка стала самостійною і могутньою. Коли я повертався додому, у мене в очах теж майоріли прапори. «Нехай проллється кров»,— думав я тоді. О боже, як вона пролилась!..

Лойс здригнулася, потім зненацька запропонувала:

— Давайте влаштуємо сьогодні вечірку!

— Щоб розважити мене? — На обличчі Мхенді промайнула ледь помітна усмішка.

— Ото ще вигадали! Просто мені так хочеться...

У протилежному кінці кімнати Едебхой казав:

— Отже, домовились. Ви переходите жити до мене. Переселяйтеся хоч зараз.

Удому почав дякувати, але Едебхой, сміючись, перепинив його.

— Проблему розв'язано,— сказав Ленвуд і підвівся.

— Томе! — гукнула Лойс. — Я сьогодні влаштовую вечірку. Ви залишаєтесь?

— Не можу. Маю справи.

— Девід залишається. Хто ще?

— Мені треба заглянути до лікарні,— сказав Едебхой.— Але я повернусь. О котрій годині?

— О сьомій. Принесіть із собою чогось випити. А ви як, Майкле Удомо?

Удомо зирнув на Ленвуда.

— Відпочиньте, розважтеся,— мовив Ленвуд.

Біля дверей він обернувся до Лойс.

— Ви дозволяєте Девідові забагато пити.

— Не удавайте переді мною політичного пророка, Томе. Я надто давно вас знаю.

— Ви сентиментальна жінка,— сказав Ленвуд і вийшов.

Лойс повернулася до вітальні. Джо і Едебхой танцювали. Удомо підсів до Мхенді. Тепер Удомо говорив вільно, допомагаючи собі жестами. З хвилину вона мовчки стежила за ними. Коли Мхенді почав щось казати у відповідь і також вимахувати руками, вона усміхнулася і зітхнула з полегкістю. Цікава людина цей Майкл Удомо. Це не Том з його самовдоволеною обмеженістю. І все-таки Том — центр, навколо якого всі вони гуртуються... «Треба, мабуть, відкоркувати ще одну пляшку»,— вирішила Лойс, але передумала, тихо вийшла з кімнати й попрямувала до спальні. Там вона сіла на ліжко і зняла телефонну трубку. Набрала номер... Для кого вона це робить? Для Девіда? Для себе? Чи, може, для Майкла Удомо? О боже, як химерно переплітаються причини людських вчинків! Одне для неї було цілком ясно: останнім часом вона відчувала дедалі більшу потребу, щоб коло неї завжди були люди.

Червоне світло згасло, спалахнуло зелене, і автомобіль рвонувся вперед. Якийсь білий поквапливо втік з дороги. Удомо посміхнувся. Давно вже на душі в нього не було так легко і спокійно. Ці люди — його односторонні. Він не помилився щодо Ленвуда. Том Ленвуд — велика людина. Тепер можна відпочити і трохи розважитись. Сьогодні ввечері він так і зробить. Поруч з ним був Едебхой, який вів машину, позаду сидів Мхенді. Все йшло якнайкраще. Вони вже побували на квартирі в Едебхой, де Удомо оглянув кімнату, в якій мав жити. Поки Едебхой їздив у свою лікарню, вони з Мхенді розмовляли. Тепер у нього в кишені лежав ключ від квартири. Крім того, на ньому були Едебхоеві штани й широка зручна спортивна куртка. Треба буде спитати Лойс

Барлоу про пальто, яке вона йому дала. Може, воно їй потрібне. Дуже тепле й зручне пальто. От якби не треба було його повертати...

Едебхой звернув праворуч з Хеверсток-хілл і, залишивши позаду кілька вузьких вуличок, зупинив машину біля будинку Мебі. Шлях до парадних дверей перетинали дві великі колоди.

— От тобі й маєш! — вигукнув Едебхой і зареготав.

— Ходімо швидше, ми запізнюємось, — квапливо мовив Мхенді.

— Та що там «запізнюємось»! Ану, вилазьте з машини!

— Що все це означає? — спитав Удомо.

— Оті колоди... — сказав Едебхой і знову зареготав.

Мхенді піднявся на ганок і смикнув двері.

— Замкнено.

— То постукай.

— Стукай сам. Минулого разу я достукався до того, що якийсь патлатий тип, с'южий на композитора, нахвалювався скрутити мені в'язи!

Едебхой грюкнув молотком у двері. Мхенді зійшов униз, на тротуар. Двері відчинила худа жінка у вельветових штанах.

— А, це ви, докторе. Пол удома, але вдень до нього приходили якісь двоє, і він дуже лайвся, що я їх впустила.

— А ви не знаєте тут такого бородатого типа, який погрожував скрутити мені в'язи? — спитав Мхенді.

Жінка усміхнулася.

— То мій чоловік. Він дуже мирна людина.

— Пол чекає на нас, отже, ви не турбуйтеся, — заспокоїв її Едебхой.

— Ну що ж, гаразд... — І жінка пішла в дім.

— Давайте прихопимо з собою одну колоду, — сказав Едебхой.

Мхенді й Едебхой підняли колоду і втягли її на ганок. Потім підійшли до невеличких дверей праворуч від входу.

— Відчиніть-но двері, Майку, — відсапуючись, мовив Едебхой.

Удомо обережно постукав.

— А, бісова душа!.. — раптом скрикнув Едебхой.

Колода вислизнула йому з рук і важко гепнула на підлогу, вдаривши його по нозі. Мхенді пощастило від-

скочити вбік. Едебхой зойкнув і сів на колоду, схопившись за ногу.

— Вщент розтрощило! — вигукнув він, і обличчя його скривилося від болю.

Двері тихо відчинилися. На порозі з'явився невисокий темношкірий чоловік, щонайбільше п'ять футів на зріст. Удому, що стояв наближче до дверей, перший помітив його. У чоловіка було довгасте худорляве обличчя з гострим підборіддям. Тонкі й довгі чорні пальці свідчили про неспокійну і сильну вдачу. Обличчя облямовував буйний кучерявий чуб. Його очі були великі й круглі, наче в сови, а важкі повіки надавали обличчю трохи сонного виразу.

Збагнувши, що сталося, чоловік узявся в боки, відкинув голову назад і зайшовся сміхом. У нього був напрочуд низький голос. Лиш тепер Едебхой і Мхенді помітили його.

Згори долинув чийсь голос:

— Гей, ви там, замовкніть! Не заважайте працювати! — В голосі чулася лють.

— Диви, який працелюб! — крикнув Мебі у відповідь. Потім запросив товаришів: — Заходьте!

Він повернувся до них спиною і пішов уперед.

— Це Пол Мебі, наш митець, — пояснив Мхенді Удомо. — Тепер ви знайомі з усією нашою групою. Ну, ходімо. — І він рушив слідом за Мебі.

— А я? — простогнав Едебхой.

— Вставай, вставай! — гукнув Мебі.

— Оце і вся подяка за те, що ми пускалися духу й тягли сюди твоє дерево!

Але він таки підвівся і пошкандибав до дверей.

— Це останній раз! — сердито сказав Мхенді, проте очі його хитрувато мружились. — Дік мало не вбився, а ти собі регочеш! Нехай тепер у тебе на порозі лежати хоч тисяча колод, я ніколи більше не допоможу тобі!

— От пустомолоти! — озвався Мебі. — Заходьте вже!

— Оце і все, що я заслужив за свою розбиту ногу! — жалісно скиглив Едебхой.

— Іди, подивимось на твою ногу.

Кімната була величезна, мов зала для зборів, і займала весь перший поверх будинку. Посередині стояв широкий стіл. На ньому в безладді були накидані газети, книжки, випрані, але не прасовані сорочки, шматок батона; тут же стояли невеликі статуетки, брудні таріл-

ки і пляшка вина. По всій кімнаті, просто на підлозі, купчилися скульптури. Стіна проти входу була майже вся скляна, і крізь неї в кімнату вливалось море світла. В кутку стояв мольберт з незакінченим ескізом. Малесенький диванчик був засунутий в нішу, куди сягало найменше світла. Стіни були завішані малюнками.

— Сідай,— сказав Мебі.

Він став навколішки, розв'язав Едебхоеві черевика і зняв його з ноги. Потім стягнув шкарпетку. Після короткого, але уважного огляду він сказав:

— Твоя розтрощена нога — це всього-на-всього забитий великий палець.

— Я певен, що в мене зламана кістка.

— Іпохондрик нещасний!

— Це Майкл Удомо,— відрекомендував Мхенді.— Ми приїхали забрати тебе на вечірку до Лойс. Разом із твоїми колодами!

Мебі пильно подивився на Удомо; його холодний, допитливий погляд збентежив Удомо, примусив насторожитись, немов поблизу була якась небезпека. Потім Мебі рвучко підвівся з колін і міцно потис йому руку. Удомо одвів очі, уникаючи гострого погляду Мебі. Побачивши на підлозі бюст Ленвуда, він рушив до нього, радіий з нагоди позбутися товариства цього невеличкого чоловіка, який ніби заворожував його.

— Якщо ти їдеш з нами, переодягайся,— сказав Мхенді.

— Том буде?

— Ні.

— Нікому нема діла до моєї ноги,— знову заскиглив Едебхой.

— Взувайся,— сердито сказав Мебі.— Взувайся і можеш ходити.

Він швидко переодягнувся, умився і, пригладивши шіткою свою буйну чуприну, промовив:

— Ну, ця чорна мавпа готова.

Удомо здригнувся і рвучко обернувся. Мебі дивився на нього, його очі усміхались. Мхенді поглянув на одного, потім на другого і тільки гмукнув.

— Поїхали,— сказав Едебхой і, кульгаючи, рушив до дверей.

Коли вони приїхали до Лойс, вечірка була вже в розпалі.

Якийсь молодик із зовнішністю лорда по-дружньому привітався до Мхенді, і вони пішли в куток, про щось тихенько розмовляючи. Джо Ферз, уже трохи напідпитку, покинула свого партнера і з сяючими очима підбігла до Едебхоя. Той відразу ж забув про свою зламану ногу. Удомо вирішив негайно поговорити з Мебі.

— Я...— почав він.

Тут до них підійшла Лойс.

— Поле, любий! Я вже кілька тижнів вас не бачила!

— Працюємо, голубонько,— мовив Мебі.

— Над чим саме?

В цю мить до кімнати ввійшли дві жінки. Одна з них була гарненька мініатюрна брюнетка. Побачивши Мебі, вона гукнула:

— О Поле!

Мебі тяжко зітхнув. Жінка кинулась йому на шию, міцно обняла, потім потягла його до столика, на якому стояли пляшки. Лойс засміялась, і в голосі її забриніли ледь помітні лиховісні нотки. «Ця жінка не любить суперниць»,— подумав Удомо.

— Годі вам ховатися в своїй схованці, Майкле Удомо!— сердито сказала Лойс.— Це ж вечірка. Розважайтеся!

— У мене нема ніякої схованки,— відповів він.

— Так-таки й нема?

«Вона трохи сп'яніла»,— подумав він.

— Ні.

— Отже, ви ховаєтесь, а схованки у вас нема... Ви розумієте, про що я кажу?

— Ні.

— Так я і думала... Давайте вип'ємо.

— Ні, це не для мене. Принести вам чогось?

— Давайте вип'ємо,— повторила вона.

В її очах був виклик. Удомо посміхнувся посмішкою дорослої людини, що вдовольняє дитячу примху.

— Гарзд.

— Я принесу,— сказала Лойс.

— Тільки, будь ласка, не треба нічого міцного.

Він раптом помітив її оголені плечі, округлі й похилі, з легкою засмагою. І гарну шию, і красиво посажену голову. Потім йому в око впали лінії її стрункої постаті. Як це він досі не помічав, що вона така зваблива? Не молода, не вродлива, але дуже принадна.

Удомо зручно прихилився до стіни і заклав ногу за ногу. Треба буде знайти десь вільну місцинку й сісти. Перед його очима з'явилися Джо Ферз та Едебхой. Вони танцювали, міцно притиснувшись одне до одного. Очі дівчини були заплющені. На обличчі Едебхой грала широка усмішка. Він підморгнув Удомо, і вони попливли в танку далі.

Повернулася Лойс і подала йому чарку. Удомо надпив трохи і скривився. В чарці було щось солодке, але міцне.

— Що це?

— Ключ від схованки,— сказала вона.

Він зміряв її поглядом з голови до ніг.

— Придивляється до жіночих фігур...— усміхнулася Лойс.

— Я тільки зараз побачив, яка ви гарна.

— Ви починаєте виправлятися, Майкле Удомо.

— У вас це якось не відразу помічаєш.

— Це тому, що я люблю застукувати людей зненацька. Я підкрадаюся до них непомітно, коли вони зовсім цього не чекають. І от несподівано вони помічають, що я поруч. Тоді їм хочеться взяти те, що поруч, напохваті. Тільки це їм не вдається.

Вона поволі допила з чарки і з іронічною посмішкою стежила за ним.

Він одним духом вихилив свою і пересмикнув плечима.

— Ходімо потанцюємо,— сказала вона.

— Я не танцюю.

— Значить, треба вчитися.

Вона забрала в нього чарку і простягла руки йому назустріч. Він незграбно обняв її за талію, ступнув кілька непевних кроків, потім уловив ритм музики — і все стало просто, навіть звично.

— А я думала, ви ніколи не танцювали.

— Я роблю це вперше у житті.

Він обняв Лойс міцніше, впевненіше, відчувши м'які, округлі форми її тіла. Так, вона вміла підкрадатися до людей, ця жінка. Точнісінько так, як вона казала.

— Ваша правда,— мовив він.— Ви захоплюєте людей зненацька.

— Але я ще казала, що їм не вдається домогтися свого.

Далі вони танцювали мовчки, аж поки скінчилася музика.

Потім Лойс залишила Удомо і пішла допомогти Джо підібрати нові платівки.

Він попрямував у куток, де Мхенді сперечався про щось із молодим лордом. Перед кожним з них стояло по пляшці вина, з яких вони раз у раз наповнювали свої чарки. У Мхенді очі налилися кров'ю, у молодого лорда — застигли й помутніли. Ліворуч від них у товаристві двох молодих жінок сидів Пол Мебі. На колінах у нього лежав б'ювар, і він швидко водив олівцем по аркушу паперу. Його малюнки викликали в обох жінок голосний регіт.

Молодий лорд непевно тицьнув пальцем у груди Мхенді.

— Згоден. І все-таки ви нерозважливі хлопці. Завжди нападаєте на тих із нас, хто стоїть на вашому боці.

— А нам не треба, щоб хтось стояв на нашому боці, — сердито відрубав Мхенді. — Ми хочемо справедливості і свободи.

— Саме цього домагаємось і ми, підтримуючи вас. Мхенді поглянув на Удомо й похитав головою.

— Ви не розумієте, друже. Ось послушайте, це ж дуже просто. Я чорний, мій друг Майкл — ось він перед вами — теж чорний. Нам не треба розуміти расової проблеми: ця проблема — ми самі. Коли ви говорите про кольоровий бар'єр, для вас це лише слова, а для нас це життєва практика, дійсність, з якою ви ніколи не стикались і не зіткнетесь. Вам легко казати: «Будьте розважливі». Для вас це абстрактні речі, і ви можете дозволити собі розкіш бути розважливими.

— Все це я розумію, — терпляче відказав лорд. — Я певен, що на вашому місці і я почував би те саме. Але моя думка така: щоб переконати людей, щоб примусити їх зрозуміти ваше становище, вам краще звертатися до них з дипломатичним тактом — гнів тут не допоможе. Тільки в такий спосіб ви здобудете їхню дружбу і підтримку. Зрозуміло?

Удомо відчув, як його охоплює лютя.

— А що ви розумієте під дипломатичним тактом? — спитав Мхенді.

— Поміркованість і відповідальність за свої слова, незалежно від того, пишете ви їх чи промовляєте.

Облиште оті несамовиті й безоглядні лозунги Тома Ленвуда. Адже ви можете допомогти нам створити основу для співробітництва...

Удому не міг стримуватись далі.

— Співробітництво! — Він з люттю подивився на лорда. — Яке може бути співробітництво між хазяїном і рабом?!

— Ну знаєте, ці гучні фрази давно вже застаріли.

— Справа раба — звільнитися від кайданів, а не показувати свою розважливість! Це тільки вільні люди можуть дозволити собі розкіш бути дипломатами!

Молодий лорд зітхнув.

— Надто багато нестримного запалу, мій друже. Так діла не буде.

— Але ж це щирий запал, — спокійно зауважив Мхенді.

«Сперечатися марно, — подумав Удомо. Зусиллям волі він подолав лють, що вирувала в ньому. — Цей тип п'яний і дурний. — Він відчував, як його проймає нервовий дрож. — П'яний і дурний... Вони розуміють тільки одне. Ну що ж, вони дочекаються свого. Ой, дочекаються!»

— Побачимо, буде діло чи ні!..

Він відвернувся від Мхенді і лорда. Якась пара, танцюючи, ненароком зачепила його. Він різко, майже грубо, відштовхнув їх з дороги. Чоловік обурився. Удомо рушив геть з кімнати. Почувши голоси, що долинали з кухні, він пішов туди. Лойс з Едебхоем умовляли Джо попоїсти. Дівчина так упилася, що почала безпричинно плакати. Побачивши Удомо, вона підвелась, але одразу заточилась і впала йому на груди.

— Ніхто мене не любить, — схлипувала вона. — Ніхто не любить. А ви мене любите? Я хочу, щоб ви мене полюбили, великий, сильний Майкле Удомо. Хочу, щоб ви мене полюбили. Ви мене любите?

Джо важко повисла на ньому, поволі сповзаючи на підлогу.

— Вона п'яна, — сказала Лойс. — З'їж-но краще ось це.

— Я не хочу їсти, — заперечила Джо.

— Ну, задля Майкла і мене, — наполягав Едебхой.

— Ні! Ви мене не любите,

— Люблять, люблять, — запевнила Лойс.

— Ти брешеш. Я молода і гарна, але люблять вони тебе... Всі люблять тебе, а мене ніхто...

Дівчина знову заплакала.

Увійшов Пол Мебі.

— Що це тут діється?.. А-а-а...

— Ви можете щось зробити, Поле?

Мебі обняв дівчину за плечі.

— Ходімо, Джо. Вийдемо на хвилинку в сад. Я хочу їсти, але спочатку давай подихаємо свіжим повітрям. Ходімо.

Він допоміг їй підвестися. Вона слухняно пішла з ним.

— За що й складаємо подяку,— мовила Лойс.

— Він примусить її попоїсти,— сказав Едебхой і пішов до вітальні.

Лойс поглянула на Удомо.

— Що це з вами?

Удомо всміхнувся. Похмура тінь збігла з його обличчя.

— Невелика суперечка,— пояснив він.

Лойс скоса метнула на нього оком. Тепер він пом'якшав, майже подобришав.

— Я зварю каву,— сказала вона.— Сідайте.

Він спостерігав, як вона ходить по кухні. З вітальні долинали ледь чутні звуки музики.

— Я хотів спитати вас про пальто,— мовив Удомо.

— Залиште його собі.

— Але...

— Вас турбує мій чоловік?

— Так. Адже воно може йому знадобитись.

— Не знадобиться. Він не повернеться.

Вона знала, що йому хочеться спитати про її чоловіка, але знала й те, що він цього не зробить.

— Тоді я справді можу залишити його собі?

— Якщо воно вам потрібне.

— Потрібне. Я тепер у скрутному становищі, і воно стане мені в пригоді.

— В такому разі воно ваше.

— Дуже вам вдячний.

Лойс почала наливати каву.

Удомо подумав: «З цією жінкою відчуваєш себе якось напрочуд спокійно».

Повернувся Мебі і привів із собою Джо. Холодне нічне повітря трохи протверезило дівчину. Вона вже певніше стояла на ногах, в очах з'явилися проблески свідомості.

— А тепер дайте нам чогось попоїсти,— сказав Мебі. Лойс налила їм кави. У кухню знову прийшов Едебхой.

— Вип'ємо кави і підемо,— мовив він.

Лойс відчувала, що Удомо весь час стежить за нею. Вона швидко глянула на нього. Їхні очі зустрілись. І тут обоє помітили, що за ними слідкує Мебі. Раптом Мебі розгублено усміхнувся, і в його усмішці проглянув глибокий сум. Квапливо допивши свою каву, він рвучко встав.

— Час по домівках, друзі.

— Я піду спати,— кволим голосом мовила Джо Ферз.

Вона встала, хитаючись, ступила вперед і повалилась на коліна Удомо. На його обличчі з'явився гидливий вираз. Він хотів був зіштовхнути Джо з колін, але дівчину підхопив Едебхой і повів до її кімнати.

Мебі і Лойс дивилися на Удомо. Він схаменувся і розгублено поглянув на них.

— Безпорадність викликає у вас огиду,— стиха мовила Лойс.

— Це зовсім не те,— швидко заперечив Удомо.

— Авжеж,— докинув Мебі, пильно вдивляючись в обличчя Лойс.— Це зовсім не те.

— Що ж тоді?

Удомо підвівся й рушив до дверей.

— Просто я не звик до жінок.

Едебхой просунув голову в двері.

— Все гаразд, Лойс. Потім покладете її як слід. Ходімо, хлопці. Бувайте здорові, Лойс, і спасибі вам за вечірку.

— На добраніч,— сказав Удомо. Він вийшов, навіть не глянувши на Лойс.

— Я вас зараз дожену! — гукнув Мебі.— Лойс...

— Слухаю вас.

«Треба піти подивитись, як там інші гості»,— подумала вона, і її раптом охопила страшенна втома.

— Ви вже давно нас знаєте, всіх разом і кожного окрема...— Він закусив губу.

— Ну то й що?

— Не підганяйте мене.

— Мені треба йти до гостей.

— Вони почекають трохи.

— Я стомилася.

— Так от... Ви знаєте нас і знаєте також, що всіх нас єднає ось уже багато років. З власної доброї волі ми постановили присвятити своє життя єдиній меті. Ми прагнемо здобути свободу для нашого континенту. Задля цього ми й живемо. Одного разу хтось сказав мені, що ми — пропаще покоління: ми втратили зв'язок із минулим свого народу і не знайшли місця у вашому світі...

— Чому ви зараз про все це говорите?

— Тому, що ви хороша людина. Тому, що ви завжди були для нас добрим другом. Я знаю вас, любя Лойс. І я не хочу, щоб відплатою за добро вам було страждання.

— Розумію...

— Справді? Як ви самі щойно бачили у випадку з Джо, у нас суворі душі. В них немає місця для слабості. Щоб визволити Африку, ми повинні жити єдиною волею.

— Ваші слова звучать надто гірко... для майбутнього визволителя.

Мебі невесело засміявся.

— Не забувайте про те, що я вам зараз сказав, Лойс. Він мене також трохи лякає. Але я чоловік, а ви жінка і самі добре знаєте, яка страшна річ самотність...

— Ну, Поле...

— В ньому, безперечно, є ота затамована несамовитість, яка вабить вашу спокійну, помірковану душу. Я придивлюся до нього пильніше. Він, мабуть, зможе стати нашою іскрою.

— Ідіть уже, Поле!

— Щастя вам, любя.

Коли Мебі пішов, Лойс важко спёрлася на стіл. Усе це, звичайно, дурниці. Але Пол знає життя. Розуміє, що до чого. Визволителі континенту! Які вони наївні, ці чоловіки! Тільки визволення серця й розуму від страху — справді реальне. Жоден з них не розуміє цієї найвищої реальності. Навіть Пол, попри весь свій життєвий досвід і всю свою розсудливість. А отой Майкл Удомо...

Вона опанувала себе і пішла до вітальні. Веселощі й досі не вщухали. Мхенді танцював. Він танцював лише тоді, коли був по-справжньому п'яний. Ще один визволитель! Ні, Пол таки помиляється, коли каже, що їхня справа вимагає єдиної волі і лиховісної байдужості до всього іншого. Ось один із визволителів: він танцює,

напивається п'яний — звичайнісінька собі людина, пригнічена своїм горем. А чи зміг би отой, другий...

Хтось поклав руку їй на талію. Вона обернулась і пішла танцювати.

3

Ленвуд жив у трикімнатній квартирі поблизу Хемпстедського парку, в будинку, де колись була стайня. Під його квартирою, як і під усіма іншими, містився гараж. У ті далекі, давно минулі дні слави Британської імперії, коли королева Вікторія правила наймогутнішою в світі державою, ці гаражі були стайнями. У помешканнях над ними жили люди, що доглядали коней і карети знатних родин. На брукованому подвір'ї і досі збереглися жолоби, з яких напували коней. Але тепер у короткі літні місяці хлопчаки пускали в них паперові кораблики.

Колочий північний вітер, який багато днів шугав по країні, кінець кінцем ущух. Повітря стало тихе і спокійне. Нарешті квітень поводився так, як і належало квітню, віщуючи своїм подихом теплі дні.

Удому зупинився біля під'їзду колишньої стайні і поглянув на клаптик паперу, який тримав у руці. Так, це, мабуть, тут. На другому боці вулиці він помітив машину Едебхоя. Отже, він не помилився. Удому завернув у двір. Черевики лунко цокали на нерівній бруківці. Йти було страшенно незручно. Едебхой казав: останні двері ліворуч, у самому кінці двору. Удому ткнув пальцем у кнопку дзвінка з написом: «Натисніть». З глибини будинку до нього долинуло слабке дзеленчання. Він чекав, повернувшись спиною до дверей і стежачи за якимось білим, що перед гаражем навпроти начищав і без того сяючий чорний автомобіль. Мабуть, ці люди люблять роботу задля самої роботи. Адже машина вже й так блищить. «Певне, для тебе я також «клятий негритос» або «чорна мавпа» — га, містере?..» — майнула думка. Взагалі не слід легковажити такими словами. Це образа. Треба буде сказати про це Мебі...

Раптом Удому відчув, що в нього позаду хтось є. Він обернувся.

На порозі, притримуючи рукою відчинені двері, стояла біла жінка. Вона була страшенно худа і дуже висока на зріст — майже така сама, як він. В ній відчувалася

сила: великий ніс, випнуте підборіддя, очі з важкими повіками — обличчя літньої жінки, припасоване до стрункого дівочого, ба навіть хлоп'ячого тіла,— таке воно було плоскогруде.

Жінка холодно дивилася на Удомо.

— Я б хотів бачити містера Ленвуда,— мовив він.

— Ваше прізвище?

Її неприязний тон збентежив його.

— Майкл Удомо.

І раптом вона всміхнулася. Подала йому руку і враз перетворилася на приязну людину, сповнену дружньої теплоти.

— Інколи люди з'являються без запрошення у найнезручніший час... Заходьте.

Він пішов слідом за нею вузькими сходами.

— Це Майкл Удомо! — гукнула вона.

Крайні від сходів двері розчинились, і на порозі з'явився Ленвуд.

— Здрастуйте, Майку. Ми на вас чекаємо.

Вони сиділи у довгій вузькій кімнаті, вздовж усіх стін якої тяглися книжкові полиці. Вільна була лише одна смужка стіни над невеличким диваном. «Цікаво,— подумав Удомо,— невже Ленвуд прочитав усі ці книжки?»

— Будь ласка, Мері, принеси нам кави! — гукнув Ленвуд, перше ніж зачинити двері.

Удомо перейшов кімнату і сів на дивані між Мхенді та Едебхоем. Обличчя Мхенді було похмуре. Мебі підвів голову від заваленого паперами письмового стола, де він щось читав.

— Привіт, Майку.

— Привіт, друже.

— Я чув, ви непогано повеселилися,— мовив Ленвуд.

— Еге ж,— відказав Удомо.

— Не раджу вам надто захоплюватись цим, Майку,— почав Ленвуд батьківським тоном.— Ми повинні робити свою справу. Саме для цього ми сюди й приїхали, а не задля різних там вечірок. А от Мхенді часом про це забуває.

Удомо метнув оком на Мхенді, потім знову на Ленвуда.

Мхенді розправив плечі і випростав спину.

— По-моєму, час уже починати,— квапливо мовив Мебі.

Мхенді зітхнув з полегкістю. Він не зводив очей з блискучих, мов дзеркало, черевиків Ленвуда; спочатку просто дивився на них невидючим поглядом, а потім вони привернули його увагу. То були новісінькі черевики. Він подивився на свої — старі, нечищені, із збитими носками й підборами. Далі перевів очі на Ленвудів костюм. Він також виглядав зовсім новим. Мхенді раптом відчув роздратування і рвучко підвів голову.

— Мені не подобається ваше ставлення до мене, Томе.

— Тоді візьміть себе в руки, і я зміню своє ставлення.

— Вам легко сидіти тут, у Лондоні, й удавати з себе бога.

— Заспокойся, Девіде,— сказав Едебхой.

До кімнати ввійшли та сама худа жінка з тачею, на якій парували чашки з кавою.

— Він перший почав,— гризнувся Мхенді.— Глузувати з інших він мастак. А чи спробував він хоч раз повести за собою народ? Не в Лондоні, де йому ніщо не загрожує, а там, в Африці. Щоб керувати народним рухом, замало проповідей і моралізаторських книжок, написаних у лондонському затишку. Поїдьте в Африку! Поборіться там! А тоді вже читайте мені лекції про самодисципліну.

— Отакої! — глузливо мовила жінка.— Знову ви про те саме, Девіде! Ця ваша жалість до самого себе кінець кінцем вас доконає. Адже саме через це ви і п'єте. Не ви перший зважилися на повстання, яке зазнало поразки. Правда, ваше могло б і не скінчитися так невдало, коли б ви послухали наших порад.

— Вам краще не втручатися в ці справи, Мері,— різко перепинив її Мебі.

Жінка поставила тачу на стілець і рвучко обернулась до Мебі.

— Чого це мені мовчати? Хіба боротьба за свободу — виключне право чоловіків? Немало жінок загинуло в цій боротьбі, не скилячи і не жаліючи себе.— Тепер вона говорила гнівно, обличчя її палало.

— Мабуть, і ви уявляєте себе однією з тих героїнь! — Мебі встав і, ніби в кімнаті й не було жінки, звернувся до Ленвуда: — Я гадав, що ми зібралися на нараду. Коли це вона і є, я іду звідси.

Жінка хотіла була щось сказати, але стрималась. Вона обернулась до Ленвуда. Всі мовчки чекали, що той скаже. Ленвуд спокійно чистив люльку довгим тонким ножем. Нарешті він підвів голову.

— Якщо ви закінчили зводити особисті рахунки, ми можемо перейти до справи.

— Ти мені осоружний, Томе! — з люттю кинула жінка й вискочила з кімнати.

Удомо втупився у двері.

— Ви ставитесь до неї надто серйозно, — спробував усміхнутися Ленвуд. — Жінки такі невірніважені...

Едебхой підвівся, взяв тацю і роздав усім чашки з кавою.

Ленвуд вийшов з кімнати. Удомо, нахилившись до Мхенді, спитав:

— Хто вона така?

Мхенді невесело засміявся.

— Ви читали його нову книжку?

— Ні.

— Дай-но йому, Поле.

Мебі взяв зі столу книжку і передав її Удомо. «Томас Ленвуд. Кінець імперії». Удомо розгорнув книжку і побачив присвяту: «Моїй дорогій подрузі й товарищі Мері Фелд, без чиеї невтомної підтримки і допомоги не була б завершена ні ця, ані будь-яка інша з моїх праць». «Але ж вона його анітрохи не поважає», — подумав Удомо.

Повернувся Ленвуд.

— З нею ви побігли миритись, а от зі мною — ні, — сказав Мхенді.

— Ми й так уже згаяли багато часу, — відповів Ленвуд.

— Надто багато, — гірко докинув Мхенді.

— Тоді якого ж біса ми не починаємо? — розсердився Мебі.

— Щодо керівництва й дисципліни, то нам напевне є чого повчитись у комуністів, — з несподіваним запалом сказав Ленвуд.

Мхенді раптом полагіднішав, побачивши крізь запону самообману справжню суть Ленвуда: на якусь коротку мить вона прозирнула в його очах. Так, Ленвуд — це знесилена постійними невдачами літня людина, яка вже починає зневірятись у собі. Він метнув оком на Мебі. Той також це помітив. Мабуть, не слід було так напус-

катися на нього. Том потребує підтримки більше, ніж будь-хто з них.

— Учора ввечері я розмовляв з Рослі,— спокійно, подружньому мовив Мхенді.— Він доручив мені передати запрошення всій нашій групі на їхню конференцію з питань колоній, яка розпочнеться в суботу. Він каже, що це допоможе їм визначити політичну лінію. Я пропоную піти, продумавши заздалегідь нашу позицію.

— Ага! — зрадів Ленвуд.— Вони вагаються. Якби вони не вагалися, то не запросили б нас. Їхня імперія хитається, от вони й шукають союзників серед ватажків своїх колоніальних підданих. Лише тоді, коли імперіалісти починають сумніватись у своїй спроможності правити за допомогою сили, вони ласкаво запрошують таких, як ми, «допомогти їм визначити політичну лінію». Ну, то як ви вважаєте, товариші? Іти нам чи ні?

— Я за те, щоб піти,— озвався Мебі.— Зі своєю позицією, як каже Мхенді. Ми нічого не втрачаємо.

— Приєднуюсь,— мовив Едебхой.

— А ви, Майку?

Удому непевно усміхнувся.

— Ну що ж, цікаво буде подивитись, як вони до нас ставляться...

Нарада тривала. Тепер вони з годину, а то й більше, могли помріяти, укладаючи плани на майбутнє...

Нарешті все було обговорено.

— Ну от і кінець справам,— сказав Ленвуд.

Погомоніли ще трохи і почали прощатися з Ленвудом. Коли вони вийшли з кімнати, було чути, як Мері Фелд порається в кухні.

— До побачення! — гукнув Едебхой.

Вона відповіла, але сама до них не вийшла. Внизу Ленвуд зупинив Мхенді й одвів його трохи вбік.

— Мені дуже прикро, що так сталося...— Він говорив з удаваною недбалістю, не дивлячись на Мхенді, так наче йшлося про якісь дрібниці.— Вона не хотіла вас образити.

— Забудьмо про це,— пробурмотів Мхенді.

— Особисті взаємини повинні бути підпорядковані боротьбі.

— Не турбуйтеся, Томе.

— Я радий, що ви мене зрозуміли. Найголовніше — це боротьба, все інше не має значення. Ви ж знаєте, я до жінок не ставлюся серйозно, але в житті вони по-

трібні. Єдине, чого я вимагаю,— щоб вони не втручалися в наші справи...— Він нарешті звів очі на Мхенді, усміхаючись і намагаючись триматися рівно.

— Все гаразд, Томе. Бувайте,— відказав той.

Ленвуд проводжав їх поглядом, аж поки вони завернули за ріг будинку. Потім повільно піднявся сходами нагору і повернувся в свій кабінет.

— Пішли? — гукнула Мері Фелд із кухні.

— Еге ж,— озвався він.

— Вийшло з вашої наради щось путяще?

— Так.

Ленвуд сів за стіл і почав перебирати папери.

— Ти що, не можеш мені розповісти про все як слід? Чи, може, теж заразивсь отим духом чоловічої вищості, що його проповідує Мебі?

— Мені треба працювати, я повинен закінчити статтю. Завтра у нас снідає Удомо.

— Мене завтра не буде.

— Гаразд. Я сам приготую сніданок.

— Мхенді став просто нестерпний.

Ленвуд прислухався до того, як вона ходить по квартирі. Він міг би, звичайно, зачинити двері, і тоді Мері довелося б замовкнути. Але він не зрушив з місця. Сидів, байдужно думаючи про неї. Ось уже багато років вони живуть разом. Ще з тієї далекої пори, коли обое були в комуністичній партії. Тоді вона була молода й гарна. Вийшла з партії разом з ним — тільки тому, що вийшов він...

— Ти мене чуєш?

— Чую.

— Ти мені так нічого й не сказав.

— Я намагаюся працювати.

— Нехай Мхенді зважає свої слова, інакше я не пускатиму його в дім. Ти надто ліберальний з ними. Без них тобі працювалося куди краще. Я вважаю, що це пусте марнування часу. Не політична група, а зборисько примадонні!

Ось уже скоро двадцять років, як вони живуть разом. Двадцять років, як зреклися партії...

— А від цього пихатого недоростка Мебі мене просто нудить!

До Мері в нього була ще одна жінка. Тиха, лагідна, добра. Тільки от не пригадати вже, як її звали. Хороша

була жінка. Як же все-таки її звали?.. На нього раптом наринували спогади. Він рішуче гнав їх геть — для сентиментів немає часу. Людина повинна виконувати свій обов'язок, і для цього їй треба жити. А щоб жити, треба мати їжу, дім, відпочинок. Це багато важить, а Мері дає йому все це... «Правда, одного разу я все ж зробив спробу втекти. Добре, що мені не вдалося... Дора Сміт, ось як її звали! Звичайне миле ім'я звичайної милої жінки... Та візьми ж себе в руки, Томе!..»

Він примушував себе дивитися на папери, що лежали на столі, читати їх, думати про них. Знову й знову перечитував ту саму фразу, силкуючись збагнути її зміст, а не ковзати очима далі по рядках.

Ленвуд не помітив, коли до кімнати увійшла Мері, але раптом відчув, що вона стоїть на порозі й дивиться на нього. Він обернувся і встав з-за столу. Вона стояла твердо, впевнено, злегка розставивши ноги. В її пильному погляді прозирала зневага.

З досвіду багатьох попередніх сварок він знав, що це тільки початок і що зараз вони кинуть одне одному в вічі чимало різких, безжалісних, гострих, мов леза кинджалів, слів.

— Твоє мовчання означає, що ти згоден з отим твоїм Мебі,— почала вона.

«Є тільки одна рада,— стомлено подумав Ленвуд,— одна-єдина рада...»

Він підійшов до неї.

— Мері...

— Не підлизуйся, боягузе! Як я тебе за це зневажаю!

— Я з ним не згоден.— Він узяв її за плечі і пригорнув до себе.

— Тоді чого ж ти не сказав йому про це?

Вона опиралась, але він не відпускав її. Поступово з її очей зникнув зневажливий і глузливиий вираз. Тепер вона дивилась на нього майже так, як багато років тому. Цей погляд збудив у ньому таке ж палке бажання, як і в ті давно минулі дні. До обох неначе повернулися колишні почуття.

Ленвуд подумав: «Одного чудового дня не допоможе й це, і тоді настане кінець». Ця думка злякала його. Він міцніше стиснув Мері в обіймах.

— Мері... Мері, я такий самотній... Ну, прошу тебе...

Потім вони лежали на невеличкому дивані, знеможені й умиротворені,— буря пройшла стороною. Ленвуд

переплів свої пальці з її. Мері, тепер уже зовсім по-жіночому лагідна, зітхнула:

— Нам слід було мати дітей, Томе, ще тоді, давно, коли я казала про це. Можливо, все було б інакше...

— Ми ж умовились почекати... Попереду була боротьба.

— Але тебе так і не покликали на батьківщину, щоб ти очолив боротьбу. Ти був певен, що тебе покличуть. А я вірила тобі на слово. Я пожертвувала всім задля того, що так і не настало.

Ленвуд відчував, як ніжність знову залишає її. Що зробити, аби її повернути?

— Ми ще можемо одружитися.

Сказавши це, він тут же зрозумів, що зробив помилку.

— Надто пізно, Томе. Тепер у нас нема жодної розумної підстави для одруження.

«Це правда»,— подумав він.

Коротка хвиля ніжності минула. Ніколи ще не була вона така коротка. Мері вивільнила свою руку, встала і вийшла з кімнати. Ленвуд заплющив очі. Треба ще сідати за статтю. Так, немає жодної розумної підстави. Немає навіть любові...

Він зітхнув і також устав. Треба було писати статтю.

4

Удому вийшов з автобуса в Кемден-тауні. Йому слід було зійти ще на Морнінгтон-крезент, але він проїхав далі, ніж дозволяв його квиток. Кондуктор щось кричав йому навздогін, вимахуючи рулончиком квитків. Удому пришвидшив ходу.

— Іди ти к бісу! — буркнув він.

Він почекав, поки червоне світло зміниться на зелене, і перейшов вулицю. Біля входу до станції метро Кемден-таун стояли двоє африканців. Вони привіталися до нього. Удому відповів на привітання. Потім зайшов у вестибюль і купив квиток до Хемпстеда.

Мабуть, Мебі немає вдома. Тоді доведеться повертатись назад, до себе на квартиру. Не дуже весело самому готувати їжу і самому їсти її. Було б куди приємніше лишитися із студентами і продовжити дискусію. Але ж не може промовець сказати слухачам, що в нього немає грошей заплатити за вечерю в їхньому кафе. Звичайно,

хтось із них охоче заплатив би за нього, та він не міг допустити такого. Вони вважають його за проводиря, прислухаються до кожного його слова. Отож він повинен високо тримати свій авторитет. Він з першого ж дня заволодів їхньою увагою — щодо цього немає жодних сумнівів. Таке відчувається зразу і додає людині впевненості в собі. Вся штука в тому, щоб знайти точку зору, яку поділяють усі, і виходити з неї. У всіх у них є одне спільне прагнення, сильніше за будь-які племінні й родові забобони, що роз'єднують народ, — це прагнення позбутися чужоземного гніту. Отже, треба згладжувати суперечності, по змозі навіть уникати розмови про них, і натомість роздмухувати ненависть до чужоземних гнобителів. Ця тактика, як завжди, мала успіх.

У темному тунелі показалися дві яскраві плями світла, і одразу ж, вигинаючись, мов велетенська змія, звідти виринув поїзд. Двері розчинилися. Удомо проштовхався крізь натовп і вскочив у вагон. Поїзд рушив, набираючи швидкості. Ритмічний стукіт коліс навівав дрімоту. Невидючим поглядом Удомо втупився в обличчя гарненької дівчини, що сиділа навпроти. Вона витлумачила це по-своєму і, задержавши підборіддя, теж втупила в нього очі. Та незабаром зніяковіла, одвела погляд і почала натягати свою коротеньку спідничку на коліна. Але він навіть не помітив її замішання.

Шкода, що Едебхой сьогодні чергує в лікарні. А щодо тієї Ленвудової жінки вони всі несправедливі. Коли він снідав у них минулої неділі, Мері була просто чарівна. Вона дуже розумна... Як тут затишно й тепло... Незабаром Едебхой поїде, і тоді доведеться десь шукати собі нового притулку. Отой тип з міністерства колоній спершу спробував удавати комедію. «Ми повинні заручитися згодою panaфриканських властей...» Хай їм чорт! Наче panaфриканські власті — це не вони самі. А втім, досить було на нього grimнути, як він заговорив інакше. Стипендію йому все-таки надали. Гроші, правда, невеликі, зате сплачують регулярно — вистачить, щоб вибитись із скрути. Він купив собі нові черевики, кілька сорочок, шарпетки. На це пішла вся стипендія за перший місяць. «Згода panaфриканських властей»!.. А все-таки чудова це ідея — журнал, друкований на ротаторі. Ленвуд написав добру статтю, і Мхенді теж. Шкода тільки, що він так багато п'є. Власне, всі вони написали непогані статті. І здорово придумали отой розділ — давати самі

факти, без коментарів. Нехай панове імперіалісти самі себе викривають, своїми власними ділами. Розумний хлопець Едебхой... Хоча б Мебі був удома...

Поїзд зупинився на станції Хемпстед. Вітер нагорі був свіжий, але не дуже холодний. Зовсім не такий, як того жахливого вечора, коли він познайомився з Лойс. Скоро вже місяць, як він бачив її востаннє.

Він натягнув на голову відлогу пальта, глибше засунув руки в кишені й швидко пішов униз крутим схилом пагорба.

Двері будинку, в якому жив Мебі, були відчинені. Цього разу колод біля ганку не було. В невеличкому коридорі було темно, і двері до кімнати Мебі довелося шукати навпомацки. Удому постукав.

— Заходьте!

Він увійшов. На якусь мить його засліпило сяйво яскравих ламп. У кімнаті було більше світла, ніж звичайно буває в Англії серед білого дня,— майже стільки, як у його рідній Африці в ясний полудень, коли пекуче сонце пронизує землю прямовисним промінням.

Мебі був не сам. У кутку на дивані сиділа Лойс. На підлозі перед нею на маленькій гасовій плитці стояла каструлька, і вона весь час помішувала щось у ній.

Мебі стояв перед мольбертом біля великого вікна. Праворуч від нього на колоді сиділа темношкіра дівчина в халаті.

— А, це ви, Майку. Заходьте,— неуважно мовив Мебі.— А що, хіба надвірні двері відчинені?

— Так.

— Хай їм чорт! — спалахнув він.— Вони ж знають, що сьогодні мені позує натурниця! Мабуть, хочуть утягти мене в халепу.— Мебі вискочив за двері й щосили загорлав: — Ви що, бісові душі, подуріли там нагорі? Кидаєте двері розчинені навстіж, знаючи, що в мене натурниця! Хай вам чорт! Хай вам сто чортів! Погибелі на вас усіх немає!

Вони почули, як з грюкотом зачинилися надвірні двері. До кімнати повернувся Мебі і, сердито грюкнувши дверима, знову підійшов до мольберта.

— Пробачте, Кет. Усе гаразд.

Дівчина встала, розстебнула халат і одним порухом скинула його з плечей; потім вона стала на колоду і поникла всім тілом, наче в невимовній тузі. Мебі зміряв її критичним поглядом,

— Трохи праворуч, Кет.

Дівчина слухняно виконала його наказ.

— Так, чудово. Не рухайтесь.

Удому почував себе зайвим. То був чужий для нього світ, і він не знав, що робити, де сісти, говорити чи мовчати. А голе жіноче тіло тут, в Англії, його просто лякало. Вдома, в Африці, це було б цілком природно. Він намагався не дивитися на голу дівчину на колоді.

— Краще ідіть сюди,— покликала Лойс.

Він повісив пальто за дверима й почав обережно пробиратися до дивана.

— Ну, як воно там? — не обертаючись, запитав Мебі.

— На мітингу? Все гаразд.

— Чудово. Поговоріть із Лойс.— Він закінчив ескіз і, оббризкавши його фіксативом, кинув на підлогу, потім приготувався робити новий.— А тепер, Кет, мені потрібна ваша спина.— Дівчина змінила позу.— Тепер уже недовго.

— Для вас це трохи дивно? — спитала Лойс.

— Атож,— відповів Удомо.

— Попервах воно завжди так. Але, живучи серед художників, поступово звикаєш. Сама я ніколи не могла позувати, навіть чоловікові. Одного разу спробувала, тільки нічого з того не вийшло. Надто вже байдужими очима вони на тебе дивляться, бачать не людину, а самі площини й лінії.

— Що це він робить? — пошепки спитав Удомо.

Він кинув швидкий погляд на обличчя Лойс. В яскравому освітленні було добре видно тоненькі, мов павутиння, зморшки коло очей і в кутиках уст. Коли Лойс нахилилась, отак, як тепер, вона нагадувала йому африканську жінку, що розмішує в казанку якесь вариво.

Вона повернула до нього голову й усміхнулась.

— Можете не шепотіти. Він так захопився роботою, що однаково нічого не почує.

— Я все чую,— сказав Мебі.

На аркуші паперу перед ним почали вимальовуватись обриси рівної спини та округлих сідниць Кет.

— А що сказав Майкл? — спитала Лойс.

Мебі не відповів.

— От бачите,— обернулась вона до Удомо.

— Еге ж,— озвався той.

— Кажуть, ви надихнули життям усю групу,— мовила Лойс.— Цими днями мені дзвонив Том і сказав, що

ви для них просто знахідка. Це в нього найвища похвала. Що ви робили весь цей час? Коли Річард востаннє був у мене, він казав, що ви не могли прийти, бо мали багато роботи.

— Я друкував трафарети для ротатора.

«У нього стомлений вигляд,— подумала вона.— Але тепер він уже не такий похмурий і мовчазний, як раніш».

Удому поглянув на свої руки, потім звів очі на неї.

— Том мав рацію,— сказав він.— Це важка робота.

— А як ваша дисертація?

— Я працюю і над нею. Але це не так важливо.

— Хіба інші не допомагають вам?

— Допомагають, коли можуть. Але ж у них свої справи.

— І скільки трафаретів вам треба зробити?

— П'ятдесят шість. Зроблено вже одинадцять.

— Боже мій. І все це маєте зробити ви самі?

Його обличчя освітила вже знайома їй соромлива хлоп'яча усмішка.

— То ж була моя ідея.

«О боже! — подумала вона. Її охопило почуття безпорадності. Вона силкувалася подолати його, відігнати геть від себе.— Хай собі будуть визволителями, коли це їм так уже потрібно. Це їхня справа...»

— Чому саме ви взяли на себе цю роботу?

В її голосі забриніли нотки протесту. Удому допитливо подивився на неї. І знову, як і того першого вечора, її вразила нестримна воля, що прозирала в його погляді.

— Тому що це мій обов'язок,— спокійно мовив він.

Лойс похилила голову й знову помішала в каструльці.

— Зрозуміло,— сказала вона.— А ви приносьте частину роботи до нас. Ми з Джо допоможемо вам. Одна машинка в нас є. Можливо, ви дістанете десь ще одну.

— Ви допоможете?

Тепер вона не наважувалась глянути на нього. Вона побачила б на його обличчі неприховану радість. Побачила б його сяючі очі. І весь він видався б їй великим-великим, більшим за саме життя. Вона відчувала це й не дивлячись.

— Я ж вам сказала,— спокійно відповіла вона.

— Коли можна принести?

— Завтра, коли я повернусь із школи,

— Ви чуєте, Мебі! — Удомо не тямився з радості.— Вона допоможе! Та я ладен розцілувати вас, Лойс...

Раптом усвідомивши свої слова, він затнувся на пів-слові. Потім поволі повернув голову й подивився на Лойс. Вона відповіла йому ясным, спокійним поглядом, і він перший одвів очі. Та Лойс не відчула радості перемоги. «Дурна ти, Лойс,— дорікала вона собі,— дурна, мов пень, тисячу разів дурна!..»

— Що там у вас? — запитав Мебі, не відриваючись від роботи.

— Це не нагально,— відказала Лойс.— Закінчуйте краще, поки печеня не перетворилася на кашу.

У великій, яскраво освітленій кімнаті запала тиша. Скрегіт вугля по цупкому папері й глухе булькання в каструльці робили цю тишу ще відчутнішою.

Удомо думав: «Я назвав її на ім'я і таки справді хочу поцілувати її! Хочу, щоб вона подивилася на мене. Я примушу її це зробити... Подивись на мене, жінко! Я хочу поцілувати тебе. Подивись на мене!.. Подивись на мене, жінко! Я хочу поцілувати тебе. Подивись на мене, Лойс!.. Лойс... Лойс... Лойс...»

Лойс думала: «Це просто якесь безглуздя, просто безглуздя! Я надто стара для цього. Він мовчазний, незграбний. В ньому немає нічого, крім тваринної сили. Він не здатний до ніжності...»

«Подивись на мене, жінко! Я хочу, щоб ти подивилася на мене...»

«...Зовсім не здатний до ніжності...»

«Лойс, я так хочу! Подивись на мене, Лойс!.. Жінко!..»

Вона швидко ковзнула по ньому поглядом і знову відвела очі. Удомо відчув полегкість. На устах його загра-ла ледь помітна усмішка.

• Нарешті Мебі скінчив малювати.

— Годі, Кет.

Кинувши вугіль на стіл, він потягнувся й позіхнув. Дівчина злізла з колоди і сховалася за імпровізованою ширмою.

— Ох-ох-ох! — протягло зітхнув Мебі.— Котра там година?

— Скоро десята,— відповіла Лойс.

Мебі повалився на диван між нею та Удомо.

— Давайте їсти,— сказала Лойс і, підвищивши голос, запитала: — Ви повечеряєте з нами, Кет?

— Ні, дякую.— Голос у дівчини був веселий і співучий.— Мені час додому.

Лойс дістала з шафки тарілки та виделки і взялася накладати печеню. З-за ширми вийшла дівчина, вже одягнена. Без одягу вона здавалася товстою і присадкуватою, а тепер стала ніби вища і стрункіша. Мебі підхопився з місця, взяв зі столу якийсь конверт і вийшов з кімнати разом з нею. Коли він повернувся, все уже було готове до вечері. Він вимкнув кілька ламп, і в кімнаті одразу стало затишніше.

Вони їли, сидючи поряд на дивані і тримаючи на колінах тарілки.

— Ви задоволені? — спитала Лойс.

— Непогано попрацював,— відповів Мебі.— Тепер треба оживити оте бісове дерево. Ну, а як ваші справи, Майку?

— Лойс хоче допомогти мені друкувати трафарети,— сказав Удомо.

Цього разу йому було легше вимовити її ім'я. Він скоса поглянув на Лойс.

— Лойс — ангел, Майку. Одна з найкращих жінок на світі.

— У Лойс починають пробиватися крильця,— мовила Лойс.

— Ми всі її дуже любимо,— серйозно вів далі Мебі.

— Ви позичите нам свою друкарську машинку? — спитав Удомо.— Тоді Джо також зможе допомагати.

— Ну звичайно.

— От і чудово.

— Не примушуйте Лойс надто багато працювати,— сказав Мебі.— Вона всім нам дуже дорога, і ми не хочемо, щоб її кривдили.

— Замовкніть, Поле,— розсердилася Лойс.— Ще хто-небудь подумає, ніби я не можу постояти за себе сама.

— А хіба можете, голубонько? — Мебі говорив повчальним тоном педагога.

— В цьому немає потреби. Мені ніщо не загрожує.

— Як по-вашому, Майку, чи змогла б вона постояти за себе?

— Я не бажаю сидіти й слухати, як про мене тут говорять, наче про якусь підневільну африканську жінку! — Та по-справжньому сердитись на Мебі вона не могла: надто добре його знала й надто дорожила його

дружбою.— І ви стомилися, Поле, і Майкл, і я також. Кінчайте вечеряти, і ми підемо.

— Але ж я хочу розповісти вам про свій народ, голу-бонько.

— Ви вже колись мені розповідали.

— Ні, це не те. Ось тут Майкл, він не дасть збрехати. Чи знаєте ви, що мій народ вважають найтемнішим і найвідсталішим з усіх африканських народів? Навіть наші співвітчизники у Панафриці дивляться на нас, мов на нижчих істот. Коли люди рівнини хочуть висловити свою зневагу до когось, вони кажуть, що він поводить-ся, наче горянин. Правда ж, Майку?

— Ви стомилися,— лагідно сказала Лойс.

— Так,— зітхнув Мебі.— Проведіть її додому, Майку. І не зважайте на мої слова — я сам не знаю, що це сьогодні зі мною.

Вони повернули на Хеверсток-хілл і рушили вгору по-ложистим схилом, який ставав дедалі крутіший. Вечір був ясний, тихий. На темному небі яскраво сяяли зорі. Час від часу мимо пролітали машини, зрідка зустріча-лися поодинокі перехожі. Та здебільшого вулиці були безлюдні, скрізь панувала тиша.

Вони дійшли до зупинки метро Белсайз-парк.

— Тут ви можете сісти на автобус,— сказала Лойс.

— Я проведу вас додому,— відповів він.

Вони перейшли вулицю, поминули темні крамнички, Кафе навпроти метро було ще відчинене.

— Давайте вип'ємо чаю,— запропонував Удомо.

Лойс подумала: «Говорить і поводить-ся він цілком спокійно. І вміє мовчати».

— Гарзд,— погодилась вона.

Вони зайшли в кафе. Лойс попрямувала до столика в кутку, біля електричного каміна: знала, що Удомо бу-де радий посидіти в теплі. До них підійшла стомлена офі-ціантка.

Лойс відкинулась на стільці і, вдивляючись в обличчя Удомо, чекала, коли він заговорить. Авжеж, це очі нада-ють його обличчю похмурого й сумного виразу. Дивно, невже це природна риса всіх африканців, яку вони збе-рігають скрізь, хоч куди б їх закинула доля? І невже Африка така сумна — не через її тяжку долю, а взагалі? У всіх африканців, з якими їй доводилось зустрічатися, завжди в хвилини спокою з'являвся оцей сум в очах. Та

досить було їм засміятись — і очі в них починали світитися радістю.

— Про що ви думаєте? — запитав він.

— Про вас, — сказала вона. — Я маю на увазі — про всіх п'ятьох... І про Африку.

— Колись вам треба неодмінно туди поїхати, — мовив він.

— Яка вона, Африка?

Лойс знала: зараз він усміхнеться.

— Така сама, як і всі інші краї, — відповів Удодо. — Тільки для нас, тих, хто в ній народився, вона дорожча за будь-який інший край.

Офіціантка принесла чай.

— Ви не відповіли на моє запитання.

В його пам'яті, очевидно, почали зринати спогади. Певне, тепер він уже заговорить.

Удодо почав неквапливо, старанно добираючи і зважуючи кожне слово; і хоч очі його дивилися просто в обличчя Лойс, він не бачив її.

— Африка? Вона трохи скидається на серце. Ви ж бачили на карті її обриси. Вона схожа на серце. Африка — це моє серце, це серце всіх нас, людей з чорною шкірою. Без неї ми — ніщо. Поки вона в неволі, ми не люди. І тому ми повинні або визволити її, або вмерти. Ось воно як...

І він подивився на неї прояснілим поглядом, в якому були водночас і виклик, і нерішучість. Лойс стримала заперечення, що спали їй на думку. Хіба можна заперечувати незбагненне? А коли навіть і можна, вона не хоче цього робити.

— Розумію, — спокійно мовила вона і заходилася наливати чай.

— Цього не зрозуміє жодна біла людина, — сказав Удодо.

Тепер він тримався вільно. Його схованка ніби розчинилася навстіж. Та навіть і тепер у ньому не було й тіні того несамовитого шалу, який ввижався Лойс раніш. Раптом він видався їй просто чарівною людиною — вона давно таких не зустрічала. Коли вона поставила перед ним чашку з чаєм, він узяв її руку й легенько стиснув у своїй.

— Я радий, що ви мене спитали про Африку, — мовив він. — Мені треба було подумати про це. Тепер я знаю. Це — найважливіше.

Щось тьохнуло у неї всередині, і вона одвела очі вбік. Певне, розмовляючи рідною мовою, він висловлює свої думки краще. Він людина освічена, має університетський диплом, то звідки ж у нього оця скутість, коли мова заходить про найглибші почуття? Невже він ніколи не відкривав душі іншій людині?

Удомо повернув її руку долонею догори.

— Яка маленька,— мовив він.

— У всіх жінок маленькі руки,— відказала Лойс.

— Ніколи раніше не звертав на це уваги.

— Значить, ви ніколи не були закохані.

— Так, ніколи,— погодився він.— А ви кохаєте Мебі?

— Я хотіла б, щоб це було так. І щоб почуття було взаємне.

— Він вам дуже подобається.

— Він — мій тип людини.

— Художник, як і ваш чоловік?

«Ось воно, починається»,— подумала Лойс.

— Зовсім не тому. Просто він — мій тип людини,— повторила вона.

— Ви мені подобаетесь,— мовив Удомо.

— Дуже приємно.

Лойс знову наповнила чашки.

— Я хотів сказати... не просто подобаетесь...— Він через силу вимовив ці слова.

Вона швидко підвела очі.

— Це всього лише самотність, Майкле.

— Так, я самотній...

— То знайдіть собі якусь гарненьку дівчину. Пол знає їх безліч. Він познайомить вас.

Він почекав, поки вона гляне на нього, а тоді сказав:

— Мені потрібні ви, Лойс.

В ній піднялася хвиля гніву.

— Чому саме я? Ви що, закохані в мене? Чи, може, гадаєте, що я непоганий об'єкт для легкої інтрижки?

— Ви мені подобаетесь,— спокійно повторив він.

— Ви що, спите з кожною жінкою, яка вам подобається?

— Ні.

— Тоді чого ж ви хочете від мене?

— Ви сердитесь...— Його усмішка була широка й щира, очі сяяли.— Мені подобається, коли ви сердитесь.

Лойс силкувалася погамувати гнів.

— Облишмо цю розмову, Майкле. Мені скоро сорок. Всі інтрижки, які були в мене замолоду, лишилися позаду. До того ж я не люблю інтрижок: вони банальні й нечисті. Мені не потрібен мужчина...

— Кожній жінці потрібен мужчина,— заперечив він. Вона замовкла і пильно глянула на нього.

— Ви ж самі знаєте, що це правда,— спокійно додав він.

— Прошу вас, облиште...— Лойс раптом відчула себе зовсім знесиленою, її придавила спокійна впевненість цієї людини.— Ходімо краще.

Він узяв з підлоги машинку, заплатив за чай і виїшов слідом за нею.

З кінотеатру сунув людський потік. Та скоро вони вибравлись із натовпу і повернули на горб, до будинку Лойс.

— Ви все ще сердитесь?

— Ні,— стомлено озвалася вона.

Біля дверей Удомо поцілував їй руку.

— Я десь читав, що жінки це люблять.

Лойс розуміла, що він удає комедію, але сміятися не могла.

— На добраніч,— квапливо мовила вона.

— На добраніч, Лойс. Завтра побачимося.

«Завтра,— подумала вона.— О боже! Завтра...»

Вона замкнула двері й дістала з сумочки сигарету. Прихилившись спиною до дверей, закурила. Джо Ферз іще не спала: в кухні світилося. Лойс почула чоловічий голос. Джо була не сама.

— Це ти, Лойс? — гукнула вона.

— Я.

— Іди пити какао. Генрі зараз піде. Ми були в театрі.

— Дякую, не хочу. Щойно пила чай. Я страшенно стомилася. На добраніч.

Лойс поминула кухню і пройшла в свою кімнату. Там вона запалила газ у каміні й сіла на ліжко. Потім підвелася й підійшла до дзеркала. Вона пильно вдивлялась у своє відображення.

«Чого ти боїшся, Лойс? Адже ти завжди вважала, що в тебе ясний розум. Нічого не станеться, якщо ти сама цього не хочеш. Ти не хочеш, щоб це сталося, отже, цього не буде. *Ні, буде.* Тільки якщо ти хочеш. *Я не хочу.* Тоді цього не буде. *Та ні ж бо, буде.* Тільки тому, що ти сама цього хочеш. *Я не хочу.* Ні, ти хочеш. *Ні, не*

хочу. Ти починаєш мене дратувати. Одне з двох: або це станеться, тому що ти цього хочеш, або ні, якщо ти не хочеш. «Заходь до мене, мушко»,— припрошував павук». Не прибідняйся, адже ти не якась безпорадне курча. Ти жінка досвідчена. А він іще новачок у цих справах і не вміє кривити душею. Якщо ти одразу даси йому відкоша, він слухняно піде геть. *Погано ти його знаєш.* Ой-ой-ой!.. «Заходь до мене, мушко»,— припрошував павук». Можеш дурити себе скільки завгодно, але мене не обдуриш. Авжеж, усе це твоє англосаксонське пуританство: завжди має бути винен хтось інший, найкраще — хтось нижчий за тебе, пригноблений. Скористайся старою формулою: «Я не хотіла цього робити, я сама не віддала, що роблю». *Але чому мені так страшно?* Ти сама знаєш чому. Здається, ти розучилася думати. *Тому що мене скривдили.* Он як, умовний рефлекс. *Отже, він тут ні до чого?* Відповідай сама...»

Лойс притулила руку до голови й відвернулася від дзеркала. Вона сіла на ліжку і зняла телефонну трубку. Набрала номер Мебі. На другому кінці проводу почувся гудок. Тоді вона раптом поклала трубку.

— Ніхто, крім мене самої, цього не вирішить,— мовила вголос.

Потім загасила сигарету й почала роздягатися.

По квартирі луною розлігся дзвінок. Лойс кинулася до дверей. То був Удомо. Вона розчинила двері навстіж і усміхнулася.

— Добридень,— весело привіталася вона.— «Заходь до мене, мушко»,— припрошував павук.

— Я приніс трафарети,— сказав він.

— Джо повернеться пізно ввечері,— мовила вона.

Він пройшов за нею у вітальню.

Крізь високі вікна до кімнати вливалось мерехтливе проміння теплого післяполудневого сонця, осяваючи її веселим світлом, що так пасувало до сьогоденного настрою Лойс. За вікнами яскравим килимом стелилася по землі молода весняна травиця. А на деревах, що здіймалися над цим зеленим килимом, ось-ось мали розпукнутися тугі, набряклі бруньки. Наближалася пора цвітіння, і земля й повітря дихали ніжним теплом.

Удомо кинув на підлогу свій пакунок.

— Перший по-справжньому весняний день! — вигукнула Лойс.

— І тому ви щасливі,— сказав Удомо.

Опустившись на одне коліно, він почав розв'язувати пакунок. Лойс стала поруч, дивлячись на нього згори вниз.

— Так, я щаслива,— мовила вона.

Щось у її голосі примусило його підвести очі.

— Учора ввечері ви хотіли мене поцілувати,— тихо сказала Лойс.

Удомо поволі встав.

— Так,— сказав він.

Її очі дозволили йому це. Він узяв її руки в свої. Як вони тремтіли! Тепер вона була звичайна жінка, по-жіночому ніжна й покірлива. Він пригорнув її до себе. Вона трохи відхилилась.

— Я не хочу, щоб це була просто інтрижка,— прошепотіла вона.

І в наступну мить опинилась у нього на руках...

Потім вони лежали поруч у її спальні. Сонячний промінчик, пробившись крізь вузеньку шпарку в спущеній завісі, витанцьовував у ногах ліжка якийсь химерний танок. А десь за вікном весело й заливчасто співала негамовна пташка.

Лойс прислухалася до пташиного співу й намагалася вгадати, чим пахне волосся Удомо. «Якийсь гіркуватий запах. Ніби горіле листя,— подумала вона.— Авжеж, так і є. Горіле листя. Приемний запах...» Вона ніколи не сподівалася від нього такої ніжності, таких лагідних, поетичних любовщів. Ніжний Майкл... Чого ж вона боялась — і вона, і Мебі? Ні, не цього. А ота несамоовитість, яку вона в ньому відчувала,— чи не була вона просто витвором її уяви? В його любовщах не було нічого несамоовитого. І тепер — оцей спокій. Що дає більшу насолоду: хвилини кохання чи тихе умиротворення після них?.. Добре, що вона так і не підстриглась, як хотіла. Йому подобається її волосся. Тож нехай собі відростає... Який він зараз весь розслаблений, тихий. Це відчувається навіть по його великій руці, що лежить у неї під головою. Яка вона гарна, ця рука...

Удомо ворухнувся, трохи повернув голову. Лойс провела пальцями по його широких грудях. Вона подумала: «У деяких чоловіків потім настає реакція. Чи не буде так само і з ним?»

— Майкл...

— Що?

Вона збиралася спитати, чи все було так, як він хотів, але передумала. Вона й так знала, що він щасливий.

— Нічого, просто — Майкл...

Його голос був сонний. Їм і справді не завадило б тепер заснути.

— Лойс,— прошепотів він.— Я такий тобі вдячний.

— Любий...— Вона міцніше пригорнулась до нього.

Нараз Лойс прокинулась. Удому ще спав. «Трафарети...» — згадала вона. Обережно відхиливши руку, що обнімала її, вона глянула на годинник на тумбочці коло ліжка. Вони проспали майже дві години. Сонце вже добре пересунулось далі на захід. Промінчик світла, який витанцьовував у ногах, зник. Лойс встала, пішла у ванну й пустила воду. Поки ванна наповнювалась, вона приготувала чай. Потім швидко скупалася, одяглась і понесла чай до спальні. Вона розсунула завіси, і в кімнату линув потік світла.

Чоловік у її ліжку, вперше за десять років... Він був такий спокійний уві сні, так скидався на дитину. Десь у закутку її свідомості ворухнулася думка: «Ні, тобі не можна більше з ним зустрічатися». Та Лойс не затримала на ній уваги. Вона сіла на край ліжка і поклала руку на його голе плече.

— Майкле. Прокинься, Майкле.

Він поворухнувся. Потім здригнувся і рвучко сів у ліжку. Очманіло повів очима по кімнаті. Вона стиснула його плече.

— Все гаразд, Майкле.

— А, Лойс...

Полегкість, що забриніла в його голосі, збурила в душі Лойс хвилю глибокої ніжності. Вона ледве стримала раптове бажання обняти його.

Він усміхнувся. «Ніякої реакції»,— подумала Лойс.

— Довго я спав?

— Дві години. Тобі це було потрібно. Ось випий чаю. Я приготую для тебе ванну, а тоді вже візьмуся до роботи.

Вона рушила до дверей.

— Лойс...

Вона обернулась і глянула на нього. В ньому знову спалахнуло бажання.

— Нам треба працювати,— лагідно мовила вона і вийшла з кімнати.

Коли Удомо повернувся з ванної, Лойс уже поринула в роботу. Він підійшов до неї і поклав руки їй на плечі. Вона на мить підвела очі, але друкувати не припинила. Удомо погладив її волосся, торкнувся щокою її щоки, потім пішов і сів за друкарську машинку навпроти неї. Заклав у машинку аркуш восківки, прочитав рядок з рукопису Мхенді й почав шукати на клавіатурі потрібні літери.

Протягом наступних двох годин тишу в кімнаті порушувало тільки клацання машинок. Нарешті Лойс зітхнула й випросталась.

— Я за те, щоб трохи перепочити. І якого це чорта Пол стільки понаписував! Чаю хочеш?

— Зроби ласку!

Поки Лойс заварювала чай, він друкував далі. Сонце вже зайшло, і на землю спустилися пізні весняні сутінки. Удомо навіть не помітив, коли Лойс ввімкнула світло. Він кинув друкувати тільки тоді, коли вона принесла чай. Вони сіли поряд.

— Стомився? — запитала Лойс.

— Тепер — ні,— відповів він.

Лойс дивилася в свою чашку, на устах її грала усмішка.

— А я тебе боялась,— мовила вона.

— І Мебі підтримував твій страх,— докинув він.

— Мені здається, він і сам тебе трохи боїться.

— А я — його, тільки не кажи йому про це. Ну, а тепер — невже ти й досі боїшся, Лойс?

— Тепер уже чогось іншого.

— Чого ти боїшся? Чого?

Лойс поклала свою руку на його. Вона силкувалася усміхнутися. Кутики її уст сіпнулися. Вона уривчасто зітхнула.

— Здається, я закохалася в тебе, Майкле,— ось чого.

— І ти цього боїшся?

— Така вже в мене вдача...— «Ану, не розкисати, Лойс!» — Я з тієї породи жінок, які віддають все або нічого.

— Так воно й має бути,— сказав він.

Йй раптом захотілося розповісти йому про Джона, про всі ті муки приниження, яких вона зазнала, коли він пішов від неї до іншої. Та натомість вона мовила:

— Налити ще чаю?

Потім вони знову взялися до роботи. О десятій годині повернулася Джо Ферз і приготувала вечерю. Вона трохи нездужала і відразу ж після вечері пішла спати. Лойс і Удомо працювали далі. Незадовго перед північчю Лойс сказала:

— Якщо ти зараз не підеш, то спізнишся на останній автобус.

— А я і хочу спізнитися.

— Ну, тоді спізнюйся.

— А що скаже Джо?

— Навряд щоб це її обурило.

Він голосно засміявся щасливим розкотистим сміхом, що йшов ніби із глибини грудей. Це викликало у Лойс усмішку. Удомо рвучко підвівся і схопив її в обійми.

— Я люблю тебе, Лойс.

— Я весь час чекала, щоб ти це сказав.

5

— Прізвище?

— Пол Мебі.

— Організація?

— Група визволення Африки.

— Гарзд. Можете ставити запитання.

— Пане голово, я з величезною увагою слухав промовця, особливо коли він говорив про...

Голова постукав своїм молотком.

— Прошу вас ставити запитання без будь-яких передмов.

Ленвуд підхопився з місця.

— Пане голово, дозвольте процедурне зауваження.

— Зараз містер Мебі ставитиме запитання. Почекай-те своєї черги.

— Пане голово, це щодо порядку ведення. Я — Ленвуд, керівник делегації від Групи визволення Африки.

— А я голова! Прошу вас сісти, містере Ленвуд!

— Це образа! Я протестую! — підхопився Удомо, вимахуючи руками.

Аудиторія завирувала. Африканці посхоплювалися з місць по всій залі, вщерть заповненій людьми. Вони вигукували гнівні слова на адресу голови. Секретар у спра-

вах колоній прогресивної партії, нахилившись до голови, щось наполегливо доводив йому.

Перекриваючи загальний лемент, заgrimів голос Мхенді:

— Виходьте, хлопці! Ми не дозволимо, щоб нас тут ображали!

З різних місць зали африканці посунули до дверей. Голова грюкав молотком.

— До порядку, леді і джентльмени! Прошу вас!

— Щоб нас знову ображали?! — вигукнув Едебхой.

— Я прошу пробачення! — закричав голова.

Загальний вихід африканців припинився.

— Я хочу вибачитись, якщо я образив містера Ленвуда. Я не мав наміру цього робити. Знаєте, як воно буває...

— Та знаємо... — глузливо вигукнув хтось.

Мхенді дав знак своїм людям повернутися на місце.

Коли всі знов посідали, голова постукав молотком.

— Містер Ленвуд має слово щодо порядку ведення зборів.

Ленвуд заговорив з усією чемністю, на яку тільки був здатний:

— Пане голово, в інтересах конструктивного співробітництва я приймаю ваше вибачення. Приємно бачити, як ви засвоюєте добрі манери, що їх завжди так ретельно втовкмачуєте в голови колоніальним народам...

Обличчя голови почервоніло, мов буряк. Секретар застережливо торкнув його за рукав.

— Я тільки хотів сказати, що пан голова, на мій погляд, надміру суворо повівся щодо містера Мебі і, навіть не з'ясувавши, чи збирається той виголошувати промову, відразу ж перебив його. Тут мав місце відвертий випадок упередженого ставлення. Я був учасником багатьох конференцій і знаю, що такий порядок процедури не можна вважати нормальним.

Ленвуд сів на місце під несамовиті оплески африканців.

— Прошу містера Мебі ставити запитання.

— Отже, сер, як я вже сказав, я дуже уважно слухав промовця, особливо ту частину його промови, де він говорив про визначення строків, коли народи колоній зможуть узяти в свої руки урядування. Отож я й питаю: за яким це богоданим правом ви, англійці, уповноважені визначати спроможність чи неспроможність народу вирішувати його власні справи?

Африканці зустріли це запитання схвальними вигуками.

Промовець устав.

— Пане голово, дозвольте мені коротко відповісти на запитання містера Мебі. Я, звичайно, не вважаю, що ми маємо якість, як він каже, богодане право...

— А як би сказали ви? — пролунав чийсь голос.

— Я взагалі не говорив би про це, добродію. Але ми не можемо заперечувати фактів. А факти такі, що за правом чи ні, але ці колонії перебувають під нашою владою. Ми маємо певні обов'язки щодо них і повинні ці обов'язки виконувати. Саме з такого погляду слід розуміти мої слова про те, що нам треба визначити, як буде найкраще для населення колоній. А одним із свідчень того, що ми не визнаємо за собою якогось особливого права, є той факт, що ми запросили вас, присутніх тут африканців, допомогти нам у визначенні найкращих для колоній шляхів...

— А хто поклав на вас ті обов'язки? — вигукнув хтось.

Голова постукав молотком.

— Я можу відповісти на це запитання, пане голово, — сказав промовець. — Звичайно, ми створювали нашу імперію таким самим шляхом, яким створюються всі імперії, — шляхом завоювання. Проте мені здається — я кажу це без найменшої тіні зневаги, — що нашим африканським друзям бракує розуміння історичної перспективи. Вони, як видно, вважають, ніби вони єдиний у світі народ, що його завойовано і поневолено. Явища завоювання і поневолення такі ж давні, як і вся відома нам історія людства. Ми, жителі Британських островів, самі не раз зазнавали поневолення. Колись Британія була римською колонією, згодом її захопили варвари, що прийшли з германських лісів, а ще пізніше — норманни. Але ці завоювання пішли нам на користь. Вони допомогли нам стати тим, чим ми є сьогодні. Якщо наші африканські друзі усвідомлять і запам'ятають, що вони не є винятком у світовій історії, вони ще можуть почерпнути для себе багато чого корисного з даного етапу імперіалізму, який швидко наближається до кінця і якому ми не менше, ніж вони, прагнемо покласти край.

Присутні в залі англійці схвально заплескали в долоні; африканці сиділи незворушно.

Наступним промовцем був секретар у справах колоній.

— Пане голово! Мені здається, що насамперед ми повинні тут поставити таке запитання: який зв'язок між політичним і соціальним прогресом у колоніях? На мою думку, не відповівши правильно на це запитання, ми відхилимось від суті обговорюваної проблеми.

Як нам відомо, справжній політичний поступ залежить від прогресу в економічній та соціальній галузях. Без цього ніякий політичний прогрес неможливий. Профспілки, кооперативи й місцеві демократичні органи управління важливі не тільки завдяки їх безпосередньому впливові на рівень і умови життя, але й тому, що вони є організованими проявами волі громадськості, захищеної у підтриманні демократичного ладу. Надаючи цьому великого значення, ми, як правляча партія, здійснили певні заходи. Що ж ми зробили?

Ми внесли на розгляд уряду законопроект, згідно з яким у тих випадках, коли це не суперечить законіві про розвиток і поліпшення добробуту колоній, місцеві закони повинні забезпечувати сприятливі умови для утворення профспілок. Ми призначили спеціальних радників у справах профспілок. Наслідком цього було різке збільшення кількості організованих робітників у колоніях. Їх кількість і далі зростає. Так само збільшилась кількість кооперативів і зросло їх значення. Ми витратили величезні кошти для добробуту колоніальних народів. Мільйони фунтів стерлінгів — хто хоче, може ознайомитись з точними цифрами — витрачено на медичне обслуговування й освіту, на житлове будівництво, на поліпшення шляхів і залізниць, на розвиток сільського господарства, на спорудження глибоких гаваней в одних районах і боротьбу з ерозією ґрунту в інших. За минулі десять років на все це пішло сто п'ятдесят мільйонів фунтів стерлінгів.

Звідки ці гроші? Їх дали рядові платники податків нашої країни. Ми вже не така багата країна, якою були колись. Щоб добути цю суму, довелося накинати нелегкий тягар на плечі англійського платника податків. Але гроші дано, до того ж з доброю охотою. А чому?..

Отут ми й підходимо до найголовнішого моменту в цьому питанні. Ідея, задля якої ми витрачаємо стільки грошей, задля якої докладаємо стільки зусиль, проста,

але дуже справедлива. Ми вважаємо, що практика урядування, а надто урядування демократичного,— надзвичайно складна справа, навчатись якої треба з великою ретельністю. Зовсім не досить передати владу в руки кількох найгаласливіших осіб з місцевого населення. Якщо ми передамо владу таким людям, хіба зуміють домогтися від них звіту за їхні дії неорганізовані маси населення у країнах, що не мають ніяких демократичних традицій? Тому ми й ухвалили створити традицію участі населення у вирішенні місцевих справ з допомогою профспілок, місцевих органів управління та кооперативів. Кінцевою метою цих заходів є передача верховної влади, але це останній крок, а не перший. Я знаю, такий стан речей викликає глибоке розчарування в осіб, які за освітою і політичним рівнем набагато випередили своїх співвітчизників. Деякий відгомін цього розчарування ми вже чули тут сьогодні. Ці особи звинувачують нас у антидемократизмі, тоді як насправді вся наша діяльність спрямована на забезпечення демократії для їхніх країн. Ми можемо зрозуміти розчарування цих осіб і співчувати їм, але ми взяли на себе обов'язки щодо широких народних мас колоній, а не щодо невеличкої купки честолюбних політиканів. Передати долю народних мас у руки цих осіб, перше ніж маси навчаться належним чином користуватися своїм правом контролювати і стримувати уряд, означало б обманути довір'я колоніальних народів і знехтувати своєю відповідальністю перед ними. Я не вбачаю в усьому цьому, так само як і в нашій попередній діяльності, нічого такого, чого нам слід було б соромитись. Наші наміри благородні, наші дії всім відомі, наша мета проголошена. Виклик треба кидати не нам, а їм, тим особам, про яких я казав. Нехай вони об'єднаються з нами в ім'я великої справи підготовки їхніх народів до передачі їм усєї влади. Це шлях, який покладе край їхнім розчаруванням, шлях, на якому вони зможуть по-справжньому прислужитися Африці та своїм народам.

Не встиг іще промовець сісти на місце, як десятки рук злетіли вгору. Ленвуд, Удомо, Мхенді посхоплювались на ноги, клацаючи пальцями над головою. Та їх випередила жінка. То була сувора дама-прогресистка, що засідала в палаті громад і мала репутацію неабиякого знавця колоніальних питань. Схваливши й підтримавши заяву секретаря в справах колоній, вона сказала:

— Факт залишається фактом, і всі ви про це добре знаєте. Причина наших труднощів у колоніях — це не загальне незадоволення серед народних мас, а галасування незначної меншості, яка нікого не репрезентує. Ця купка людей використовує в своїх ганебних інтересах неучтво і затурканість народу. Це демагоги, які вбачають у нас перепону на своєму шляху до нестримної експлуатації своїх співвітчизників. Сьогодні в цій залі присутній один із них, на якому лежить відповідальність за жахливу криваву різанину, що відбулася в Пльуралії п'ять років тому. Час уже нам, пане голово, змінити тактику й засудити цих людей, замість того щоб постійно відбиватись від їхніх нападок. Пора нам уже не боятися галасливої і безвідповідальної меншості, яка не репрезентує свого народу. Мені страшно навіть подумати про те, що було б, якби їм довірили долю нещасних, затурканих народів колоній. Я глибоко переконана, що коли б цим людям дали в руки владу, вони б експлуатували своїх співвітчизників з такою жорстокістю, у порівнянні з якою наш так званий гніт видався б справжнім раєм.

Пане голово, минулої зими я відвідала Панафрику. Там я на власні очі побачила, як зневажливо ставляться так звані освічені панафриканці до своїх неписьмених братів. Вони називають їх дикунами й поводяться з ними із не баченою в нас пихою. Дозвольте мені розповісти вам про такий випадок. Якось у неділю я провела день у домі одного подружжя. Чоловік — адвокат з великою і прибутковою практикою, що здобув освіту в нашій країні. Дружина його була тут медсестрою. У них трое слуг. І от протягом цілого дня вони жодного разу не звернулись до когось із цих слуг як до людей. Вони тільки те й робили, що нарікали, які в них, мовляв, ледачі слуги, анітрохи не зважаючи на їхню присутність. Під час обіду «бой», який нам прислуговував, мусив надягти білі рукавички. Ласкава господиня тут же, при ньому пояснила мені, що ці дикуни надто брудні від природи, аби довіряти їм прислуговувати за столом без стерилізованих білих рукавичок. Я поглянула в обличчя юнакові — у нього був вираз побитої собаки. Згодом вельмишановний пан адвокат при мені вилаяв іншого «боя»; я ніколи в житті не чула, щоб у нашій країні хазяїн так лаяв слугу. І це не поодинокий випадок... Ні, пане голово. Ми повинні зважити на те, що

становище африканського народу дуже погіршитися, якщо віддати його під владу меншості, яка тепер удає, ніби дбає лише про свободу для народних мас. Щодо мене, то я майже не сумніваюся в тому, що, якби народні маси Африки мали змогу самі вибирати, переважна більшість висловились би за наше даліше перебування там, аж поки вони не відчують у собі досить сили, щоб упоратися зі своєю так званою чорною аристократією!

Минуло кілька хвилин, перше ніж голова спромігся відновити порядок. Весь цей час Мхенді стояв, домагаючись слова. Коли голова надав слово іншому африканцеві, Мхенді заявив:

— Ця пані говорила про мене. Я вимагаю права на відповідь.

— Я вже надав слово,— категоричним тоном відрубав голова.

— Я відмовляюсь від виступу, сер,— сказав африканець.

— Усі ви, панове, трохи мені набридли,— стомлено почав Мхенді.— Мені набридло слухати ваші гучні фрази про співдружність рас, про свободу, про захист наших так званих відсталих братів від нас. Набридло, бо все це я чув уже десятки разів. Навіть ота зверхність, яка пролунала в словах останнього промовця, надто набридла мені, щоб викликати справжнє обурення. Ця пані звинувачує мене в тому, що на мені лежить відповідальність за всі жертви П'юралії. Авжеж, на мені! Це тяжкий хрест, і я несу його сам. І своєю красномовністю вона цьому не зарадить. Я не маю нічого проти самого обвинувачення. Єдине, проти чого я протестую,— це джерела, з яких воно походить. І замість того, щоб змагатися з цією пані в політичній демагогії, я хочу пояснити, чому саме це викликає в мене протест. Я говоритиму коротко, обіцяю вам. Адже я розумію, що це марнування часу.

Коли б хтось із засновників вашого руху, отих ваших попередників, які гинули в тюрмах, голодували і йшли на каторгу в ім'я ідеалів прогресу,— коли б хтось із них опинився сьогодні в цій залі, їм було б соромно за свою справу. Вони знали, що таке свобода. Може, це пояснюється тим, що самі вони її не мали. Можливо, тільки люди, позбавлені свободи, розуміють, що це таке. А втім, і ви, здається, розуміли, що таке свобода, коли

зі зброєю в руках боролися проти чужоземних загарбників. Тоді ви вважали цілком законним проливати кров — і свою, і чужу. Я, звичайно, визнаю, що ви кращі політики, ніж засновники вашого руху. У них не вистачило б нахабства посилати військо на придушення повстання, а потім цькувати його переможеного ватажка й говорити про його відповідальність. Я певен, що, знаючи про теперішнє становище в Плюралії, вони не стали б просторікувати про вільну й рівноправну співдружність рас. Коли б мене звинувачував *один із них*, мені, певне, схотілося б посперечатися з ним. А от сперечатися з цією пані я зовсім не маю охоти. Сподіваюсь, вона скоро дістане підвищення. На мій погляд, їй цілком підійшов би пост міністра або ж заступника міністра колоній. Коли вона виголошувала свою промову, мені спало на думку, що вона не може не знати про те, як кілька тижнів тому мою дружину разом з іншими жінками розстріляно за відмову переселитися із споконвічних земель наших предків. І я подумав: якби сьогодні в цій залі був хто-небудь із засновників вашої партії, він неодмінно підійшов би до мене і сказав: «Мхенді, я чув сумну звістку про загибель вашої дружини й інших жінок і, незважаючи на всю розбіжність наших поглядів, хочу висловити вам своє співчуття». Спочатку мені було боляче, коли жоден із вас, прогресистів, не підійшов до мене й словом не обмовився про це, а потім я подумав: «Так навіть краще. Ці люди перестали бути спадкоємцями ідей своїх попередників. Тож цілком природно, що навіть в особистих стосунках у них не може бути тієї великої душевної теплоти, яка виявлялась у вчинках їхніх давніх попередників».

Оце і все, що я хотів сказати, пане голово. Я розумію, що фахівці, які винаходять нові методи роботи, не почерпнуть з мого виступу нічого цінного. Але ж я безробітний, і тому методи роботи — не мій клопіт. Я ще й досі читаю твори перших засновників вашого руху. А чи робить це хто з вас?

Мхенді сів, але одразу знов підхопився з місця.

— Пане голово! Є ще одна дрібниця, про яку я забув, але якої не можу не сказати, оскільки вона важливіша, ніж усе інше. Коли хоч якась частина мого виступу має потрапити в газети, я дуже хотів би, щоб там було вміщено і мою подяку всім простим, чесним людям Англії, чії протести перешкодили їхньому урядові віддати

мене моїм ворогам, коли уряд Плюралії зажадав мого повернення. Я їм глибоко вдячний за це.

Коли Мхенді сів, у залі запала тривала, ніякова тиша. Англійська частина аудиторії була страшенно збентежена. Африканці не зрозуміли до пуття виступу Мхенді. То були здебільшого панафриканці, які майже нічого не знали про Плюралію. Вони чекали від славного Мхенді запальної, полум'яної промови, а не таких спокійних, сумних і поміркованих слів. Вони обертались і здивовано поглядали на нього. Мебі, що сидів поруч, поклав руку йому на плече.

Навіть голова був збентежений. Він нерішуче відкашлявся.

— Сподіваюсь, наступні промовці не ухилятимуться від суті обговорюваних питань, і можу запевнити містера Мхенді: погляди наші, може, й різні, але ми зовсім не такі вже безсердечні, як йому здається...

Він сів з таким виглядом, ніби не знав, що робити далі.

Мхенді закурив люльку й відкинувся на стільці. Встав Ленвуд.

— Пане голово...

— Надаю вам слово, — сказав голова.

— Для протоколу. Я — Томас Ленвуд, керівник Групи визволення Африки... Мій колега, містер Мхенді, висловився трохи суб'єктивно щодо питань колоніальної політики. Я певен, ви зрозумієте, що наш колега ще перебуває під враженням недавньої втрати і йому важко стримувати свої почуття. Я дозволю собі дати об'єктивну оцінку того, про що він хотів сказати, і розвинути його думку.

Мені насамперед хотілося б звернутись до тієї дами, яка так зневажливо говорила про чорну аристократію. Але, перше ніж це зробити, я хочу мимохідь зауважити, що за всі довгі роки своєї участі в різних конференціях мені ще ніколи не доводилось зустрічатися з таким грубим шовінізмом, який вона виявила, говорячи про Мхенді...

Дама підхопилася з місця.

— Пане голово! Я протестую! Промовець ображає...

До її протесту приєднались інші білі. Африканці заплескали в долоні.

— Ми мовчки вислуховували ваші образи! — гукнув Ленвуд, перебиваючи шум у залі.— Тепер послухайте нас!

— Не треба зводити особистих рахунків! — закричав голова, грюкаючи молотком.

Це викликало нову хвилю обурення. Секретар у справах колоній поспіхом радився про щось з головою та іншими членами президії, а в залі чорні та білі голосно лаялись між собою. Лорд Рослі — той самий, що був на вечірці у Лойс, — перейняв головування на себе.

— Леді і джентльмени! — гукав Рослі.— Друзі! Прошу вас!..

Він підняв руки над головою і чекав.

У залі поступово відновився лад.

— Коли на конференціях розпалюються пристрасті, розум відступає. То нехай ніхто не зможе сказати, що й на нашій конференції не було розуму, дуже вас прошу. Я певен, наш друг, пані депутат парламенту, не образиться, коли я скажу, що більшість із нас, членів президії, вважають її слова про чорну аристократію надто різкими. Але вона так само, як і містер Ленвуд, має право на власні погляди, і ми їх спокійно вислухали. Тепер давайте так само спокійно вислухаємо містера Ленвуда. Прошу вас, містере Ленвуд.

— Дякую, пане голову, — сказав Ленвуд.— Мені здається, я знехтував би своїм обов'язком, якби не згадав — підкреслюю: мимохідь — про грубий прояв шовінізму з боку члена партії, що має очолювати прогрес у вашій країні. А тепер дозвольте мені спинитися на конкретному питанні, що його порушила ця дама. Ви повинні, заявила вона, перейти до наступу проти отієї честолюбної, безпринципної меншості. Іншими словами, ви повинні перейти до наступу проти нас, оскільки ми і є ті люди, про яких вона говорила. Чудово. Тепер нам принаймні відомо, з ким ми маємо справу. Ми маємо справу з відвертим імперіалізмом, гасло якого — «поділяй і владарюй». Ізолювати керівництво від народних мас, посіяти серед народу ворожість до цього керівництва — ось політика цієї дами. Проте слід віддати їй належне — вона щира. Ми знаємо тепер, чого від неї можна сподіватись.

Зате про вашого секретаря в справах колоній, пане голову, цього не скажеш. Він хоче замилити нам очі

переконливими цифрами витрат на будівництво шляхів, шкіл і лікарень. Може, на папері вони й мають переконливий вигляд. Та нам байдуже до паперів. Ми знаємо дійсність, в якій живе наш народ. І вона не має нічого спільного з цією привабливою картиною великих досягнень. Та коли б навіть усі його паперові досягнення існували насправді, хіба ж вони розв'язують питання про свободу?

Єдине, чого ви, як видно, з самої своєї природи нездатні зрозуміти,— це питання про свободу. Його не можна підмінити ніяким іншим питанням. Колоніальні народи, пане голово, ідуть не до прогресу, економічного чи культурного, а до свободи, до самостійного визначення своєї власної долі і власного шляху. Нас звинувачують у непримиренності і схильності до руйнування. Я не соромлюся визнати, що це правда. Коли б ви перестали обвинувачувати мене в непримиренності і схильності до руйнування, я почав би сумніватись у своїй безкорисливості й чесності. Адже скрізь і всюди так ведеться, що кращі сини та дочки завойованих і поневолених народів вважають за свій обов'язок не давати ворогові спокою: висаджувати в повітря його мости та поїзди, перетинати лінії зв'язку, сипати пісок у його машини. Тільки люди з психологією рабів або зрадники поведуться інакше. Ми повинні бути непримиренні й безжальні, аж поки здобудемо свободу. Ви закликаєте нас до співробітництва. Гаразд! Тільки ось наша єдина беззастережна умова: ми охоче погодимось з вами співробітничати, але тоді, коли ви будете готові визначити разом з нами дату вашого відходу з колоній. Раб не співробітнічає з рабовласником! Ми попереджаємо вас одверто і привселюдно: ми сповнені рішучості розірвати свої кайдани! Боротьба починається!

Всі, як один, африканці повставали з місць, бурхливо аплодуючи Ленвудові. В різних кінцях зали підхоплювались білі й підносили руки, вимагаючи слова для відповіді. За столом президії секретар у справах колоній смикав Рослі за рукав.

— Дозвольте, я йому відповім!

— Нехай вони виговоряться,— зупинив його Рослі.— Тоді їх буде легше втихомирити. Я їх знаю.

— Вони зірвуть конференцію! — хвилювався секретар.

— Ні,—заперечив Рослі.— Я їх знаю. Нехай говорять. Отой молодик позаду — то один з їхніх? Здається, я зустрівав його на якійсь вечірці.

— Це новачок,— сказав секретар.— Його звать, здається, Удомо.

— Авжеж,— мовив Рослі.— Я надам йому слово.

Голова встав, вдивляючись у ліс піднесених рук.

— Перший, хто впав мені в око,— це джентльмен там у кутку позаду... Ні, не ви — джентльмен з Африки. Ні, не ви... Праворуч од вас... Так, так — ви, сер! Прізвище, будь ласка.

— Удомо! Група визволення Африки... Пане голово!..

Удомо відчув, що всі погляди звернені в його бік, що люди в залі дивляться на нього й чекають. Його охопив дроз. Він стиснув кулаки й підняв їх до рівня плечей. Потім затамував віддих. В скронях у нього стукотіло...

— Пане голово!.. Одна особа в цій залі...

Удомо через силу вимовив ці слова. Він немовби видушував їх із себе всією фізичною силою, на яку був здатний. Аудиторія відчувала тільки цю силу. Всі уважно стежили за його обличчям, що перекривилось від гніву.

— ...Одна особа в цій залі глузувала з Мхенді через те, що повстання, яке він очолив, не змогло скинути ярма рабства! — Він підняв стиснені кулаки ще вище і неначе відрубав ними слова.— Її не хвилює загибель людей! Надто багато крові на ваших руках, щоб вас турбувала смерть іще кількох чорношкірих! — Він помовчав, прислухався до мертвої тиші, що запала в залі, і підвищив голос.— У душі вона зловтішалася! Зловтішалася з того, що придушено ще одну спробу колоніальної революції! Вона попередила нас, чого нам слід сподіватись! Гаразд! Ми не забудемо! Та наступного разу... Та наступного разу... — ще раз просичав він, піднісши високо над головою кулак і гордо закинувши голову. Очі його палали.— Поразки не буде! Навіть якщо пролеться море крові. Поразки не буде! От! Тепер і ви попереджені! Поразки не буде!

Він довго ще стояв отак — з високо піднесеним над головою кулаком, усвідомлюючи, що всі погляди звернені на нього, що в залі панує мертва тиша. Потім, у край знесилений, сів на своє місце.

Ще якийсь час панувала тиша, потім по залі, наче грім, прокотився схвальний рев африканців. Англіїці, звільнившись від гіпнотизуючої сили Удомо, теж заго-

ворили між собою. Навіть Ленвуд, Мхенді і Мебі кричали разом з іншими африканцями.

За столом президії секретар вигукнув:

— О боже!

— Так. Цей не поступиться,— зауважив Рослі.

— Він небезпечний, він божевільний!

В очах ставного лорда блиснув недобрий вогник.

— А чи не поводитись би ви так само, якби нашу країну поневолили загарбники?

І, перше ніж секретар здобувся на відповідь, Рослі встав, стукаючи молотком.

Удомо позирнув на стіл президії. Туман, що застилав йому очі, розвіявся. Тепер він знову бачив обличчя людей. Нестримний дроз, що тіпав його тіло, теж минув. До нього знову поверталася сила. Той лорд, голова, здається, усміхається... Удомо озирнувся. Ленвуд раз у раз обертався, намагаючись зустрітися з ним поглядом. Очі Ленвуда сяяли, в них світилося схвалення. Удомо, всміхнувшись, кивнув йому. Голова почав щось говорити...

— Майку!..— гукнув Мхенді.

— Пізно вже,— сердито пробурчав Ленвуд.— Пора спати. Завтра заключне засідання, і нам треба як слід відпочити.

— Що таке? — озвався Удомо.

— Відкладіть до завтра,— запротестував і Едебхой.

— Іди-но сюди на хвилинку,— покликав Мхенді.

— Господи! — обурено зітхнув Ленвуд.

Удомо встав з ліжка й пішов до розчинених дверей, що з'єднували дві спальні. Він, Ленвуд і Едебхой розмістилися втрьох у великій кімнаті, а Мхенді й Мебі — в меншій. Місячного світла, яке лилося крізь відчинені вікна, було досить, щоб не наштотхнутися на меблі.

Удомо сів на край ліжка Мхенді.

— Ти ще не спиш, Поле?— спитав Мхенді.

— Ні.

— Розкажи-но Майкові про дорогу крізь джунглі.

— Я розповідав Мхенді, що старі люди у нас в горах кажуть, ніби існує дорога крізь джунглі. Вони в цьому переконані.

— Ну то й що? — спитав Удомо.

— Невже ти не розумієш?..— Мхенді намагався поборо-
ти своє хвилювання.

— Ні,— відказав Удомо.

— Адже Плюралія лежить по той бік джунглів,— пояснив Мебі.

Запала довга тиша. Потім Удомо кивнув головою в темряві.

— Так,— тихо мовив він.— Так, розумію. А ти певен, що це правда?

— Старі люди не говоритимуть дурно,— зауважив Мебі.

— Ти перший повинен завоювати свободу,— сказав Мхенді.— Тільки тоді для мене відкриється шлях до повернення. Ти розумієшся, Майку?

— Так,— відповів Удомо.— Я розумію...

— Це моя єдина надія,— мовив Мхенді.

Удомо навпомацки знайшов плече Мхенді і стиснув його.

— Ми будемо боротись за те, щоб вона справдилася, брате.

— Моя єдина надія...— повторив Мхенді.

Удомо міцніше стиснув його плече. Вони довго мовчали. Нарешті Удомо встав.

— Обіцяю тобі, брате,— прошепотів він.

Тоді пішов назад у велику кімнату.

ЧАСТИНА ДРУГА

ДІЙСНІСТЬ

ЛОИС

1

Паризький поїзд зупинився біля перону.

Лоис прикрила долонею очі від сліпучого середземноморського сонця. З вагонів почали виходити люди. Вона вирішила спокійно ждати — чого гасати між пасажирів. Зараз він вийде, а вона тут чекатиме на нього. Не треба метушитись.

Вона стала осторонь і повела очима по ряду вагонів, не затримуючи погляду на незнайомих обличчях. Зараз він вийде, а вона стоїть і чекає тут на нього...

На шиї в неї почала пульсувати жилка. Лойс раптом усвідомила, як нестямно вона покохала його за ці п'ять місяців; вона подумала про це з якоюсь дивною байдужістю, наче йшлося не про неї, а про когось іншого. Зараз він вийде. Зараз він вийде... Так, зараз він вийде, а вона чекає тут на нього...

Вона піднесла руку до шиї, де билася неспокійна жилка. Зараз він вийде...

Онде він!..

— Майкле!

І тут вона схаменулася, що біжить йому назустріч. Примусила себе сповільнити ходу. Подумати тільки, вона закричала! Наче легковажне закохане дівчисько!

— Лойс!

Удому підійшов до неї. Перед її очима, наче в тумані, виникли обриси великої постаті, сяючі очі, радісна усмішка, сліпучо-білі зуби. Лойс рвучко обняла його і притиснулася обличчям до його плеча.

— О Майкле... Любий мій, любий...

— Здрастуй, Лойс.

Вони вийшли з вокзалу й опинились у невеликому містечку, що притулилося між горами й морем. Удому звів очі на гори, потім поглянув на блискучу гладінь моря. Все довкола було залите промінням гарячого південного сонця. Він скинув піджак, поклав його на свою дорожню сумку і попустив краватку.

— Як тут чудово! — мовив він.

— Я знала, що тобі сподобається... Ти снідав?

— Таж у тому їхньому ресторані просто-таки неймовірні ціни! Даремно ти це зробила, Лойс.

— Це був єдиний спосіб витягти тебе сюди, от я й послала тобі квитка.

— Але ж скільки це коштує грошей!

— А нащо тоді гроші, як їх не витратити? На той світ однаково з собою не візьмеш. А мені так хотілося, щоб ти приїхав. Тож не сердься, будь ласка.

— Ти непоправна!

— Ну що ж, нехай так! Ходімо в оте кафе. Стережись, он машина... Тут їздять не з того боку вулиці.

Вони перейшли на другий бік і сіли за один з маленьких столиків, що стояли просто на тротуарі під величезними строкатими парасолями. Лойс замовила фрукти і каву.

Сонце й повітря позолотили шкіру Лойс, вона посві-

жішала й засмагла. Тепер, коли теплий одяг став непотрібний, на ній було барвисте бавовняне платтячко, яке щільно облягало талію, а внизу переходило в широку спідницю.

— Яка ти гарненька! — мовив Удомо.

— Я така рада... Ну, годі вже пасти на мені очі, Майкле! Коли ти отак дивишся, я почуваю себе дурним дівчиськом, і ладна привселюдно тебе розцілувати або заверещати від радості.

— Я не заперечую.

— Зате я заперечую. Не забувай, що я бундючна англійка.

— Ти гарнесенька англійка.

— Облиш, Майкле!

Вона потяглася через стіл і міцно стиснула руку Удомо. Схожий на доброго дідуса офіціант, що говорив по-французькому з італійським акцентом, дивився на них з приязною усмішкою.

Поснідавши, вони рушили далі, піднімаючись пологим схилом у напрямі гір. Незабаром туристські квартали й готелі на березі моря лишилися позаду. Більша частина містечка скидалась на велике село. Показна розкіш приморських кварталів поступилася місцем селянській бідності. Люди тут були жилаві й смугляві. Природна невимушеність, з якою вони рухались і розмовляли, нагадала Удомо батьківщину.

— Зовсім як у нас,— зауважив він.— І сонце в нас таке, як тут, тільки гарячіше, і люди такі самі, тільки ще смуглявіші.

— Колись я до вас приїду,— мовила Лойс.

— Ти полюбиш наших людей,— сказав він.

Тепер Лойс забула про свою стриманість. Вона взяла його за руку, і отак, рука в руці, вони піднімались нагору. Нарешті містечко лишилося внизу, під ними. На лобі Удомо блищали краплини поту. Мокра сорочка прилипла до тіла. Лойс збочила з дороги, що вела далі в гори, а позаду спускалася в місто, і зупинилась на невеличкій галявині, порослій травою.

— Півдороги пройшли. Перепочиньмо,— сказала вона.

Удомо опустився на траву поруч з нею і витер спітніле чоло.

— Ух-х! Ну й спека! Я весь упрів! Дивно, чому вона на тебе зовсім не діє?

— Я звикла до неї: адже я тут виросла.

— Але ж я народився в Африці!

— Твоє сонце не таке, як моє. Моє — пекуче, сухе. Твоє — парке, вологе. Я звикла до одного сонця, ти — до іншого.

Він усміхнувся і потягся до неї. Та його зупинили голоси. Дорогою спускалися двоє селян, ведучи за собою кількох нав'ючених ослів. Проходячи мимо, вони привітались.

Далеко в морі бовванів довгастих силует якогось судна; він, здавалося, зовсім не рухався, аж поки враз не зник за обрієм. Та й уся величезна маса води немовби спала під промінням ранкового сонця. Ніде вздовж усього узбережжя не видно було ані хвилики.

— Час іти, — легко підхопилася Лойс.

Обабіч дороги гірські схили було перетворено на широкі тераси, на яких ген-ген, скільки сягало око, розкинулись виноградники. Лойс і Удомо дійшли туди, де починався крутий узвіз. Дорогу, що вела далі в гори, перетинала вузька стежина. Вони повернули праворуч.

— Онде, бачиш? — сказала Лойс.

На великій необгородженій ділянці серед занедбаних фруктових дерев стояв будиночок. Збоку був давно не кошений моріжок, де валялась поламана дитяча гойдалка, а перед вікнами буйно росли бур'яни, геть заповнивши купу каміння, що колись була альпійським садком.

Лойс квапливо пройшла вперед і, відчинивши двері, обернулася до Удомо. Обличчя її стало зовсім дитячим.

— Прошу до мого спадкового маєтку, Майкле!

Він поставив на землю свою сумку, переступив поріг і схопив Лойс в обійми. Коли трохи згодом вона звела на нього очі, в них блищали сльози.

— Ти завжди вгадуєш мої бажання, Майкле.

— Все це для тебе дуже важливе?

— Це найдорожче, що я маю у світі.

Він погладив її волосся, яке за цей час дуже відросло.

— Скажи, що ти мене любиш, — попрохала вона.

— Я люблю тебе, — мовив він.

— О мій коханий...

Вони лежали поруч на м'якому моріжку коло будиночка. Сонце вже втратило свій недавній палючий блиск

розжареного металу і тепер спочивало десь над західним краєм неосяжного водного простору. Тільки вершини найвищих гір ще відбивали його проміння, і то були єдині острівці світла на тлі навколишнього краєвиду, що повільно поринав у сутінки.

Лойс розшукала стару заіржавілу косу, і Удомо, як слід виспавшись з дороги, вправно поорудував нею. Тепер місцина, де вони лежали, мала вигляд хоч і поживлого, але дбайливо підстриженого лужка.

По стіні будиночка вгору і вниз без упину гасали тоненькі короткохвості молоді ящірки. Їхні старші родичі, огрядні, з довгими хвостами, поважно грілися на осонні, прокидаючись лиш задля того, щоб викинути з рота довгого язика й зловити якусь легковажну комаху, що настилилася сісти надто близько.

— Прислухайся...— прошепотіла Лойс.

Безугавне сюрчання комах з наближенням темряви лунало дедалі голосніше. Темна тінь поволи піднімалася гірськими схилами, відтісняючи острівці світла.

— Зовсім як дома,— пробурмотів Удомо спроквола.

Лойс перевернулася на бік і, звівшись на лікті, зазирнула в його обличчя.

— А ти і є дома, Майкле. Ох, аби ж то ми могли прожити тут усе своє життя!

Удомо розплющив очі. Вона побачила в них насторожений вогник.

— Не залазь у свою схованку, Майкле.

— Ти ж знаєш, що я повинен повернутися.

— Нічого ти не повинен!

— Повинен. І ти це знаєш.

— Гаразд. Але дай мені хоч помріяти і не замикайся в собі. Це було б і справді чудово — прожити тут усе життя. Я знаю, ти однаково підеш за своєю мрією про визволення, дозволь же й мені помріяти про те, що цей будиночок міг би назавжди стати нам рідною домівкою.

Величезна тінь уже майже закрила верхівки гір. Лише краєчок сонця ще визирав з-за моря. Ясна голубінь неба почала затягуватись темним серпанком. Усе голосніше сюрчали комахи.

— Ти зараз говориш як жінка.

— Ах, любий, таж я і є жінка! Жінка з голови до ніг. Навіть більше, ніж мені того хотілося б. То дозволь мені бути нею, дозволь помріяти, адже я знаю напевне — це не пуста мрія, ми й справді могли б тут жити

щасливо.— В її голосі забринів смуток.— Я добре знаю і те, що в тебе є інша мрія, і вона, ота твоя мрія, не дала б тобі спокою. І я б не стала тримати тебе, Майкле. Бо тоді б ми не мали справжнього щастя.

Він відвів погляд від її обличчя і вступився в потемніле небо.

— Лойс...

Вона відчувала, що плин думок поніс його десь далеко від неї. Такий вигляд був у нього завжди, коли він починав думати про здійснення своєї великої мрії. І його неухвально тон теж свідчив про це.

— Що?

— Я подумав... Можливо... Якщо все буде так, як ми гадаємо... Коли ми завоюємо свободу... Я подумав, що, може, тоді ти прийдеш до мене...

Він знову дивився їй в обличчя.

«Які ми зараз близькі,— думала Лойс.— Хіба можна порівняти фізичну близькість з оцією спорідненістю душ, що настає тільки в рідкісні хвилини...» Вона не знала, як йому відповісти.

— Що мені слід сказати, Майкле?

— Просто — «гаразд».

— Гаразд, Майкле, гаразд.

— Розповісти тобі про наш конгрес? Він минув успішніше, ніж ми сподівалися.

— Не хочу,— рішуче мовила вона.— Ці дні належать мені, всі до одного, і я не бажаю чути ані слова про політику. Ми будемо купатись, ходити в місто, підніматись в гори, ми наведемо лад у домі, тільки не розмовлятимемо про політику. Твій секретар у відпустці аж до повернення в Лондон. Згода?

— Згода.

— Я хочу, щоб ти дав слово.

— Обіцяю... Тільки от іще одне. Мебі просив переказати тобі, що він приїде сюди в кінці наступного тижня, перед нашим від'їздом.

— Добре... Ну, то що ми робитимемо сьогодні ввечері? Ми можемо спуститися в місто й повечеряти в ресторані, або навідати когось із моїх знайомих, або ж узяти моторного човна й поїхати вздовж узбережжя до справжніх фешенебельних курортів — з мільйонерами, кінозірками, розкішними казино. Ну, вибирай...

Удому випростав руку, легенько вхопив Лойс за волосся і притягнув її голову до себе на груди.

— Давай-но краще залишимося тут, на цьому самому місці.

— Ти знову вгадав моє бажання, Майкле! Але прислухайся, як дзижчать комарі. Вони ж з'їдять нас живцем.

— Тоді посидьмо дома... Ох ти ж чорт! — Він лягнув себе по лобі.

Дзвінкий сміх Лойс раптом урвався. Вона плеснула долонею по шиї. Вони підхопились і побігли в дім. Світом заволоділи темрява й нічні комахи.

— Ти радий, що приїхав?

Удому, який саме засвічував лампу, обернувся.

— Дуже радий. Ну, йди сюди...

Лойс побачила в його очах раптовий спалах бажання. Вона ступнула до нього.

— Я теж,— стиха мовила вона.

Місячне проміння заливало кімнату м'яким світлом.

— Ти спиш, Майкле?

— Ні.

— Певне, я приготувала надто ситу вечерю.

— Все було дуже смачне.

Комарі сердито дзижчали над самою сіткою, що захищала ліжко.

— Розкажи мені про своїх родичів. Твоя мати ще жива?

— Так.

— А батько?

— Помер, уже після мого від'їзду. Не так давно.

— То мати тепер сама, чи в неї ще є діти?

— Є інші жінки. Мати була в батька третьою дружиною. Я її єдиний син. Батько мав невелике господарство, але його успадкував син від першої дружини. Так у нас заведено.

— Ти одержуєш від матері листи?

— Вона не вміє ні читати, ні писати. Я був другим хлопцем з нашого села, що відвідував місіонерську школу. Наше село зовсім маленьке, і всі люди в ньому неписьменні...

Голос Удому поступово стихав, і Лойс мовчки слухала його сонне бурмотіння. Місячний промінь освітив його обличчя. Лойс звелась на лікті і довго не зводила з нього очей. Потім поклала руку йому на щоку і заснула.

Мебі склав долоні рупором і гукнув у відкрите море:

— Лойс! Майкле!

Вони були ген-ген у морі, тільки голови погойдувались над водою. Він гукнув іще раз, голосніше. Лойс помахала рукою у відповідь, і вони попливли до берега.

Мебі відійшов від води й повернувся до постілки в затінку великого намету, де вони залишили одяг і кошук з їжею. Він скинув сорочку і ліг на постілку. Ранкове сонце випромінювало м'яке тепло. Легенький вітерець обвівав тіло. Мебі заплющив очі, і перед ним попливли червоні плями від пульсуючої в повіках крові. Малесенькі рухливі цятки були дуже жваві. Цікаво, це червонокрівці чи білокрівці? А може, й серед них є свій Пол Мебі? І своя Лойс Барлоу. І свій Майкл Удомо... Може, його тіло — це відмежований маленький світ із своїми особливими формами життя. Бо що таке, власне, кров?.. Боже, як він стомився! Легко сказати — просидіти всю дорогу від самого Парижа. Навіть диванні подушки здадуться кам'яними брилами...

Він почув голоси, знехотя розплющив очі і сів на постілку. Обвів поглядом берег: ані душі, лише кілька дітлахів оддалік. Потім побачив Лойс і Удомо.

Вони йшли до нього, взявшись за руки, і їхні тіла, всіяні краплинками води, виблискували на сонці. Темно-брунатна шкіра Удомо зовсім почорніла, а засмагле тіло Лойс вилискувало бронзою. «Закохані!» — майнула в Мебі думка. Поставити б їх отак поруч і вирізьбити з дерева, щоб зберегти на віки. І назвати — «Закохані». Взяти чорне дерево і світло-брунатне із золотавим поліском. Тільки от як з'єднати руки? Це було б не так просто...

— Привіт, Поле! — гукнула Лойс.

— Ми ходили на вокзал у п'ятницю і суботу, — сказав Удомо.

— Але ви не приїхали, — докинула Лойс, — і ми вирішили більше не ходити.

— Отже, ви й після десяти днів на відлюдді так само закохані одне в одного?

— Ах, Поле! Вам же зовсім не хочеться бурчати. Сьогодні такий гарний день, і ми такі раді, що ви приїхали!.. — Очі Лойс світилися щастям.

Удомо енергійно розтирався рушником.

— Стільки просидіти в тому чортовому поїзді — хоч у кого зіпсується настрої. А потім іще видряпатись на гору і дізнатися, що вас немає вдома. І чого вам не спиться?..

— Ви снідали? — спитала Лойс і почала викладати з кошика їжу.

— Ми й справді, друже, сьогодні вже не чекали тебе, — сказав Удомо. — Адже ти знаєш, що ввечері ми ідемо назад.

— Жоден із вас не відповів на моє запитання.

— Яке запитання? — здивувалася Лойс.

— Я питав, чи ви все ще закохані після десятиденного відлюддя.

— Я гадала, ви констатуєте факт.

— Гаразд. Тоді скажіть що-небудь з цього приводу.

— З вами сьогодні важко розмовляти, Поле. Ідіть щось з'їжте.

Мебі невесело засміявся.

— Так, зі мною сьогодні важко розмовляти. У вас обох був такий щасливий вигляд, коли ви виходили з води, що я особливо гостро відчув свою самотність. Пробачте.

— Ах, Поле... — Лойс торкнулася щогою його щоки. — У вас стільки знайомих дівчат. І майже всі дуже милі.

— Облишмо цю розмову. Я справді дуже радий бачити вас обох. А тепер розповім, чого я приїхав. Я хочу піднятися на оту гору. Хто зна, чи випадє ще коли-небудь така нагода, а мені дуже хотілося б ще раз поглянути на село.

— Яке село? — спитав Удомо.

— Хіба ви йому не розповідали?

— Здається, розповідала, — відказала Лойс. — А хіба ні?

— Ні.

Мебі помітив, якою ніжністю засяяли її очі, коли вона подивилася на Удомо, і як той відповів їй таким самим ніжним поглядом. Він показав на вершину, що височіла в самому центрі гірського пасма.

— Отам, на горі, є сарацинське село, яке з'явилося ще до хрестових походів, коли магометани завоювали Південну Європу. Колись в Африці буде музей, який, я гадаю, назвуть «Музей історії Африки». В цьому музеї, як я його собі уявляю, експонуватимуться книжки, ноти,

твори живопису, скульптури, різноманітні вироби народних майстрів,— усе це відтворюватиме історію розвитку Африки. А на стінах музею я сподіваюся зробити фрески, на одній з яких буде зображено й оце сарацинське село. Ось чому я хочу побачити його ще раз.

— Ми підемо з тобою,— сказав Удомо.

— Тоді нам треба зайти додому,— мовила Лойс.— Тільки як ви підете, Поле? Адже ви страшенно втомилися. Вам слід було приїхати хоч на день раніше.

— З паризькими кафе розлучатись нелегко,— сказав Мебі.— Було там одне чарівне дівча з зеленими очима й білявим волоссям — Моніма...

— І після цього ви нарікаєте на самотність! — засміялася Лойс.

— Ви повинні знати, що можна бути самотнім навіть у ліжку з кимось. І все-таки то були чудові дні, і я, мабуть, ладен жити так завжди. Пам'ятаєте, як сказав поет?

Приходь, кохана, хай дзвенить кришталь
І хай горить розкаяння і жаль
В огні весни. А час неначе птах:
Крилом змахне — й летить в далеку даль.

По небу поволі пливли кучеряві хмарки. І здавалося, в усьому світі панує спокій.

— Пам'ятаю,— мовила Лойс.— Але мені більше подобаються інші рядки — може, тому, що вони знаходять відгук у моєму серці; а зрештою, хіба не його голосу ми завжди слухаємось? Моєму серцю миліше таке:

Ми тут самі, навколо темний гай.
Сядь поруч мене, пісню заспівай.
Є хліб, вино, поезії рядки —
То нам удвох і в диких хащах рай.

Лойс перевела погляд з обличчя Удомо на Мебі.

— Це мій символ віри і моя найперша заповідь,— спокійно мовила вона.

Мебі вдивлявся в морську далечінь. Удомо не зводив очей з Лойс.

— Я відчув себе раптом непроханим гостем,— тихо сказав Мебі.

— Що ви, друже! Просто я зараз тільки жінка, до того ж щира.

— Саме зараз я найбільше заздрю тобі, Майку,— сказав Мебі.

Удомо широко всміхнувся.

— У тебе було стільки часу.

— Авжеж. А я не зумів скористатися з нього.

— І ніколи б не зуміли,— докинула Лойс.— Навіть якби почати все спочатку. Ви боїтеся зв'язати себе, Поле, ось у чому ваше лихо.

— Це не зовсім те, що ви маєте на думці,— пробурмотів Мебі.

Лойс пильно глянула на нього, і його настрій якоюсь мірою передався і їй. Вона раптом підвелася.

— Ходімо, якщо ви сьогодні ще хочете піднятися на ту свою гору.

На півдорозі до вершини Мебі зупинився. По його тілу тоненькими цівками стікав піт. Незабаром туди, де він чекав, добулась і Лойс. Слідом за нею йшов Удомо.

Мебі витер з обличчя піт і викрутив мокру хусточку.

— Як би його напитися?

Удомо скинув з плечей рюкзак і передав його Лойс.

— Вина з водою чи просто води? — спитала Лойс.

— Вина з водою.

— А тобі, Майкле?

— Апельсин, будь ласка.

Вона подала Мебі термос і викотила на камінь, де вони сиділи, два апельсини. Довкола, скільки сягало око, височіли стрімкі вершини Приморських Альп; удалині вони зливалися з голубим серпанком ясного неба.

— Терпіти не могу гір,— сказав Мебі.

— Люди підкоряють їх,— зауважила Лойс.

— Вони наче кидають виклик,— мовив Удомо.

Лойс засміялася. В її очах спалахнув глузливий вогник, губи насмішкувато скривились. Вона взяла Удомо за руку і сказала:

— Чоловіки споконвіку вдаються до завоювання, намагаючись якимось позбутися мінливості своєї вдачі. Тільки свідомість своєї несталості спонукає їх здиратися на гори, викликає бажання підкорити космос і полетіти на Місяць. Усе це прояви їхнього прагнення втекти від самих себе й від того постійного невдоволення, яке є головною рисою їхньої вдачі. Вони ніяк не можуть досягти душевної рівноваги й, аж поки не досягнуть її, влаштуватимуть революції, здиратимуться на гори, прагнутимуть полетіти на Місяць і випробуватимуть надпотужні бомби...

— А жінки? — спитав Мебі.

— Їм не бракує душевної рівноваги. Може, і знайдеться десь жінка, що зазіхає на Місяць. Але загалом ми примирились зі своєю земною долею. Ми менше жадаємо безсмертя. Ми не здираємось на гори, не мріємо про польоти на Місяць, не випробовуємо бомб. Натомість ми віддаємо всю свою силу відтворенню людського життя і піклуванню про нього. Певне, ми за самою своєю природою вільніші од чоловіків, бо тільки невірники можуть прагнути свободи від чогось або свободи для чогось. «Вільному волі жадати не треба, сильному силу доводить не слід...»

— Час іти далі,— сказав Мебі.

Він віддав термоса Лойс і швидко рушив уперед вузькою і звивистою гірською стежкою, підніматись якою ставало чимдалі важче. Лойс і Удомо пішли слідом за ним.

Коли вони забралися ще вище, стежка раптом почала вужчати, а узвіз зробився ще крутіший. Незабаром стежка стала така вузенька, що нею можна було йти лише по одному. Удомо пропустив Лойс уперед. Тим часом Мебі, набагато їх випередивши, квапливо здирався нагору, наче його хто підганяв. Він віддалявся від них дедалі більше.

Лойс надала ходу; каміння обсувалось у неї під ногами, і вона раз у раз втрачала рівновагу. Але боятися було нічого: позаду йшов Майкл, а його силу вона добре знала. Він не допустить, щоб з нею сталася біда. Жінка живе по-справжньому лише тоді, коли поруч з нею є чоловік, який може захистити її від небезпеки. Інакше це не життя.

Мебі зупинився і оглянувся назад. Потім рушив далі і незабаром зник за прискалкою. Лойс подумала: «Тепер він вийшов на сонце — воно додасть йому бадьорості». Позад неї впевнено, розміреною ходою ступав Удомо, і вона була спокійна. У скронях злегка постукувало, але позаду йшов Майкл, отже, все було гаразд. Тіло вкрилося холодним потом, але ж Майкл був поруч...

Вони вийшли на освітлений сонцем схил гори, де перед тим зупинявся Мебі. Море лежало тепер далеко внизу, ліворуч від них. Лойс поглянула вниз, і в неї запаморочилося в голові. Вона зупинилась і заплющила очі. Але тут на її плече лягла рука Удомо, і вона враз

опанувала себе. Повернувши голову, Лойс торкнулася губами його руки і рушила вперед.

— Не треба дивитися вниз,— сказав він.

— Нічого, все гаразд,— озвалася вона.

Тепер уже було видно вершину гори. Мебі перехилився через нерівний кам'яний парапет і гукнув униз:

— Не відставайте!

Він із хвилину стежив за ними, потім знову зник з очей.

Нарешті вони дісталися вершини. Мебі сидів на осонні, прихилившись спиною до руїни, що колись була стіною оселі. Похитуючись від втоми, Лойс підійшла до нього. Удомо скинув рюкзак і обвів очима рештки сарацінського села.

— Яке ж воно маленьке,— мовив він.— І чого вони сюди забилися?

— Щоб не зазнати нападу серед ночі,— пояснив Мебі.— Адже вони були загарбники, не забувай цього.

Удомо похитав головою і засміявся. Потім повільно пішов між руїнами.

— Аж не віриться. Скільки ж їх тут було?

— Ніхто не знає,— відповіла Лойс.— Очевидно, вони селилися на горах окремими групами, чоловік по двадцять.

— І з кіньми?

— Авжеж.

— Боже, ото, певне, була тіснота! А як коні здиралися по отій стежці?

— Не забувай, що вони були загарбники,— повторив Мебі.

— Треба було й нам позаганяти своїх загарбників у гори,— сказав Удомо.

— Оце й усе, що від них лишилося,— мрійливо мовив Мебі.— Самі руїни на вершині гори. Загарбники приходять і відходять. Оце й усе...

— Не зовсім так,— зауважила Лойс.— Вони залишили по собі іще дещо: згадайте-но смугляву шкіру і бурхливий темперамент тутешніх горян. Або послухайте їхню музику.

— Це правда,— повагом сказав Мебі.— Але матеріальні залишки, що збереглись до наших днів,— лише оці опалені сонцем руїни.

— І все-таки колись вони були завойовниками,— мовив Удомо.

— А чого воно тепер варте, оте їхнє завоювання? — спитала Лойс.

— Воно свідчить про те, що люди жили й боролися,— відказав Удомо.— Воно свідчить про те, що вони були хоробрі мужі і хоробрість спонукала їх до дії.

Мебі звів очі на Удомо й подумав: «Тут, на горі, він немовби втратив усю притаманну йому силу. Зараз у нього цілком буденний вигляд». І він заходився набивати люльку. Лойс почала викладати з рюкзака фрукти, їжу і питво. Ніхто, здавалося, й не помічав, як пече сонце.

— А оце,— замислено сказав Мебі,— свідчення їхньої дії. Оце випалене до білого каміння. Певне, колись тут були кістки людей і тварин, які згодом розсипались на порох. Пригадуєте, Лойс?

І от вони лежать, біліючи кістями,
Ті завойовники, поети, можли люди,
І ждуть: настане час, коли не тільки ми,
А й цілий світ безмовним прахом буде.
І буде так: не линуть більше дні,
І гомін торжищ змовк, і зупинився час,
Закохані — і ті заклакли в вічнім сні,
І на землі останній промінь світла згас.

Ось вони, останки давніх завойовників! То яка ж з усього цього мораль?

— Дуже проста: а ви живете, Поле,— відповіла Лойс.— Живете і втішаєтеся життям.

— Наче в якій дитячій грі...

— Так, мій друже. Наче в дитячій грі. Безсмертя не існує. Саме тому — я не хочу цього од вас приховувати, Поле,— саме тому я пропоную Майклові жити сьогоднішнім днем. Хочу, щоб він залишився тут зі мною. Я знаю, ми могли б бути щасливі: у нас були б діти і забезпечене життя до кінця наших днів. Мені це здається куди реальнішим, ніж ваші мрії про визволення. Якби я хоч на мить повірила в те, що від здійснення ваших мрій у світі й справді щось зміниться, я ніколи не наважилася б просити його про це. Але ж я знаю... Е, та що казати!..

Удомо підійшов, сів поруч і обняв її.

— Це не мрія,— сказав він.— А якщо навіть і мрія, то для мене вона реальніша, ніж те, що ти називаєш дійсністю. Мені ніколи не доводилося читати поезії, як вам з Мебі, але я знаю, що для вас обох вона є втілен-

ням прекрасного. Ну, а для мене такою ж прекрасною є свобода мого народу і мрія про його визволення. Я знаю, ти вважаєш, ніби я ні про що інше, крім політики, не думаю. Але ж це не просто політика. Це мій народ, Лойс. І це для мене поезія.

Лойс вивільнилась із його обіймів, підвелася й пішла до парапету.

— А я ненароком попав між двох вогнів,— зауважив Мебі.

Лойс сперлася на парапет і задивилась униз, на землю, що зеленіла далеко під горою. Ще далі, за смугою землі, видніло море: з такої височини воно здавалося чорним. «Дивна річ,— думала вона,— я зовсім втратила гордість».

Мебі перевів погляд з Лойс на Удомо. «Ні, я помилився,— подумав він.— Навіть тут він здається величнішим за інших, упевненішим».

Лойс повернулася до них.

— Гаразд, Майкле. Поки що ти зі мною. Це і є сьогоднішній день. А коли тобі настане час їхати, я не затримуватиму тебе.

Вона сіла поруч Удомо. Він ніжно погладив їй руку.

— Найважливіше те, що в нас у серці,— мовив він.— Згодом ти прийдеш до нас, до мене. Мій від'їзд зовсім не означатиме, що ми розлучаємося назавжди. Ти прийдеш до мене. Ми ж умовились.

— Але ви можете зазнати поразки, Майкле. Тебе можуть убити.

— Поразки не буде,— сказав Удомо.

— Ні,— докинув Мебі.— Думаю, що тепер ми вже не зазнаємо поразки.

— Крім того, ти можеш змінитись,— говорила далі Лойс.— А я хочу, щоб на наше кохання не впала жодна тінь, інакше хай краще нічого не буде. Я хочу щирості. Це найщиріше почуття, яке тільки було у мене в житті.

— Ось через це я й боюся вас, жінок,— сказав Мебі.— Ви робите з чоловіка бога і покладаєте на нього відповідальність за своє життя, а я для цього надто слабкий.

— Я не змінюся,— мовив Удомо.

— Та вона ж не про те, Майку! — роздратовано перебив його Мебі.

— Давайте-но краще їсти і рушати назад,— сказала Лойс.— А то ми не встигнемо спуститися завидна з гори.

— Лойс,— тихо мовив Мебі,— навіть Майкл — тільки людина.

— Давайте їсти,— повторила Лойс.

Вона міцніше пригорнулася до Удомо.

3

Через тиждень після їхнього повернення з півдня, холодного й похмурого вересневого вечора Едебхой виїздив до Панафрики. Всі прийшли на вокзал проводити його: Лойс, Джо Ферз, Ленвуд, Мхенді, Мебі, Удомо. Удомо ніс пакунок, в якому було сто примірників «Визволителя» — їхнього журналу, що друкувався на ротаторі. Едебхой мав узяти їх з собою. Друзі оточили його тісним кільцем, а тим часом годинник відлічував хвилини, що лишалися до відходу поїзда. З обличчя Едебхой не сходила широка, щаслива усмішка.

— Не забувайте, що ви наш Іоанн Хреститель,— напучував його Ленвуд.— Як слід підготуйте ґрунт для нашого повернення.

— Бережіть себе,— сказала Лойс.

— І хоч зрідка пиши,— додала Джо Ферз.

— Спасибі за все, Джо,— мовив Едебхой.— Ви, жінки, завжди піклувалися про нас, а ти про мене — особливо. Спасибі. І вам, Лойс, також спасибі. Бережіть тут мого земляка.

Всі вони були трохи наїдпитку, навіть Ленвуд і Удомо. Перед тим, як їхати на вокзал, розпили дві пляшки шампанського.

— Приготуй для мене домочок,— сказав Мхенді.— І посели в ньому милу й просту жінку.

— Зроблю, брате, неодмінно зроблю!

— Зачиняю двері! — пролунав голос кондуктора.

Едебхой обернувся до Удомо. З його обличчя збігла усмішка, очі стали холодні й серйозні.

— Ну, земляче...

— Пам'ятай,— мовив Удомо,— я жду.

Вони стиснули один одному руки. Удомо відчув, як Едебхой вільною рукою засунув йому щось у кишеню.

— Тобі це знадобиться більше, ніж мені, земляче.

— Важливе інше...

— Я не забуду, земляче, можеш на мене звіритись.
Кондуктор швидко пішов уздовж платформи, зачиняючи двері вагонів.

— Ах, Діку!..— вигукнула Джо Ферз так, ніби тільки тепер зрозуміла, що Едебхой і справді їде. Вона рвучко обняла його і відвернулась.

Едебхой потиснув усім руки.

— Не затримуйте! — гукнув кондуктор і дав свисток.

Едебхой вскочив у вагон. Поїзд рушив.

«Отак і він поїде»,— подумала Лойс. І зараз же відчула, що поруч стоїть Мебі і пильно дивиться на неї.

— Отак і він поїде,— прошепотіла вона.

— Отак поїдемо ми всі. Ми належимо Африці, а не Африка нам.

Едебхой підійшов до вікна й висунув голову.

— Ми покладаємось на тебе! — В голосі Удомо бриніло хвилювання.

Едебхой мовчки кивнув головою. Він довго махав хусточкою, аж поки вагон не зник з очей.

— Початок покладено,— мовив Ленвуд.

Удомо сунув руку в кишеню і помацав пачку грошей.

— Так,— сказав він,— початок є. Ходімо.

Коли вони виходили з вокзалу, Лойс узяла його під руку.

Того ж вечора Удомо перевіз свої речі до неї на квартири.

Десь через місяць Джо Ферз втратила роботу.

У перший ранок свого безробіття вона з'явилась у вітальні в халаті. В кутку біля вікон Удомо влаштував собі щось на зразок кабінету. Він саме читав першого листа від Едебхойа.

— Привіт, Майку. Ви вже поснідали?

Удомо мигцем глянув на неї.

— Уже давно, разом з Лойс.

— А я хочу бодай кілька днів відіспатися. Боже мій, як добре, коли не треба йти на роботу! Мабуть, на цьому тижні я й не шукатиму нового місця. Хочете кави?

— Зробіть ласку.

Джо пішла варити каву.

«Нічого особливого в цьому листі,— розчаровано подумав Удомо.— А втім, Едебхой щойно приїхав. Було б несправедливо вимагати од нього чогось більшого, ніж просто звістки про прибуття. І все-таки...»

Він одсунув листа набік і взявся друкувати трафарети для чергового номера «Визволителя». Ех, коли б вони мали змогу видавати його друкарським способом! Оті осоружні трафарети забирали в нього і Лойс весь вільний час. Ну нічого, колись буде інакше... Він не відривався від роботи, аж поки не повернулася Джо Ферз, несучи тацю з кавою і своїм сніданком.

— Ох-ох-ох! Яка розкіш! — вигукнула Джо.

Вона поставила тацю на стілець, кинула на підлогу кілька подушок і сіла на них, притулившись спиною до низького підвіконня. Її довге золотаве волосся розсипалося по щоках і плечах. Поли халата розгорнулись, оголивши стегно.

— Оце життя по мені! Шкода тільки, що це не сталося, коли ви були на півдні. Тоді б і я приїхала до вас. Боже, як мені потрібне сонце!

Удомо звів очі від паперів і подивився на неї, на її струнке голе стегно.

— Ви б пішли одяглися.

Вона голосно зареготала.

— Ах, Майку! Не вдавайте переді мною святенника.

— Мені треба працювати.

— А я вам заважаю? — В її голосі чулися нотки задоволення.

— Так, — холодно відказав він.

— Хіба я вам не подобаюсь?

— Подобається, але мені треба працювати. Можете допомогти мені, коли хочете.

— Ні, тільки не сьогодні!

— Тоді йдіть і не заважайте мені.

Джо пильно розглядала його з-під насуплених брів.

Удомо знову взявся до роботи. Але тепер уже ніяк не міг зосередитись.

— Майкл... Так вас зве Лойс. Майкл... В її устах це звучить наче пісня, Майкл...

Він підвів очі, намагаючись не дивитися на її стегно, але його намагання були марні.

— Якщо ви й далі заважатимете мені, я розкажу про все Лойс, коли вона прийде.

— Великий і сильний Майкл розкаже Лойс! — перекривила вона. — Ну що ж, гаразд. Скажіть їй! Тільки що ви їй скажете? Коли б у вас в голові не було хтивих думок, то вони не з'явилися б і в мене. Адже це правда, ви й самі знаєте.

— Невже ви здатні зрадити свою подругу?

— А ви, Майку, невже ви здатні зрадити свою коханку, яка ладна цілувати землю під вашими ногами?

Джо встала. Дивлячись на неї, Удомо п'янів від думки про її стегно, сховане тепер під халатом, про її золотаве волосся, про її молодість. Вона взяла тацю і рушила до дверей.

— Джо...— Удомо відчув, як увесь тремтить.

Вона обернулася.

— Чого вам?

— Лойс ваша подруга.

— І ваша коханка.

— Недобре так казати.

— Я кажу правду.

— Вона хороша людина.

— Так. То я піду.

Він підвівся і ступив до неї.

— Тепер уже пізно.

— Знаю, що пізно. Ви вже зрадили її.

— Навіщо ви це зробили?

— Тому, що я жінка... тому, що я молода... тому, що я заздрю, як ви всі її любите... тому, що мені приємно усвідомлювати, що я можу це зробити... і тому, що це ви...

Він доторкнувся до неї і відчув, як усе її тіло тіпає несамопитий дроз. Його теж почало трусити. Він обняв її. Потім забрав у неї з рук тацю і поставив на стілець. Вона зітхнула, розчинила двері й перша пішла до своєї кімнати. В очах її були радість і розпач водночас.

Увійшовши в свою кімнату, Джо обернулася до Удомо, глянула йому в очі, і нараз її пройняв непереборний жах...

Коли Лойс повернулася із школи, Удомо і Джо ревно друкували.

— Ох, і намучилась я сьогодні з отими шибениками! Як справи, Майкле? — Вона нахилилася і поцілувала його в щоку.

— Я піду приготую чай,— сказала Джо.

Удомо встав і потягнувся.

— Давай-но ввечері провідаємо Мебі. Я сьогодні добре попрацював.

— Не можу, любий. У мене сила-силенна роботи. Але ти сходи, Пол буде радий тебе бачити.— Вона підійшла до письмового стола.— А, лист від Едебхоя! Що він пише?

— Нічого особливого, прочитай. Сповіщає, як доїхав.

Беручи листа, Лойс відчула, як тремтить її рука. Вона знала, що одного дня, одержавши отакого листа, Удомо почне лаштуватися в дорогу. Але ще мине якийсь час. Може, навіть рік, а то й більше. Атож... Вона немовби заколисувала себе цією думкою, знаходячи в ній розраду, аж поки рука її перестала тремтіти. Тоді з новим припливом ніжності обернулася до Удомо.

— У тебе стомлений вигляд, Майкле.

— Я сьогодні багато працював.

— Я рада, що тобі допомогла Джо.

— Погано тільки, що вона забагато розмовляє.

— Вона молода. Не гнівайся.

— Та ні, я нічого.

Джо Ферз повернулася з чаєм.

— У тебе також стомлений вигляд, як і в Майкла, Джо. Ви цілий день не виходили з дому?

— Ні.— Джо Ферз не дивилась їй у вічі.

Лойс невиразно відчула в Джо якусь незвичну пригніченість.

— Ти б сходила разом з Майклом до Пола. Прогуляйтеся пішки через парк. Вам обом треба подихати свіжим повітрям. До вашого повернення я приготую вечерю.

— Краще я залишуся з тобою,— швидко мовила Джо. Вона ковзнула очима по обличчю Лойс і одразу ж відвела погляд. У неї майнула думка, що треба якось пояснити свою відмову.— Я хочу приготувати свої речі. Думаю поїхати на кілька днів до Парижа.

— Краще вийди з дому. Свіже повітря піде тобі на користь.

Джо силкувалася вигадати якийсь інший привід, та нічого не спадало на думку. Її лякала сама згадка про зустріч з Мебі. Він тільки-но гляне на неї своїми великими холодними очима — й одразу все зрозуміє. І що тоді буде? А втім, ні, не Мебі вона боїться, а Удомо. Чи, може, все-таки Мебі? О боже милосердний!.. Вона відчула, що Удомо стежить за нею очима, і затремтіла.

Удомо підвівся й поставив чашку на стіл.

— Ну, йдіть уже,— сказала Лойс.— Вечеря буде готова о дев'ятій. Постарайтеся не запізнитись і вітайте Пола.

Джо Ферз знехотя встала, надягла пальто і слідом за Удомо вийшла в холодний присмерк.

Тієї ночі Джо Ферз довго не могла заснути... Пол нічого не помітив. Там були інші люди, і він нічого не помітив... А Удомо? Вона не могла більше навіть у думці називати його Майком. Удомо. Удомо. Удомо. Так, завтра вранці вона виїде до Парижа. За всю дорогу через Хемпстедський парк він тільки й сказав: шкода, мовляв, що вона їде й не зможе йому допомагати. Та вона б, мабуть, зробила що завгодно, аби тільки він не дивився на неї, як на розпусну дівку. А Лойс нічого не знає і не помічає. Нічого не знає і не помічає... І так само кохає його. Цього негідника, ладного зрадити її з першою-ліпшою...

Інші люди мають матерів. У неї ж ніколи не було матері. Коли б у неї була мати, вона б упала зараз перед нею на коліна, пригорнулась до неї і розповіла про всі свої знегоди. Інші мають матерів. А в неї був лише батько, який одружився з іншою жінкою, і та вижила її з дому, тільки-но вона трохи піросла. «Нікчемна брудна повія»,— говорять його очі. О боже! Невже це злочин — бажати, щоб тебе любили? Віддаєшся чоловікові, жадаючи любові, і от що дістаєш натомість. «Нікчемна брудна повія»,— говорять його очі...

«Рідна матусю, якої я ніколи не знала... О боже!..»

Джо відкинула ковдру, надягла халат і пішла до ванної. В домі панувала мертва тиша. Під їхніми дверима світилося. Вона навпомацки знайшла аптечку. Перебирала пальцями, поки не намацала флакона з снодійними таблетками. Повернула вимикач, налила в склянку води. Тоді поклала на язик дві таблетки й запила водою. Тепер вона вже неодмінно засне і спатиме довго й міцно.

Вона повернулась до себе в кімнату й лягла у ліжко. Грїлка в ногах зовсім охолола, і вона відкинула її геть. Потім з головою закуталася в ковдру й заплющила очі. Та навіть і після того сон ще довго не приходив до неї.

В сусідній кімнаті Лойс теж лежала без сну і думала. Щось було негаразд цієї ночі в їхніх любощах. Може, він починає байдужити до неї? Може, вона щось не так

зробила? Ніколи ще їхні любові не були такі силувани...

— Майкле...

Спить. Ну, нехай собі. Певне, все це тому, що він перевтомився. Це дуже делікатна справа, яка вимагає обережності й неабиякого такту. Тут з плеча рубати не можна. Їм треба подолати оте почуття ніяковості, що не дозволяє говорити про такі речі, інакше все піде шкереберть. Саме тепер виникає небезпека того, що один із них, запідозривши в другому бажання, силуватиме себе, хоча сам бажання не відчуватиме. Оце прагнення завжди вдовольняти кохану людину є чи не найбільшою небезпекою в коханні, особливо напочатку. Треба поговорити про це, любий. Вона перевернулась на бік, зручніше вмостилася на подушці й заплющила очі.

Джо Ферз прокинулась, наче від удару.

Обличчя Удомо, як їй здалося, було десь високо вгорі, під самою стелею. Він стягнув з неї ковдру, засунув руки глибоко в кишені халата й дивився униз. Невиразно, наче щось далеке й забуте, Джо пригадала, як одної суботи вони з Лойс ходили купувати йому цей халат. Лойс!..

— Лойс!..— прошепотіла вона.

— Її немає. Вже пізно. Скоро десята.— Тон його був різкий.

Він розстібнув халат. У Джо майнула думка запро-тестувати. Але в наступну мить її захлеснула хвиля збудження.

— Тільки будь до мене добріший, Майкле, дуже тебе прошу...

І посунулася, звільняючи місце біля себе. Та цього разу тремтіла тільки вона.

4

Удомо підвів голову й прислухався. Чи не причулось йому оте шарудіння біля дверей? Тихо, дверей ніхто не відчиняє. Але ж він чув якийсь звук. Він одсунув стільця, встав і швидко вийшов з кімнати. Ага, приходив листоноша. Удомо впізнав знайомий зеленкувато-голубий конверт авіапошти, що лежав на килимку під дверима. То був лист від Едебхоя. Він погамував раптове хвилювання. Можливо, цей лист такий самий,

як і всі попередні. Ось уже три місяці кожний лист у зеленкувато-голубому конверті сповнював його тривогою і надією, і щоразу повторювалась одна й та сама історія. Ще ні... Ще ні... Невже він помилився в Едеб-хой? Ні, не може цього бути. Такі справи потребують часу. Але ж, боже милосердний, доки можна чекати!.. Спокійно, спокійно... І цей лист буде такий-самий, як і всі попередні. Як і всі попередні...

Удому не зводив очей з конверта. А що, коли... Він нахилився, узяв листа і швидко пішов з ним до кімнати, тікаючи з холодного коридора. О боже, як холодно! Навіть вогонь у газовому каміні не може перебороти цього холоду. Він обминув письмовий стіл і втупився у вікно. Надворі повільно, ніби знехотя, кружляли великі сніжинки. Здавалося, вони не падають, а обережно сідають на землю, вкриту білосніжною ковдрою, легкою, наче збиті вершки.

Удому відвів погляд від сніжинок, що кружляли за вікном, і розірвав конверт.

«Дорогий земляче!

Цей лист буде дуже короткий, бо за півгодини я маю робити операцію. Пишу тільки для того, аби повідомити тебе, що справа нарешті зрушила з місця. Наступного тижня я вестиму переговори з трьома купцями і сподіваюся, що це дасть якісь наслідки. У них є гроші, які вони могли б вкласти в газету, і я спробую їх переконати, що це в їхніх інтересах.

Я знаю, якого великого значення ти надаєш співробітництву з нами вождів і старійшин. Але вони не хочуть співробітничати. Ось уже три місяці я намагаюся їх переконати, однак їх цікавить лише власне становище, місце в законодавчій раді і запрошення на губернаторські прийоми. Пуття з них не буде, земляче, і нам доведеться обійтися без них. Якщо будемо покладати на них надії, ми ніколи не розпочнемо. Їм байдуже до свободи нашого народу чи нашої країни. Це продажні душі. Якщо мені пощастить переконати отих трьох купців і вони дадуть гроші, ти зможеш приїхати, й будемо починати. Сподіваюсь, ти погодишся з моїм планом, оскільки іншого способу влаштувати твоє повернення я не бачу. Напиши про своє схвалення...»

Далі йшли особисті справи: що переказати Ленвудові та іншим знайомим, а також кілька рядків про своє життя. «Напиши про своє схвалення...» Удомо ще раз прочитав листа. «Напиши про своє схвалення...»

— Хай їм чорт, тим вождям і старійшинам!

Він сів до письмового столу. Отже, вони не будуть співробітничати. Навіть задля свободи своєї країни. Ну що ж, коли вони не хочуть, доведеться мати справу з купцями. Але як *народ*, чи піде він за ними без вождів і старійшин? Чи піде? Та коли немає іншої ради?.. Доведеться відвойовувати народ з-під впливу вождів і старійшин. Це єдиний шлях.

Удомо знайшов порожній бланк авіапошти і заклав його в машинку. З хвилину подумав, потім витяг бланк, підклав під нього копірку та чистий аркуш паперу і знову вправив у машинку. Він писав:

«Дорогий Діку!

Щойно отримав твого листа і одразу ж відповідаю, щоб ти мав змогу діяти далі. Ти знаєш, чому я вважаю важливим залучити на наш бік вождів і старійшин саме в цей початковий період, але якщо вони не приєднаються до нас, ми повинні діяти без них. Це буде нелегко, бо народ іде за ними. Але ми знайдемо спосіб завоювати довіру народу. Спробуй будь-що умовити своїх купців, щоб вони оплатили мій проїзд додому. Скажи їм, що ми детально все обговоримо, коли я приїду. Дуже бажано, щоб ти не давав їм ніяких серйозних обіцянок, коли це, звичайно, можливо. Ти розумієш, що я маю на увазі. Можеш пообіцяти їм у майбутній партії пости на зразок куратора, директора чи навіть скарбника, але не обіцяй нічого, пов'язаного з політикою. Скажи їм, що про такі речі краще домовлятися особисто зі мною, коли я приїду. Я тут повідомлю про все нашу групу, але ти продовжуй діяти...»

Грюкнули надвірні двері.

Удомо відкинувся на стільці і чекав. «Для Лойс іще зарано»,— подумав він. І тут йому спало раптом на думку: «А що було б, якби вона лишилась без роботи? Цікаво, чи втрачають коли-небудь місця вчителі?»

Увійшла Джо Ферз.

— Рано ти сьогодні,— сказав Удомо.

Вона попрямувала до стільця і стомлено сіла.

— Щось сталося? — спитав він.

Джо глянула йому в лице. І тут він побачив у її очах невимовне страждання. Обличчя її було бліде й змарніле. Він і раніше помічав, що за останні місяці Джо схудла, але тільки тепер йому впало в око, як сильно вона змінилася.

— Ти повинен допомогти мені, Майкле,— мовила вона.

Розпач, що бринів у її голосі, примусив його насторожитися.

— В чім річ?

— Мене занудило на роботі,— сказала вона.— Цього разу на роботі. Я вже перепробувала все, що тільки могла. Тепер ти повинен допомогти мені. Я намагалася зробити це сама. Не хотіла тебе турбувати. Але все марно. Ти повинен допомогти мені, Майкле.

— Про що ти говориш?

— Я вагітна.

Минула, мабуть, ціла хвилина, перше ніж Удомо сказав:

— Не може бути!

— Я намагалась позбутися цього сама...

Він зірвався з місця і, перетнувши кімнату, став над нею на весь свій велетенський зріст.

— Не може бути! — Він майже кричав.— Ти брешеш!

Тоді пильно зазирнув їй в очі і зрозумів, що це правда. Він насилу подолав несамовите бажання вдарили її.

— Чому ти не сказала мені раніш?

— Я намагалась позбутися цього сама.

Удомо пішов до свого стола.

— Скільки вже?

— Майже три місяці.

Його охопили лютість і страх водночас.

— Дурепа! Чортова дурепа! Треба було сказати мені!

— Я знала, що ти мене лягатимеш. Через те й намагалася сама...

«Треба заспокоїтись,— подумав він.— Не можна втрачати розуму».

— Хто про це знає?

— Ніхто.

— Ти не ходила до лікаря?

- Ні.
- І нікому нічого не казала?
- Ні.
- А що ти скажеш, якщо про це дізнається Лойс?
- Вона не повинна знати.
- Що ти скажеш, якщо вона дізнається?
- Не знаю.
- Ти повинна знати!
- А що ти хочеш, щоб я сказала?
- Що це від когось іншого.
- Лойс однаково все зрозуміє, Майкле. Дитина буде кольорова, твоя дитина. Лойс зрозуміє.
- Це тільки в тому разі, якщо дитина народиться. Але її не буде.
- Тоді навіщо ж...
- Вона може дізнатися, що ти хочеш позбутись дитини або вже позбулась її. Тоді тобі доведеться якось пояснювати.
- Скажи їй правду, Майкле. Попроси її допомогти нам. Вона пробачить тобі, якщо ти чесно признаєшся і попросиш прощення. Вона любить тебе, Майкле!
- Тобі слід було подумати про це того дня, коли ти спокушала мене своїми голими стегнами. Замовкни, клята! Ти ж казала, що можеш сама собі дати раду... Це від когось іншого. Зрозуміла?
- Невже я ще не досить покарана, Майкле?
- Це від когось іншого. Зрозуміла?
- Так. Я зрозуміла.
- А тепер іди звідси. Мені треба подумати.
- Джо Ферз почвалала з кімнати. Коло дверей, вона трохи повагалася, тоді обернулась і глянула на Удомо.
- Майкле...— Вона подумала: «Тепер я теж кажу на нього Майкл».
- Чого тобі?
- Невже тобі анітрохи не жаль мене? Ти ж бачиш, як я страждаю.
- Удомо якусь мить холодно дивився на неї. Потім з очей його зник суворий вираз, кутики рота торкнула співчутлива усмішка. Він підійшов до неї і обійняв за плечі.
- Пробач, Джо. Я не хотів бути грубим. Але все це мене просто приголомшило. Наче грім з ясного неба. Ми позбудемося цієї халепи, і все буде гаразд, обіцяю тобі.

— А Лойс не повинна нічого знати, Майкле. Це ти правильно кажеш. Вона завжди була така добра до нас обох. І вона так тебе любить... Ти справді думаєш, що все буде гаразд? Ще не пізно?

— Все буде гаразд, якщо ти слухатимешся мене. І пам'ятай: якщо Лойс колись дізнається, скажеш, що це був хтось інший. Подумай, і ти зрозумієш, що так буде краще для нас усіх.

— Мені страшенно соромно, Майкле! Ніхто в світі не робив мені стільки добра, як Лойс.

— Тим більше вона не повинна нічого знати. Ну, а тепер мені треба подумати, хто зможе нам допомогти.

Джо пішла з полегкістю, якої давно вже не відчувала.

Щойно за нею зачинилися двері, з обличчя Удомо збіг співчутливий вираз. Він знову сів до свого столу і заплющив очі, перебираючи в думці всіх знайомих африканських студентів медиків, що вчилися в Лондоні. Кожен з них, мов живий, поставав у його уяві. Він виразно бачив кожне обличчя, оцінював, що це за людина, як вона поставиться до його прохання і чи можна на неї покластися. Нарешті розплющив очі, нахилився й витяг з-під столу картотеку. Потрібна йому картка була під літерою Т. Удомо невесело посміхнувся. Тоді поклав картку в кишеню, поставив картотеку на місце і підвівся з-за столу. Пройшов до спальні, обмотав навколо шиї два шерстяних шарфи і надягнув своє тепле пальто. Чути було, як Джо Ферз порається у кухні. Удомо заглянув туди.

— Я знайшов потрібного чоловіка. Зараз піду до нього. Постараюсь умовити його, щоб він завтра прийшов сюди. Тобі краще лягти, поки не повернулася Лойс. Скажи, що нездужаєш. А завтра не ходи на роботу.

— Ти певен, що все буде гаразд?

— Якщо ти робитимеш так, як я кажу.

Він підняв комір пальта і вийшов у снігову заметіль.

Лойс грюкнула дверима, потупала ногами об підлогу і струсила сніг з пальта. Прихилившись до стіни, почала розшнуровувати черевики на хутряній підкладці. Та навіть і в них ноги її були холодні мов лід. Пальці рук теж зовсім задубіли.

— Майкле! — весело гукнула вона. — Допоможи, Майкле! Твоя мила залякла від холоду! Сподіваюся,

в тебе знайдеться для неї щось гаряченьке! О боже! Ну й негода!

— Його нема,— озвалась із своєї кімнати Джо Ферз.

— Це ти, Джо?

Лойс попрямувала до кімнати Джо.

— Що сталося?

— Мене занудило на роботі.

Лойс сіла на краечку ліжка і взяла Джо за руку.

— Це почалося вже досить давно, правда? Ось уже кілька місяців я помічаю, як ти марнієш. Я все сподівалася, що ти сама звирішся мені. Досі в тебе не було від мене таємниць. До цього причетний якийсь чоловік? Чи, може, ти не хочеш зараз про це говорити?

— Візьми собі чашку. Чай щойно заварений.

Лойс принесла чашку і налила собі чаю.

— Майкл пішов одразу ж, як я повернулася. Просив тобі сказати, що постарається не затримуватись.

— Ти не знаєш, куди він пішов?

— Ні. Сказав тільки, що йому треба зустрітись з одним чоловіком.

— Бідолашний! Він так боїться холоду.

— Ах, Лойс...

Тіло Джо Ферз почало здригатися від приглушених ридань. Лойс пригорнула молодшу подругу до себе й почала заспокоювати її, лагідно заколисуючи, мов скривджену дитину. В душі Джо Ферз буяла буря. Ридання стрясали все її тіло. Джо голосно стогнала, не в силі здолати страждання. І весь цей час Лойс колисала її, як мати, що заспокоює скривджену дитину, колисала, поки не вщухла ця буря, аж поки ридання не перейшло у хлипання, а хлипання — в слабке, переривчасте дихання.

— Ну, ну, дівчинко! Тепер тобі полегшає. Зараз я принесу тобі чогось випити, і ти заснеш. Пробач мені, люба, останнім часом я зовсім забула про тебе. Щастя робить людей себелюбцями...

— Не кажи так, Лойс! Не кажи так!

— Гарзд, моя люба, не буду. Якщо я можу щось зробити для тебе, скажи лише слово.

— Ти й так зробила для мене більше, ніж я заслуговую.

— Лежи спокійно, дитинко. Відпочивай. Я піду чогось пошукаю, щоб ти швидше заснула. Завтра тобі буде краще і, може, сама схочеш про все розповісти.

Лойс обережно поклала голову Джо на подушку і вийшла у ванну. Незабаром вона повернулась із снодійною мікстурою.

— Випий, люба. Це допоможе тобі заснути.

Джо взяла склянку й випила ліки. І раптом її обличчя перекривила гримаса жаху.

— Я так більше не можу! — зойкнула вона. — Не могу! Я повинна тобі про все розказати!

— Не тепер, люба. Завтра.

— Зараз! — кричала Джо. — Зараз! Я не можу більше! Зараз!

Лойс зненацька нахилилась до неї і ляснула по щоці. Захлинувшись від несподіванки, Джо замовкла. Лойс швидко перейшла маленьку кімнату і запнула завіси. Потім узяла тацю з чашками, вимкнула світло й вийшла.

— Завтра все здаватиметься не таким страшним, — пробурмотіла вона, зачиняючи двері.

Лойс пішла до вітальні. Ага, Майкл, ідучи з дому, не загасив каміна. Спасибі йому за це. Вона повільно походжала по кімнаті. Все тут нагадувало про нього, сповнювало душу спокоєм і теплом. Бідолашна дівчинка. Певне, вскочила в халепу з якимось жонатим чоловіком. Це в неї перший серйозний роман. Усі попередні були звичайними напівдитячими захопленнями. Треба буде їй допомогти. Нехай собі з'явці кажуть що хочуть, а юність і перше справжнє почуття — це найнебезпечніший період у житті жінки. Дивна річ — майже завжди перше кохання віддають якомусь жонатому негідникові. Бідолашна дівчинка. Це для неї надто тяжке випробування...

Лойс сіла до письмового стола Удомо. Он як, знову лист від Едебхоя. Вона швидко перебігла його очима. Так, день розлуки наближався. Але тепер вона знала, що це буде лише тимчасова розлука. Хоч би де він був, вона поїде до нього при першій же нагоді. Вони потрібні одне одному.

Вона прочитала незакінчену відповідь Удомо, яка так і лишилась у машинці. Так, незабаром настане день, коли він поїде здійснювати те, що присудила йому доля. Але тепер вона вже думала про це без страху. Їхні серця поєднались. І якщо він лишиться живий, — а вона була певна, що він лишиться живий і переможе, — вона поїде до нього.

Лойс переглянула його папери. Удомо працював, як віл, більше, ніж усі інші члени групи, разом узяті. Він був їхньою головною силою. Його поява додала снаги всій групі. Раніш то була просто купка запальних мрійників. Тепер група діяла як справжня організація. Мрії втілювались у плани. Навіть Мхенді, і той знову ожив. Навіть пити покинув. І хоч лідером, як і перше, вважали Ленвуда, усі прислухалися до Майкла, його слово важило найбільше. І все це за якихось півроку. А «Визволитель», що його спершу вважали безглуздою вигадкою, мав тепер передплатників у всьому світі, хоч і досі друкувався на ротаторі. Хвалити бога, тепер вони вже мали змогу доручити його розмноження і поширення спеціальному агентству! А як він радів, коли комісія Ради націй у справах колоній, процитувавши якусь статтю з журналу, назвала його одним з авторитетних друкованих органів у питаннях Африки! Це передали по радіо, і він не тямився з радості, навіть трохи хильнув з друзями.

Сидячи за столом свого коханця, Лойс на якусь коротку мить поглянула на себе очима сторонньої людини.

— Боже мій, ти створила собі справжнісінький культ героя! — мовила вона вголос.

Але ця мить промайнула, і вона знов не могла уявити себе без Удомо.

Лойс встала з-за столу, підійшла до книжкової шафи і взяла книжку. Зручно вмовившись біля каміна, вона читала до дев'ятої години. Тоді ввімкнула радіо і послухала останні вісті. Після цього вона пішла до кімнати Джо. Обережно прочинила двері. Джо спала, голосно хропучи в глибокому наркотичному забутті. Лойс подалась у кухню і приготувала легку вечерю. Вона забрала її у вітальню і, не відриваючись від книжки, повечеряла.

О пів на одинадцять вона була вже в ліжку. Каміна вона не загасила. Перед тим як піти спати, поставила в кухні на невеликий вогонь каструльку з наваристим супом. А в ліжку з того боку, де було місце Удомо, поклала дві грілки з гарячою водою. Він повернеться змерзлий, стомлений і голодний. Тож, певне, віддасть належне всім цим благам...

Надворі, не вщухаючи, валив сніг, тільки тепер він уже не кружляв у повітрі, а прямовисно спадав на землю, густий і лапатий.

Крізь сон Лойс невиразно чула, як десь майже опівночі прийшов і ліг Удомо. Вона інстинктивно притиснулась до нього, зігріваючи коханого своїм тілом.

Джо Ферз прокинулася. Вона встала з ліжка, підійшла до вікна і розсунула завіси. Надворі був день, сніг усе ще йшов. Вона поглянула на годинник. Було вже по одинадцятій. Лойс пішла на роботу, і в домі лишився тільки Майкл. Джо повернулася до ліжка. Йї краще вдягнутися, перше ніж виходити до нього.

Удомо постукав у двері. Джо схопилася за халат. Та Удомо ввійшов раніше. Він помітив її гарячкову хапливість і посміхнувся.

— Доброго ранку.

— Я заспала.

— Лойс казала, що дала тобі якусь мікстуру. Принести тобі сніданок? Лойс звеліла, щоб ти не вставала.

— Ні. Я хочу вдягнутися.

— Мій знайомий може надійти з хвилини на хвилину. Тобі доведеться знову роздягатись.

— Нічого.

— Ну, як хочеш.

— Вийди, будь ласка.

— Ти мене соромишся? — Удомо посміхнувся.

— Прошу, залиш мене саму.

Він вийшов і причинив двері. Джо прислухалась, аж поки за ним грюкнули двері вітальні. Тоді гарячково, похапцем почала вдягатися. Закінчивши, вона сіла на ліжко, засапана і стомлена. До горла, як завжди вранці, підступила нудота. Джо кинулась у ванну і замкнула за собою двері.

У сусідній кімнаті Удомо раз у раз підводив очі від ранкової пошти, поглядаючи на настільний годинник. Студент казав, що прийде зразу ж після половини дев'ятої. Удомо переконував себе, що йому треба працювати: адже у нього сила-силенна роботи. Він намагався зосередити увагу на листах. Навіть прочитав верхнього листа вголос. Але й після цього не збагнув його змісту. Він підвівся і почав ходити по кімнаті. Тому бісовому студентові давно вже слід було прийти. Вчора він цілий вечір прождав його в коридорі. Невже той передумав? Удомо відкинув це припущення. Студент прийде. Це свій хлопець. Але чому його й досі немає? От іще халепа — людині треба працювати, а тут...

Дурноверха дівка, не могла сама собі дати ради! Треба буде, щоб Лойс вирядила її звідси, коли все скінчиться. Вона ще може забрати собі в голову хтозна-що! Лойс казала, що вчора ввечері вона влаштувала справжню істерику. Так, треба буде якнайшвидше спекатись її, поки вона не встигла завдати ніякої шкоди. Де ж він у чорта, той студент? Чому він не приходить?

Удому підійшов до вікна і якийсь час спостерігав, як падає сніг. Потім повернувся до столу і знову спробував узятись до роботи. Та марно. Працювати він не міг. Літери розпливалися перед очима. Хай їй чорт, отій дурепі, що вплутала його в цю історію! Чому не йде студент?

У ванній кімнаті Джо випростала спину і втерла з очей сльози. Напад блювоти минув. Але він украй зневилив її. Щоб дістатись до умивальника, їй довелося триматись за стіну. Вона прополоскала рот і випила півсклянки води. Після цього їй трохи полегшало. «Піду геть з цього дому, коли все скінчиться,— вирішила вона.— Я мушу піти. Лойс ні про що не повинна дізнатися, щоб їй не довелося страждати. Але однаково вона страждатиме *через нього*. Можливо, потім їй буде навіть тяжче. Боже милостивий, благаю, допоможи мені знайти слухну раду! Вона — єдина людина, яка ніколи не кривдила мене. Якщо я скажу, це завдасть їй горя; якщо не скажу — вона й далі віритиме йому. І що довше вона віритиме, то тяжче буде їй потім. А якщо дізнається про все надто пізно, це може вбити її. Вона й так уже мало не молиться на нього. Однак я не можу заподіяти їй лиха. Вона завжди була така добра до мене. Я боягузка, я це знаю. Боже, скажи мені, що краще не завдавати їй страждань. Я поїду звідси, як тільки все скінчиться. Я поїду і ніколи більше її не побачу; а вона ж єдина в світі людина, яка по-справжньому любила мене, так, як мати любить свою дитину, або старша сестра — дурненьку меншу сестричку. Допоможи мені, боже, благаю...»

Вона відімкнула двері. Удому почув це і вийшов на поріг вітальні.

— Мій знайомий запізнюється, Джо. Ага, мало не забув: Лойс просила мене дати тобі поснідати, але він казав, що тобі не можна нічого їсти. Якщо хочеш, я приготую тобі чаю.

— Я сама це зроблю.

— Я теж вип'ю чашку. Принеси мені сюди.

Джо пішла в кухню. Удомо повернувся назад у вітальню. Якийсь час він походжав по кімнаті. Потім йому спало на думку: «А може, в нього є телефон». Він схопив телефонну книжку, швидко переглянув потрібний розділ. У студента телефону не було.

Джо принесла йому чашку чаю.

— А собі?

— Я вип'ю в своїй кімнаті.

— Тут тепліше.

— Мені краще в себе.

Він пильно подивився на неї.

— Ти тепер завжди будеш така, як оце зараз?

— Доки не піду звідси.

— Он як. А як по-твоєму, що подумає Лойс?

— Я залишуся тут недовго, вона нічого не помітить.

— Отже, ти збираєшся піти?

— Так.

— Коли?

— Сьогодні... Якщо зможу ходити після візиту твого знайомого.

— Чому?

— Ти це серйозно питаєш?

— Ти змінилася. Тепер ти мені більше подобаєшся. Куди ж ти підеш?

— Тобі це байдуже, то навіщо ж питати.

— Мені цікаво знати. Неси-но сюди свій чай і давай поговоримо. Це допоможе згаяти час, поки з'явиться той клятий хлопець.

— Мені краще в себе.

Джо вийшла. Удомо знизав плечима і взявся до чаю. Потім пішов до надвірних дверей і виглянув на вулицю. Та холод одразу загнав його назад у теплу вітальню. От клятий студент! У думці він лаяв його на всі заставки.

Десь перед першою нерви Удомо не витримали — його опанували тривога й розпач. Він попрямував до кімнати Джо, постукав, потім смикнув клямку. Двері були замкнені.

— Що там таке з тобою? — гримнув він у раптовому нападі люті.

— Прийшов твій знайомий?

— Ні! Відчини! Мені треба з тобою поговорити!

— Я не маю охоти з тобою говорити. Відчиню, коли прийде твій знайомий.

Він знову пішов у вітальню, щосили грюкнувши дверима.

О пів на другу біля надвірних дверей подзвонили. Удомо кинувся в коридор. Коли відчиняв двері, руки в нього тремтіли.

— Пробачте, я затримався...— почав студент.

— Нарешті ви прийшли!— перебив його Удомо.— У нас обмаль часу. Все треба зробити до четвертої. Я вчора пояснював вам чому.

— Я зроблю все, що зможу. Але якщо о четвертій хтось має прийти, це може бути ризик і для мене.

— Це буде жінка, з якою я живу. Вона не зробить вам нічого поганого. Обіцяю.

— Ну, що ж, тоді все гаразд.

— Так, вам нічого не загрожує. Це я вам обіцяю. Він провів студента до вітальні.

— Зараз покличу її.

Він підійшов до дверей Джо і постукав.

— Прийшов мій знайомий.

Вона відчинила двері і пішла за ним до вітальні.

— Імен не треба,— квалливо сказав студент.— Мені ні до чого знати ваше ім'я, а вам — моє.

— Я зможу після цього мати дітей? — спитала Джо.

Вона пильно дивилася на студента. Той уникав її погляду.

— Ну звичайно. Адже ми тільки зробимо вам кілька уколів. Можливо, вистачить навіть одного.

— Ви певні, що я матиму дітей?

— Так.

— Тоді гаразд. Давайте з цим швидше кінчати.— Вона силкувалася подолати страх, що наростав у ній.

— Вам краще лишитися тут,— мовив студент до Удомо.— Я покличу вас, якщо буде потрібно.— І обернувся до Джо: — Проведіть мене до себе, будь ласка.

За годину студент прийшов у вітальню. Удомо, який нервово походжав по кімнаті, зупинився.

— Ну як, уже?

— Я щойно зробив їй укол.

— І це за стільки часу!

— Ні, мій друже. Спочатку потрібно було спорожнити їй шлунок. У цих справах не можна поспішати, якщо не хочеш занепасти людину. Позбуватись таких речей важче, ніж їх робити.

— Скільки ж ще потрібно часу?

— Побачимо.

Він лишив двері прочиненими. І тепер обидва почули, як Джо застогнала. Студент мерщій подався до неї. Удомо знову заходив по кімнати.

Студент повернувся до нього за півгодини.

— Не вийшло. Доведеться спробувати ще раз.

Удомо поглянув на годинник.

— Покваптеся, друже! Дайте їй велику дозу. За годину прийде Лойс.

— Лойс?

— Жінка, про яку я казав. Покваптеся, будь ласка! Ви знаєте, в чому річ. Я не хотів би, щоб вона дізналась.

— Тут квапитись не можна, інакше я знівечу дівчину.

— Гаразд. Але швидше, будь ласка!

О пів на четверту студент вийшов до Удомо і сказав:

— Тяжкий випадок...

О четвертій стогін Джо перейшов у крик. Спочатку вона просто верещала, корчачись від болю на ліжку. Потім почала нестямно кликати Удомо на допомогу. А ще трохи згодом цей крик обернувся на безперервний протяглий зойк:

— Майкле!.. Майкле!.. Майкле!..

Удомо зачинив двері вітальні, щоб не чути цього пронизливого крику. Він сидів у кріслі перед гарячим каміном, заплющивши очі, благаючи бога, щоб усе швидше скінчилося.

Ніхто не помітив, як прийшла Лойс. Почувши крик, вона кинулась до кімнати Джо. Заклопотаний своїм ділом, студент ледве зирнув на неї.

— Гарячої води і чистих ганчірок! — звелів сердито.

— Майкле!..— крикнула Джо.

І Лойс зрозуміла.

Вона принесла ганчірки і воду...

Нарешті все минулося. Студент приклав руку до чола Джо, потім помацав їй пульс.

Джо розплющила очі й побачила Лойс.

— Отже, це Майкл,— сказала Лойс. То не було запитання.

— Прости мені...— насилу вимовила Джо.— Прости...

— Їй треба поспати,— сказав студент.

Він захопив пальцями складку шкіри на руці Джо і загнав туди голку шприца.

Почувши, що в квартирі запала тиша, Удомо вийшов з вітальні і побачив Лойс. Він нерішуче зупинився. Лойс ковзнула по ньому поглядом і обернулася до студента.

— Ви закінчили?

— Так.

— Ви зробили все, що мали зробити?

— Так.

— А снотворне?

— З годину вона спатиме.

— Більше їй нічого не треба?

— Ні.

— Тоді йдіть.

— Лойс...— мовив Удомо.

— Ідіть,— сказала вона студентові.

Той узяв свій портфель і пройшов повз неї. Звів очі на Удомо.

— Пробачте. Я старався...

Тоді рушив до дверей і вийшов з квартири.

— Лойс...— почав Удомо.

Лойс подивилася на нього застиглими, мов у мерця, очима.

— Зараз я піду,— сказала вона.— Повернуся через годину. Якщо до того часу ти ще будеш тут, я викличу поліцію і розкажу, що ти зробив...

— Послухай, Лойс! Я все поясню... То все пусте. Просто ця дівчинка...

— Замовкни! Подивись на мене. Ти знаєш, я зроблю те, що сказала. Лишається година.

— Куди ж я піду в такий холод?

Вона вийняла ключа з внутрішнього боку дверей кімнати Джо, замкнула двері і поклала ключа у кишеню пальта. Потім протягла до Удомо руку долонею догори.

— У тебе мій ключ.

— Будь ласка, вислухай мене, Лойс. Ти ж знаєш, я люблю тебе. Ти знаєш, яка самотня ти була без мене. Ти ж сама мені сказала. Не дай, щоб через неї все загинуло. Обіцяю, що ніколи...

— Якщо я піду без ключа, я пришлю поліцію зараз же.

Її спокій налякав Удомо.

— Мій ключ,— повторила вона.

Він витяг з кишені ключа і поклав їй у руку.

Лойс подивилася на годинник.

— Отже, за годину.

Вона пішла. Чути було, як відчинилися надвірні двері, потім з грюкотом зачинилися.

Удому поплентався до вітальні. Він опустився в крісло перед каміном і якийсь час сидів, обхопивши голову руками. Потім до нього долинуло цокання годинника; воно ставало все гучніше, гучніше... Удому поглянув на годинник. Так, вона зробить те, що сказала. Вона викличе поліцію, якщо застане його тут. Поліцію!..

Він підхопився з місця і пішов у спальню. Там він зняв телефонну трубку, набрав номер стоянки таксі на Хеверсток-хілл і попросив, щоб через півгодини по нього прислали машину. Тоді витяг з-під ліжка дві валізи і одну з них поніс до вітальні. В цю валізу він почав дбайливо складати свої папери. Незакінчений лист до Едебхоя все ще стирчав у машинці. Удому сів і додрукував кінець:

«Зараз я залишу цю квартиру. Не пиши мені, поки не одержиш нової адреси. Не зволікай справи з купцями. Від сьогодні я бездомний. І не вір нічому, що можеш про мене почути. Якщо маєш гроші, вони мені тепер будуть конче потрібні. Адресу надішлю завтра. Дій якнайшвидше».

Він підписав листа, потім заклеїв його і надписав адресу.

Закінчивши складати папери, він пішов до спальні і спакував у другу валізу свій одяг і білизну. Зверху поклав новий халат і пантофлі. Нарешті все було готове. Він обвів очима кімнату. Нічого з його речей тут не лишилося. Обмотав навколо шиї два шарфи, прикрив їх кінцями груди й надягнув пальто. Потім сів на ліжко, подзвонив до Спілки молодих християн і попросив залишити для нього на цю ніч кімнату. Сказав, що незабаром приїде...

Удому дістав з кишені гаманця. В ньому було лише два фунти. Він висунув шухлядку, в якій Лойс тримала гроші. Там було п'ятнадцять фунтів. Він узяв два. Тоді вернувся до вітальні і сів біля каміна, чекаючи таксі.

У них було так багато спільного, у нього і в Лойс. Так багато... І от тепер усьому кінець. Хай воно буде

прокляте, оте дівчисько! Хай буде проклята його власна дурість. Так багато...

— Заходьте! — гукнув Мебі.

Побачивши, що ніхто не входить, він облишив роботу, шпурнув на підлогу молоток, різець і розлючено рушив до дверей. Рвучко розчинив їх навстіж. Сердиті слова застрягли у нього в горлі.

— Лойс! Боже мій!..

Перш ніж він устиг її підхопити, Лойс повалилася на підлогу біля його ніг. Мебі мало не волоком дотяг її до ліжка. Потім кинувся до дверей і заволав на весь голос:

— Кет! Мерщій сюди!

І швидко повернувся назад до Лойс. Розстібнув верхні гудзики її пальта. Вона прийшла без капелюшка. На волоссі блищав, танучи, сніг. Мебі розтер їй щоки, чоло, руки.

Продріботівши по східцях, до кімнати вбігла Кет, жінка в художницькому комбінезоні. Вона поглянула на Лойс.

— Схоже, що зомліла. Бачите: зуби зціплені, тіло залякло.

— Зробіть же що-небудь, хай вам чорт! Лойс ніколи ще не зомлівала!

— Коньяк,— сказала жінка й метнулася з кімнати.

Вона принесла почату пляшку. Вдвох вони розціпили Лойс зуби і влили їй у рот трохи коньяку. Вона захлинулася, виплюнула; тіло її розслабло.

— Тепер ідіть,— мовив Мебі.— Ні. Залиште пляшку. Дякую.

Кет вийшла. Лойс розплющила очі.

— О Поле... Допоможіть мені...

— Голубонько... Що з вами?

Вона дивилась на нього невидючими очима. Голос її теж був глухий, безживний.

— Я прийшла, коли Джо робили аборт... від нього...

Мебі пильно глянув їй у вічі. По тілу його перебіг дроз, очі повільно сновнилися слізьми. Сльози спливали йому по щоках.

— Голубонько,— тужливо прошепотів він.— Ах, голубонько...

Голос його звучав так, наче вина впала на всю Африку.

УДОМО

Розділ I

1

Удомо сперся на поруччя й задивився на місячне коло. «Мов жінка, що заколисує своїх дітей у моторошній темряві ночі»,— подумав він. І зараз же сам собі заперечив: «Ні, жінка близько, її можна торкнутися рукою, а місяць — далеко». Потім знову: «І все-таки він заспокоює. Світи ясніше, місяцю! Нехай я швидше побачу рідну Африку».

Без упину розмірено пульсують суднові машини. Темні хвилі раз у раз хлюпають об борти. І, перекриваючи стукіт машин і плескіт хвиль,³ довкола панує низький і глибокий стугін — одвічний стугін моря. І пароплав здається єдиною цяточкою світла на чорній поверхні води. Місяць світить ясно, але він надто далеко, і його проміння не відбивається у воді. А десть ліворуч, ховаючись у темряві, розкинулось узбережжя Африки.

«Мати Африко! О мати Африко, дай мені сили для справи, яку я повинен звершити. Не забудь мене серед багатьох тих, кого ти спородила. Я звеличу тебе. Я зроблю так, щоб увесь світ шанував тебе і твоїх дітей. Я доб'юся того, що над тобою знов засяє сонце свободи. Адже тільки задля цього я так довго жив далеко від тебе, в чужих краях, серед чужих людей, страждав, терпів образи, холод і голод. Тільки задля того, щоб повернутись і визволити тебе, визволити всіх твоїх дітей і звеличити тебе в очах усього світу. Ті, що дивляться на тебе із зневагою, не розуміють тебе. Вони не розуміють звичаїв твоїх темношкірих дітей. Для них ти лише об'єкт збагачення, а твої діти — робоча худоба. Тепер настав час покласти цьому край. І я зроблю це, якщо ти допоможеш мені. Я не бачу тебе, але відчуваю — там, у темряві. Завтра я буду з тобою, в тобі. Не дай мені загубитися серед багатьох твоїх дітей. Допомагай мені, оберігай мене, наставляй мене. Мене звуть Майкл Удомо. Не забудь: Майкл Удомо — знаряддя твого визволення...»

Він відвернувся від поруччя і, широко розставляючи ноги, пішов уздовж вузької палуби, поки не опинився біля східців, що вели нагору, на палубу першого

класу. Там він зупинився й оглядівся навколо. Поблизу нікого не було. Згори до нього долинали звуки музики. Він почав підніматися східцями. Пароплав гойдало.

То була остання ніч подорожі. Перший клас влаштував на широкій і просторій кормовій палубі прощальну вечірку. Над танцювальним майданчиком висіли гірлянди різнобарвних ліхтариків і прапорців. Всі пасажери були у вечірніх костюмах. І всі ті люди були білі, за винятком невеличкого гурту, що сидів осторонь за окремим столом. Серед загальних веселощів, прислужуючи пасажерам, гасали з тацями в руках чорношкірі стюарди — «бой» — в білих смокінгах. І не було над головою іншого даху, окрім темного небесного шатра, всіяного зорями, та й не потрібний він був тієї теплої тропічної ночі.

Удомо безгучно прослизнув у захисток густої тіні, що падала від пароплавного димаря. Звідси він міг усе спостерігати, сам лишаючись непоміченим. Усі ці люди — володарі сьогоднішньої Африки. Вони сподіваються правити нею вічно. Для них це величезний пиріг, від якого вони уривають ласі шматочки. Ну що ж, гаразд, гукайте: «Бой!» Стюард має чорну шкіру, і тому він «бой». Всі чорні — «бой». А оті африканці з першого класу — адже вони добре знають, що їх тут зневажають. І нехай у них в кишенях дорогі квитки — однаково ці білі вважають їх чорношкірими вискочнями. Онде вони танцюють по черзі з двома своїми жінками! Шість чоловіків і дві жінки. Вони знають, що їм не можна запросити до танцю білу жінку. Завтра цим пароплавом до Африки прибуває група колоніальних урядовців. То чи схочуть вони танцювати з цими африканцями, що їдуть разом з ними в одному класі, чи стануть водитися з ними? Певна річ, ні! Для них африканці — чужинці. Чужинці навіть у своїй рідній країні.

«Погляньте ви на оцю! Вона й справді гадає, ніби вона чогось таки варта. Ха! Дивлюсь я на тебе, жінко, і думаю про Лойс...

Лойс... Атож. Шкода, що все так сталось. І Мебі грюкнув переді мною дверима, коли я прийшов до нього другого дня. Прикро. Я йому цього не забуду. Шкода Лойс. У цих жінок ніколи нічого до ладу не добереш. Якби вона хоч дозволила мені все пояснити. Смішно подумати — я навіть злякався, коли вона подивилася на мене отим своїм поглядом. Все зіпсувала проклятуца

Джо. До неї мені, звісно, байдуже. А от Лойс... Навіть не відповіла на мої листи. І Мхенді теж гнівався. Але він цього і взнаки не дав. Ленвуд — той зрозумів. Він людина непогана. Правда, користі з нього мало. Тільки й того, що писати та промовляти мастак. Годиться як фігура. Не більше. Але його ім'я можна використати. Лойс! Ніколи не знаєш, чим є для тебе жінка, поки не втратиш її. А Лойс була таки хороша. І коли вже віддавала себе, то віддавала по-справжньому. Не так, як Мері Фелд. О небо! Як може Ленвуд жити з жінкою, яка його так зневажає? Він таки слабак. Той тиждень, що я прожив у них, був нелегкий. Вона хотіла затягти мене до себе в ліжку, коли Тома не було вдома. Ні, порядна людина ніколи не вчинить такої підлоти другові... І до Джо Ферз їй далеко. Хоч як там воно є, а Джо — нічогенька жіночка. Буде їй наука, не жируватиме тепер з чоловіками. А от Лойс...

Е, та ти вже зовсім сп'яніла, жінко! Гадаєш, що ти дуже гарна, і виставляєш напоказ свої стегна! Я б не взяв жодної з вас, що тут є, нізащо в світі! Лойс... Так, так, панове! Смійтеся! Пийте і розважайтесь! Сьогодні весь світ ваш! А завтра ми з вас питаємо за все. Завтра настане. Так, так! Смійтесь і пийте! Пийте і смійтесь!..»

Раптом Удомо відчув, що поруч хтось є, що хтось стежить за ним. Він опанував себе і обернувся.

Неподалік від нього, заклавши руки в кишені, стояв старший стюард, невисокий на зріст, присадкуватий білий, самовдоволений і пихатий.

— Он як...— У голосі білого чулися злі, глузливі нотки.

Удомо вийшов з тіні. Кілька секунд він пильно дивився на білого; той розглядав його із зневажливою зверхністю. Удомо прослизнув повз нього й подався до східців.

— Гей, ти! — гукнув білий.

Удомо якусь мить вагався, тоді попрямував далі, аж поки досяг східців. Тут він зупинився, поклав руки на поруччя і, обернувшись до білого, присичав:

— Іди ти під три чорти!

На обличчі білого відбився подив. Удомо збіг униз по східцях, у темний і брудний третій клас. Вузька неосвітлена палуба, ще ряд крутих східців — і він у похмурому переповненому трюмі. Тут немає білих, немає кольоро-

вих ліхтариків, тут немає чистих скатертин і стюардів. Репродуктор доносить з верхньої палуби звуки танцювальної музики. Але тут немає місця для танців, немає високого, всіяного зорями небесного шатра, що надає ночі романтичної чарівності. Тут, унизу, спека тропічної ночі — гнітюча, задушлива.

Біля входу жінка годує груддю немовля. Пасажири, які ще не сплять, сидять на твердих дерев'яних лавах у тьмяно освітленій їдальні. Хто грає в карти, а хто розмовляє, інші просто сидять собі. Всі вони вже спакували свої речі, і тепер ніч тягнеться для них нескінченно довго. Вони не мають змоги згаяти її у танцях і гульні, як ті, що нагорі. Одноманітний стукіт машин лунає тут іще настирливіше й гучніше.

— Що там нагорі? — питає жінка біля входу.

— Танцюють,— каже Удомо.— Вичепурилися та й гуляють.

Він рушив був до їдальні, але на півдорозі передумав, повернув ліворуч і ввійшов у невеличку каюту, яку займав разом з трьома іншими пасажирами. Підлога була геть заставлена речами. Хоч ілюмінатор був навстіж розчинений, у каютці стояла нестерпна задуха. Двоє сусідів Удомо лежали на верхніх койках зовсім голі, лише поприкривали клаптиками матерії соромітні місця. Вони тихо розмовляли про рідні домівки.

— Що чути нагорі? — звернувся один до Удомо.

— Танцюють,— відповів той.

— Ви піднімались аж на верхню палубу? — запитав другий.

— Так.

— Ну, там, певне, є на що подивитись!

— Ви задихаетесь тут, унизу, а вони собі отак їдуть у вашу країну.

— Нічого не вдієш — вони мають гроші.

Перший заперечливо похитав головою.

— А якби ти мав гроші — думаєш, прийняли б вони тебе до свого гурту? Як по-вашому, містере Удомо?

— Ви ж самі знаєте, що ні,— сказав Удомо.— Оті восьмеро, що їдуть нагорі, теж мають гроші. Але я бачив їх. Вони сидять самі. І танцюють тільки зі своїми жінками. Ніхто не розмовляє з ними. Справа не в грошах, а у владі.

Перший сусід зняв з тіла клаптик матерії і витер ним піт з обличчя, потім поклав ганчірку назад.

— Щодо мене, то я не уявляю собі, як би це я міг стати таким, як вони,— сказав другий.— Я не навчений їхніх звичаїв і, коли б навіть мав силу-силенну грошей, однаково не знав би їхніх звичаїв. А от що вони вас до себе не приймають, містере Удомо, це вже вони зле роблять. Ви ж бо їхні звичаї знаєте.

Перший обіззався знову:

— Я з вами згоден, містере Удомо, всі люди повинні бути рівні.

— От за це й треба боротися,— сказав Удомо.

— Ви дуже сердитий чоловік,— зауважив другий.

— Це добре — бути сердитим в ім'я свободи,— мовив перший.

Удомо відчув, що його сорочка мокріє і починає прилипати до тіла. По лобі й верхній губі поповзли цівки поту. Він підвівся з койки і, переступивши через валізи, пішов до дверей.

— Так,— сказав він.— Добре бути сердитим в ім'я свободи, але ще краще боротися за неї.

Коли він проходив повз жінку, що сиділа біля входу, та підвела голову.

— Ви знов туди, нагору?

— Ні, на палубу. Тут надто жарко.

— Я прийду поговорити з вами, коли засне моя дитина. Ви сьогодні дуже сердитий, містере Удомо.

Удомо піднявся східцями на палубу третього класу і сперся на поруччя. Він напружено вдивлявся в темряву, ніби намагаючись підкорити її своїй волі й побачити берег.

О мати Африко!..

І знову хлюпотіння води за бортом, і стугін моря, і розмірений вібруючий пульс машин. І велике місячне коло на небі — тепер воно нижче, але його проміння, як і раніш, не відбивається в темній воді. На небі яскраво мерехтять зорі. Берег ще схований за завісою темряви, але завіса скоро впаде. Вона впаде...

«Лойс могла б полегшити мою теперішню самотність. Але навіть вона не зрозуміла... А вона ж любила мене по-справжньому».

О мати Африко!..

Трохи згодом на палубу піднялася жінка, що годувала немовля, і сперлась на поруччя поряд з ним.

— Дитина вже заснула?

— Так, містере Удомо.

— Чому всі ви називаєте мене «містер Удомо»?

— Ви не такий, як усі ми. Ви мало говорите, та коли ви говорите, ми слухаємо. І ми відчуваємо той гнів, що клекоче у вашому серці.

— Це не причина, щоб називати мене містером.

— Для нас це причина. Але я не про це хотіла поговорити. Що ви збираєтесь робити, коли повернетесь додому? Відтоді, як ви поїхали звідси, минуло так багато часу.

— Я їздив учитися. А тепер боротимусь за свій народ.

— Як же ви будете боротись?

— Чому ви про це питаєте?

— А хіба я не належу до вашого народу? Пам'ятаєте, я вам казала, що їздила в Англію подивитись, як живуть люди, що правлять нами. Я маю гроші з торгівлі і хотіла пожити там місяців зо три, щоб побачити все на власні очі. Але пробула тільки місяць, та й то лиш через те, що мусила чекати поворотного пароплава. Ви ж знаєте, як почувають себе там африканці, і тому мені захотілося повернутись якнайшвидше. Я їхала до них із щирим серцем...— Вона не закінчила.

Пароплав звернув ліворуч, і за кормою лишилася широка пінява дуга.

— Я боротимусь усіма засобами, якими тільки зможу,— сказав Удомо.— Але насамперед нам треба організувати партію. У мене в Англії є друзі, а один з них уже повернувся додому. Він розмовляв з вождями і старійшинами, та вони не хочуть нам допомогти. Доведеться починати самим.

— То буде нелегко,— сказала жінка.

— Ми прагнемо свободи і не шукаємо легких шляхів.

— Вам потрібна буде допомога.

— Тільки підтримка народу. Це найкраща допомога.

— Тоді не забувайте про жінок, містере Удомо... Коли ви розпочнете свою справу і я побачу, що ви робите, приходьте до мене: я розповім про вас жінкам на базарі. Мене звуть Селіна. Запам'ятайте. І не забувайте про жінок.

Удомо повернув голову, намагаючись краще роздивитися її обличчя, але воно ховалося в темряві.

— Не забуду,— відказав він.

— Ну, я піду,— мовила жінка.— Вам треба відпочити перед завтрашнім днем.

— Я ще трохи побуду тут,— сказав він.

Селіна зникла так само тихо, як і прийшла.
Удомо знову втупився в темряву, що огортала берег Африки.
О мати Африко!..

2

Удомо сів на стілець і посунув свій паспорт через невеличкий столик.

Темношкірий сержант поліції відклав убік папери й накрив паспорт величезною рукою.

— Прізвище?

Удомо сидів мовчки, поки сержант не підвів голову. Він похмуро глянув сержантові в очі.

— Чому всіх білих пропущено в першу чергу?

Погляд сержанта став холодний і жорсткий.

— Ви приїхали третім класом.

— Тоді чому я попереду отих восьми? Адже вони такі самі, як я... і ви.

Сержант зітхнув і зміряв його довгим допитливим поглядом. Потім глянув на паспорт і, забравши свою величезну руку, розгорнув його.

— Ви Майкл Удомо?

— Так.

Сержант зазирнув у якісь папери. Тоді поставив у паспорті штамп і посунув його назад до Удомо.

— Хто далі?

Місце Удомо зайняв один з чорношкірих пасажирів першого класу.

Удомо спустився в трюм по свої речі. Та жінка, Селіна, була все ще там, наглядала за трьома носіями.

— Ну як? — спитала Селіна.

— Довелося чекати, поки пройшли всі білі, — сказав він.

— Я це знала. Саме тому я й досі тут.

— І це наша рідна країна!

— Заспокойтеся, містере Удомо. Все зміниться.

— Так, усе зміниться.

Селіна звернулася до одного з носіїв:

— Віднесіть речі містера Удомо до митниці.

Удомо почав був дякувати, але вона жестом зупинила його, міцніше прив'язала до спини немовля і попрямувала до виходу. І тут Удомо помітив, що вона боса. Так, вона роззулася. Вона приїхала додому, де звикла

ходити босоніж. «Вона має змогу подорожувати першим класом, а поїхала третім,— подумав він.— Не забувай про жінок, Майкле! Це вона так сказала. Не забувай про них».

— Це все ваші речі, саг? ¹ — спитав носій.

— Так.

— Ви йдіть. Я принесу.

Удомо взяв у руки дві невеличкі валізи й піднявся нагору. Старший стюард стояв біля трапа, проводжаючи пасажирів. Майже всі білі вже зійшли на берег. Коли наблизився Удомо, стюард посміхнувся. Удомо, дивлячись убік, проминув його й почав спускатися вниз. В кінці трапа він на мить зупинився, поглянув навколо, а тоді рішуче ступнув на африканську землю. Несподівано для себе він пошкодував, що його ноги не босі, як у Селіни. Тоді випростався, розправив плечі й швидко попрямував до митниці.

Едебхой писав, що неодмінно постарається зустріти його, а коли не зможе сам, то пришле когось іншого. Удомо оглянувся. Довкола снували люди, все було залите сонцем: то було сонце Африки і люди Африки.

Переступивши поріг митниці, він почув своє ім'я:

— Містере Удомо! Містере Удомо!

— Я тут! — озвався він.

Тепер він почував себе спокійно і впевнено.

Хлопець, який підійшов до нього, був довготелесий і худий, з довгими руками й ногами; його довжелезні вузькі ступні скидалися на кораблі, та й по землі вони ковзали точнісінько, як кораблі по воді. Зупинившись перед Удомо, хлопчина торкнувся правою рукою голови.

— Я Самсон, саг. Бой маси ² Едебхоя.

— Здрастуй, Самсоне.

— Маса послали вас стріти, саг. Дали для вас оце.— Він витяг з кишені коротеньких вузьких штанців кольору хакі конверта.— Сказали — на таксі додому.

Удомо відкрив конверта. Там було п'ять фунтових папірців, і більше нічого. Він поклав гроші в кишеню.

— Гарзд.

Самсон узяв його валізи й поставив їх на стіл для огляду. Похитуючись під вагою одної з дорожніх скринь

¹ Саг — перекручене «сер».

² Маса — перекручене «мастер» — хазяїн, пан.

Удомо, ввійшов носій Селіни. Самсон пішов з ним, щоб принести другу скриню.

Селіна надійшла вже тоді, коли Удомо звільнився і збирався залишити митницю.

— Вас зустріли друзі? — спитала вона.

— Так, — усміхнувся Удомо.

— Зараз ви не такий сердитий. Це добре. Не забувайте про те, що я вам казала.

— Не забуду. Тепер я можу сам заплатити носієві. Дякую.

— Не треба, це мій слуга, — мовила Селіна. — До побачення, містере Удомо. Сподіваюсь, ви повідомите мене про ваші справи. Я чекатиму.

— Але де ж мені вас шукати? — спитав Удомо.

— На базарі. Просто спитайте Селіну. До побачення.

— До побачення, Селіно.

Самсон вийшов з митниці, набрав повні груди повітря, відкинув голову назад і на весь голос заволав:

— Таксі-і-і!

Коли до нього звідусіль рушили машини, обличчя хлопця розпливлося в широкій усмішці. Стоячи позад нього, Удомо тихенько засміявся.

— Друже!

Едебхой розкрив обійми і вигукнув:

— Ласкаво просимо додому, земляче! Ласкаво просимо!

Обличчя Удомо засвітилося радістю. Він міцно обняв Едебхоя. «Це справжній друг, — подумав він, — щирий і відданий друг».

Трохи згодом вони заспокоїлись і посідали один проти одного. Проміння призахідного сонця линуло крізь вікно і яскраво освітлювало кімнату, надаючи пошарпанним старомодним меблям ще жалюгіднішого вигляду.

Самсон приніс чай.

— Пробач, але я ніяк не міг прийти раніше, — сказав Едебхой.

— Це дало мені змогу трохи подрімати, — мовив Удомо. — Минулої ночі я зовсім не спав.

— Як справи, друже?

— Тепер уже все гаразд. Але в Лондоні мені б довелося голодувати, якби не Ленвуд. Я жив у них до різдва. Але ж ти знаєш, які там умови.

- Усе ота жінка?
- Атож.
- Знаю.
- Прикро бачити, коли жінка отак зневажає чоловіка.
- Він живе на її гроші.
- Хай навіть так. Ми повинні якнайшвидше забрати його сюди. Ти знаєш, вона навіть намагалася...
- Едебхой невесело засміявся.
- Вона намагалася з усіма нами, друже! З усіма, крім Мебі,— вони зненавиділи одне одного з першого погляду.
- Знаєш, Мебі грюкнув переді мною дверима, коли я пішов од Лойс.
- Не може бути!
- Правда... Мені дуже шкода, що так вийшло з Лойс. Вона була хороша жінка.
- В житті всяке трапляється, друже.
- Але потім було зовсім погано. Якби ти вчасно не надіслав мені грошей на квиток, я б тепер блукав десь голодний і бездомний. Міністерство колоній позбавило мене стипендії, бо я надто багато займався справжнім ділом.
- Тобі слід було написати мені про це.
- Ти й так чимало допомагав мені.— Удомо ніяково усміхнувся і зазирнув у свою чашку.— Скажи, ти не одержуєш листів од Лойс?
- Відколи ти її залишив — ні.
- А від Мебі?
- Також ні.
- Вони довго мовчали. Допивши чай, Удомо повернув голову й задивився у вікно.
- Як справи з купцями?
- Ми зустрінемося з ними завтра ввечері.
- Тут?
- Едебхой засміявся.
- Ні, друже. Підемо до них. Ці люди вважають себе неабиякими персонами. Тобі слід бути з ними обережним.
- Не турбуйся. А що Рада вождів і старійшин?
- Вони відмовились прийняти тебе, друже.— Едебхой підвівся і підійшов до невеличкого письмового стола, що стояв у кутку кімнати. Взявши кілька листів, він повернувся на місце.— Коли я одержав твого листа, я

одразу ж звернувся до них з проханням дати тобі аудієнцію. Ось їхня відповідь.

Він передав листа Удомо.

Удомо прочитав:

«Маю честь повідомити вас, що згідно з існуючим порядком Рада не дає аудієнцій невідомим особам на підставі лише їхнього особистого прохання. Крім того, Рада уповноважила мене повідомити вас про те, що в її списках не значиться жодного представника згаданого вами роду Удомо, який будь-коли займав провідне становище, чи то як вождь, чи як старійшина, в котромусь із великих племен Панафрики. Виходячи з цього, Рада вважає людину, про яку ви пишете, честолюбним вискочнем і як традиційне представництво народу не може мати з нею справ. Що ж до вашої інформації про діяльність цієї людини в Європі, то вона не становить для Ради ніякого інтересу...»

Удомо підвів очі.

— Що це за Ендьюра, який підписав листа?

— Доктор Ендьюра — секретар ради, а також один з найосвіченіших і найвпливовіших її членів. Він двоюрідний брат короля племен Південної провінції і представник тубільного населення в губернаторській раді. Він у великій дружбі з губернатором, і його дуже поважають європейці. Одержавши цю відповідь, я сам пішов до Ендьюри. Але це нічого не дало. Повір, я зробив усе, що міг, друже.

Удомо ще раз прочитав листа.

— Треба зберегти його, — спокійно сказав він. — Може, стане в пригоді. Ну, а тепер щодо наших планів. Я обмірковував їх усю дорогу...

Сонце сховалося за обрієм. І раптово, без будь-якого переходу, денне світло змінилося мороком тропічної ночі. Москіти повилітали із своїх схованок. Вони заповнили кімнату і зухвало нападали на обох друзів. З'явився Самсон з пульверизатором та смердючою рідиною, яку він називав гасо-анісовою сумішшю. Удомо та Едебхой вийшли на веранду. Тут нічні комахи скрекотіли так завзято, що їм довелося говорити голосніше.

Едебхой дав Удомо слоїчок з таблетками.

— По одній таблетці двічі на день, поки акліматизуєшся.

Удомо знову почав викладати свої плани.

Незабаром зійшов місяць і трохи розігнав непроглядний морок. Піднімаючись над землею, він ставав усе більший, ясніший, поки не оповив усе довкола нижнім сріблястим серпанком, що надав краєвидові особливої чарівності.

Самсон покликав їх вечеряти. Вони й за столом не припиняли розмови. У кімнаті стояв густий сморід від гасо-анісової суміші, але москити зникли.

Після вечері повернулися на веранду. З дороги шугнуло в бік будинку проміння автомобільних фар.

— Я запросив декого з наших людей для зустрічі з тобою. Всі вони молоді, освічені й не покладають великих надій на Раду вождів і старійшин. Вони можуть стати ядром майбутньої партії.

— Скільки їх?

— Сьогодні буде чоловік десять. Це найкращі. А загалом їх більше. Вони приїхали познайомитися з тобою, переконатись, чи правда все те, що я їм про тебе казав. Вони розповідатимуть про тебе іншим, і так ти станеш відомим.

Машина зупинилась. Едебхой пішов назустріч гостям. З дороги звернули ще дві машини й підїхали до будинку. Самсон носив з кухні до вітальні ящики з пивом і пляшки віскі. Удомо зайшов у кімнату. Самсон широко усміхнувся.

— Це свято є для вас, маса. Мій маса казали — ви є дуже-дуже великий людина, і люди їдуть побачити дуже-дуже великий людина, який є проводир людей.

З веранди долинули голоси. Удомо випростався і випнув груди, сповнений свідомості власної сили. Це вона, Лойс, зробила його впевненим у собі. А сьогодні, в інтересах справи, він примусить інших відчувати свою силу. Адже це початок його діяльності. Від того, яке враження він справить на цих людей, залежить майбутнє.

Вони ввійшли. Едебхой називав їхні імена, і Удомо, усміхаючись, тиснув кожному руку. Він розмовляв з ними спокійно, стримано. Ім, що приїхали побачити Майкла Удомо, він видався приязним, хоча й трохи зверхнім; вони невиразно відчували, яка сила прихована в цій людині. А коли всі зібралися, він заговорив про те, як зробити Африку вільною і могутньою, і примусив усіх відчувати себе співучасниками цієї великої мрії...

Провівши останнього гостя, Едебхой увійшов до кімнати. Очі його сяяли радістю.

— Ти покорив їх, друже! Ти покорив їх!

Удомо мляво усміхнувся. Безперервне двогодинне напруження зовсім знесило його. Повіки його обважніли, очі самі заплющувались.

— Я стомився,— мовив він.

— Ми ще поговоримо завтра,— сказав Едебхой.— Ходімо... Я дам тобі свою протимоскітну сітку. Завтра купимо ще одну. Відпочивай...

Передусім — море. Потім — білий пісок на березі. Трохи вище, за смугою піску, вздовж усієї берегової лінії — пальми, наче ряд вартових, що охороняють землю від моря. Далі місцевість положисто підіймається вгору, на гребінь невисокого пагорба, за яким починається спад у широку рівну долину. В цій долині й розкинувся Куїнстаун — столиця і головний морський порт Панафрики.

По суті, Куїнстаун — не що інше, як велике африканське селище з пишним європейським фасадом. Ті його квартали, що прилягають до порту, мають цілком європейський вигляд. Тут громадається підйомні крани й величезні пакгаузи, імміграційне управління і портова поліція, багатоповерхові будівлі славнозвісної Пан-Африканської компанії, яка практично контролює всю торгівлю в країні і є однією з п'яти найбільших монополій світу. Та відразу ж за всім цим, трохи ліворуч, на спадистих схилах пагорба розкинулось старе африканське сельбище, майже таке саме, яким воно було до приходу європейців. Щоправда, його центральні вулиці розширено й забруковано. Пан-Африканська компанія відкрила тут величезний універсальний магазин, а грецькі та індійські комерсанти збудували цілком сучасні крамниці. Але ні ці будівлі, ні три кінотеатри, ні величний собор не змінили суто африканського обличчя міста.

Одразу ж за центральними кварталами будинки тупляться один до одного в найхімернішому безладді. Хатини, зліплені з галуззя та глини, відтісняють нечисленні будиночки з дошок і гофрованого заліза. Люди живуть тут одною великою сім'єю. Двері завжди навстіж — заходь хто хоче. Секретів немає, бо нема в них потреби. Життя тут багато чим подібне до того, яким воно могло бути і тисячу, і дві, і три тисячі років тому.

Може, тоді так само гралися голі біля дверей своїх домівок темношкірі дітлахи, і рибалки так само лагодили сіті, що випаровували на сонці пахощі риби й приваблювали густі рої чорних мух, а біля хатини так само стояла жінка, тримаючи біля одвислих грудей чорне немовля й балакаючи з сусідкою, яка виставила на продаж обліплена мухами їжу. Єдиною зміною, що сталася тут за ці три тисячі років, є споруджена урядом відкрита каналізаційна система. Чоловіки й хлопчики користуються нею як громадською вбиральнею. Відчувши природну потребу, вони відходять набік і тут же, при дорозі, роблять своє діло. Жінки мають для цього в домі горщик, потім виходять за двері й спорожняють його в ту ж таки відкриту стічну канаву. І над усім панує той особливий дух добросусідського життя, невимушеного, вільного й тісного спілкування між членами громади, що надає Куїнстауну характерних рис стародавнього міста, набагато старішого і за своє ім'я, і за європейських завойовників, які дали йому це ім'я.

Всі урядові будівлі — губернаторський палац, головна канцелярія, різні міністерства, поліційні та військові установи — містяться у віддаленій від моря частині долини. А ще далі й вище за ними — там, де долина знову переходить у пагорб, — розкинулися будинки білих урядовців. Вечорами тут не так жарко, як унизу. І в самих будинках, і навколо них усе нагадує англійську провінцію. Широкі зелені моріжки та клумби з яскравими квітами. Просторі й прохолодні кімнати. Цей куточок африканської землі, де живуть європейські урядовці, — ніби клаптик Англії, перенесений у тропіки.

На західній околиці міста, майже замкнувшись у своєму вузькому середовищі, живуть представники нового покоління африканців: лікарі, адвокати, вчителі, старші службовці державних установ та багаті купці. У них кам'яні будинки, які за рівнем комфорту стоять посередині між убогими перелюдненими хатинами старого міста та розкішними просторими житлами білих урядовців. Тут-таки мешкають і нечисленні ассірійські й індійські комерсанти.

Отже, передусім — море; потім — місто, що зветься Куїнстаун. А далі, гублячись у далечині серед пагорбів і долин, — неозорий простір країни. А на ньому — розкидані тут і там міста, села, смуги лісів і — велична тиша. Тут не побачиш окремих садиб. Будинки в містах і се-

дах туляться один до одного. Люди, що живуть у них, немов бояться землі й почувають себе безпечніше, збившись до купи. А сама земля — байдужа, непривітна, чужа.

І над усім цим, день у день, від ранку до вечора, аж поки почнуться дощі,— та навіть і тоді,— висить сонце, жарке, нещадно палюче, попри всю вологу, якою насичене повітря.

Джонс, начальник служби безпеки, постукав у двері головного секретаря губернаторської канцелярії і ввійшов до кабінету. Головний секретар Смізерс похмуро підвів очі, потім погляд його пом'якшав, і він одсунув папери.

— Сідайте,— сказав Смізерс.— А я оце упорядковую своє господарство до приїзду нового губернатора. Цікаво, що це за один. Щодо мене, то я не дуже люблю, коли на пост губернатора призначають партійних діячів.

— Кажуть, він був на державній службі, перше ніж стати політичним діячем,— зауважив Джонс.

— І все-таки це політичне призначення,— наполягав на своєму Смізерс.— Шкода, що прогресисти здобули перемогу саме тоді, коли його превосходительство залишає свій пост... Ви, здається, самі трішечки прогресист, адже так?

— Трішечки,— відповів Джонс і подумав: «Бундючний осел!»

— Не те щоб я був проти самої партії,— сказав Смізерс.— Просто не люблю, коли порушують традиції.

— Давайте спершу подивимось, яку він поведе лінію.

— Та ні, я кажу не про нього. Я тільки боюся, щоб усе не пішло шкереберть, коли губернатори колоній почнуть мінятися щоразу, як до влади в метрополії приходитиме нова партія.

— По-моєму, навряд чи таке може бути,— пробурмотів Джонс.

— Ви догано знаєте цих політиканів,— заперечив Смізерс.

— І дуже радий, що це так,— відказав Джонс. Він набив люльку, потім спокійно глянув на Смізерса.— Послухайте, мені не подобаються заворушення в Центральній провінції. Ці люди не виступатимуть проти комісара району без будь-якої причини. А надто племена.

— Вони повинні навчитися сплачувати податки,— сказав Смізерс.— Уряд не може брати на себе всіх витрат. Адже це їм потрібні впорядковані дороги, каналізація, школи...

— Це я знаю. Мене турбують лише питання, пов'язані із службою безпеки.

— Якось обійдеться. Сьогодні вранці я розмовляв з Ендьюрою. Він та ще один з вождів об'їдуть цей район і повернуть їх на добрий розум.

— От і чудово. Але тримайте мене в курсі всіх справ.

— Хай це вас не турбує. Такі дрібні спалахи для нас не новина. Комісар цього району — один з моїх найкращих хлопців.

— Ви чули що-небудь про Майкла Удомо? — запитав Джонс.

— Це той молодий бунтівник, який щойно повернувся?

— Отже, чули?

— Уявіть собі, не тільки служба безпеки має вуха. Він таки справжній бунтівник. Ендьюра згадував про нього.— На превеликий подив Джонса, Смізерс усмінувся.— Ендьюра казав мені, що цей суб'єкт мав нахабство вимагати аудієнції у Ради вождів і старійшин. Надіслав їм листа перед тим, як приїхати. В зв'язку з цим я згадав, що отой тип Едебхой працює у нас в державній лікарні. Думаю, треба буде його викинути звідти, як тільки він дасть до цього привід своєю грою в політику. Приставте до нього когось із ваших людей, нехай простежать... Порушувати наші установи не дозволено нікому, навіть цій новоспеченій інтелігенції. Що ж до Удомо, то я не став би марнувати на нього час. Його вистачить ненадовго, а потім він сам прибіжить до нас просити роботи.

— Он як...— з сумнівом у голосі пробурмотів Джонс.— Отой журнальчик, що його він видавав у Лондоні, мав неабиякий вплив. Він дійшов навіть до Ради націй.

— То все діло рук товариша Ленвуда,— сказав Смізерс.— А його ми сюди не пустимо! Хай там собі хоч гопки скаче в Лондоні.

На сухому хворобливому обличчі Джонса промайнуло щось на зразок усмішки.

— Мені здається, ви і ваш приятель Ендьюра недооцінюєте Удомо.— Він задоволено відзначив у думці,

що Смізерс скривився, коли Ендьюру назвали його приятелем. Насправді, попри всю свою позірну доброзичливість, той терпіти не міг африканців.— Я бачив останній номер їхнього «Визволителя», випущений уже після від'їзду Удомо,— вів далі Джонс.— Новий редактор — отой Мхенді, що влаштував криваву виставу в Плюралії. В цьому номері вже немає того вогню, як при Удомо. Я не радив би вам недооцінювати містера Удомд. Атмосфера в країні напружена. Це відчувається і тут, у місті, та й повідомлення з різних районів свідчать про те саме.

Смізерс закинув голову і зневажливо засміявся. Проте Джонс помітив, що очі його не сміялись.

— Біда з вами, охоронцями безпеки. Жити не можете без того, щоб не відкопати якоїсь-то змови, справжньої чи уявної.

Джонс підвівся.

— Може, й так. Я випадково почув, як один з моїх найкмітливіших молодих службовців, розповідаючи іншому про вчорашню зустріч з Удомо, аж захлинався від захвату. А він зовсім не дурний. То я й подумав, що краще вас попередити. Проте, можливо, ви маєте рацію.

Він мовчки помахав люлькою на прощання і вийшов, причинивши за собою двері. Тоді зупинився і, пильно прислухаючись, став запалювати люльку.

Його обличчя скривилося у зловтішній посмішці: він почув дзвінок, яким Смізерс викликав до себе секретаря, а за хвилину — голос Смізерса, що роздратовано запитував, чому в нього на столі й досі немає останнього номера «Визволителя».

Джонс неквапливо почував у своє управління. «Цей Смізерс — бундючний, самовдоволений осел»,— знову подумав він. Всі оці чортові тутешні англійці й знати не хочуть, як стоять справи. Їм на все начхати. Тільки й того діла, що відсидіти на службі належну кількість годин, а потім розійтися по своїх котеджах і грати в теніс чи дудлити коктейлі. Це вже стало у них звичкою. Вони не гідні тієї великої імперії, яку завойовували для них предки. Тепер молоді люди їдуть служити в колонії лише тому, що там вища платня і кращі умови, ніж удома. Вони зовсім не усвідомлюють того, яку важливу місію виконують. Правда, серед них є зовсім не погані хлопці, котрі служать вірою і правдою. Все лихо в тому, що надто мало лишилося віри у високі засади та ідеали,

які понад усе ставлять зміцнення підвалин імперії. Такі типи, як Смізерс, не вірять у старий ідеал служіння імперії — вони просто управляють. Для них інтереси місцевого населення — це зовнішня фікція, якій вони віддають данину лише про людське око. У душі вони глузують з неї. Найгірше те, що люди перестали вірити — по-справжньому вірити — в ідею співдружності націй. А коли втрачено віру в ідею співдружності...

Джонс нетерпляче здвигнув плечима, немовби намагаючись скинути з себе тягар думок. Він увійшов до свого кабінету і натиснув кнопку дзвінка на письмовому столі. А може, спитати Едебхоєву адресу в того хлопця, розповідь якого про вчорашній мітинг він випадково почув?.. Ні. Це, мабуть, тільки дасть нову поживу для неслухних розмов, що точаться всюди.

До кабінету увійшов секретар. Приємний хлопчина. Спокійний, працьовитий, до того ж завжди чемний і коректний. Цікаво, чи бував цей юнак серед місцевого люду, чи заходив хоч раз в оті брудні домівки, чи розмовляв з їх мешканцями? Певне, коло його знайомств обмежується лише службовцями управління та ще слугами, які на кожному кроці величають його сагом. Проте несправедливо звинувачувати в цьому самого хлопця. Він тільки наслідує приклад інших. Мабуть, надто пізно говорити про це взагалі...

Джонс лиш тепер помітив, що юнак і досі терпляче стоїть перед ним.

— Пробачте... Справа ось у чому: я хотів би, щоб ви довідались — потихеньку, аби не викликати зайвих розмов серед службовців,— де живе містер Едебхой. Про це можна дізнатись або в поліції, або ж у лікарні.

Юнак вийшов. Джонс схилився над паперами, що лежали на столі. Не минуло і п'яти хвилин, як секретар повернувся з адресою, записаною на смужці паперу.

Джонс усміхнувся.

— Ви тут уже близько півроку, так?

— Так, сер.

— Облиште це величання. Буваєте серед тутешніх людей?

— Н-ні... не буваю.

— Я радив би вам спробувати. Ці люди напрочуд доброзичливі і приязні. Щоправда, більшість із них живе в жахливих умовах. Але, повірте, вам не завадило б познайомитися навіть з цим. До того ж тут з'явилася

нова інтелігенція, і її підтримка у свій час буде нам дуже потрібна. В наступні кілька років становище може змінитись, і тоді особисті знайомі та друзі серед місцевого населення стануть нам у пригоді. До речі, наші попередники добре знали народ, серед якого працювали. А ми якось відмежувались від нього. Подумайте про це, гаразд?

— Авжеж, сер. Дякую.

Джонс вийшов на вулицю і попрямував до машини. Цікаво, думав він, чи цей молодик поставився до його слів поважно, чи, може, сміятиметься з них разом з приятелями? Він сів у машину і поїхав на західну околицю міста, де жили представники нової місцевої інтелігенції. Машина звернула з бруківки і застрибала на нерівному путівці. О боже! Ні справжніх доріг, ні навіть каналізації. Невже отим політиканам з губернаторської канцелярії невтямки, що саме ці люди найгостріше відчувають різницю між умовами їхнього життя та розкішню горішньої частини міста? Може, новий губернатор це зрозуміє...

Двері відчинив Самсон.

— Я до містера Удомо,— мовив Джонс.— Скажи, будь ласка, що його хоче бачити містер Джонс.

— Маса Удомо зараз немає, маса.

— А ти не знаєш, де він?

— Ні, маса. Маса Удомо поснідали й пішли гуляти. Вони сказали — побачити місто. Тепер вони не будуть довго-довго, пішли побачити місто.

— Дякую.

— Коли маса хочуть, нехай зайдуть у дім. Я принесу папір, і маса напишуть листа для маси Удомо. Я передасть.

— Тобі подобається містер Удомо?

— Вони завжди говорять лагідно-лагідно. Вони завжди говорять: «Дякую, Самсоне». Навіть мій маса, пан доктор, не завжди так говорять, а вони є хороший.

— А містер Удомо завжди так каже?

— Завжди, саг. Вони є великий людина, маса Удомо. Дуже-дуже великий людина.

— Так, я чув про це. Дякую, Самсоне.

— Може, маса почекають, може, маса Удомо придуть швидко-швидко.

— Ні, Самсоне. Я приїду іншим разом.

Джонс повільно їхав прибережною дорогою назад до міста. В цю пообідню пору сонце пекло немилосердно. Навіть охолоджувальний пристрій у машині майже не допомагав. Лиш після того, як машина поминула величезні портові будівлі, свіжий вітрець з моря трохи полегшив спеку. Замість того щоб повернути ліворуч і проїхати через місто до свого управління, Джонс їхав далі вздовж узбережжя, відчуваючи несподівану полегкість і на якийсь час скинувши з себе тягар службових обов'язків. Як і завжди в такі хвилини, думки його полинули до невеличкого кладовища біля підніжжя горба на околиці європейського містечка. Там була могила його дружини. Вона померла від жовтої пропасниці десять років тому, на другий рік після їхнього одруження і приїзду сюди, на другому місяці вагітності. І тепер він прив'язаний до цієї країни могилою, в якій лежать його дружина і ненароджене дитя — ті, кого він любив понад усе в житті. Тепер ця країна стала для нього рідною — від того самого дня, коли закидали землею їхню домовину, — і буде рідною довіку. Він глибоко вріс у її землю корінням.

Джонс звернув на узбіччя дороги й виліз з машини. Потім одійшов убік і сховався від сонця в тіні великої пальми. Далеко в морі чотири довгі вузькі човни, розтинаючи гладеньку, мов скло, поверхню води, посувались до берега. З того, як повільно вони рухались, можна було здогадатися, що вони тягнуть за собою сіть, повну риби. Потім Джонс побачив чоловіка, який сидів під пальмою трохи оддалік. Він знову поглянув на човни, але свідомість його відзначила щось незвичайне в постаті чоловіка під пальмою. Подивився ще раз. Авжеж, так і є — краватка! Хто ж іще, крім людини, яка щойно приїхала з Європи, носитиме краватку в отаку спекоту!

Джонс почав швидко переходити від дерева до дерева, аж поки опинився біля пальми, під якою сидів незнайомец, котрий, здавалося, цілком поринув у споглядання моря. Джонс трохи постояв мовчки, потім кахикнув.

Удому підвів очі. Перед ним стояв невеликий на зріст сухорлявий білий чоловік. Його худе обличчя було хворобливо-жовте. Очі глибоко позападали. Голова наполовину облісіла, а рештки ріденького волосся були такого ж самого жовтого кольору, як і обличчя. З-під

розстебнутої на грудях сорочки видніло густе чорне волося. Під короткими штанами кольору хакі — великі кощаві коліна. В усьому вигляді білого, особливо в очах, були спокій і впевненість.

— Ви містер Удомо? — спитав Джонс.

— Так.

— Моє прізвище Джонс. Я із служби безпеки.

Губи Удомо ворухнулись у ледь помітній усмішці. Джонс гмукнув.

— Це завжди справляє враження. Мені, бачите, хотілось би познайомитися з вами, про дещо спитати і побачити, що ви за людина. Ви дозволите мені сісти?

— Це нє моя пальма,— відказав Удомо.

Джонс сів поруч і прихилився спиною до стовбура.

— На жаль, я курю лише люльку, але можу почастиувати вас тютюном...

— Я не курю... Як ви дізналися, що я тут?

— О, служба безпеки тут ні до чого. Я заїжджав до доктора Едебхоя, але вас там не застав. Поїхав назад і... навіть сам не знаю, як це вийшло... просто відчув, що мені потрібно трохи побути на самоті. Знаєте, як це буває: інколи навіть охоронцеві безпеки стає сумно. До речі, це зовсім не офіційна перевірка або щось таке... Просто мені схотілось зустрітися з вами після того, як я почув про вас деякі розмови.

Він запалив люльку і звів очі на обличчя Удомо.

Удомо незворушно вдивлявся в морську далечинь, де чотири човни повільно посувалися до берега.

— Я оце щойно одержав останній номер «Визволителя»,— спокійно мовив Джонс.— Йому бракує вашого запалу й вогню. Думаю, що ви тут не зможете його побачити, бо він заборонений. Але я дам вам свій примірник. Якщо мої відомості правильні, ви маєте намір заснувати тут газету?

— А хіба є закон, який це забороняє?

— Ні. І я певен, що цим ви зробите дуже корисну справу. На мою думку, Рада вождів і старійшин, а надто старий Ендьюра потребують добрячого струсу. Судячи з того, що я знаю про вас як редактора, ви здатні на це. Усе це мої особисті погляди. В них нема нічого спільного з офіційною точкою зору. Не думаю, що їх поділяє ще дехто в губернаторській канцелярії. Там усі вони стоять за те, щоб старий Ендьюра залишився на своєму місці, аж поки йому запропонують у винагороду

сформувати перший у країні кабінет міністрів. Усі вони там трохи відстали від життя. Тільки служба безпеки знає, як неспокійно тепер у країні.

Удомо повернув голову і холодно подивився на маленького чоловіка, що сидів поруч нього.

— Чого вам треба?

— Я ж казав, що просто хотів побачити вас. Ну, от і побачив. Мені хотілось би, щоб ви якось завітали до мене, коли не маєте нічого проти. А коли й так, то я вас можу зрозуміти. Я — начальник служби безпеки, і цілком природно з вашого боку запідозрити тут якісь підступи. Я тільки можу запевнити вас, що це не так, а якщо ви дасте мені нагоду, — я це доведу. Навіть поліцей має вільний од служби час і особистих друзів. Ми там, нагорі, надто замкнулись у своєму колі. Одне слово, увечері я завжди дома, і ви зробите мені велику приємність, якщо зволите завітати на вечерю або просто на чарку вина. А тепер мені треба їхати. Радий був зустрітись з вами. Я пришлю вам останній номер «Визволителя», але оскільки його поширення заборонено, змушений просити вас нікому його не показувати. І ще надішлю вам збірку циркулярів про пресу, щоб ви знали, на що можете розраховувати. — Джонс підвівся і вибив люльку. — Може, підвезти вас додому?

— Ні, дякую.

— Не забувайте, що тут немає громадського транспорту, як у Лондоні.

— Яюсь доберуся, — відказав Удомо.

— Тоді до побачення, містере Удомо. Не забудьте про моє запрошення. Двері мого дому для вас завжди відкриті.

З дивним, насмішкуватим виразом Удомо стежив за тим, як маленький чоловік сів у машину і поїхав геть. Коли машина зникла з очей, він устав, перекинув через руку піджак і спадистим пагорбом навпрошки подався до міста.

Того ж вечора Удомо зустрівся з трьома місцевими купцями. Після тижня переговорів кожен з них погодився дати по п'ятсот фунтів на заснування газети. При цьому вони висунули чимало своїх умов.

Удомо прикипів очима до коректури чергового номера «Куїнстаун пост». Великий чорний заголовок на першій шпальті закликав:

ПІДТРИМУЙТЕ СТРАЙКАРІВ!

Його кабінет містився в убогій кімнатці на другому поверсі старого занедбаного будинку. Голі мостини підлоги почорніли від бруду. Єдине віконце з запорошеними шибками майже не пропускало світла. Одна шибка була розбита й заліплена папером, який від бруду зробився брунатно-жовтий. Крім стола і стільця, в кімнаті були дві лави попід стінами. На краю старезного костьорубатого стола, заваленого паперами, стояла така сама стара друкарська машинка.

Удомо невдоволено розглядав заголовок.

— І це після шести місяців боротьби!..

В голосі його звучала гіркота. Оті клятві купці не давали йому дихати: весь час стежили за ним, стримували, забороняли. От і тепер, коли настав такий слушний момент, вони злякались.

— Хіба ж я приїхав сюди для того, щоб танцювати під їхню дудку! — вихопилось у нього вголос.

Один з двох його помічників прочинив двері і спитав:

— Кликали?

— Ні! — сердито буркнув Удомо.

Помічник знов пішов на веранду, де містилась редакція.

— Я повинен розірвати ці пута! — промовив Удомо сам до себе.

Але купці міцно тримали його в руках. Без їхніх грошей не могло бути й мови про газету. От і сьогодні вони вже приходили до нього з вимогою припинити підтримку страйкарів. Древній друкарський верстат, оцей будинок, папір — усе належало їм.

Ось уже півроку він працює тут, мов той віл, а яка з цього користь? Так, звичайно, його всі знають, поважають... Але хай їм біс! Не повага йому потрібна... А оті чортові інтелігенти — чим вони кращі від купців? Були друзями лиш доти, доки справа не торкнулась їхньої власної кишені. А тільки-но він і Едебхой запропонували зібрати грошей і відкупити в купців газету, їх і сліду нема. Де й подівся ентузіазм, з яким вони

зустріли ідею нової партії, що допоможе народові позбутися впливу отої продажної купки вождів і старійшин. А хай їм лиха година!..

Він раптом нахилився і, схопивши червоного олівця, з люттю перекреслив заголовок. До дідька тих клятих купців разом з їхніми грішми! Він ще покаже їм, з ким вони мають справу!.. І, рішуче підвівшись, Удомо попрямував до дверей.

— Затримайте коректуру,— наказав він своїм двом помічникам, що куняли на веранді.— Можливо, нам сьогодні доведеться працювати до пізньої ночі. Скажіть друкареві, щоб припинив набирати й залишався на своєму місці. І ви обидва також. Я незабаром повернуся.

Він швидко збіг хиткими східцями у брудний двір, в якому стояв густий сморід від випарів сечі, потім вискочив на таку ж брудну вулицю. В обличчя вдарили струмені гарячого повітря, що здіймалися від розжареної землі. Йому аж дух забило. Він сповільнив ходу й побрів у напрямі базару. Післяполуднєве сонце нещадно пекло.

— Егей, містере Удомо, саг! Таксі?

Маленький автомобільчик різко загальмував поруч з Удомо. Водій висунув голову у віконце й широко усміхався.

— Нема грошей,— з усмішкою обізвався Удомо.

— Вас я підвезу без грошей, саг. Ви — наш.

— Мені недалеко, друже,— сказав Удомо.

— Навіщо ж іти пішки, коли можна проїхати дурно?

Удомо обійшов машину і сів поруч з водієм. Родини, а іноді й цілі клани часто складали свої заощадження, щоб купити одному з синів машину і приставити його до діла. В місті була сила-силенна отаких таксі.

— Вам куди, саг?

— На базар.

— От і добре, я вас підвезу. Я, саг, читаю вашу газету. Всі водії таксі читають вашу газету. І всі кажуть, що тільки ваша газета пише правду. Ви ще напишете щось про страйк у порту? Нам дуже подобається, коли ви даєте чосу білим панам і розповідаєте про те, як вони видушують грошики з нашого брата. І всім нашим людям подобається.

— Послухай,— сказав Удомо.— Я хочу й далі писати про страйк. Я хочу й далі розповідати людям правду. Та в мене, як бачиш, немає грошей, Гроші на газету дають

купці, але тепер вони злякалися того, що я пишу. Сьогодні вони сказали мені, щоб я більше не писав про страйк. Сказали, якщо я їх не послухаюся, вони заберуть газету. Розкажи про це своїм друзям. Скажи їм: Удомо хоче писати про страйк, а купці цього не хочуть. Розкажи про це всім. Скажи, що уряд, можливо, зарештує Удомо за те, що він пише про страйк. А купці бояться за свої гроші. Купцям байдуже, чи стане наш народ вільний.

— Наволоч вони, оті купці! — обурено вигукнув водій.

«Так,— подумав Удомо,— розкажи всім, мій друже».

Машина зупинилася біля базару. Удомо вийшов.

— Спасибі, друже, і не забувай того, про що я тобі казав. Можливо, початок боротьби вже недалеко.

— Я розкажу всім,— мовив водій і помахав рукою на прощання.

Базар — ця частина правічної, невмирущої Африки — завжди вирує гомінким, велелюдним і природним життям. Ось якийсь чолов'яга, сидючи на землі, майструє сандалі із дір'явої автомобільної шини; онде інший строчить на древній швейній машинці щось на зразок нічної сорочки, а покупець тим часом чекає поруч; трохи далі старенький золотар гне спину над виробами свого відмираючого мистецтва, але тепер на ці гарненькі дрібнички, що їх так любляють жінки всього світу, йде не золото, як колись, а звичайнісінька мідь; ще далі якась жінка продає домотканий убір, такий гарний і вигадливий, що його ніде, крім Африки, не визнали б за звичайний одяг. Торгівля скрізь хоч і некваплива, зате гомінка. Базар — це не лише місце купівлі та продажу, але й осередок спілкування між людьми. Заради того, щоб пробавити тут день, декотра жінка ладна відміряти пішки нелегкий шлях од свого села до міста, несучи з собою всього-на-всього півдесятка яєць. Вона розкладає їх на клаптику землі, за який з неї взято плату, і цілісінький день сидить навпочіпки й сокотить з сусідками, що прийшли сюди з тією самою метою. Вона відмовляється продати свій товар, аж поки настане час вертатись додому. Адже це для неї привід, щоб побути на базарі. І таких, як вона, тут чимало. Проте є й багато інших, для яких торгівля — поважне діло. Та всі вони — і ті, хто прийшов сюди просто погомоніти, і ті, хто

зробив торгівлю своєю професією,— однаково галасливі й веселі. А такого сміху, як тут, на базарі, не почувеш ніде в світі...

Удомо зупинився біля одної з яток. Її власниця мала вигляд базарної старожилки.

— Скажіть, будь ласка, де я можу знайти Селіну?

Жінка зміряла його довгим поглядом. Потім відкинулась назад і голосно закричала:

— Тут хтось питає Селіну!

Її крик потонув у навколишньому гаморі. А жінка вже обернулася до когось іншого. Вона виконала свій обов'язок щодо цього незнайомця і тепер втратила до нього будь-який інтерес.

Удомо усміхнувся і рушив до сусідньої ятки.

— Скажіть, будь ласка, де я можу знайти Селіну?

Жінка, яка тут торгувала, була захоплена жвавою розмовою з покупцем. Не вмовкаючи, вона махнула рукою в напрямку центральної частини базару.

Удомо ледве продирався крізь вируючий натовп. Кругом стояв страшний гамір. Скупчення всього цього люду на порівняно невеликому просторі, здавалося, посилювало спеку, робило її просто нестерпною. Ближче до центру базару торгівля ставала дедалі жвавіша, товари — дорожчі, розмаїтіші. Тут уже не продавали різного харчу — його місце заступили машини й меблі. Удомо зупинився перед довготелесим юнаком, що стояв при вході до величезної, схожої на пакгауз крамниці, де, здавалось, можна було купити все, що завгодно.

— Де я можу знайти Селіну?

Тут йому вже не доводилось так голосно кричати: в центральній частині базару було порівняно тихо.

Юнак підозріливо глянув на нього.

— А хто її питає?

— Я. Де її можна знайти? Вона казала, що мені досить спитати про неї першого-ліпшого.

— Ви її знаєте?

— Так. Ну, тепер ви вже мені скажете, де її шукати?

— А хто ви такий?

Удомо ледве стримував роздратування.

— А вам що до того? Мене звуть Удомо, і я хочу бачити Селіну.

Він уже рушив був далі, та юнак раптом змінив своє ставлення до нього.

187 Містере Удомо! Зачекайте, будь ласка, саг! Одну хвилинку! — І зник за горою ящиків.

«Здається, знає мене,— подумав Удомо.— Ну що ж, одна-дві зайві хвилини нічого не важать. Виявляється, знайти Селіну зовсім не так легко, як вона казала».

Незабаром юнак повернувся. Слідом за ним ішла Селіна.

— Селіно! — гукнув Удомо.

Він зовсім забув, що вона така висока на зріст і така поважна. Її спокійний погляд нагадав йому про довгі тижні подорожі в брудному третьому класі пароплава.

Вона сказала:

— А я вже думала, що ви забули про мене, містере Удомо.

Її очі повільно оглядали його з голови до ніг. Селіна пам'ятала, в якому бездоганно випрасуваному костюмі він завжди ходив на пароплаві. Тепер піджак був весь пожмаканий, вилоги позакручувались і безпорадно обвисали. Комірець сорочки — сірий від бруду. А на пароплаві сляв незайманою білістю. Краватка теж колись була гладенька й чиста. На штанях нема й сліду складок, вони протерлись і пообвисали на колінах. Підбори на черевиках майже зовсім стоптані. Лівий черевик репнув, і тільки шкарпетка прикривала пальці на нозі.

Селіна знову перевела погляд на його обличчя. Він помітно схуд. Вилиці й підборіддя випиналися ще дужче, ніж тоді, на пароплаві.

Вгадавши її думки, Удомо ледь помітно здвигнув плечем. Їхні очі зустрілись, і вона раптом відчула, що помилилася. Насправді він анітрохи не змінився. Адже сорочка й піджак, штани і черевики ще ні про що не свідчать. Головне — його очі лишилися такі самі, як і на пароплаві. І привели його сюди зовсім не злидні.

— Ходімо,— сказала вона.

Юнак відступив убік, і Удомо слідом за Селіною пройшов за ящики. Вони були складені так, що всередині між ними залишався вільний простір, щось ніби невеличка кімнатка. Гола земля під ногами була вкрита килимом. На ньому стояло кілька стільців, стіл і вузьке складане ліжко, на якому спало Селініне немовля.

— У вас тут наче в справжній кімнаті,— зауважив Удомо.

— А це і є кімната,— відказала Селіна.— Я проведу тут цілі дні.

Удомо поглянув на ясне блакитне небо.

— Коли треба, ми напинаємо брезентовий дах,— пояснила Селіна,— це робиться дуже швидко.

— То ви, мабуть, інколи тут і ночуєте,— сказав він.

— Трапляється... Сідайте, містере Удомо.

Удомо сів навпроти неї. Вона згорнула руки на колінах і чекала, коли він заговорить.

— Ось ви зараз дивились на мене,— він жестом показав на свій костюм,— і думали: «Як він змінився!» Останнім часом мені жилося нелегко, це ви можете бачити з мого одягу й оцієї дірки на черевуку. Однак я не про це прийшов говорити. Та коли ви така сама, як інші купці, котрих я знаю, і розмовляєте лише з тими, в кого є гроші, то мені, мабуть, краще піти. Я прийшов до вас тому, що на пароплаві ви сказали мені прийти, коли я буду готовий діяти. Може, ви вже забули про це? Може, мені слід піти?

— Я не забула. Кажіть.

— Одразу ж після свого повернення я почав видавати газету...

— Про це я знаю. Моя дочка щодня мені її читає. І я часто думаю: «Так, він розповідає правду. Але ж цю правду всі знають і без нього. Він не каже, що нам робити». І отак щодня: дочка читає, а я жду.

— Для того, щоб заснувати цю газету, мені довелося взяти грдшей у трьох купців.

— І про це я знаю.

— І про те, що ті купці не дають мені вільно дихати? Про це ви також знаєте?

— Ні.

— От бачите. Спочатку вони просто боялися за свої гроші. Потім до цього долучився страх образити Раду вождів і старійшин та уряд. А тепер вони дивляться на газету як на засіб, що допоможе їм сторгуватися з Ендьюрою. «Ми примусимо Удомо мовчати,— кажуть вони йому,— а ти за це зробиш для нас те й те». Вони добре зрозуміли, яким вигідним знаряддям може бути газета...

— Ви самі їм це показали.

— Я думав, вони чесні люди. Правда, я й раніше знав, що вони прагнуть лише власної вигоди. Проте вважав їх чесними.

— Хіба ви не можете порвати з ними?

— Для справи мені потрібна газета. Крім того, я підписав з ними контракт. На цілий рік.

— Отже, тепер ви цілий рік мусите бути знаряддям у їхніх руках.

— Саме про це я й хотів з вами поговорити.

— Я вас слухаю.

Селіна встала, розпалила примус і поставила на вогонь чайник.

— У порту страйк,— повільно мовив Удомо.— Ви читали, що я про нього писав?

— Найкраще було те, що ви написали першого дня. Там ви розкрили всю правду.

Губи Удомо скривилися в гіркій посмішці.

— Так. І того самого дня вони з'явилися до мене. А перед тим мали розмову з Ендьюрою. Він попередив їх, що уряд має намір закрити газету.

— І тому наступного дня ви почали висловлюватись обережніше.

— І наступного дня я почав висловлюватись обережніше. А тим часом цей страйк міг би стати початком великих подій. Але мені потрібна підтримка й допомога, бо мене самого напевне засадять у тюрму, а я не хотів би потрапити туди, так нічого і не домігшись. Ось чому я прийшов до вас.

Рука Селіни, яка потяглась була по чашку, завмерла на півдорозі. Вона обернулась до Удомо. Зі свистом закипів чайник. Дитина прокинулась і почала плакати. Селіна кілька секунд не зводила з Удомо допитливого погляду, потім пішла до ліжка. Нахилившись до дитини, розстегнула гудзики на сукні, а тоді взяла немовля на руки, і воно жадібно потяглося до її обважнілої груді.

Селіна обернулась, і Удомо побачив на її обличчі усмішку. Він уперше бачив її усміхнену.

— Розкажіть,— звеліла вона.

Вона заварила чай, налила чашку й подала Удомо. Весь цей час дитина лишалась коло її груді, припавши до неї губенятами.

Удомо випростав спину. Тепер і на його обличчі з'явилася ледь помітна усмішка.

— Звідси, од вас, я повернуся до себе в редакцію. Там я сяду за стіл і напишу відозву до нашого народу, в якій закликатиму його повстати проти чужоземців і зажадати права на самовизначення. Я скажу, що Рада

вождів і старійшин разом з доктором Ендьюрою танцює під дудку англійців. Я скажу, що настав час розпочати боротьбу і боротись, аж поки наша країна визволиться з-під влади білих чужинців... Потім ми надрукуємо цю відозву в газеті — на всю першу сторінку. І завтра весь народ читатиме її.

— А вас арештують.

— Авжеж.

— І що буде далі?

— Далі ви і мій друг Едебхой згуртуєте навколо себе народ. До вас приєднаються ватажки страйку в порту. Я вже розмовляв з ними.

— А потім ми зберемо гроші і сплатимо за вас штраф?

— Ні! — крикнув Удомо.

Селіна тихенько засміялася.

— Не треба гніватись, містере Удомо.

— Хоч би там що, ви не повинні сплачувати штраф. Я залишусь у тюрмі і відбуду свій строк. Вашим обов'язком буде підтримувати в народі бойовий запал і створити партію, яка б повела його до свободи. Хіба ви не розумієте, Селіно, що, сидючи в тюрмі, я стану немовби стрижнем, навколо якого згуртується наш народ. Ну, то як, чи підете ви зі мною?

Селіна підступила до нього, майже забувши про дитину, яку тримала на руках. Очі її палали. Вона якось дивно, наче в танці, вклонилась йому, потім узяла його руку й притиснула до губів.

— Ви робите це задля свого народу і ще питаєте, чи піду я з вами!

Удомо підвівся, відчуваючи, як у ньому закипає безмежна, нездоланна сила, як вона сповнює все його ество.

— Я ладен умерти за свій народ!

— Народові треба, щоб ви жили і визволили його, Удомо! Ідьте і пишіть! Мені потрібно ще багато зробити, з багатьма поговорити. Вам слід було прийти раніше.

— Цей план у мене щойно народився. І я одразу ж прийшов до вас.

— Це добре. Але ми повинні все як слід обміркувати, перше ніж вас завтра арештують. Я пришлю машину, вона привезе вас до мене, коли ви закінчите свої справи.

— Це може бути дуже пізно, десь за північ. Адже те, що я маю написати,— справа надзвичайної ваги.

— То байдуже. Цієї ночі жоден з нас не спатиме: обмірковуватимемо плани на завтрашній день і на багато днів наперед. А ваш друг доктор — він тямущий чоловік? Міркувати він уміє?

— Це ви побачите самі, коли з ним познайомитесь.

— Гаразд. Я пошлю по нього машину. Ми з ним обговоримо деякі питання до вашого приходу. У нас обмаль часу, а зробити треба дуже багато. Коли закінчимо всі справи, ви повечеряєте і відпочинете в моєму домі. А тепер ідіть, Удомо.

Селіна провела його до виходу. Різноголосий гомін великого торжища ударив їм у вуха. Удомо зовсім забув, що він у центрі базару. І от тепер довкола нього знов вирувало людське море. Він з подивом подумав про те, як надійно відгороджений від навколишнього шуму той закуток, де він щойно був.

Селіна продиктувала юнакові у крамниці список людей, які мали зібратись у неї ввечері. Потім обернулась до Удомо.

— Вам потрібні гроші, Удомо?

— Ні.

І він швидко пішов геть, ліктями прокладаючи собі шлях крізь натовп.

— Сьогодні вночі я влаштую учту на вашу честь! — долинув до нього крізь гамір голос Селіни.

Обидва його помічники куняли над коректурою.

— Ніхто не приходив?

Незвична бадьорість у голосі Удомо вмить розвіяла їхню сонливість.

— Був один з директорів,— відповів старший.

— Ну і що?

— Він зайшов до вашого кабінету і прочитав коректуру першої шпальти. Ми йому сказали, що вам це не подобається, але він відповів, що газета належить йому.— Помічник замовк, вичікуючи, але Удомо не вибухнув гнівом, як звичайно, і він заговорив знову.— Директор сказав, що вніс у коректуру деякі зміни і, коли ви з чимось не згодні, то щоб повідомили його, перше ніж друкувати номер. Він чекатиме у себе в конторі до п'ятої години.

— Зараз близько п'ятої,— мовив Удомо.— Біжіть скажіть директорові, що все гаразд. Я зроблю все точнісінько так, як він хоче. Ну, хутчій! Чого ви так на мене дивитесь? Ми повинні догоджати директорам. Вони дають нам гроші.

— Але ж, містере Удомо, сер!..

— І швидше вертайтеся. Буде багато роботи.

Старший помічник знехотя пішов униз.

— А тепер хай мене ніхто не турбує... Ніхто!

Удомо пішов до кабінету, одним порухом руки звільнив стіл і присунув до себе машинку. Помітивши, що змахнув на підлогу і чистий папір, він усміхнувся, став на коліна й позбирав розкидані аркуші. Потім заклав один з них у машинку і почав друкувати. На білому папері, спочатку повільно, а потім дедалі швидше, почали з'являтися перші слова:

«ЗАКЛИК ДО НАРОДУ! ПОВСТАНЬТЕ І ВИЗВОЛІТЬСЯ!

Народе Панафрики! Цей заклик звернений до тебе: повстань і визволися! Це заклик до боротьби! Сьогодні в порту страйкують наші брати. Це лише початок боротьби. Вони страйкують тому, що не можуть більше жити на ту мізерну плату, яку отримують за свою рабську працю. Вони страйкують тому, що...»

Удомо друкував довго, не спиняючись. Нарешті заплющив очі і відкинувся на стільці, чекаючи, поки мине сп'яніння від слів, які він щойно надрукував. Справу зроблено. Тепер вороття немає... Він розплющив очі й знов перечитав відозву. Тут змінив рядок, там викреслив слово, там поміняв місцями окремі фрази. Так, усе правильно. Переважна більшість народу — зовсім темні люди, і з ними треба говорити лозунгами. А далі нехай діють інші — Едебхой і Селіна, страйкарі з порту. А що, коли з цього нічого не вийде, і він роками марно нидітиме в тюрмі, всіма забутий? Ні, не може бути такого!..

Він підвівся, відімкнув двері й покликав до себе помічників.

— Ну, були у директора?

— Так,— відповів старший.

— І що він сказав?

— Дуже зрадів. Сказав, що ви нарешті взяли за розум. Потім засміявся і додав, що, мабуть, зовсім не

треба було наказувати друкареві не приймати од вас надто запальних статей.

— Гарзд... А тепер прочитайте оце.— Він присунув до них надрукований на машинці текст.

Вони стояли пліч-о-пліч, нахилившись над столом, і читали. А коли знов підвели голови, Удомо зітхнув з полегкістю. Їхні обличчя без слів сказали йому про враження, яке справляла відозва,— то було все, що він хотів знати.

— Боже правий! — вихопилось у старшого.

— Оце так! Оце так! — повторював другий і раптом щосили вигукнув: — СВОБОДА!

— Ходімо, треба це набрати.

— Але ж вас арештують,— сказав старший помічник.

— Я знаю.— Удомо всміхнувся. Він почував себе, мов актор, що вийшов на сцену.— Ми надрукуємо стільки примірників, на скільки вистачить паперу. Треба використати весь папір. Завтра він буде вже не потрібний. Я думаю, кожному з нас слід узяти з собою по кілька примірників. Адже завтра газету напевне конфіскують.

— Буде зроблено, сер! — вигукнув молодший помічник. Очі його заблищали від збудження.

— Але як бути з друкарем? — спитав старший.— Він відмовиться набирати, я певен. Тільки-но це побачить, відразу ж побіжить доповідати отим директорам або й у поліцію. Він труситься за свій патент і боїться втратити роботу.

— А ви? — спокійно запитав Удомо.

— Ви ж знаєте, що я з вами.

— Добре. Колись ви станете редактором нашої газети. Справжньої газети.

— То як же бути з друкарем?

— Цей тип полюбляє чарку,— зауважив молодший помічник.

— А хлопчик, який йому допомагає, вміє набирати?

— Хлопчик виконує за нього майже всю роботу,— сказав старший.

— Він погодиться це набрати, якщо старого не буде в друкарні?

— Ви — його герой, сер,— швидко відповів молодший помічник.— Він зробить усе, що ви йому скажете.

— Але як же нам здихатися старого? — спитав старший.

— Ви знаєте Селіну з базару?

— Хто не знає Селіни! Це неабияка персона серед торговців. І багатюща до того ж.

— Ідїть до неї. Скажете, що ви од мене, і поясните, яка проблема виникла в нас із старим. Скажіть їй, що він полюбляє чарку.

— Це все?

— Так... Ні, постривайте. Скажіть іще, що нам потрібні будуть гроші на таксі, а також адреси людей, у яких можна буде переховати газету від поліції. Ідїть негайно, поки вона ще на базарі.

Цього разу старший помічник залюбки побіг виконувати наказ. Незабаром він повернувся і витяг з кишені товсту пачку грошей.

— Селіна каже, щоб ми зачекали хвилин п'ятнадцять, і старого тут не буде. Вона приїхала разом зі мною. Сказала, що почекає, поки я піднімусь сюди, а тоді піде до нього.

Удому кинувся до вікна. Він встиг побачити, як Селіна зайшла у двері друкарні, що містилася внизу. Трохи згодом вона вийшла звідти разом із старим друкарем. Вони постояли біля дверей, про щось розмовляючи, потім старий попрямував до сходів нагору.

— Ану, хлопці, на місця! — швидко мовив Удомо.

Він майнув до себе в кабінет і сховав у кишеню аркуші з текстом відозви. Коли старий, постукавши у двері, зайшов до кімнати, Удомо зосереджено читав коректуру.

— Містере Удомо, я змушений протестувати: ви затримуєте коректуру. Ви знаєте, що надворі вже вечір?

— Дуже прошу вибачити мені,— лагідно відказав Удомо.— Один з директорів тут дещо виправив, і я оце вношу зміни.

— Я знав про них ще годину тому!

— Пробачте, містере Таунсенд. Ви ж знаєте, як стоять справи. Я чув, ніби страйкарі згодні піти на мирову...

— То все пусті балачки. У тих йолопів немає ніякого глузду. Адже вам відомо, що я не поділяю вашої симпатії до них.

— З цим покінчено, містере Таунсенд, запевняю вас.

— Час уже вам порозумнішати. Та я прийшов сказати інше: мені треба зустрітися з одним клієнтом з приводу великого замовлення. Самі знаєте, на тому, що дає

ваша газета, далеко не заїдеш. Хлопчина може впоратися з коректурою сам. А я постараюся надійти пізніше.

— Ну навіщо ж вам позбавляти себе відпочинку. Я пошлю йому на допомогу одного з моїх хлопців.

— Ну гаразд. Але майте на увазі: щоб ніяких мені дурниць!

Удомо заперечливо замахав руками.

— Тоді на добраніч. Дуже радий, що ви нарешті зрозуміли, що й до чого з отим страйком.

— На добраніч, містере Таунсенд.

«Хай їм чорт, отим бундючним креолам!» — подумав Удомо, але вже без гніву.

Старший помічник просунув голову в двері.

— Вони поїхали! Селіна забрала його!

Удомо рвучко підвівся.

— Ходімо! В нас багато роботи.— Вони збігли вниз хиткими східцями.— Адреси є?

— Вона звеліла привезти газети до неї.

— Гаразд.— Удомо перший зайшов у друкарню.— Замкніть за собою двері.

Він з лагідною усмішкою подивився на темношкірого хлопчика, що підійшов до нього.

— Я доручаю тобі велику справу, синку. Коли в тебе будуть онуки, ти з гордістю розповідатимеш їм про цей день! Істи хочеш?

— Так, саг,— усміхнувся хлопчина.

Удомо витяг з пачки грошей, яку прислала Селіна, фунтову купюру й дав її молодшому помічникові.

— Купіть чогось попоїсти. Нам треба буде підживитися. Замкніть за ним двері.

Він скинув піджак і засукав рукава подертої в кількох місцях сорочки — тепер йому було до цього байдуже. Тоді передав хлопчикові текст відозви.

— Покажи нам, як поводитися з верстатом, і ми почнемо друкувати, а тим часом ти набереш оце.

— Слухаю, саг! — сказав хлопчик. Для нього то була захоплива гра.

Було близько другої години ночі, коли таксі зупинилося на західній околиці міста біля будинку Селіни. То був один з небагатьох будинків у цьому районі, що мав електричне освітлення. Всі його вікна яскраво світилися.

— Приїхали, саг,— сказав водій.

З будинку долинув гомін, потім його перекрив чийсь гучний голос:

— Приїхав!

Назустріч Удомо сунула ціла процесія з Едебхоем і Селіною на чолі. Він нараз опинився в тісному кільці людей. Чийсь руки шукали його рук, міцно тиснули їх.

— Готово? — спитала Селіна.

— Готово,— відповів Удомо. Він подав Едебхоеві газету, яку тримав у руці.— Там, у машині, Селіно, ще десять тисяч примірників.

— Ми про них подбаємо,— мовила Селіна.— Ви своє зробили.

— Ти, певне, стомився,— сказав Едебхой.

— Нічого, незабаром у мене буде вдосталь часу для відпочинку.

— Ходімо,— покликкала Селіна.— Насамперед вам треба попоїсти, Удомо. А тим часом доктор прочитає нам газету, заклик до нашого народу. Ходімо.

У великій кімнаті скрізь стояли пляшки. Тут зібралось чоловік з двадцять. Усі пили дуже помірно і були тверезі. Удомо з задоволенням відзначив це. Отже, люди поважні.

На якусь хвилину він лишився віч-на-віч з Едебхоем.

— Ну як? — спитав він.

Едебхой радісно усміхнувся.

— Чудові люди! Ці вже будуть з нами до кінця. Такі не зрадять. А ця твоя Селіна, друже!..— Він не міг стримати щасливого сміху.— Скільки задумів у нас з нею виникло!

Селіна підвела до Удомо свого чоловіка і старшу дочку. Чоловік був низенький, товстий і наче сонний. Він приязно усміхнувся. Дівчинка була височенька на зріст як на свої дванадцять років. Відрекомендувавши чоловіка, Селіна звеліла йому піти наглянути за газетами й розплатитися з водієм.

— То це, значить, ти читаєш своїй мамі,— сказав Удомо.

Дівчинка соромливо опустила очі.

— Так, це вона,— підтвердила Селіна.— А сьогодні вона приготувала для вас вечерю і буде вас годувати. Проведи містера Удомо, дитинко, та нагодуй його як слід. Він — велика людина в нашій країні. Йому треба бути сильним. А ви, докторе, почитаєте нам газету.

Удомо слідом за дівчинкою пройшов у суміжну з вітальною невеличку кімнатку.

— Не зачиняй дверей,— звелів він дівчинці.— Я хочу послухати.

Всі зібрались у просторій вітальні. Едебхой став посередині й почав читати відозву Удомо. Він читав, і голос його бринів усе голосніше й палкіше, знову пробуджуючи в Удомо ті почуття, що володіли ним, коли він писав цю відозву.

Удомо покинув їсти і з жадібною увагою слухав. Завтра тисячі, а може, й сотні тисяч людей прочитають або почують ці слова. Вони облетять країну, наче спалах пожежі, пролунають, мов войовничий дроб барабанів-провісників. Чи розбудять вони народ? Чи піднімуть його на боротьбу?

Едебхой скінчив читати. Якусь хвилину всі мовчали. Нарешті чийсь схвильований голос розітнув тишу:

— СВОБОДА!

Цей вигук підхопили й інші. Могутній клич багатьох голосів струснув стіни будинку.

Удомо відкинувся назад і заплющив очі. По всьому його тілі перебіг нервовий дрож. Серце закалатало в грудях. Він глибоко зітхнув і розплющив очі. Значить, он воно як — він не помилився. Це таки була слушна нагода, і вибір зроблено правильний.

— Але боротьба ще попереду,— прошепотів він.

Тепер усі говорили разом, і Селіні довелося витримати неабиякий натиск, щоб не пустити їх у маленьку кімнатку до Удомо.

— Він стомлений і голодний! — сердито кричала вона.— Зараз він їсть! Потім годину відпочиватиме, і ніхто не сміє турбувати його. Ніхто! Після того він прийде сюди, і ми розкажемо йому про наші плани. А потім йому треба повернутися до себе і чекати, поки по нього придуть, а нам — братися до діла. До діла! Йому потрібна перемога, а не славослов'я! Правильно я кажу, докторе?

«Все йде чудово,— думав Удомо,— просто чудово. Ну й розумна жінка ця Селіна! Нехай бере справу в свої руки. Нехай Едебхой побачить, на що вона здатна. Ага, треба нагадати Едебхоєві, щоб він надіслав докладне повідомлення лондонській групі. А вони вже там подбають про його розповсюдження, організують демонстрації і запити в палаті громад, поінформують Раду націй...»

О небо! Невже так само почували себе й ті, що очолювали революції в минулому? Люди, які тепер увійшли в історію,— чи відчували вони щось подібне до цього? Здається, ніби ти мчиш уперед, підхоплений стрімкою течією... І все-таки не втрачаєш спокою. А чи були й вони так само впевнені в успіхові? Мабуть, що так, бо інакше й не починали б. А ці люди мене не підведуть. Ні, не підведуть. Моя відозва запалить полум'я по всій країні, підніме людей на боротьбу... До боротьби, мій народе!.. Спокійно, спокійно, друже, хвилюватись тобі не можна. На твоїх плечах уся відповідальність. Можливо, тебе спіткає невдача. Не забувай про це... А втім, ні. Невдачі не буде! Не може бути. Не повинно бути. НЕ БУДЕ! От коли б тільки вся лондонська група була тепер тут. Навіть Мебі... Але вони прийдуть. Так, вони неодмінно прийдуть. Я покличу їх, і вони прийдуть. І Том нарешті позбудеться отої жінки, яка годує, одягає і зневажає його. А Мхенді накреслить план визволення своєї батьківщини. Так, ми це зробимо!..»

До кімнати зайшла Селіна. Дівчинка зникла.

— Наїлися?

— Дякую, Селіно.— Згадавши про пачку грошей у своїй кишені, він витяг її і подав Селіні.— Я витратив стільки, скільки було потрібно.

— Залиште їх собі.

— Ні. Скільки було потрібно, я витратив. Це ваші гроші.

— Те, що належить мені, належить тепер і вам, Удомо.

— Візьміть гроші!

Селіна всміхнулась.

— Навіщо ж сердитися? Гаразд, давайте.— Вона взяла гроші.— А тепер ходім.

— Я не стомився.

— Ходім, Удомо.

Він підвівся і пішов слідом за нею через весь дім у відокремлену від інших кімнату.

— Ось для вас кімната. За годину я сама прийду і постукаю в двері. Зсередини є ключ. Замкніться. Але вас ніхто не потурбує. Там є ще одні двері. Для чого, ви зрозумієте. Ну, йдіть.

Удомо відчинив двері й ступив до кімнати, але раз же рвучко обернувся до Селіни.

— Хто це, Селіно?

На обличчі Селіни промайнула лагідна усмішка.

— Вона поділить з вами цю годину відпочинку, Удомо. В тюрмі жінок немає. Погляньте на неї. Вона молода і гарна на вроду. Її ще не торкався жоден чоловік, але вона навчена всього, що треба вміти жінці за нашими звичаями. Вона буде вам розрадою в цю годину.

— Але, Селіно, хто вона? Я...

— Невже над вами тяжіють звичаї білих? Вона — дочка вашої країни. Вона призначена для вас. Ви — чоловік, вона — жінка. Хіба цього не досить? Хіба не так споконвіку в нас ведеться? Тож ідіть до неї і відпочивайте. Лиш одне ви повинні мені пообіцяти. Слухайте. Якщо те, про що ми мріємо, справдиться, ви не поставите над нами білої жінки, не візьмете білої жінки за дружину. Це єдина обіцянка, якої я од вас вимагаю. «Згоден, — подумав Удомо. — Згоден».

— Обіцяю, — урочисто мовив він.

— А тепер ідіть. Ніхто більше про це не знає. Щастя вам.

Він увійшов, і дівчина обернулась. Вона була й справді гарна. Її очі привітно усміхались до нього. Вони були темні, ці очі, які на мить глянули йому в обличчя і ковзнули вбік.

— Іди сюди, — сказав Удомо.

Дівчина підійшла і стала перед ним, похиливши голову. Він побачив, що під тонкою матерією, яка прикривала її тіло, на ній нічого не було.

— Як тебе звуть?

— Ненсі, — прошепотіла вона.

— Подивись на мене, Ненсі.

Вона підвела голову. Від неї віяло запашином милом.

Темні очі, чорні, мов африканська ніч. Зовсім не схожі на світлі та ясні очі Лойс... І чому це вона весь час живе десь у глибині його свідомості? Він ніколи не думає про неї, але вона завжди з ним.

— Тут забагато світла, — мовив він.

Ненсі ступила вбік і вимкнула світло. Тоді навпомацки знайшла його руку.

— Ходімо, — прошепотіла вона.

...Зовсім не схожі на ясні очі Лойс...

Згодом йому здалося, що то все-таки Лойс — нова Лойс, з новою вправністю, набутою в африканських хащах, де жінок віками навчають мистецтва любові. Він розумів, що це тільки ілюзія. Але вперто чіплявся за

неї, поки ставало сили. А коли повернувся до дійсності, думки його полинули в минуле, до тієї Лойс, яку він знав там, на чужині, у далекій хатині в горах. І та, колишня Лойс, вабила його дужче, ніж ця, нова. Кохання колишньої було коханням серця, кохання цієї, нової,— лише вправністю митця.

— Вам було хороше зі мною? — пошепки спитала Ненсі.

Він погладив її по щоці, але нічого не сказав.

Лойс...

Розділ II

1

Ад'ютант губернатора розчинив двері й проголосив:

— Його превосходительство!

Джонс і Смізерс попідводилися з місць. Губернатор, лорд Рослі, швидко ввійшов у кімнату й опустився в своє крісло.

— Здрастуйте, панове.

— Здрастуйте, сер,— відповіли обидва майже в один голос.

— Сідайте, будь ласка. Я запросив вас сюди через те, що мені дуже не подобаються останні події. Перше ніж скликати засідання виконавчої ради, я хотів би вислухати вашу думку.

— Ви вже бачили ту газету? — спитав Смізерс.

— Щойно прочитав. Це до біса небезпечна штука, якщо дати їй поширитись. Усе питання в тому, чи буде її поширено.

Смізерс сказав:

— Поставлено на ноги всю поліцію. Вона конфіскує кожний примірник, на який натрапляє. Ми не дамо поширити цей номер газети за межі міста і вилучимо весь тираж до останнього примірника.

— А хіба ми знаємо, скільки примірників надруковано? — спитав Рослі.

— Я мав розмову з одним із власників газети. Звичайний її тираж становить близько трьох тисяч.

— Але цей тираж не звичайний,— спокійно зауважив Джонс.— Сьогодні вранці я ходив до друкарні. За ми-

нулу ніч використано тритижневий запас паперу. А може, навіть і більше — старий друкар не міг точно сказати.

— А що він міг сказати про себе?

— Старий до цього зовсім не причетний, сер. Йому довелося вийти в якихось там друкарських справах. Удому скористався з нагоди і, поки його не було, зробив своє діло.

— А власники газети?

— Я певен, що вони не причетні, — сказав Смізерс.

— Отже, як я розумію, десь у місті може бути сховано кілька десятків тисяч примірників цього номера газети?

— Боюся, що так, — сказав Джонс.

— Я не певен, що це так, — сказав Смізерс.

Губернатор говорив далі:

— Найважливіше — це знати, як розгортатимуться далі події. Який настрій у місті? Чи набула ця штука розголосу? І ще одне питання, яке мене дуже непокоїть: чи стоїть за Удомо якась організація?

Губернатор подивився спершу на Смізерса, потім на Джонса. Він вийняв портсигар і простяг їм. Смізерс узяв сигарету. Джонс поліз у кишеню по люльку.

Смізерс прокашлявся. «Бундючний осел!» — подумав Джонс. Помітивши веселі вогники в очах губернатора, він швидко відвів погляд.

— Усе це буря в склянці води, — впевнено заявив Смізерс. — Удому — просто баламут. Зараз він з двома своїми йолопами сидить під замком, там вони трохи охолонуть. За кілька днів поліція повизбирає отой дурний мотлох, і по всьому. Ця комедія триватиме тиждень, не більше. Повірте моєму досвідові, сер. Такі штуки мені давно знайомі.

— Отже, ви вважаєте, що за Удомо немає ніякої організації?

— Так, сер. Чим швидше ми віддамо Удому до суду і покінчимо з цією справою, тим швидше все втихомириться. Ці люди поважають тверду руку. Я певен, сер, що коли ми рішуче розправимося з Удому, весь цей шарварок за тиждень скінчиться. Я знаю, Рада вождів і старійшин підтримає будь-який захід уряду. На сьогоднішній нараді Ендьюра сам про це вам скаже.

— А чи піде за Ендьюрою народ?

— Він найбільш проникливий і шанований політичний діяч у колонії. На мою думку, нам треба негайно — завтра чи післязавтра — судити Удомо, а також вжити швидких, рішучих і суворих заходів щодо будь-яких актів беззаконня, насильства і грабунку. Це приведе їх до тями. Вони швидко забудуть Удомо.

— Отже,— мовив Рослі,— ви стоїте за застосування сили.

— В даному разі — так, сер.

— А як по-вашому, Джонсе, це допоможе?

Смізерсове обличчя спалахнуло. Пальці, що тримали сигарету, затремтіли.

— Цілком можливо,— сказав Джонс.

Щось у його тоні примусило й головного секретаря, і губернатора пильно глянути на нього. Джонс набивав люльку, вдаючи, ніби не помічає їхніх поглядів.

Губернатор позирнув на годинник і встав.

— Дуже вам вдячний, панове. Тепер я маю деякий матеріал для доповіді. Може, залишитесь на чашку чаю?

— На жаль, я не можу, сер,— сказав Смізерс.— На мене чекають двоє моїх людей з провінції.

— А ви, сподіваюся, можете, Джонсе?

— Дякую, сер,— пробурмотів Джонс.

— Тоді я йду,— сказав Смізерс.— До побачення, сер.

— До побачення, Смізерсе. Дякую вам за допомогу.

— На те нас тут і поставлено, сер.

Смізерс вийшов.

Рослі зненацька голосно засміявся.

— Іншими словами, мій любий Джонсе, губернатори приходять і відходять, а головні секретарі лишаяться на місці і всім орудують... Наш головний секретар мене видимо не любить, Джонсе. Однак найперша заповідь посібника для губернаторів каже: «Обов'язок кожного доброго губернатора — підтримувати найкращі стосунки з усіма своїми підлеглими; це сприяє розвиткові духу співдружності».

— Справді? — щиро зацікавився Джонс.

Рослі зареготав. «А він мені подобається»,— подумав Джонс.

— Та певне ж, що ні! Ніякого посібника для губернаторів взагалі не існує. А слід було б, щоб існував і щоб перша заповідь в ньому була саме така... Ходімо піднімемось до мого помешкання. Там трохи затишніше, ніж

серед цієї вишуканої розкоші. Я тут ніколи не почуваю себе на місці — мов той непроханий гість... Мартіне!

На порозі з'явився ад'ютант.

— Зробимо перерву,— сказав Рослі.— Ми з містером Джонсом ідемо до мене пити чай. Майте на увазі: протягом години його превосходительство не приймає ніяких відвідувачів. Зайнятий нагальними справами. А тепер — нагору, Джонсе.

Нагорі частина особистих губернаторських апартаментів була перетворена на зручне й безладне парубоцьке житло. Вони посідали в умебльованій із суворим чоловічим смаком вітальні. Темношкірий хлопчик у білій лівреї приніс чай. Губернатор чемно подякував. «Цей веде правильну лінію»,— подумав Джонс.

— Так от, Джонсе, мені й справді хотілося б з вами поговорити, і я дуже радий, що Смізерс не зміг залишитися. Він бачить усе крізь призму застарілих офіційних поглядів і відповідно реагує.

— Мені здається, ви недооцінюєте Смізерса, сер. Він може бундючитись і обстоювати застарілі погляди, але я вважаю, що на сьогодні він є одним із справді визначних колоніальних урядовців.

— Повірте, Джонсе, я зовсім не збираюся недооцінювати його. Проте саме оце слово «застарілі» якнайкраще визначає суть справи. Чи матимуть успіх застарілі методи Смізерса в даному випадку? Чи й справді це всього лише буря в склянці води, комедія, що триватиме не більше тижня, як він вважає?.. Заждіть, не відповідайте. Дозвольте розказати вам, як я собі уявляю сучасну колоніальну проблему. Останнім часом по всьому світі поширились певні настрої. Суть їх полягає в докорінній зміні ставлення до ідеї керування одного народу іншим, незалежно від того, наскільки добре й безкорисливо це робиться. Над землею немовби нависла хмара якогось газу, що отруює свідомість людей усіх країн. Саме він і викликає в людей оце бажання, оце прагнення, оцю *потребу* самостійно вирішувати свої справи, хоч як погано вони це робитимуть. Ви розумієте, до чого я веду? Чи маємо ми й тут те саме?

— Розумію. Так, ми маємо тут те саме.

— Ви не вважаєте мене за божевільного, друже? Ради всіх святих, скажіть мені, якщо думаєте, що я зсунувся з глузду. Смізерс, той подумав би саме так, але він надто добре вихований, щоб сказати про це.

Джонс усміхнувся. Його жовтувате обличчя стало хлопчачому привабливим.

— Ні, сер. Я не думаю, що ви збожеволіли. Колись я пробував переконати Смізерса в тому, про що ви зараз говорили, але не міг знайти потрібних слів. Думати легше, ніж висловити свою думку. А ми ще зветься нацією Шекспіра! Одне слово, по-моєму, ви маєте цілковиту рацію. Я вже дуже давно відчуваю оцей дедалі більший неспокій серед народу. Він, мов якась хвороба, вражає свідомість людей. Цілком лояльні хлопці, яких я знаю стільки років, з якими не раз жартував і сміявся, раптом починають ображатись і визвіряються у відповідь на зовсім безневинні зауваження. Така дражливість — це в них щось нове...

— Отож-бо воно й є,— задумливо мовив Рослі.

— А спустіться-но в місто,— сказав Джонс.— Сьогодні вранці я відчув це особливо гостро.

— Неспокійна атмосфера?

— Найбільше це скидається на передгрозя.

— І саме в цей час на сцені з'являється наш друг Удомо. Як по-вашому, він причина чи наслідок?

— Ні те, ні друге, сер. На мій погляд, усе це відбувається незалежно від нього.

— Але ж він може скористатися з нагоди і взяти кермо в свої руки.

— Так, сер.

— Ви знаєте, Джонсе, не слід було нам його арештовувати.

— Закон є закон, сер. Я сам надіслав йому збірку циркулярів про пресу.

— То ви з ним знайомі?

— Я стільки чув про нього, що мені схотілося самому з ним познайомитись. Я зустрів його на узбережжі, це було якраз у день вашого приїзду.

— Ну і як?

— Дивна річ — він мені одразу ж сподобався. Зустрів мене дуже неприязно. Холодно дав зрозуміти, що не бажає мати зі мною ніяких справ. Без жодних грубощів, але цілком недвозначно...— Джонс невесело усміхнувся.

— Так, це схоже на нашого містера Удомо.

— Ви знали його в Лондоні, сер?

— Так. Уперше я зустрівся з ним у домі в одній чарівної жінки, близької до артистичної богеми. Згодом я

чув, ніби вона стала його коханкою, але не повірив цьому. Не така вона жінка. Одне слово, то був пустий погolos... Потім я зустрів його на одній з наших конференцій.— Рослі усміхнувся.— Ви ж знаєте, що я прогресист; саме це й не до вподоби Смізерсові.

— Справа зовсім не в особистих уподобаннях, сер. Він обстоює свої принципи.

— Ну звісно. І вам, друже, зовсім немає потреби так палко його захищати.

— Пробачте, сер.

— Запевняю вас, я і не думаю применшувати Смізерсових чеснот... Так от, мушу сказати, що тоді Удомо справив на мене велике враження. Була в ньому якась затаєна несамовитість. А промова, яку він виголосив, нас усіх просто приголомшила. То було щось подібне до оцієї відозви в газеті. Але що нам тепер з ним робити? Хай йому чорт, якби ж то він був не такий непримиренний і фанатичний...

Обидва довго мовчали. Джонс сидів і спокійно смоктав свою люльку. Повітря в кімнаті було прохолодне. Сліпуче сонячне проміння, потрапляючи сюди, одразу немовби м'якшало. Певне, завдяки грубесним кам'яним стінам палацу, вирішив Джонс. Ну що ж, треба визнати, що бути губернатором у такому пеклі зовсім не легко. А цей чолов'яга, здається, саме те, що треба.

Рослі підвівся, одійшов до вікна і визирнув надвір.

— Послухайте, Джонсе. Я хочу спробувати щось зробити. Ми не маємо ніяких зв'язків з тутешніми освіченими африканцями. Мені здається, що й ота рада з Ендьюрою на чолі теж не має таких зв'язків. По-моєму, вони там обмежили поле своєї діяльності лише віддаленими районами, в яких живуть старовинні племена. Мені хотілося б, щоб ми встановили дружні стосунки з представниками місцевої інтелігенції. Мені потрібний їх список. Його превосходительство влаштує прийом, на який усі вони будуть запрошені. Без будь-яких церемоній, у звичайних костюмах. Як вам подобається така ідея?

— Чудово, сер.

Рослі обернувся і пильно глянув на Джонса.

— Ви справді так думаєте?

— Я сам уже давно намагаюся зробити щось подібне,— глухо сказав Джонс.— Навіть спробував був запросити до себе Удомо.

— Але вони не йдуть на це?

— Можливо, це пояснюється моєю посадою, сер. Я не можу їх винуватити. Навіть у нас, в Англії, до поліції ставляться з упередженням. То що вже казати про колоніальну службу безпеки.

— Так, це правда. Ну то як, зможете ви скласти для мене такий список? Я хочу завтра ж розіслати запрошення.

— Буде зроблено, сер.

— І ще одне. Чи вважаєте ви за потрібне широко розголошувати той факт, що його превосходительство стоїть за дружні контакти з місцевим населенням?

— Звичайно, сер, це справить враження.

— Тепер найделікатніше питання. Згадайте-но першу заповідь у моєму уявному посібнику для губернаторів. Як мені здобути прихильність Смізерса?

Джонс мовчки жував свою люльку. Потім очі його пожвавішали.

— Його превосходительство може влаштувати неофіційний обід, на який будуть запрошені лише керівники відділів та окремі представники ділових кіл. Під час цього обіду пан губернатор виголосить тост на честь свого головного секретаря, чия неоціненна допомога дала йому змогу уникнути багатьох пасток, що підстерігають людину на новому поприщі.

— Чудово! А потім я знайду якийсь привід, щоб завести з ним розмову. Ви молодець, Джонсе. Треба влаштувати обід сьогодні ж.

— Це буде для мене несподіваний удар,— посміхнувся Джонс.

— Нічого, витримаєте! А тепер щодо Удомо. В тюрмі він становить для нас більшу небезпеку, ніж на волі. Адже ви й самі це розумієте, правда?

— Так. Але тепер уже ми не можемо нічого вдіяти. Судова справа має йти своїм законним звичаєм.

— Нехай так. Але в цьому випадку не можна чіплятися за букву закону! Треба виходити з наявної ситуації і намагатися повернути події в сприятливе для нас річище. Якщо ми спробуємо йти проти цієї течії, вона змете зі свого шляху і нас, і весь колоніальний режим. Багато б я віддав, аби тільки Удомо не сидів зараз під замком!

— Зрештою, можуть стати в пригоді й Смізерсові методи, сер. Принаймні я так сподіваюся.

— Я також, Джонсе, я також. Та боюся, що й вони не допоможуть.

— Я й сам цього боюся, сер.

— Пильнуйте за всім, що відбувається і тримайте мене в курсі подій. А якщо у вас виникнуть якісь ідеї, негайно доповідайте мені. Я цілком покладаюся на вас.

— Слухаю, сер,— сказав Джонс і підвівся.— Спасибі за чай.

— Приходьте ще,— мовив губернатор.— А якось увечері я й сам до вас завітаю інкогніто, якщо не заперечуєте.

— Зробіть ласку.

— І як воно в біса виходить з цими колоніями, Джонсе: сидимо сидьма й з місця не зрушимо, аж поки нам щось на голову не впаде. А втім, усе цілком природно...

— До побачення, сер.

— Бувайте здорові, Джонсе. І можете не називати мене «сер», коли ми самі.

Джонс спустився вниз і вийшов з губернаторського палацу. «Молодчага цей Рослі,— думав він,— далєбі, молодчага».

Поліцай біля воріт віддав йому честь.

2

Якщо поглянути згори, місто неначе завмерло під палючим промінням сонця. На кораблях, що стоять у гавані,— ніяких ознак життя. В порту, де звичайно панує пожвавлення,— гнітюча тиша. Здається, навіть полудневе сонце висить над головою зовсім нерухомо, немовби теж оголосило страйк.

Понад самою водою, там, де стоять рибальські човни, повільно йдуть двоє. Вони цілковито захоплені розмовою.

— Кажуть, білим не зупинити цього, що б вони там не робили. Кажуть, Удомо такий сильний, що його й тюрмою не залякаєш.

— А солдатів ти бачив?

— Ет, чоловіче добрий! То ж вони лякають нас, точнісінько так само, як ми з тобою лякаємо дітлахів. От побачиш, як воно буде. Вони тільки те й робитимуть, що

збиратимуть оті газети, і більше нічого. Кажуть, Удомо має стільки газет, що їм однаково всіх не знайти. Кажуть, що й досі ці газети розвозять по всій країні, щоб усі люди могли їх побачити.

— А чи ж дасть він нам волю, той Удомо?

— Кажуть, коли ми підемо за ним, він може зробити все що завгодно. Кажуть, він сам колись говоритиме з нами, і тоді ми все зрозуміємо.

— А ти бачив оту газету?

— Мені її читали.

— І що ж там пишуть?

— Ти хочеш знати?

— А чого ж би я питав?

— Можеш почути сам. Та спочатку ти мусиш дати клятву, що триматимеш язика за зубами.

— Клянуся.

— Навіть коли до тебе прийде поліція?

— Навіть і тоді.

— Гаразд. Але після того, як ти почувеш слова Удомо, ти повинен знайти ще когось, кому ти довіряєш, і прислати його, щоб він теж почув ці слова. Так вони обійдуть усіх людей. Ти знаєш кривого Джозіа?

— Авжеж.

— Іди до нього в дім.

— І там я зможу...

— Іди до нього в дім, а там побачиш, що ти зможеш. Скажеш, що я тебе послав. Ну, йди.

Один з чоловіків пішов. Другий попрямував до рибалок, що поралися коло своїх сітей, і зупинився поруч одного з них, якого добре знав і міг йому довіряти.

— Ну як, друже? Що ти думаєш про цю історію з Удомо?

— Судячи з того, що я чув, він стоїть за нас, братику, навіть у тюрмі.

— Я чув його слова. А ти хотів би їх почути?

— Чи хотів би я їх почути! Та я, братику, сьогодні вранці сам дістав газету, де вони надруковані,— думав, мій хлопчик повернеться із школи й прочитає мені. Але оті поліцейські собаки забрали її в мене! Забрали та ще й вилаяли!

— Не кричи так, друже. Ти можеш їх почути, коли хочеш, усі як є.

— Де?

— А от слухай...

По всьому місту чоловіки й жінки непомітно прослизали в убогі хатини, що тулилися по глухих закутках. Біля дверей їх зустрічали і брали з них клятву мовчати. Після того вони заходили в дім. Там їм читали відозву Удомо. Звичайно збиралися разом не більше трьох чоловік. Але минув день, і ця кількість спочатку подвоїлась, а потім і потроїлась. Після кожного читання слухачам пропонували вступити до партії Удомо — Партії визволення Африки. Коли настав вечір, у новій партії було вже понад десять тисяч чоловік. Кожен сплачував по одному шилінгу вступного внеску.

І такі потаємні гуртки, де читали відозву, діяли по всьому місту. А скрізь по двоє і по трое никали поліцаї, вишукуючи крамольні номери «Куїнстаун пост».

Проте ніяких інцидентів не було.

На базарі водії стареньких пошарпаних вантажних машин, що їздили по всій країні, перше ніж вирушити в дорогу, усі, як один, на хвилинку навідувались до Селіни. Кожен виходив від неї з сотнею примірників крамольної газети. Кілька машин зупинили при виїзді з міста. У декого з пасажирів, переважно в жінок, знайшли поодинокі примірники газети. Але головні запаси лишилися непомічені, і машини спокійно поїхали собі далі.

Люди заходили до Селіни. Вони стиха перемовлялися з нею кількома словами і йшли геть.

Доктор Ендьюра ввійшов у Смізерсів кабінет і вмовстився в кріслі.

— Добридень,— сказав Смізерс і глянув на годинник.— Маємо ще кілька хвилин до наради. Сьогодні вранці я бачив губернатора. Він занепокоений цією історією з Удомо.

Смізерс пильно вдивлявся в обличчя гостя. Він ніколи не міг до ладу зрозуміти цього Ендьюру. Ці чорношкірі аристократи — хитрючі бестії.

На губах Ендьюри промайнула ледь помітна усмішка, в очах блиснули веселі вогники. Він був високий — понад шість футів на зріст — і кремезний* чоловік. Але його величезна постать завжди рухалася легко й невимушено. Тримався він згорда, з поблажливою зверхністю до інших.

— Не може бути, щоб наш вельмишановний пан губернатор злякався якогось нікчемного підбурювача.—

Він глузливо посміхнувся, і в горлі у нього неначе щось булькнуло.

— Я серйозно кажу! — розсердився Смізерс. Цей тип хоч кому урве терпець своїм медоточивим голосом і оксфордською вимовою. Доктор філософії, що поклоняється прахові своїх предків!..

— А я теж не жартую, мій любий друже. Я вельми занепокоєний. Усе моє виховання базувалося на тій основі, що англійці ніколи нічого не бояться. Згадайте-но, як ви завойовували свою імперію. Певне ж, не лякалися кожного разу, коли якийсь баламут підводив голову й починав вигукувати безграмотні лозунги! Не підривайте в мені поваги до нації дужих.

Смізерс ледве стримував лютю. Ендьюра помітив це і задоволено засміявся, легенько погойдуючись усім тілом.

— Якщо ви хочете обернути все це на жарт, то ходімо вже краще на нараду. Може, його превосходительство оцінить ваші жарти.

— Та годі вам, Смізерсе.

«Ач, нахаба чортів!» — подумав Смізерс.

Ендьюра говорив далі:

— Урядування — це мистецтво правити. Добре урядування — це мистецтво правити добре, так, щоб ті, ким правлять, підкорялися. Твердий і рішучий, або, іншими словами, добрий уряд знав би, як приборкати Удомо, а не блукав би манівцями.

— Це, певне, *ви* знали б, як приборкати Удомо?

— Ми приборкували таких, як він, ще раніше, ніж ви тут з'явилися. Або принаймні це робили наші діди і прадіди.

— З допомогою отрути або кинджала, еге ж?

— Ет, Смізерсе! Ви ж не гірше за мене знаєте: те, що робить уряд,— не вбивство. Це просто покарання злочинця. Коли уряд стає неспроможний на це, він повинен поступитися своїм місцем. Авжеж, так звичайно й роблять слабкі уряди, якщо вони досить розумні.

— До чого це ви ведете?

З обличчя Ендьюри збігла усмішка, в голосі зникли глузливі нотки.

— Усе дуже просто, повірте. Я вважаю, що настав час, коли ви мусите передати кермо влади в наші руки...

— Що?! Та як ви...

— Облиште своє обурення, Смізерсе. Ми з вами стрі-

ляні горобці, тож давайте спокійно подивимося правді в лице. І ви, і я знаємо, що ми вас сюди не запрошували. Ви нас завоювали. Ми підкорилися владі сильнішого. Ви могли правити нами, поки ми поважали цю вашу владу. Але тепер становище змінилося. Ваша сила пішла на спад, у світі здійсмається хвиля рішучого протесту проти колонізаторів, і ця хвиля така сильна, що ви й самі втрачаєте віру у священність своєї місії. Ось чому ваші губернатори стають нерішучими і народи виступають проти вас, очолювані бунтівниками на зразок Удомо. Який же з цього вихід?..

Він зробив паузу. На його губах знову заграла посмішка, але очей вона не торкнулася.

— Скажіть ви мені,— холодно мовив Смізерс.

— Скажу. Я дуже давно чекав такої ситуації. І от вона настала. Єдиний для вас вихід — це переглянути конституцію і передати владу нам. Тільки ми можемо втихомирити підбурений Удомо народ. Звичайно, ви розумієте, Смізерсе, що ви, англійці, будете потрібні нам ще дуже довго і в майбутньому. У вас великий досвід урядування, найкращий у світі й найдосконаліший державний апарат, і ми були б дурнями, коли б відмовились від цього. Мабуть, ви будете нам потрібні ще принаймні півстоліття, якщо не більше. Але тільки ми, традиційні вожді, можемо тепер відновити порядок, не вдаючись до насильства. А втім, я дуже сумніваюся, щоб навіть насильство з боку поліції або війська могло надовго повернути країні спокій.

— Ви виторгуєте для себе владу! — розлютився Смізерс.

— Так, звичайно. Якщо вам це не подобається, знайдіть інший вихід. І не забувайте: у політиці треба вміти відрізнити бажане від можливого. Наш приятель Удомо не зупиниться перед тим, щоб запалити пожежу по всій країні. Тут у нас з вами спільна мета. Ми обоє прагнемо якнайшвидше відновити в країні закон і порядок.

— Але ж не далі як сьогодні вранці ви самі казали мені, що прояв сили врятує становище!

— Я недооцінив прихованого заворушення серед народу.— Ендьюра тихенько засміявся.

— Це шантаж!

— Он як! Гарзд, облішмо цю розмову.

Смізерс відкинувся в кріслі і втупив очі в куток кабінету.

«Обміркуйте все як слід, пане головний секретар»,— зловтішно подумав Ендьюра.

Нарешті Смізерс глянув на нього.

— Певне, ви збираєтесь говорити про це на нараді?

— Якщо ви не заперечуєте. Я сподівався, що про це скажете ви, але...

— Нам час іти,— різко урвав Смізерс.

Біля дверей Ендьюра відступив убік. Смізерс пройшов уперед і попрямував до зали, де мало відбутися засідання виконавчої ради.

Надвечір поліція вперше натрапила на слід таємних читань. Один надміру заповзятливий інспектор-африканець на свій страх і ризик провів кілька облав і арештував кількох чоловік. Коли про це стало відомо його білим начальникам, їх охопив справжній переполох.

Після цих арештів до Селіни завітали двоє місцевих адвокатів. Один з них заявив:

— У циркулярах про пресу нічого не говориться відносно тих, хто читає заборонені газети. Цих людей арештовано незаконно. Ми готові боронити їх для вас, для партії...

— То ви вже знаєте про партію?

— Всі знають. Ми хочемо теж вступити.

— Приходьте сьогодні ввечері до мене додому. Послухаємо, що скаже доктор Едебхой. Він заступає Удомо. Він говорить за Удомо, поки Удомо не може говорити сам.

Джонс запитав:

— Як це пропустили?

— Телеграфіст — один із їхніх людей, сер,— відповів темношкірий агент служби безпеки.

— З їхніх людей? — перепитав Джонс.

Агент безпорадно знизав плечима. Джонс іще раз прочитав телеграму.

ТЕРМІНОВА
ЛОНДОН РІДЖЕНСІ-М'ЮЗ 36 ЛЕНВУДУ
УДОМО АРЕШТОВАНИЙ ЦИРКУЛЯР
ПРО ПРЕСУ 11 «С» КРПК
СТАНОВИЩЕ КРАЇНИ НЕСПОКІЙНЕ
ОПУБЛІКУЙТЕ

ЕДЕБХОЙ

— Гаразд,— мовив Джонс.

Агент пішов. Джонс швидко попрямував коридором до Смізерсового кабінету. Зайшов не стукаючи і кинув телеграму Смізерсу на стіл. Той відпустив помічника, потім прочитав телеграму,

— Вона пішла?

— Так.

Смізерс зняв телефонну трубку.

— З'єднайте мене з лікарнею!.. Завтра це буде в усіх англійських газетах. А в парламенті завжди вистачить дурнів, щоб зчинити галас... Алло! Так... Смізерс. Послухайте, у вас там є такий Едебхой... Еге ж. Так от, його потрібно негайно звільнити, хоч який. він добрий лікар... Ні, поки що достатніх доказів проти нього немає... Так, усю відповідальність беру на себе... Звичайна історія: протизаконні дії. Він причетний до отієї справи Удомо...

— Він один з проводирів нової партії,— сказав Джонс.

— Джонс каже, що він один з проводирів нової партії... Ні... Ні... Так, це починає скидатися на небезпеку. Мені телефонував один з моїх людей із провінції. Оті клятві газети з'явилися скрізь... Гаразд.— Він поклав трубку і глянув на Джонса.— Ще якісь новини?

— Ходять чутки про якийсь мітинг, що має відбутися сьогодні ввечері.

— А як справи з отими таємними гуртками?

— То неабияка халепа, скажу я вам. Їхні адвокати збираються добряче нас притиснути. Адже офіційно ми не оголосили надзвичайного становища, а наш інспектор діяв так, ніби його оголошено.

— Тепер уже нічого не поробиш,— сказав Смізерс.— Коли так триватиме далі, нам і справді доведеться оголосити надзвичайне становище.

— Найгірше те, що нічого не відбувається,— зауважив Джонс і трохи перегодя додав: — Поки що...

— В тому й уся біда! А нам відомо, що вона за жінка, ця Селіна?

— Одна з найбагатших і найвпливовіших жінок серед купців. Має універсальну торгівлю. Ніхто не знає, яке її справжнє багатство. Всі розрахунки веде тільки готівкою, навіть коли йдеться про тисячі. Поводиться гордовито й незалежно, а надто з європейцями. Це стало особливо помітно після її повернення з Англії. Вона

їхала назад тим самим пароплавом, що й Удомо. Є всі підстави гадати, що там вона й підпала під його вплив.

— А чого вона їздила до Англії?

— Цього ніхто не знає. Мені відомо тільки те, що вона поїхала з наміром пробути там три місяці, та не минуло й тижня, як знову заявила у пароплавному агентстві. Коли їй сказали, що поворотний квиток вона може одержати не раніше, ніж скінчиться тримісячний термін її перебування, вона влаштувала справжній скандал. Кінець кінцем, довелося відмовити в квитку якомусь іншому африканцеві, щоб звільнити місце для неї. Здається, вона звернулась до лондонської контори Пан-Африканської компанії, щоб вони там пустили в діло всі свої зв'язки. Адже вона в них один з найповажніших приватних покупців. Цікаво те, що до подорожі в Англію вона була в досить дружніх стосунках з їхніми тутешніми представниками. Навіть інколи запрошувала їх до себе на чарку — знаєте, як воно ведеться. Та після її повернення все це скінчилось. Один службовець з Пан-Африканської компанії розповідав мені: вона категорично заявила, що надалі купуватиме в них лише ті товари, яких не зможе дістати десь-інде, а коли знайдеться хтось здатний задовольнити всі її потреби, то й зовсім припинить з ними справи. Індійські імпортери розгорнули з нею широку торгівлю японськими товарами. І все це після її повернення з Англії.

— Але чому? По-перше, чого вона туди їздила? І звідки оці теперішні антибританські настрої?

— У відповідь на ваше останнє запитання, Смізерсе, я дозволю собі висловити цілком імовірне припущення. Селіна зовсім неписьменна, це людина племінного укладу. Ми їм тут кажемо, що всі вони британські піддані. То чи не здається вам, що вона просто хотіла побачити столицю тієї імперії, про яку ми так багато їм туркочемо. А тепер уявіть собі всі ті расові прикросці, які можуть спіткати чорну матрону, що розгулює по Лондону зі своєю лялею на спині. Адже нашому народові ми не правимо стільки про імперію та співдружність націй, скільки щодня чує найтемніший з цих людей. Ми надто часто забуваємо про те, що цей народ теж має гордість.

— Ви знаєте, Джонсе, — тихо мовив Смізерс, — мені починає здаватися, що я зовсім не розумію цих людей. Візьміть хоча б Ендьюру. Я вже стільки років його

знаю, а от сьогодні раптом побачив його в новому світі. Далекі, він зовсім не такий, яким я собі його уявляв...

І Смізерс переказав Джонсові свою розмову з Ендьюрою.

Джонс відчув несподіваний приплив співчуття. Смізерс раптом став таким же по-людському безпорадним, здатним помилятися, як і всі. Адже він по-своєму вірив в Ендьюру. І хоч нишком глузував з Ендьюриної вимови та його поклоніння прахові предків, проте був певен, що в них є спільні ідеали, які змусять Ендьюру зрозуміти й оцінити незаперечну перевагу британського правління. Він вбачав у Ендьюрі новий тип африканця, який свідомо й шанобливо вчиться у своїх британських наставників мистецтва цивілізованого західного урядування. І раптом цей самий Ендьюра приходив і починає його шантажувати...

— Наша робота важка й невдячна,— лагідно сказав Джонс. І, якусь мить повагавшись, додав: — А ваша чи не найбільше, ніж у всіх нас.

Він підвівся й швидко вийшов.

«Оце маеш! — подумав Смізерс.— Невже я так-таки зовсім не розуміюся на людях?..— Але тепер йому відлягло од серця.— Дружня підтримка в скрутну хвилину — ось чого їм ще треба вчитись. А вчитись її доведеться в нас...От тобі й Джонс...»

Того вечора Партія визволення Африки почала своє офіційне існування. На північній околиці міста зібралося не менш як сотня тисяч людей. У темряві африканської ночі, ледь осяяній промінням молодого місяця, Едебхой проголосив програму нової партії. Вона була коротка: «Свобода».

Селіна запропонувала обрати Удомо довічним провідником, главою і президентом партії. Потім сказала, що всі вони повинні скласти присягу на вірність Удомо і новій партії. У різних кінцях цього людського моря спалахнули вогні смолоскипів. Ставні юнаки піднесли їх високо над головами.

— Ми, народ Панафрики,— почала Селіна.

— Ми, народ Панафрики...— луною відгукнувся величезний натовп.

— Клянемось у вічній вірності Партії визволення Африки...

— Клянёмся у вічній вірності Партії визволення Африки...

— Та її великому й улюбленому проводиреві...

— Та її великому й улюбленому проводиреві...

— УДОМО!

— УДОМО!

— Ми підемо за ним...

— Ми підемо за ним...

— ДО СВОБОДИ!

— ДО СВОБОДИ!

Після цього до нашвидку встановленого мікрофона підійшов старезний дідуган і ледь чутним голосом звернувся з молитвою до предків, прохаючи їхньої допомоги в цьому великому починанні.

Головний секретар і начальник служби безпеки сиділи в машині осторонь цього величезного натовпу. Ніхто не звертав уваги ні на них, ні на численні наряди поліції.

— Ніколи б цьому не повірив! — сказав Смізерс. — Навіть зараз не можу повірити. Здається, ніби знов повернулося минуле. Наче нас ніколи тут і не було!

— Або настало майбутнє, — мовив Джонс. — Мабуть, тут поєдналось і те, і те. Боюся, що останні події знецінили наші найкращі наміри. Удому вихопив ініціативу з наших рук.

— Проклятий бунтівник! — не стримався Смізерс.

— Він лише іскра, — сказав Джонс. — Його поява обумовлена всією ситуацією. Проте — я думаю, ви погодитесь зі мною — так зорієнтуватись у ситуації і скористатися з неї могла тільки велика людина. Це вимагає відваги і рішучості, що межують з величчю.

— Ви збожеволіли! — украй розлютився Смізерс. — Теж мені велика людина!

Джонс посміхнувся в темряві.

— Ну, нам, мабуть, треба їхати. Сьогодні вночі буде чимало роботи. Тепер нам випадає тільки пливати за течією і докладати всіх зусиль, щоб безпечно провести корабель повз скелі, що траплятимуться на шляху... Шофере, поїхали!

Тюрма стояла на горбі за губернаторським палацом. В одній з її тісних камер Удому до болю в пальцях стискав залізні ґрати. Він не зводив очей з сотень

мерехтливих вогнів за вікном. Позад нього стояв адвокат.

— Зараз вони складають присягу,— сказав адвокат.

— Сто тисяч, кажете? — не обертаючись, запитав Удомо. Голос його тремтів.

— Більше,— відповів адвокат.— Те саме відбувається по всій країні.

Стоячи навшпиньках і вчепившись руками за ґрати, Удомо не відходив від вікна, аж поки вогні смолоскипів не зникли в темряві. Потім він заплющив очі... Мати Африко! О мати Африко!.. На очі йому набігли сльози. Сльози спливали по його щоках. Він пустив ґрати й повернувся до адвоката.

— А тепер іди, мій друже. Скажи їм, що я плакав.

— Але ж нам треба підготуватись до оборони. Завтра починається суд.

Удомо всміхнувся крізь сльози.

— Невже ти не розумієш, що сталося, друже? Тепер ота судова справа нічого не важить. Ми можемо поговорити про неї коли-небудь іншим разом, завтра. Іди.. Іди до народу і скажи йому, що я плакав. Скажи так: «Удомо стояв біля вікна в'язниці, тримався за ґрати й дивився на волю. Потім він побачив вогні й дізнався, що то народ складає присягу. І тоді Удомо заплакав...» Розкажи їм про це. Ну, йди ж бо, друже!

Адвокат пішов. Удомо сів на тверде тюремне ліжко, усміхаючись крізь сльози. В очах його сяяла незнана радість.

Отже, цій тісній тюремній камері судилося стати брамою свободи.

«Я одімкнув цю браму, мати Африко! Я одімкнув її!»

МХЕНДІ. ЛЕНВУД. МЕБІ

Розділ I

1

— Боже мій! — вигукнув Ленвуд.

— Справжній парад! — докинув Мхенді.

Величезний натовп мовчки чекав, поки пароплав пришвартується. А позаду, з боку митниці, гучномовець, встановлений на радіомашині Партії визволення Африки, гримів:

— Наша партія вітає вас, Ленвуде! Наша партія вітає вас, Мхенді!

— Африка вітає своїх великих синів! Хай живе свобода Африки!

— Хай живе Партія визволення Африки! Хай живе наш проводир Удомо!

— Ласкаво просимо, Ленвуде! Ласкаво просимо, Мхенді!

Настала пауза, потім голос з радіомашини повторив усе спочатку.

Тим часом з корабля вже спускали трап. Натовп злегка подався вперед. Білі пасажири на палубі стояли осторонь. Очі Ленвуда блищали. Його темне обличчя світилося радістю. Він торкнувся руки Мхенді.

— Боже мій! — повторив він.

— Ходімо, — шепнув Мхенді.

Ленвуд спускався трапом перший. За ним ішов Мхенді.

Голос із гучномовця сповістив:

— Ось вони!

Над натовпом прокотився грім привітань. Радист увімкнув музику. Звуки веселого танцю, ритм якого відбивали барабани, сповнили повітря. Жінки прикладали руки до рота і пронизливо кричали. Весь величезний натовп пританцьовував у такт музики.

В кінці трапа Ленвуд зупинився й оглянувся на Мхенді. Тепер в очах його блищали сльози. Він гарячково нишпорив по кишенях, шукаючи хусточки.

— Треба йти, — лагідно мовив Мхенді.

Ленвуд обернувся, і люди побачили сльози на його очах. Коли він зійшов з трапа, одна жінка, проштотвавшись крізь кордон портової поліції, прихилила до себе його голову й поцілунками осушила ті сльози. Над натовпом знову прокотився вітальний гомін. Гучномовець заgrimів:

— Разом з Удомо вони проклали нам шлях до свободи! Ласкаво просимо!

Заду до натовпу під'їхав великий лімузин, пофарбований так само, як і радіомашина, в червоне та чорне.

Музика змовкла. І знову крик багатьох голосів струнував повітря:

— Удомо! Приїхав Удомо з Едебхоем! Удомо!

Коли Удомо в супроводі Едебхоя вийшов з машини, в натовпі запала тиша. На обох були довгі вбрання,

запнуті на плечах, мов римські тоги. Люди розступились, утворивши для них вузький прохід. Удомо швидко пішов уперед; на обличчі його світилася широка усмішка, очі радісно блищали.

— Ласкаво просимо, Томе і Мхенді! Ласкаво просимо!

— Майку...— Голос Ленвуда затремтів.

— Вітаємо вас, братове! — з радісним сміхом вигукнув Едебхой.

Удомо однією рукою обняв Ленвуда, другою — Мхенді.

— Хвилинку, сер! .

Спалахнула лампа, клацнув затвор фотоапарата.

— Яка зустріч! — мовив Мхенді.

— Ви ще нічого не бачили! — сказав Едебхой.

— Добре доїхали? — спитав Удомо.

— Догоджали нам, наче королям, — сказав Ленвуд. — А як ви тут, Майку? Скільки часу ми не бачились, боже!

— Добре. — Удомо кинув швидкий погляд на пароплав. — Коли я повертався, на мене дивились, як на бруд під ногами. Я радий, що вони таки дечого навчилися.

Ленвуд випнув груди.

— Вони спробували були повестися з нами запанібрата, але ми не спіймалися на цей гачок. Усі вони двоєдушні.

Удомо недбало, наче знехотя, кивнув. Мхенді пильно придивлявся до нього. «Він змінився, — подумав Мхенді. — Але в чому?»

— Нас чекають, — нагадав Едебхой.

— Так, — сказав Удомо. — Поїхали. — Він перший рушив до великого лімузина. — Коли сідатимете, помахайте рукою. Народ це любить.

Троє місцевих фотокореспондентів схотіли зробити знімки, тому всім довелося позувати біля машини. Радист знову ввімкнув музику. Удомо помахав рукою. Знову залунали пронизливі вигуки жінок. Ленвуд і Мхенді теж помахали руками і слідом за Удомо сіли в машину. Прокотився новий грім вітальних вигуків, машина рушила з місця й помчала вперед.

На палубі один із новоприбулих білих, представник Пан-Африканської компанії, мовив до колеги, що прийшов його зустрічати:

— Хвалити бога, кінець! Тепер і ми можемо зійти на берег. Справжнісінький цирк!

— Не радив би вам робити тут такі зауваження,— стиха відказав його супутник.— Навіть перед своїми слугами.

— Я не мав на думці нічого поганого,— заперечив той.

— Я знаю, друже. Але вони подивилися б на це інакше. Наше становище надзвичайно складне. Вони достобіса дражливі. Ми мусимо пильнувати кожен свій крок, якщо хочемо й далі вести тут торгівлю. Ви ж знаєте, що в перші дні після перевороту вони спалили два наших магазини. Це коштувало нам недешево. Треба згинатися в дугу, а надто перед верховодами. А найголовніше — не встрявати в будь-які політичні суперечки. Тепер хазяї вони. Ми тут лише комерсанти. Забудьте все, що ви чули про Африку та африканців, інакше вам не минути лиха... принаймні в цій частині Африки.

— Зрозуміло...— недовірливо пробурмотів новачок.

— Старе минулося,— з жалем сказав його бувалий колега.— Ходімо, друже.

Машина мчала вулицями міста. Подекуди траплялися будинки, прикрашені вицвілими полотнищами матерії; подекуди висіли поруділі на сонці червоно-чорні прапори Партії визволення Африки — «червоні, наче кров народу, чорні, наче земля, що його породила». І всюди, де проїжджала машина, люди вибігали на вулиці, махали руками, вигукували вітальні слова.

Ленвуд сп'янів від радості. Він сидів, стискаючи руку Удомо, і раз у раз повторював:

— О боже, Майку! О боже, які успіхи! Яка зустріч! Едебхой сидів, обнявши Мхенді за плечі.

Удомо нахилився вперед і поклав руку на коліно Мхенді.

— Ну, брате, що ти про нас скажеш?

— Усе це сповнює мене бажанням швидше розпочати боротьбу і в нас,— відповів Мхенді.— Я вже почав був втрачати надію: минув рік, як ви при владі, і за весь цей час жодної звістки. Я думав, ти про нас забув.

— Я просто очам своїм не повірив, коли надійшла телеграма,— докинув Ленвуд.

— Ось уже скоро два роки...— мовив Мхенді.

— Такі речі потребують часу,— сказав Удомо.— Нам довелося боротися за ваш приїзд.

— Багато дечого ще в їхніх руках,— пояснив Едебхой.— Але ми покладемо цьому край.

— Ви ж знаєте, які вони хитрі,— сказав Удомо.— Ми мусимо діяти обережно.

— Тепер нас ніщо не зупинить! — вигукнув Ленвуд, і його темне обличчя спалахнуло.

І знову Мхенді, як і перед тим у порту, відчув, що Удомо ніби насторожився.

— Наші плани щодо мене лишаються в силі? — спокійно запитав він.

— Ми поговоримо про це пізніше,— відповів Удомо.— Головне те, що ви вже тут.

— Так,— мовив Мхенді.— Нарешті я знову в Африці. Удомо раптом нахилився і стиснув руку Мхенді.

— Не турбуйся, брате...— У його голосі забриніло давнє почуття.

Мхенді з полегкістю зітхнув.

Машина перемахнула через гребінь невисокого горба.

— Дивіться! — сказав Едебхой.

Тепер вони були на західній околиці міста. Попереду, навколо високої трибуни, незважаючи на полуденну спеку, колихався багатотисячний натовп людей. З гучномовців, розставлених по всій величезній площі, гриміла музика.

— Це площа Свободи,— мовив Удомо.

— Тут засновано нашу партію,— сказав Едебхой.— Тут ми складали присягу того дня, коли Удомо кинули в тюрму. Через те ми й назвали її площею Свободи. Колись тут буде побудовано приміщення партійного центру. Тут, на цій площі, народ дізнається про всі наші ухвали.

Машину помітили, і над натовпом злинув у небо багатоголосий крик. Сотні людей кинулися назустріч.

— Я повинен написати історію цієї безкровної революції! — вигукнув Ленвуд.

Машина зупинилась. Удомо перший попрямував до трибуни. Він просувався крізь натовп вільно й невимушено. Час від часу якийсь чоловік чи жінка зупиняли його. Він уважно прислухався до того, що йому казали. Інколи діставав із складок своєї тоги записничка та олівця і щось занотовував. Коли вони наблизились до трибуни, якась стара жінка гукнула:

— Удомо! Удомо! В мене нема сили пробитись до тебе, то зроби так, щоб було тихо.

Удомо підняв руки.

— Тихо!

Запала тиша.

— Я чула, ти мало спиш,— гукала стара.— Про це я й хочу знати. Скільки ти спиш?

— Я сильний, матусю,— відповів Удомо.— І сплю я досить.

— Це не відповідь. Ти скажи нам, скільки годин.

— Ну, я не знаю, скільки годин. Одну ніч більше, другу — менше.

— Кажуть, бувають ночі, коли ти не лягаєш до ранку, а вранці йдеш на оту свою службу. Це правда?

— Тільки тоді, коли в мене багато роботи.

— А роботи в тебе завжди багато, так?

Удомо з усмішкою обернувся до натовпу і підніс руки догори.

— Своїми розумними словами матуся заманює мене в пастку.

Натовп відповів схвальним гомоном.

— Це тому, що нам потрібна твоя сила! — не вгавала стара.— Ти мусиш берегти її. Вона належить Африці.

— Обіцяю тобі.

— Нам потрібний твій розум і твоя сила.

— У твоїх словах мудрість, матусю,— сказав Удомо.— Обіцяю тобі.

Він піднявся на трибуну. Селіна й інші партійні діячі були вже там. Удомо підійшов до мікрофона. Над величезним натовпом запала тиша. Він говорив спокійно, немовби по-дружньому розмовляючи з кожним із слухачів.

— Ви пам'ятаєте, я розповідав вам, і тут на мітингах, і в нашій газеті, про людей, які були разом зі мною, коли я мріяв про свободу, тепер уже завойовану нами. Едебхоя ви знаєте. Він весь час був серед вас. Він і Селіна створювали нашу партію, поки я був отам.— Удомо показав на в'язницю, що стояла на вершині горба.— Але поки Едебхой, Селіна і всі ви боролися тут, ці люди, про яких я не раз вам розповідав, про яких я писав у нашій газеті, обстоювали нашу справу в далекій холодній країні. Ви бачили їхні статті, надруковані в нашій газеті. Тепер вони приїхали сюди самі. Нам довелося довго добиватися цього. Адже ми ще не здобули

всієї свободи, яка нам потрібна. Багато чого в нашій країні й досі лишається в руках чужинців. Є й таке чудисько, що зветься «імміграція», воно теж у їхніх руках. Колиш ця сама імміграція означала, що білі можуть вільніше подорожувати по нашій країні і по всій Африці, ніж самі африканці. Пам'ятаєте, я розповідав вам, як було, коли я повернувся на батьківщину? Селіна і я мусили чекати, поки зйдуть усі білі, перше ніж нам дозволили зійти з пароплава. Усе це було через оце чудисько — імміграцію. А сьогодні мої брати — вони теж чорні, як бачите, — зійшли з пароплава перші. Отже, вам зрозуміло, що ми поступово приборкуємо це чудисько, і незабаром уже настане той день, коли воно слухатиметься нас, як собака свого хазяїна. Отоді ми візьмемо в свої руки все, з чого складається свобода. Ми зробимо це спокійно і твердо. А коли хтось спробує чинити нам опір, ми вдамося до інших засобів, чи не так?

Громоподібне «так!», вихопившись із тисяч грудей, струснуло повітря.

— Звичайно, вони не хотіли пускати сюди моїх братів, але я твердо стояв на своєму. І от мої брати тут. Тепер ми знаємо, як бути твердими, коли це потрібно.

Друзі, всі ви чули про Плюралію, де п'ять мільйонів білих панують над сорока мільйонами наших братів-африканців. Наші брати позбавлені там будь-яких прав. Я говорю зараз як представник африканського народу, як проводир вашої партії, бо поки що не можу говорити так від імені уряду нашої країни. Чому — ви розумієте. Але як проводир партії я заявляю, що наші брати позбавлені там будь-яких прав. Вони боролися за свої права, і їх жорстоко придушили. Але вони знову піднімуться на боротьбу. І настане день, коли вони визволяться. Так от, тут, серед нас, присутній мій побратим Девід Мхенді, ватажок наших пригноблених братів із Плюралії. Привітайте його як слід — так, щоб білі в Плюралії знали про ваші почуття.

Удомо підштовхнув Мхенді до мікрофона. Натовп вибухнув громом вітальних вигуків.

— Не виголошуй промови, — шепнув Удомо. — Потім поясню.

— Я дуже радий, що я тут, — сказав Мхенді. — Дуже радий, що знову повернувся до Африки. Дякую вам за теплу зустріч. — І він пішов на своє місце.

Удомо підхопив Ленвуда під лікоть і підвів до мікрофона.

— Не виголошуйте промови, Томе. Я вам потім поясню...— Він заговорив у мікрофон: — А це мій друг; один із наших найвидатніших політичних діячів, Том Ленвуд. Його ім'я всім вам знайоме. Всі ви читали його статті. Це він звернувся до нашого покоління з закликом до свободи. Привітайте ж і його!

І знову над натовпом прокотився грім привітань.

— Друзі мої! — почав Ленвуд.— Брати і сестри африканці! Сьогодні найщасливіший день у моєму житті! Це нагорода за всі довгі роки боротьби і страждань...— Голос його міцнів.— І водночас це гордий початок великого поступу африканських народів усього континенту, включаючи й Плуралію,— вперед, до остаточного визволення від імперіалістичного гніту!..

Удомо рішуче смикнув його за рукав. Ленвуд затнувся. Удомо заволодів мікрофоном.

— Ну, от ви й познайомилися з моїми братами. Ви з ними ще не раз побачитесь. Вистачить часу на все: і на розмови, і на веселощі,— бо веселощі їм теж потрібні після багатьох років, прожитих серед холодних людей, у холодних країнах. Тож покажіть їм жар наших сердець. Не забувайте: вони мої гості, мої брати, а отже, й ваші.

Тепер останнє. Пам'ятаєте, я казав вам, як нам необхідна освіта, щоб наші люди могли стати на чолі свого народу. Нам потрібні будуть спеціалісти в усіх галузях життя — тільки тоді ми зможемо здійснити цілковиту африканізацію країни. Та для цього треба вчитися. Уже цього року дві тисячі юнаків і дівчат поїдуть учитися за кордон. Крім того, тепер ми працюємо над законспроєктом, який має зробити навчання безплатним і обов'язковим для кожної дитини в нашій країні. Такі наші плани на майбутнє. Все це, звичайно, коштуватиме грошей. У найближчі тижні Рада націй надсилає до нас делегацію, яка вивчатиме наші потреби. Я розкажу їй, чого нам бракує. Але ми не повинні поклатися на когось. Нам треба розраховувати на власні сили. Коли все буде готове,— я прийду і скажу вам, як я роблю завжди.— Він підніс руку в партійному салюті.

Натовп відповів схвальним ревом.

З гучномовців знову загриміла музика. Десятки людей кинулись на трибуну, щоб потиснути руки Мхенді

й Ленвудові. Натовп почав рідшати: окремі невеличкі групки, сміючись і розмовляючи, рушили до міста. Дівчата в червоно-чорній партійній формі жваво торгували червоно-чорними розетками. Одна гарненька дівчина приколола по великій розетці до вилог обох почесних гостей. І весь час Удомо стояв трохи осторонь, спостерігаючи, що діється навколо.

Мхенді подумав: «Тепер у його очах не майорять прапори — вони скрізь навколо нього; тепер він не такий суворий, але як він змужнів за цей час!» Мхенді уважно стежив, як висока босонога жінка, Селіна, підійшла й заговорила з Удомо. «Це жінка при владі»,— вирішив Мхенді. Удомо кивнув йому, і Мхенді попрямував до них. Тим часом Ленвуд розкошував. Його тісним кільцем оточила партійна молодь, і він роздавав автографи на клаптиках паперу, відповідав на запитання, обдаровуючи всіх лагідною батьківською усмішкою.

— Про вас подбає Селіна,— сказав Удомо.— Нам зараз треба їхати до губернаторської канцелярії. Коли вам щось потрібно — кажіть. Увечері побачимось. Шкода, що не можемо лишитися з вами,— дуже багато роботи.

— Я розумію,— мовив Мхенді.

Едебхой проштовхався до Ленвуда і сказав йому, що вони їдуть. Ленвуд, не обертаючись, щось відповів. Удомо й Едебхой поїхали. По їх від'їзді натовп почав розходитися швидше. Тільки Ленвуд усе ще міцно тримав своїх слухачів. Він дедалі розпалювався і щосили вимахував руками. Мхенді помітив холодну відчуженість, з якою Селіна спостерігала Ленвудову поведінку. «Треба буде остерегти Тома,— подумав Мхенді.— Він поводить ся наче в Англії. Надто довго жив на чужині, відірвався від Африки і тепер може сам собі нашкодити».

— Ваша зустріч схвилювала мене до глибини душі,— мовив Мхенді до Селіни.— Мені бракує слів, щоб розказати про свої почуття.

На суворому обличчі жінки майнула усмішка.

— Ми вітали вас від щирого серця, мій друже. Не всі знають, чого ви приїхали, але я знаю. Ми боремося за для однієї мети. Тож почувайте себе, як удома. Ми з вами потім поговоримо про ваші плани... А оцей ваш приятель...— Йї голос втратив доброзичливість.— Він надто багато розмовляє. Коли він скінчить, ми поїдемо до мене, там ви пообідаєте й відпочинете.

— Я його покличу.
— Нехай скінчить.
— Він захопився. Це може ще довго тривати.
— Я знаю, що він народився в нашій країні. Але він довго тут не був?
— Тридцять років.
— І весь цей час він жив там?
— Так...
— Зрозуміло... Хоч він і чорний, звичаї в нього такі самі, як і в тих. Атож...
— Я покличу його. Це зустріч так його схвилювала.
Мхенді пішов на другий кінець трибуни. Він насилу пробився крізь натовп молоді, що оточив Ленвуда.
— Томе! Кінчайте зараз же, друже! Ходімо, Селіна чекає.
— Заждіть хвилинку.
— Ні, Томе, зараз же.
— Я не можу покинути цих молодих людей на півслові, голубе! Я ж сказав: заждіть хвилинку.
— Ради бога, Томе! Подумайте лишень, де ви!
— Ідіть, саг,— сказав один юнак.— Селіна поважна особа.
— Ну гаразд...— Ленвуд видимим зусиллям волі подолав роздратування.— Але ми неодмінно повинні зустрітись знову. Я приїхав сюди не розважатись, а служити революції. Ви, молодь,— майбутнє нашої революції. Вам треба розуміти світ, у якому ви живете. Ми організуємо навчання й диспути. Ми...
— Ходімо, Томе!
В очах Ленвуда спалахнув сердитий вогник. Молодь почала розходитись.
— Бувайте здорові, саг!
— До побачення, саг!
Підійшла Селіна.
— Машина чекає.
— Пробачте, ми вас затримали,— сказав Мхенді.
— Пусте.
— Ці молоді люди просто чудові! — вигукнув Ленвуд.— Яке це щастя — жити в такий час, бути свідком нашої революції! Га, Селіно?
«О боже!» — подумав Мхенді.
— Поїхали,— сказала Селіна.
Її машина, так само як і лімузин Удомо, була пофарбована в кольори партії і мала на радіаторі червоно-

чорний прапорець; шофер також був одягнений в червоно-чорну уніформу. Люди, які ще лишилися на площі, проводжали їх вітальними вигуками. Слідом за ними рушили дві машини з членами виконавчого комітету партії.

У Селіні на них чекав справжній бенкет. Там зібралися всі визначні партійні діячі. Законодавчі збори того дня не засідали, і більшість депутатів, що належали до партії, також були там. До кінця дня гості не вставали з-за столу — їли, пили, розмовляли. Надвечір до Селіниного будинку прийшли співаки й танцюристи і влаштували на подвір'ї концерт. Після того Селіна примістила Ленвуда і Мхенді по окремих кімнатах, щоб вони відпочили, доки приїде Удомо. Спочатку вона забрала Ленвуда й одвела у призначену для нього кімнату. Потім повела Мхенді до тієї спальні, де в ніч перед арештом відпочивав Удомо. Мхенді трохи захмелів і був дуже щасливий. Селіна підтримувала його під руку.

— У вашій кімнаті хтось є, щоб вам краще відпочивалося,— сказала вона.— Ви — наш, то вам не треба нічого пояснювати.

— А в мого друга?

— Цей чоловік — білий, попри всю свою чорну шкіру. Він цього не зрозумів би.

— Ви помиляєтесь, Селіно, люба, ви помиляєтесь. Вся річ у тому, що він надто довго був на чужині. Він забув їхні звичаї і знову житиме, як ми.

— Це ви помиляєтесь, Мхенді. Я стежила за ним цілий день. І в мене весь час було таке відчуття, ніби я бачу білу людину з чорною шкірою. Він надто старий і вже не може змінитись. І, як ви самі кажете, надто довго був на чужині. Він ніколи не повернеться до наших звичаїв. Він для нас втрачений.

— Будьте добріші до нього, Селіно. Душею він наш, незважаючи на всі оті кумедні вихватки. Будьте до нього добріші. Він уже старий чоловік, і йому так потрібна підтримка Африки.

— І всі ці роки в нього була там біла жінка?

— У всіх нас були...

— Я не про те кажу. І у вас, і в Удомо, і в Едебхоя були жінки, щоб спати з ними, але серця ваші завжди лишалися тут, в Африці. Скільки років він жив з тою жінкою?

— Ви повинні бути добріші до нього, Селіно, інакше його життя буде марним.

— Скільки років, Мхенді?

— Двадцять років, сестро.

— От бачите...

— Але він залишив її, щоб повернутися на батьківщину.

— Боюся, що надто пізно. Гаразд, побачимо.

— Дайте йому час. Нехай він трохи обживеться, тоді побачите. І, зробіть ласку, будьте до нього добріші. Дуже вас прошу.

— Задля вас і Удомо я постараюсь. Але боюся, що вже пізно. До того ж не я одна. А втім... Побачимо... Чи ще довго дівчині чекати на вас?

Мхенді злегка похитнувся.

— Вона гарна, сестро?

Селіна глянула йому просто в обличчя. В очах її за- світилася ніжність.

— Мхенді, послухайте уважно, що я вам скажу. Два роки тому чи, може, трохи більше, там, у Плюралії, вбито вашу дружину. Я бачила вашу дружину на фотографії. Ввійдіть у цю кімнату. Жінка, яка там жде, схожа на вашу дружину. Я знайшла її для вас. Якщо ви хочете, вона стане вашою дружиною, бо в ваших жилах тече африканська кров. А тепер ідіть, мій брате, і відпочивайте як слід.

— Отже, ви знаєте...— стиха мовив Мхенді.

— Знаю... Ну, йдіть, розвійте свою тугу й самотність. Ви тут серед друзів.

— Селіно...— Він узяв її худу чорну руку в свою.— Це було нелегко...— Очі його спохмурніли.

— Я знаю, Мхенді,— лагідно сказала Селіна.— Я знаю.

Потім вона залишила його самого. Він ще трохи постояв перед дверима, тоді розчинив їх і ввійшов до кімнати. Жінка сиділа на ліжку, згорнувши руки на колінах, і чекала. Мхенді зупинився й пильно поглянув на неї. «Ні, я п'яний»,— подумав він. Невелике кругле обличчя, величезні й спокійні темні очі... Точнісінько така була та, інша. Та, яку він так по-справжньому і не взнав, та, яку вони вбили,— його дружина. І от тепер перед ним був її образ, втілений в іншій жінці, з іншої країни...

Жінка встала й звела на нього очі.

— Як тебе звуть? — тихо спитав Мхенді.

— Марія,— мовила вона.

— Сідай, серденько.— Він підійшов і сів на ліжко поруч з нею. Лице, постать — усе, як у його померлої дружини. Мабуть, якби вона тепер була жива і він знову побачив її, то саме отакою. Мхенді відчув, як бентежить жінку його допитливий погляд, і відвів очі.— Скільки тобі років?

— Двадцять шість.

— І ти незаміжня?

На її губах промайнула усмішка — така самісінька, як і в тієї, другої...

— У мене був чоловік, але він помер. Він не мав братів, які б забрали мене до себе, отож я й повернулася до матері.

— А ти...— Він хотів спитати «кохала його?», але передумав.— А діти в тебе є?

— Є хлопчик,— сказала вона.— Він лишився у моєї матері.

— Де? — «Я повинен витверезитися... Повинен...»

— Мій дім на півночі, біля Великого озера.

— А як ти потрапила сюди?

— Селіна прислала по мене. Торік вона була в наших краях і ночувала в моєї матері. А оце два тижні тому прислала листа і гроші, щоб я приїхала...

— ...І чекала на мене?

— ...І чекала на вас. Вона показала мені фотографію вашої дружини — я дуже схожа на неї — і розповіла, що сталося з вами і як убили вашу дружину.

— І ти охочим серцем приїхала сюди, щоб чекати на мене?

— Спочатку ні, бо я ж вас не знала, та ви ще й не з нашої країни. Але сьогодні я цілий день придивлялася до вас. І от я тут.

— Чому?

Марія похилила голову й зніяковіло відвернулася від нього.

— Я цілий день придивлялася до вас. Ви — наш, хоча й не з нашої країни. І ще я побачила, який ви самотній. Це помітно навіть зараз, чути у вашому голосі, коли ви говорите...

Мхенді поклав руку їй на плече.

— Я був дуже самотній, серденько.

— То йдіть до мене,— прошепотіла вона і обернулася до нього.

Мхенді схопив її в обійми. І, здавалося, знову ожила та, мертва; тільки тепер вона стала доросліша, сильніша, впевненіша...

Потім, коли вона тихо лежала в його обіймах, він сказав:

— Ти вправна жінка. Де ти цього навчилася?

— А хіба в твоїй країні дівчат не навчають любощів? У нас так заведено.

— Навчають, але куди їм до тебе... Отож я й подумав, чи не навчили тебе, бува, інші мужчини.

Вона повернула голову й подивилась йому просто в очі.

— Відколи помер мій чоловік, мене ніхто не торкався.

— А якщо я захочу, щоб ти лишилася зі мною назавжди? — Він легенько погладив її по щоці.

— Тоді я буду твоя. Ти такий лагідний...

— І ти любитимеш мене?

— Ти навчиш мене, Мхенді, і я цього хочу. Ну, а тепер спи...

Вона ніжно пестила його, аж поки він заснув. А потім тихенько встала з ліжка, одяглась і пішла шукати Селіну.

— Що таке? Чому ти не з Мхенді? Ти не догодила йому?

— Все гаразд, Селіно. Він спить.

— Тоді в чому ж річ, дитинко? Чому ти тут, замість того щоб бути з ним?

— Нас з ним щось раптом поріднило. Тепер я боюся: може, це не те, чого ви хотіли. Може, у вас якісь інші наміри.

— Ти турбуєшся про чоловіка, якого вперше сьогодні побачила.

— Тепер він не чужий мені. Я відчула, що в нього на серці.

— Так скоро?

— Так скоро. Він дуже лагідний.

— І ти боїшся, чи схочу я, щоб ти привернулася до нього серцем?

— Або він до мене...

Обличчя Селіни полагідніло.

— Не бійся, дитинко. Я сказала йому, що він може взяти тебе за дружину, коли захоче. Будь йому доброю

розрадою, щоб він як слід послужив Африці. Іди ж до свого чоловіка. І не вір тим, хто каже, ніби Селіна бездушна й лукава. Я буваю така тільки з ворогами нашої країни, з ворогами Африки. Іди до свого чоловіка, щоб він не прокинувся сам у чужому ліжку. Ми все залагодимо.

Марія повернулася до кімнати. Мхенді ще спав. Його обличчя було спокійне. Вона сіла на ліжко і довго дивилась на нього.

2

— Ну, тепер можна й поговорити.

Удомо прихилився головою до спинки крісла. Було близько півночі; вони сиділи у вітальні нового гарного будинку, спорудженого для Удомо на кошти партії.

— Який день! — у захваті мовив Ленвуд.

Едебхой відвернувся від вікна і задоволено чмихнув.

— Ну, розповідайте, — сказав Мхенді. — Адже ви все це самі робили. Розкажіть те, про що не писали в газетах.

— Який жаль, що мене тоді тут не було! — вигукнув Ленвуд.

— Ви були корисніші на своєму місці, — відказав Едебхой. — Удомо був корисніший у тюрмі, ніж на волі.

— Бачите! — усміхнувся Удомо. — Я всього лише фігура. Партію заснували Едебхой і Селіна. Справжня влада у їхніх руках. Так, Еде?

Очі Удомо весело поблискували, але Мхенді відчув у його словах приховану серйозність.

Едебхой розкотисто засміявся. Він рушив у другий кінець кімнати, до столика з пляшками, знову наповнив свою склянку і приніс пляшку з віскі для Мхенді. Удомо пригубив свій бокал з хересом і поставив назад.

— Тепер його називають джокером, — сказав Едебхой.

— От бачите... Насміхаються навіть в обличчя. Удомо — джокер.

— Ну ж бо, друзі. Розповідайте.

— Розкажи їм, — мовив Удомо.

Едебхой примостився на бильці крісла, в якому сидів Удомо.

— Тепер він жартує, проте сам добре знає, що без його заклику до народу нічого не почалось би...

— Це історичний документ! — сказав Ленвуд.— Я збираюся вмістити в своїй книжці його фотокопію.

— Ну-ну, далі,— нетерпеливився Мхенді.

Удомо повернув голову і подивився на Едебхоя. На губах його грала загадкова посмішка.

— Ви знаєте, що вони намагалися конфіскувати газету того ж дня, як вона вийшла. Але ми потай вивезли її з-під самого їхнього носа. Менш ніж за дванадцять годин Селіна пустила в діло цілу армію контрабандистів. Крім того, ми організували таємні читання, щоб якомога більше людей почули наш заклик. Кожному, хто вміє читати,— чи то чоловік, чи жінка, чи дитина,— було поставлено за обов'язок прочитати його щонайменше десяти неписьменним. Ось чому газета нашої партії зветься тепер «Заклик». І все це було зроблено в день арешту Удомо. Того ж вечора ми заснували партію. Вранці другого дня ми надрукували листівку, що розповідала, як він плакав у тюрмі. Це остаточно розворушило народ. Ну, як проходить суд, ви знаєте. Адже саме тоді сюди посунули кореспонденти з усіх кінців світу. Його промова на суді, в якій він закликав до загального страйку, зупинила все життя в країні й остаточно доконала уряд. Наступного дня ніхто не вийшов на роботу. Тоді вони оголосили надзвичайне становище. Заборонили партію і будь-які збори...

— І весь цей час, цілих три місяці, я відпочивав у тюрмі,— насмішковано мовив Удомо.

— Але партія пішла в підпілля і продовжувала діяти. І тоді Рослі викинув свого останнього козиря. Він опублікував проект нової конституції і пообіцяв, що вона набере чинності через місяць після того, як люди знову стануть до роботи. Уряд та Рада вождів і старійшин сподівалися, що таким чином їм удасться обійти партію і підірвати її вплив.

— І це їм мало не вдалося,— спокійно докинув Удомо.— Хоча за надзвичайного становища всілякі збори заборонено, уряд дозволив Ендьюрі роз'їжджати по країні та заявляти, ніби проект нової конституції належить йому. Якийсь час почало здаватися, що народ піде за ним.

Едебхой розповідав далі:

— Тоді до роботи взяли жінки на чолі з Селіною. Вони облишили свої справи і помандрували від села до села, від міста до міста, розмовляючи з народом. Вони

не влаштовували мітингів. Вони ходили з двору в двір і розмовляли з людьми. Картина відразу ж змінилась, і опір урядові посилювався.— Едебхой раптом голосно засміявся.— Уявляєте собі, Томе: одного разу Ендьюра з'явився в село, де перед тим побувала Селіна з жінками. То його там так зустріли, що бідоласі довелося п'ятами наживати! Після того їх почали вигонити з кожного села!

— Так їм і треба, тим пацюкам поганим! — сердито сказав Ленвуд.

Едебхой знову наповнив свою склянку.

— Оце, власне, і все. Життя в країні було паралізоване, аж поки не вийшов на волю Удомо...

— Через це мене й звільнили достроково — «за добру поведінку», — і я відсидів тільки три місяці замість п'яти, — посміхнувся Удомо.

— Вони зрештою зрозуміли, що народ і пальцем не кивне, поки йому не скаже Удомо... От ви сьогодні були в захваті від зустрічі, яку вам влаштовано. А якби ви були тут того дня, коли він вийшов з тюрми, ви б іще не таке побачили! Боже мій! Хто там думав про те надзвичайне становище! Люди сунули з усіх кінців країни, і в уряді вистачило глузду не зупиняти їх. Удомо ознайомився з новою конституцією і порадив партії спробувати її на ділі. Партія звеліла народові повернутися до роботи. Оскільки цю ухвалу партії підписав Удомо, народ послухався. Через два місяці по тому відбулися вибори. Ми здобули п'ятдесят одне місце з шістдесяти, і Рослі не лишалося нічого іншого, як доручити Удомо сформуванню уряду. Правильно я кажу, земляче?

— Перша африканська революція, що закінчилася перемогою! — мрійливо промовив Ленвуд.— Та й до того ж безкровна. Боже мій! Ви, друзі, навіть не уявляєте собі, яку величезну справу ви зробили!

— Не забувайте і про жінок, — нагадав Удомо.

— Ну, а як тепер? — спитав Мхенді.— Ця братія співробітничала з вами?

— У них нема іншого вибору! — вихопився Ленвуд.

— Ті, хто не зміг, поїхали, — відказав Удомо.— Смізерс, колишній головний секретар, не зміг — то він поїхав. Його наступник, Джонс, — непоганий чоловік. Рослі співробітничала. Більшого ми від них і не вимагаємо.

— Тепер цей пройдисвіт заспівав іншої! — знов обізвася Ленвуд.

Удомо ледь помітно похитав головою, але нічого не сказав.

— Є ще й інші, яким доведеться забратися геть,— промовив Едебхой.— Люди, які не хочуть працювати з африканцями, нам не потрібні.

Мхенді швидко перевів погляд з обличчя Едебхоя на Удомо. «Десь тут, у цьому питанні, прихований конфлікт»,— подумав він.

— Африканізація країни вимете їх геть,— сказав Ленвуд.

«Ах, Томе!» — нишком зітхнув Мхенді. Він тільки тепер помітив, який нетямкий бідолаха Том. Краще вже мовчав би.

— Тут ми зіткнулися з чималими труднощами,— спроквола мовив Удомо.— Для того, щоб замінити цих англійців, потрібні люди. Адже керувати країною — це зовсім не те, що виголошувати промови.— Незважаючи на зовнішній спокій, у голосі його чулося роздратування. Він повернув голову і знизу вгору позирнув на Едебхоя.— Тобі це відомо краще, ніж будь-кому іншому, Еде...

— Так,— знехотя відповів Едебхой.

«Том знову може бовкнути якусь дурницю»,— подумав Мхенді і швидко сказав:

— Авжеж. Я часом думаю, що здобути владу — це найлегша частина справи.

— Ви мали нагоду переконатися, що це не так,— уїдливо посміхнувся Ленвуд.

— Твоя правда,— підтвердив Удомо так, ніби й не чув Ленвудових слів.— Керувати країною буває важче, ніж завойовувати її. Едові й декому іншим не терпиться. Їм завтра ж подай республіку. Вони вважають, що я надто зволікаю. Хіба не так, Еде?

«Ага,— подумав Мхенді,— ось він, конфлікт!»

— Вони залишаться й погодяться на всі наші умови,— сказав Едебхой.— Надто добре їм тут платять, щоб вони поїхали. А наші люди зростають швидко. Просто я вважаю, що нам не слід надміру цяцькатися з ними...

— Мебі просив переказати вам привіт,— поквапливо мсвив Мхенді.

Очі Удомо раптом пожвавішали.

— І мені?

«Ти навчився хитрувати, друже»,— подумав Мхенді.

— Так.

— Ми хочемо покликати його сюди,— сказав Едебхой.— Нам потрібний в уряді представник від гірських племен. Ендьюра зі своєю зграєю опозиціонерів улещуче горян, нашіптуючи, ніби їх обминули...

— Пол не примусить себе чекати,— зауважив Ленвуд. Він нахилився до Удомо і заговорив своїм батьківським тоном: — Я не хотів би, щоб темні хмари минулого застиляли вам очі, Майку. Це важливіше, ніж особисті рахунки.

Мхенді заплющив очі. «Ох і дурень! Боже, який дурень!»

— Гаразд! — Удомо раптом випростався. Обличчя його посуворішало.— Завтра ж берися до цієї справи, Еде... От бачиш, Мхенді, мені лишається тільки погоджуватися з іншими.

Едебхой був уражений.

— Отже, ти згоден...

— Згоден, згоден. Скажи Селіні, хай вона переконає нашого старезного й безпорадного міністра освіти, що буде краще в інтересах країни, коли його місце заступить Мебі. Тільки не біжіть до мене, якщо він не хоче розлучитися з міністерським кріслом.

— Схоче, земляче! Обіцяю. Його звинувачують у дружбі з європейцями...

— Он як? Чому ж я про це не знаю?

— Ти був такий заклопотаний останнім часом...— промимрив Едебхой.

— Це так,— сказав Удомо.— Але коли ви вже надумали робити якісь переміщення в моєму кабінеті, слід було повідомити мене.

— Розумієш, земляче...

Удомо не став його слухати.

— Хоч би там як, а я вимагаю, щоб ви знайомили мене з вашими планами, перше ніж починати діяти.

— Гаразд! — мовив Едебхой.

— От і чудово,— сказав Ленвуд.— Завтра ж напишу Полу. Я обіцяв йому поговорити з вами.

— Значить, він просив вас поговорити зі мною? — з цікавістю запитав Удомо.

— Ні. Я сам пообіцяв йому це зробити. Тепер з ним усе гаразд. А як буде з нами? Зі мною? Адже я приїхав сюди щось робити. Я мріяв про це все своє життя. В такий час, як тепер, людина не може стояти осторонь,

— Ну, Еде? — В голосі Удомо забриніли глузливі нотки.— Що ти можеш запропонувати Томові?

Едебхой перестав усміхатись і втупив очі в підлогу. Запала ніякова тиша. Ленвуд переводив погляд з одного на другого.

— Хіба ви, друзі, не для цього кликали мене на батьківщину? — Тепер і він збентежився.

Удомо підійшов і сів поруч нього.

— Послухайте, Томе, усе це не так просто. Ви ж знаєте, комісія, що відає призначенням на державні посади, незалежна від уряду; отже, це відпадає. В Законодавчих зборах вакансій зараз нема. Та коли б навіть і були, ми не можемо так раптом вас висунути. У нас є сотні випробуваних членів партії, які ждуть нагоди потрапити в Законодавчі збори.

— Але ж ви щойно самі казали, що Пол може...

— Стривайте, Томе. Ви ж знаєте, що таке політика. Мебі — визначна постать серед гірських племен. Ендьюра підбурює горян. Ед казав вам про це. А Мебі представляє цей народ. Якщо він буде на нашому боці, народ піде за нами...

— А я не представляю нікого.— Ленвуд немовби одразу постарів.— Я креол, батьків моїх вивезено звідси і, хоч я й повернувся, батьківщини в мене немає. А я ж присвятив усе своє життя боротьбі.

— Ні, Томе. Ваші батьки повернулися ще тоді, коли ви були дитиною. Ви належите до нас. Але ви довго жили в Європі. Потрібно, щоб вас як слід узнали. Та й племінні зв'язки ще дуже сильні, друже. Ви повинні це зрозуміти. Згодом ми подолаємо їх. І в цьому ви можете нам допомогти. Нам потрібно створити національні зв'язки і протиставити їх племінним. Нині Ендьюра та його посіпаки грають на племінних забобонах народу. Ми повинні дати їм рішучу відсіч, інакше нам ніколи не побудувати сильної африканської держави, що була б така ж міцна, як перша-ліпша з європейських держав. Для того, щоб світ почав прислухатися до голосу Африки, нам необхідні сильні держави. І саме тут ви будете нам найбільш потрібні. Ви говорили про книжку. Наша партія надрукує її. Хай це буде початок. Пізнавайте наново свій народ. Але будьте обачливі. Наші люди зовсім не такі, як у Європі. Ви можете знайти своє місце серед них. Тільки не забувайте про наші звичаї... Ну, а тепер нам, мабуть, треба йти спати. Завтра в мене

важкі переговори. Доведеться мати справу з хитрими білими промисловцями, то треба хоч кілька годин відпочити. Ми ще колись поговоримо.

Він підвівся. Ленвуд потроху заспокоювався. Мхенді намагався не дивитись на нього. Едебхой налив собі віскі й передав пляшку Мхенді.

— Ще по одній на дорогу,— мовив він і вихилив віскі.— Бувайте, друзі.

Удомо сказав Едебхоеві:

— Будь у мене якомога раніше. Джонс також приїде. З тими хитрющими ділками мені потрібна неабияка допомога.— Він раптом усміхнувся.— Якби ще можна було запросити Селіну...

Вони з Едебхоем вийшли на веранду. На чорному небі мерехтіли ясні зорі. В сьйві повного місяця на землю падали химерні тіні двох кремезних чоловіків, що несли варту біля воріт будинку Удомо. Шофер Едебхой прокинувся лише тоді, коли хазяїн грюкнув дверцятами машини. Вартові розчинили ворота...

Через півгодини Удомо тихо ввійшов у кімнату Мхенді.

— Хотів діждатися, поки засне Том,— сказав він.

Мхенді ввімкнув лампу, що стояла на столику коло ліжка.

— Ти ще й не роздягався. Я думав, ти вже спиш.

— Тільки вночі я можу уврвати хвилинку, щоб переглянути папери. Тут треба добре пильнувати. У нас в кабінеті є трое нероб, які вважають, ніби всі обов'язки міністра полягають лише в тому, щоб підписувати папери. Не знаю, що я робив би без Еда... Одначе я прийшов не для того, щоб розповідати тобі про свої турботи. Принести чогось випити?

— Ні, дякую.

Удомо сів на край ліжка.

— Що нам робити з ним?

— З Томом?

— Еге ж.— І раптом його наче прорвало:— Боже ж ти мій! Я, певне, був сліпий там, в Англії! Адже він такий самий, як і був. Я не помиляюся, скажи?

— Такий самий. Трохи постарів, але все такий самий.

— Не можу цьому повірити! А проте знаю, що це правда. Тепер мені лишається тільки дивуватись. Адже він стільки років був для мене взірцем героя... То що ж

нам усе-таки з ним робити? Він тут просто не на місці.

— Це Селіна з тобою говорила?

— Інші теж. Та я й сам це бачу. Раніше я думав про який-небудь керівний пост у партійному центрі, десь за лаштунками, певна річ. Але він для цього не годиться.

— Ти певен?

— А ти хіба ні?

Мхенді зітхнув.

— Том уже старий, йому от-от стукне шістдесят. Усе своє життя він мріяв і писав про африканську революцію. Йому видається, що все це дуже просто. Він тут тільки перший день і дивиться на все крізь призму своїх книжкових уявлень. Це його життя, здійснення всіх його мрій...

— Я розумію, Мхенді. Але якби ж то він не був таким дурнем. Почав читати мораль і настроїв проти себе весь виконавчий комітет.

— Він уявляє себе батьком цієї революції, Майку.

— Для нього це й досі гра.

— Але важливіша за життя.

— Отож-то й воно! Ми, звичайно, могли б примістити його в Законодавчі збори, але боюся, що тепер виконавчий комітет на це не погодиться. Перед його приїздом вони б не мали нічого проти. А тепер попри всю мою прихильність до Тома я й сам не хотів би бачити його в Законодавчих зборах.

— Дай йому час, Майку. Може, він зрозуміє.

— Або накоїть лиха. Я повинен будь-якою ціною підтримувати єдність партії.

— Він весь час говорить про оту свою книжку, то хай собі пише. Це буде корисна справа, а він у цьому мастак. Якщо він почуватиме себе нікому не потрібним, це вб'є його. Коли він отримав твою телеграму, він порвав з Мері Фелд. То була жахлива сцена. Я був її свідком. Ніколи не уявляв собі, що можна так ненавидіти людину і жити з нею. Тепер йому нікуди податись.

— Та ні, я не збираюся відсилати його назад.

— Я поговорю з ним, Майку. І ти теж поговори. Адже наміри в нього добрі.

— Треба зробити це не гаючись, поки він не нажив собі ворогів у партійних верхах.

— Ти не міг би на якийсь час забрати його з Куїнстауна?

— На тому тижні я вирушаю в подорож по країні.

— Візьми його з собою, Майку.

— Гм... Ну що ж... можливо, ти маєш рацію. Так я й зроблю.— Удому кивнув головою.— Ну, а як нам з тобою бути?

— Ти знаєш, чого я приїхав.

Удому ледь помітно усміхнувся.

— Оті переговори, які мене так турбують,— це частина мого проекту індустріалізації країни. Як ти вже помітив, у нашій партії існує опозиція. Не проти індустріалізації як такої— я зрештою переконав їх, що тільки в такий спосіб ми можемо зрівнятися з сильними державами світу. Вони виступають проти того, щоб ми вдавалися по допомогу до європейських фахівців і європейського капіталу. Але іншої ради немає. Наше Велике озеро може стати джерелом енергії для всієї країни. Але нам не подужати цього без європейського капіталу і технічної допомоги. Саме через це такі не бажані Томові ворожі вихватки проти капіталізму. Земля наша, особливо в гірських районах, багата на золото й уран, а також на інші корисні копалини. І тут нам знову ж таки не обійтись без капіталу й допомоги європейців. Це дуже складна проблема, Мхенді. Ендьюра розуміє мої труднощі. Я пообіцяв народові здихатись європейців. Завдяки цьому народ стоїть за мене. Ти, мабуть, гадаєш, ніби я тут можновладний господар. Насправді воно не зовсім так. Але мені потрібні європейці. Це теж проблема. Я ще маю переконати їх, що їхні гроші будуть цілі. Хоч вір, хоч ні, але єдині люди, що розуміють мою мету,— це Рослі, Джонс і отой пройдисвіт Ендьюра. Моя власна партія ставиться до мене з підозрою. Річ у тому...— Він затнувся і безпорадно розвів руками. Потім пильно глянув на Мхенді.— Річ у тому...— Тепер він говорив майже пошепки.— Річ у тому, що найвигідніші умови мені пропонують твої співвітчизники, оті білі з Плюралії. Завтра я зустрічаюся з їхніми представниками.— Він знову розвів руками і одвів очі вбік.

— Розумію...— стиха мовив Мхенді.

На обличчі Удому з'явилася усмішка.

— Справді?

— А втім, мабуть, ні. Ти скажи, що це означає для мене.

Удому нахилився і стиснув його плече.

— Заспокойся, друже. Мова зовсім не про те.

— Про що ж тоді?

— Тільки про те, що все це дуже складно. Ти сам колись скуштував відповідальності, отже, знаєш, що людині не завжди вільно робити те, чого їй хочеться.

— Ну, то що далі?

— Заспокойся, друже!

— Легко тобі говорити! — раптом скипів Мхенді.

— Твій план лишається в силі,— спокійно сказав Удомо.— Тільки одне ти повинен зрозуміти. Я не маю до нього ніякого відношення. Я про нього нічого не знаю. Я — прем'єр-міністр цієї країни. А прем'єр-міністри не допомагають революціонерам сусідніх країн, особливо якщо вони матеріально залежать від цих країн. Ніхто, крім Селіни, не знає про те, чого ти приїхав. Едебхой і я від цієї хвилини теж не знаємо. Отже, тільки ти і Селіна...

Мхенді заспокоївся.

— Зрозуміло.

— Ти справді розумієш мене, друже?

— Так.

— Я радий. Це дуже багато важить.

— Мені краще виїхати звідси.

— Селіна вже про це подумала. Вона все влаштує... А то знаєш, ми можемо підшукати для тебе діло тут. Ти міг би принести немалу користь, і це було б безпечніше... для нас обох.

— Там мій народ. Я повинен бути з ним.

— Я знав, що ти так скажеш. Завтра ти переїдеш звідси. Селіна знає. До речі, Рослі просив привітати тебе. Казав, що якби не наша політика відчуження щодо європейців, він запросив би тебе до себе в губернаторський палац. Він хороший чоловік. Без його підтримки я навряд чи домігся б твого повернення. Нам чинили неабиякі перешкоди.

— Він знає, чого я приїхав?

— Він знає, що твій приїзд — це повернення в Африку. Я боровся за те, щоб дати притулок африканському патріотові... Кумедна річ — люди, з якими можна щиро поговорити, відгороджені від тебе бар'єром політики. А в мене часом виникає потреба поговорити з кимось, як оце зараз з тобою.

— Проводир революції став бранцем революції, яку він сам очолив. Том неодмінно сказав би чи написав щось на зразок цього,

— Я майже чую, як він це говорить. Але то був би зовсім інший Том.

— Можливо, життя його навчить.

— Будемо сподіватися... Ну, дуже радий, що ми змогли поговорити. Хто зна, чи випадє ще така нагода. Завтра тебе вже тут не буде. Якщо зможу, постараюся ще побачити тебе. Коли ти думаєш вирушати?

— Якогома швидше. Я поговорю з Селіною.

— Вона про все подбає.— Удомо встав.— Ну, брате...

Мхенді сів у ліжку. Удомо подав йому руку.

— Ти зрозумів?

— Не турбуйся, Майку. Я зрозумів.

— А скажи...— Удомо завагався; очі його нерішуче ковзнули по обличчю Мхенді. Він силкувався усміхнутись.— Ти перед від'їздом бачився з Лойс?

— Ні. Я не бачив її вже більше року.

— Он як?

— Через кілька місяців після твого від'їзду вона кинула вчителювати і поїхала з Англії.

— Будиночок в горах?

— Так.

— Пам'ятаю, як там було чудово.

— Так.

— Ти знаєш, проводирі нашої партії повинні присягтися не одружуватись із білими жінками.

— Не знав.

— Це так.

— Розумію.

Удомо з хвилину стояв мовчки. І раптом прошепотів:

— Досі не можу її забути, брате.

«Що тут скажеш?» — подумав Мхенді.

На обличчі Удомо з'явилась усмішка. Він розправив плечі. Голос його знову став спокійний.

— На добраніч, Мхенді. У нас попереду багато справ, і в тебе, і в мене. Бажаю тобі успіху.— Він глянув на годинник.— Ого! Скоро третя...

І вийшов з кімнати так само тихо, як і ввійшов.

Мхенді відкинувся на подушку, простяг руку і викнув світло. Лежав у темряві, не заплющуючи очей.

Отже, Удомо зазнав на собі, що таке самотність проводиря людей. Дивна річ — це тільки додало йому сили. Ця самотність для нього — немовби живлющий ґрунт.

— І чого це я не такий? — пробурмотів Мхенді.

Не знайшовши відповіді, він повернувся на бік і заплющив очі.

3

Марія спала, поклавши голову на коліна Мхенді. Машину раз у раз кидало на трусській дорозі, та Марія не прокидалася. Мхенді підтримував її за талію, а то б вона зсунулась додолу, під ноги водієві.

Що й казати, вони ще добре влаштувалися, їдучи в кабіні поруч з водієм. Оті бідолашні люди в кузові тиснулися, мов оселедці в бочці. А там же було кілька жінок з немовлятами на руках.

Мхенді одірвав погляд від яскравої смуги світла, що його кидали на темну дорогу фари машини, і поглянув на водія. Той сидів, згорбившись над кермом і пильно вдивляючись у темряву ночі. Він був старший і поважніший від двох попередніх. Старався обминати вибої і навіть там, де дорога була рівна, не перевищував п'ятдесяти миль на годину. А втім, навряд чи є в цій країні по-справжньому рівні дороги. Шкода, що не можна поговорити з цим чоловіком. Як і багато інших, він розуміє лише свій діалект.

Ось уже півтори доби вони в дорозі. Тричі пересідали з машини в машину. Тепер Куїнстаун лишився далеко позаду — до нього їхати день і дві ночі.

Лише після другої зупинки Мхенді остаточно заспокоївся. У першому селі, де вони зупинились, їх зустрів якийсь чоловік. Він повів їх у дім, дав умитись і відпочити, потім нагодував. А коли настав час їхати далі, їм не довелося йти на базарний майдан і з боєм здобувати місця в машині. Машина під'їхала до самого будинку, і для них було залишено місце поруч з водієм. Але то міг бути просто щасливий випадок, дбайлива ретельність окремої людини. Тільки коли те саме повторилось і в другому селі, та ще серед ночі, Мхенді зрозумів, що все це заздалегідь організовано і щасливий випадок тут ні до чого. Тоді він заспокоївся і почав уважніше придивлятися до одноманітної місцевості, що нею пролягав їхній шлях. Земля тут здебільшого була пісна й неродюча, зовсім не схожа на багатючий червонозем його рідної Пльуралії; дерева, що подекуди траплялися на цій сухій, вкритій рудим чагарником рівнині, були миршаві

й низькорослі. Придорожні села з їх убогими хатинами, обмазаними глиною, здавалися пустими й занедбаними у порівнянні з тими, в яких жив народ його рідної країни. Та найбільше вразили його самі люди. Тут вони були видимо щасливі. Скрізь панував дух невимушених веселощів і дружелюбності, що оживляв навіть непривабливі домівки. Сміх цих людей звучав для Мхенді незвично.

Над його рідним народом завжди нависала заслона тихого смутку, що накладав свій відбиток навіть на сміх і розваги людей. Тут усе було зовсім інакше. Навіть голоси тутешніх людей відрізнялись від голосів людей його країни, навіть у будові тіла була якась невловна різниця...

Дурноверхі білі змішують усіх африканців в одну купу. А втім, між ними таки є якась духовна єдність, породжена спільною долею колоніальних народів. Чи збережеться ця єдність і після того, як колонії відійдуть у небуття? Адже вона штучно насаджена колоніальним режимом і білими. Мабуть, коли все це минеться, африканські народи відрізняться один від одного так само, як німці чи англійці від французів. І тоді колір шкіри не важитиме для Селіни так багато, як тепер...

Селіна... Дивна вона жінка. Три тижні змусила його дожидати, не кажучи й слова. Потім прийшла і сказала: «Все готове. Завтра ввечері їдете. В дорозі нікого ні про що не питаєте. І не турбуйтеся. Про вас подбають». І от він їде крізь ніч, смертельно втомлений, і все-таки не може склепити очей. А Марія, яка всю дорогу піклувалася про нього, нарешті заснула.

Невже їм доведеться самим іти крізь джунглі? Марія знала тільки те, що на них чекатимуть. Вона не знала навіть хто. Зате по той бік джунглів, якщо туди й справді можна добутися, лежить знайома йому земля, його рідна земля, та земля, яку він прагне визволити. Яка вона не схожа на цю землю! Зовсім не схожа...

Шофер дістав з кишені сорочки зім'яту пачку сигарет і подав її Мхенді. Мхенді з більшою охотою закурив би свою люльку, проте взяв сигарету. Від сигарет йому завжди пересихало в роті, особливо коли він був стомлений. А зараз у нього й без того вже дерло в горлі від густої куряви, що оповивала все навколо. Шоферові ніяк не вдавалося запалити свою сигарету, і Мхенді сам прикурив її для нього. Ця сигарета серед ночі немовби

зблизила їх, на мить стала сполучною ланкою між двома чоловіками, що не мали змоги заговорити один до одного. Дим обпікав горло, але Мхенді не зважав на те. Ця сигарета була чимось спільним...

Він викинув недокурок. Тоді зручніше випростав за-терплю спину. Позаду, в кузові, заплакала дитина. Мхенді підніс руку до світляного щитка з приладами і подивився на годинник. Пів на четверту. Незабаром почне розвиднятись. Яким самотнім відчуваєш себе в ці короткі передранкові години... Тепер уже, мабуть, до Великого озера зовсім недалеко. Дитина в кузові змовкла. Певне, мати дала їй грудь. Мхенді заплющив очі...

Розбудив його звук голосів. Нічна темрява змінилася сірим світанком. Марія вже прокинулась і тепер сиділа рівно.

— Дивись — гори,— мовила вона.

Гори були просто перед ними, вони бовваніли вдалині, оповиті синім серпанком і освітлені ще не видимим з цього боку сонцем. Звідси, здаля, вони видавалися непрохідною стіною. То були перші гори, що їх побачив Мхенді в цій рівнинній країні.

— І наш шлях лежить через них?

— Так. Але спершу ми заїдемо до мене. Ти побачиш мою матір і свого нового сина.

Машина обминула невисокий горбок, і перед очима розгорнулось Велике озеро — справжнісіньке прісноводне море, що здавалося в досвітньому присмерку зовсім чорним. Машина гуркотіла по нерівній піщаній дорозі. Навколо неї здіймалися хмари куряви. Всі пасажири вже попрокидалися і голосно гомоніли, намагаючись перекричати гуркіт машини. А попереду, тепер уже просто попереду, було виразно видно кінцеву мету подорожі.

Мхенді помітив, що земля тут родючіша, а рослинність буйніша, ніж там, де вони проїжджали раніше. Ця частина країни була дуже мальовнича, нагадувала йому рідні місця. Він відчував, як Марію опановує хвилювання. Ще б пак, адже вона їхала додому! В таких випадках серце завжди починає битися сильніше.

— Ти рада...— сказав він.

— Це мій дім,— вона пригорнулась до нього.

— Так,— злегка затнувшись, мовив Мхенді.— Дім...

— І твій теж,— покvapливо додала Марія.

З якою чутливістю вона вловлювала його настрій, як старалася розважити його! Мхенді ніжно погладив її по руці. Потім звів очі на оповиті серпанком гори. Його дім був там, за тими горами.

Через півгодини машина з гуркотом підїхала до базарного майдану і зупинилась. Люди почали вилізати з кузова. Водій щось сказав Марії.

— Ми почекаємо тут,— пояснила вона Мхенді.— По нас прийдуть. Тут багато білих, і краще, щоб тебе не бачили. І ще тут стоїть англійська військова частина. Боятись нам нема чого. Просто треба бути обережними, поки не переправимось на той бік озера.

Водій пішов, залишивши їх у машині.

— Велике місто,— мовив Мхенді.

— Найбільше після Куїнстауна,— сказала Марія.

— Що тут роблять білі?

— Це великий торговельний центр Пан-Африканської компанії. І ще, я вже тобі казала, тут стоїть військо. Є тут і місіонерська школа, я в ній училась.

— Певне, Мебі теж там учився,— пробурмотів Мхенді.

— Мебі? — перепитала Марія.

— Це мій приятель. Він родом з гір. Тепер він в Англії.

— Я чула тільки про одного чоловіка з гір, який живе в країні білих.

— Оце ж про нього я й кажу.

Всі інші пасажери на той час уже пішли з базарного майдану, і в машині лишилися тільки вони вдвох. Перші торговці, що поспішали зайняти кращі місця, з цікавістю поглядали на них. Мхенді почав уже непокоїтись, але тут поруч з їхньою машиною загальмував легковий автомобіль. Невидимий пасажир відчинив задні дверця. Почувся незнайомий голос.

— Це по нас,— сказала Марія.— Ходімо.

Вони квапливо пересіли в легкову машину. Машина рвонулася з місця і помчала вперед.

Мхенді скоріше відчував, ніж бачив чоловіка, що сидів поруч. Марія заспокійливо стискала його руку.

— Не тривожтеся, містере Мхенді,— сказав по-англійськи чоловік, що сидів поруч.— Річ у тому, що тут недалеко кордон, і власті завжди чатують на контрабандистів. Через наше місто провозять чимало

контрабандних алмазів, і тому за всіма новими людьми пильно стежать.

Мхенді одразу пройнявся якоюсь підсвідомою неприязню до цього чоловіка. Він гмукнув, але нічого не сказав.

Машина зупинилась біля будинку на околиці міста.
— Ідіть за мною.

Слідом за незнайомцем вони ввійшли в дім. Той провів їх у велику кімнату і засвітив гасову лампу.

Мхенді відразу ж розпізнав цього чоловіка. Він не раз зустрічав таких людей у всіх частинах світу, людей з різним кольором шкіри — чорним або коричневим, жовтим або білим, — але з однаковою душею; то були люди з жадібними очима і з серцями, сповненими прагнення до влади задля самої влади. Це завжди відчувалось у їхньому голосі і в тій прихованій зневазі, з якою вони ставилися до всіх чесних людей. І цей був один із них — присадкуватий чоловічок з круглими блискучими очима.

— Прошу вас, містере Мхенді. Не кожен знає ваше ім'я, а от я знаю. Куїнстаунські газети повідомляли про ваш приїзд у нашу країну, отож, коли я дістав розпорядження зустріти невідому поважну особу й переправити її через озеро, я сказав собі: «Це може бути тільки містер Ленвуд або містер Мхенді». Але містер Ленвуд подорожує з нашим славним прем'єр-міністром, отже, я зрозумів, що це будете ви. Ну що ж, сер. Прошу! Мене звуть Саймон Чінва. Я тутешній партійний проводир. Вип'єте віскі?

— Надто рано, — відмовився Мхенді.

— Він залюбки випив би чаю, — сказала Марія. — І я теж.

Саймон Чінва повернув до неї своє запопадливе усміхнене обличчя. Розвів руками.

— Нема часу, сестро. Веслярі чекають.

— Тоді ходімо, — сказав Мхенді.

— Спочатку вам треба переодягнутися, сер. Якщо вас побачать на човні в такому вигляді, це буде підозріло. Мені прислали для вас з центру гарне вбрання і сандалі. Білі люди дурні. Якщо на вас буде наше вбрання, вони не заглядатимуть вам в обличчя і вважатимуть вас за тутешнього. А в європейському костюмі вони одразу впізнають у вас чужинця. — Чінва тицьнув пальцем у темний куток. — Осьде ваш одяг, сер.

— Я допоможу тобі,— сказала Марія.

— Я скоро повернуся,— сказав Чінва і залишив їх удвох.

— Я не вірю цьому чоловікові,— прошепотіла Марія.— До приходу Удомо він аж розпинався за білих. Мхенді похапцем роздягався.

— А Селіна про це знає?

— Селіна знає все...

— Тоді чому ж...

— Нікому не відомо, чому Селіна робить те чи те...
Тс-с...

Повернувся Чінва. Він широко усміхнувся.

— От тепер ви зовсім наш, сер! Свій одяг вам краще залишити тут.

— Ні,— втрутилась Марія.— Я заберу його. І ще я маю для вас доручення від Селіни. Вона веліла сказати, що людям, які багато базікатимуть, повідрізують язики, потім поженуть їх голими від села до села і шмагатимуть батогами.

— Це вона мені веліла сказати? — В голосі Чінви почувся переляк.

— Вам і всім, хто знає про цю подорож.

Чінва заспокоївся.

— Я нічого не знаю. Мені сказано тільки те, що я повинен вас зустріти й приготувати для вас човна. Це я зробив. Більше я нічого не знаю. Хіба може базікати людина, яка нічого не знає?

— Я переказала вам слова Селіни.

— Нам пора йти,— мовив Мхенді.

— Може, все-таки вип'єте чаю, сер...

— Ні. Ходімо,— сказала Марія.

Вона взяла речі Мхенді і зв'язала у клунок. Чінва вивів їх на вулицю, де чекала машина, і щось наказав водієві.

— Він одвезе вас, сер. Щасливої дороги.

Машина рушила вперед, виїхала з міста і помчала до озера. Через двадцять хвилин вона зупинилась біля купки дерев на березі. Мхенді і Марія вийшли з машини. Водій повернув назад і на повній швидкості поїхав геть.

Коло берега на них чекав довгий гарний човен. На веслах сиділи шість чоловіків такої досконалої будови, якої Мхенді ще ніколи не траплялося бачити. Їх ватажок нетерпляче махнув рукою Марії і Мхенді. Вони

сіли в човен. Ватажок почав відштовхуватись від берега, поки ніс човна не повернув у напрямі гір. Тоді він подав якусь коротку команду. Човен стрілою помчав уперед. Веслярі ввійшли в ритм, їхні тіла рухалися влад, весла всі разом злітали вгору й опускалися вниз.

Раз... два... Раз... два... Раз... два... Раз... два... Раз... два... Раз... два...

Легке суденце стрімко летіло вперед, розтинаючи темну воду. Гребці працювали веслами в чіткому невтомному ритмі.

— Ти, мабуть, страшенно голодна, Маріє,— мовив Мхенді.

Ватажок веслярів щось сердито сказав.

— Він каже, щоб ти не розмовляв,— пояснила Марія.— Каже, що звуки розмови збивають його людей з ритму і човен уповільнює хід.

— Я не знав,— вибачився Мхенді.

Раз... два... Раз... два...

На той час, коли сонце піднялося над вершинами гір, розігнавши синю млу, човен був уже майже на середині озера. Береги зникли з очей — лише гори височіли вдалині. А шестеро веслярів гребли все так само, неначе тільки-но сіли на весла.

Раз... два... Раз... два...

В животі у Мхенді бурчало. В пересохлому горлі дерло. Маріїні губи з червоних зробилися попелясто-сірі. Вона раз у раз облизувала їх. Мхенді хотілося втішити її. Навіть коли вона почувала хоч наполовину такий голод і таку спрагу, як він сам, то й тоді її страждання мали бути нестерпні. Адже обое вони не їли ще від учорашнього полудня. А час уже наближався до нового полудня. Їсти ж у труській машині, серед хмар куряви, було просто неможливо. «І звідки це в тебе така ніжність, Мхенді?» — в думці спитав він сам себе. Відолашна Марія. Нащо їй отак мучитись? Адже для неї Плюраля — ніщо... Він узяв її за руку.

Раз... два... Раз... два...

Вони були самі серед цього величезного озера. Здавалося, їхнє невеличке суденце загубилось у безмежних просторах океану. Але попереду були гори, і це надавало певності.

Раз... два... Раз... два...

Невже вони живі люди, ці веслярі? Хіба можуть звичайні смертні отак, година за годиною витримувати цей механічний ритм, працюючи, мов якась машина?

Сонце досягло zenіту, постояло, а тоді посунулось на захід. Мхенді відчув, що в нього починає паморочитись у голові. Марія немовби зникала в тумані, і він ніяк не міг до неї дотягтися... Його батько замолоду теж показував такі самі чудеса витривалості, як оце тепер їхні веслярі. Люди племен були здатні на них. Та доба машин поклала цьому край. А от як бути з гіршою стороною племінного устрою? Як бути з його найтяжчим злочином: придушенням і руйнуванням людської особистості? Саме ця проблема постає нині перед Удомо з такою гостротою, з якою вона ніколи не стоятиме перед ним, Мхенді, в Плюралії. Переможе він чи ні, але його народ щонайменше на століття випередив народ Удомо... «О боже! Нізачо в світі не хотів би я опинитись у його шкурі... Бідолашний Удомо!..»

Раз... два... Раз... два...

Мхенді заплющив очі, потім знову розплющив їх. Марєво не зникало. Мхенді провів рукою по очах. Поглянув: воно все там. Певне, то відблиск сонця, яке було тепер позаду їхнього човна, далеко на заході. Невже то відблиск сонця? Чи, може, то справді земля — онде, зовсім близько? Ватажок веслярів кивав йому головою, усміхався. Із німого гвинтика племінної машини він знову зробився людиною. Киває головою, усміхається?.. Отже, це земля!

— Маріє! Маріє! Земля!

Марія підвела голову й розплющила очі. Мхенді показав рукою:

— Земля!

Вона кволо усміхнулася й кивнула.

На березі чекали двоє. Ніс човна м'яко ткнувся в пісок. Ті двоє підтягли його до себе. Мхенді спробував підвестись, але не зміг. Йому допомогли вийти з човна. Все його тіло затерпло й не підкорялось йому.

«Боже мій! Вони подумують, що я безсилок... Безсилок...»

— Скажи їм, що я не безсилок, Маріє. Поясни, що ми нічого не їли, бо два дні й дві ночі були в дорозі.

— Вони знають, містере Мхенді. Не турбуйтеся, саг. Вони знають, що ви сильна людина.— Але то говорила не Марія. То був один із тих, що прийшли зустрічати човен.

— Хто ви?

— Ви не впізнали мене, саг? Я — старший над людьми, що підуть з вами. Я бачив вас у Селіні. Вона послала мене вперед, щоб усе підготувати. Ходімо, саг. Ми поговоримо потім, коли відпочинете.

— Не називайте мене «сер»! Я не білий.

Юнак усміхнувся і поклав йому на пояс свою міцну руку.

— Підтримай жінку, вона зараз упаде,— звелів він своєму супутникові.— Вони зовсім знеможені голодом і дорогою. Подорож була нелегка...

Мхенді прокинувся серед цілковитої темряви. Якийсь час він лежав нерухомо, силкуючись пригадати, де він. Потім зрозумів, що це марно.

— Маріє! Маріє!

Марія ввійшла, несучи в руках невеличкий олійний світильник.

— Прокинувся...— мовила вона.

— Довго я спав? Де я?

— В домі моєї матері. Ти спав цілу ніч і цілий день, а тепер знову вечір. Джозеф звелів не будити тебе, поки ти сам не прокинешся.

— Джозеф?

— Ти впізнаєш його, коли побачиш. Ти зустрічався з ним у Селіні. Це той юнак, якого вона послала підготувати все до подорожі. Зараз він чекає на тебе. Покликати його сюди?

— Ні. Я хочу вдягнутись. Ну, а як ти? Відпочила?

— Відпочила.

Мхенді сів у ліжку. Він був у хатині, зліплений з гілля й глини, точнісінько такий, як та, в якій він народився. Роки, прожиті ним у Європі, лишилися десь далеко-далеко позаду.

— Йди-но сюди, Маріє.

Вона поставила світильник на лаву і підійшла до ліжка. Мхенді пригорнув її до себе.

— Я хочу подякувати тобі за все, що ти для мене зробила. За те, що поїхала зі мною, коли була мені така потрібна; за те, що поділила мою самотність.

— Чоловікові нема чого дякувати своїй жінці. Все, що вона робить, вона робить так, як велить їй обов'язок і серце.

— І все-таки я хочу, щоб ти знала.

— Я відчуваю твою вдячність і без слів.

В душі Мхенді піднялась хвиля ніжності. Він пригорнувся до Марії.

— Я народився в такому ж домі, як цей,— мовив він.

— Я знаю,— сказала вона.

— Я тобі ніколи не казав.

— Я відчула серцем.

Він потерся щогою об Маріїну щоку, потім легенько відштовхнув її від себе.

— Ну, а тепер мені треба одягтися. Пришли сюди того хлопця.

— Гарзд. Поки ви будете розмовляти, я приготую вечерю. Люди нашого села хотіли влаштувати учту, але Джозеф сказав, що краще цього не робити. То вони тихенько приходитимуть по кілька чоловік, щоб привітати тебе, і тільки наш вождь залишиться повечеряти.

Після вечері й привітань Мхенді з Джозефом сиділи на схилі горба над озером. Повний місяць стояв низько над темною водою.

— Нас дванадцять чоловік,— сказав Джозеф.— Усі інші чекають на краю джунглів. Ми збиралися невеличкими групами, щоб не викликати підозри.

— А ви певні, що цей шлях існує?

— В цьому немає жодного сумніву.

— А як з харчами?

— У нас є все, що потрібно. Єдине, що було справді важко,— це знайти той шлях. Це забрало в нас два тижні, і я був почав уже думати, чи не брехали старі люди в отих своїх переказах.

— Коли ми вирушаємо?

— Коли скажете, містере Мхенді.

— Ви знаєте, що це може бути небезпечно?

— Знаємо.

— Гарзд, коли так. Тоді завтра.

— Отже, завтра. Тепер відпочивайте, саг.

Джозеф пішов. До Мхенді піднялась Марія.

— Завтра ми вирушаємо,— сказав він.

— Я готова,— мовила вона.

Він узяв її за руку, і вони пішли вниз до села.

Темні дні і чорні ночі; ані сонця, ані зір. Чи там є на небі місяць? Чи на місці небеса?

А чи ж є у небес місце?

Час і рух — це що за речі? Світло й тьма — це що таке? Все живе вмира без сонця; сонце, кажуть, — це життя.

Але де ж воно, те сонце?

Темні дні і чорні ночі; джунглі й джунглі навкруги. Звідки джунглі? І навіщо? Чом так зелено тут скрізь?

Нескінченне грузьке болото
Нестерпна парка задуха
Велетенські дерева і чорна вода
І кругом насторожена тиша
Небезпека на кожному кроці
Оце і є джунглі?

Джунглі — це не тільки дерева-велетні; не тільки морок, чорніший від ночі; не тільки гнила трясовина; не тільки підступні ковбані, на дні яких чатує смерть; не тільки величезні змії і кровожерливі хижаки.

Це — час, що зупинився на місці, ніби глузуючи з людини. Це — морок у людській душі. Це — страх, що межує з безумством. Джунглі — це одвічна, давніша від людини давнина.

Будь обережний, сміливцю, бо джунглі поглинуть тебе.
То все правда, що мати казала в дитинстві.
Будь обережний, сміливцю!..

Вони видерлись із джунглів на десятий день після того, як увійшли в них. Побігли назустріч світлу, позакидали голови вгору й радісно засміялися, знову побачивши небо.

Мхенді опам'ятався перший.

— Ні кроку далі! — гукнув він.

Всі зупинились і повернулися туди, де стояв він.

— Нам не можна отаборятися просто неба, — сказав він. — Нас можуть побачити з літака або помітити дим вогнища. Доведеться одійти трохи назад, у джунглі. Тут уже Пльоралія, отже, треба стерегтися.

Мхенді відчував, що вони бояться. Авжеж, надто ще молоді. Вони були хороші й сміливі хлопці, але темні, незнані джунглі налякали їх більше, ніж вони сподівалися.

— То де ми влаштуємо табір? — спитав Джозеф.

— Не дуже далеко, так, аби тільки не помітили з літака. На краю джунглів цілком безпечно.

Джозеф узявся порядкувати. Він звелів двом юнакам принести води, а сам повів решту людей назад, шукати місця для табору. Над головою було ясне небо, сяяло сонце, і до них швидко поверталася хоробрість.

Мхенді невідривно дивився на землю, що лежала перед ним. То була Пльуралія, його рідна країна, країна його народу. Недавньої втоми наче й не було. Він вирішив іти сьогодні ж, як тільки стемніє.

Підійшла Марія. Мхенді поглянув на неї, і його знову вразила думка про те, скільки вона вистраждала задля нього. Він обняв її за плечі.

— От ми й прийшли,— тихо мовила вона.

— Нелегко тобі довелося,— сказав він.— Краще було б тобі залишитись.

— Я так боялася там...— Вона повела головою в бік джунглів.— Але я пішла б з тобою ще раз... Так оце і є твоя країна? Гарно тут.

— Країна хороша. Тільки свободи нема.

— Нічого, ти приведеш її до свободи... Коли ти йдеш?

— Скоро. Сьогодні ввечері... Тобі зі мною не можна, ти ж знаєш.

— Знаю. А ти повернешся до мене, Мхенді?

Він міцніше обняв її. Просто дивно, який спокій відчував він поруч з нею.

— Я зроблю все, що зможу, серденько. Ходімо, мені треба поговорити з Джозефом.

Вони пішли назад, під захисток темних джунглів.

Джозеф був здібний організатор. Усі його люди додержували суворої, майже військової дисципліни. Одні розчищали місце, інші тим часом напинали намет. Ті двоє, що ходили шукати воду, вже повернулись і тепер поралися коло невеличкого вогнища, яке майже не диміло. Мхенді оглянувся навколо і задоволено кивнув головою. З Джозефом вони тут будуть у цілковитій безпеці.

— Скоро чай закипить, саг!— гукнув Джозеф.

Мхенді кивнув головою, підзиваючи його до себе.

— Як люди?

— Тепер уже все гаразд.— Джозеф збентежено усміхнувся.— Ті джунглі добряче нас налякали, але ж ми солдати партії. Удомо зве нас своїми ударними загонами, то тепер нам соромно, що ми піддалися страхові,

— Я також боявся, Джозефе.

— Дякую, саг! Це заспокоїть моїх людей. Але більше ми не злякаємось.

— Я думаю ввечері піти. По-моєму, чим скоріше, тим краще.

— Слухаю, саг.

— Скільки ви зможете тут чекати?

— Скільки накажете, саг.

— У вас вистачить харчів на місяць?

— Так. А то й на більше. Але я можу послати кількох хлопців, щоб вони принесли ще. Крім того, ми маємо приставити зброю для людей, яких ви приведете з собою.

Мхенді усміхнувся.

— Я передумав це робити, Джозефе. Перед відходом я напишу листа Селіні. Хай люди, які підуть назад, візьмуть його. Я всю дорогу думав, і тепер мені здається, що нам у нашій країні слід боротися по-новому. Ми вже раз спробували виступити зі зброєю в руках, але здолати їх не змогли. Зброя нам, звичайно, потрібна, проте ми постараємось до неї не вдаватися. Найважливіше для нас — це так згуртувати народ, щоб того дня, коли ми кинемо заклик, жоден чорний в усій країні не вийшов на роботу. Ми повинні довести народові, що маємо поважні наміри і сповнені рішучості перемогти. Ми повинні знов розбудити в людях хоробрість. З цією метою я організую вірних мені юнаків — ударні загони, як ви кажете. Ми руйнуватимем електростанції, пускатимем під укіс вантажні поїзди. Ми будемо порушувати спокій по всій країні, ми зробимо життя білих незатишним і тривожним. Ми завдамо їм страху. І я не приховуватиму того, що все це роблю я. Мій народ зрозуміє, що це має означати. Таким чином ми підготуємо все, щоб розпочати загальний страйк, який паралізує життя в країні.

Вони, звичайно, полюватимуть на мене. Але на той час, коли вони почнуть мене шукати, я вже повернуся сюди, і вони мене не знайдуть. Знов і знов я ходитиму до свого народу, підніматиму його на боротьбу, а потім повертатимуся сюди, і вони мене не знайдуть. Я розкажу про цей план у листі до Селіні, а ваша справа подбати про те, щоб він не потрапив ні до кого іншого, крім неї.

— Це чудовий план, саг! Я дуже хотів би піти з вами.

— Ні. Ви повинні лишитися тут, берегти Марію — добре берегти — і чекати на мене. Але якщо я за місяць не повернуся, ви будете знати, що мене схоплено...

— Ні! — зойкнула Марія.

— Все може статися, серденько...— Він погладив її по щоці.— А тепер мені треба написати листа.

— Ваш намет готовий, саг,— сказав Джозеф.

Мхенді сів на похідне ліжко і, поклавши на коліна записника, узявся писати. Він писав не поспішаючи, зважуючи кожне слово. Адже цей лист міг стати його заповітом.

Один з юнаків приніс вечерю. Коли вони попоїли, Марія залишила Мхенді самого над листом.

Нарешті листа закінчено. Мхенді гукнув Марію, і вони лягли...

Коли запала темрява, він попрощався з усіма юнаками. Джозеф і Марія пішли з ним до узлісся. Там Джозеф дав йому автомат.

— Щасливої дороги, саг. Хай живе свобода Африки!

Мхенді потис йому руку.

— Пам'ятайте, Джозефе: рівно місяць. До побачення. Бережіть Марію.

Марія пройшла з ним ще трохи. Тоді обернулася і обвила руками його шию.

— Будь обережний, мій чоловіче, будь обережний!..

— Я повернуся,— сказав він. «Ех ти, доле жіноча,— любити і ждати...» — Я повернуся, люба.

Він вивільнився з її обіймів і швидко попрямував геть. Незабаром його поглинула темрява. Та Марія все ще стояла, вдивляючись у ніч.

Минуло багато часу, перше ніж до неї наблизився Джозеф і торкнувся її руки.

— Ходімо, він уже далеко. Тепер ми повинні ждати.

— Так,— прошепотіла Марія.— Тепер ми повинні ждати.

Вони рушили до табору.

Розділ II

1

Едебхой зустрів Мебі в аеропорту.

— Мебі, друже! Який я радий тебе бачити! Гостинно просимо додому!

Невеличка купка людей з усмішкою спостерігала, як їхній міністр охорони здоров'я стискав у обіймах цього низенького прибульця і мало не танцював від радості.

— Радий бачити тебе,— сказав Мебі.— Я боявся, що й на мене чекатиме циркова вистава, яку ви влаштували для Тома і Мхенді..

— Та ти ж знаєш наш народ! — засміявся Едебхой.— Він полюбляє пишні видовища, то ми їх і влаштуємо... Ну, поїхали в місто. Про речі не турбуйся, їх привезуть... Ех, друже! Як добре, що ти повернувся!

Люди з оплесками провели їх до машини і помахали вслід.

— Я думав, інші теж приїдуть,— сказав Мебі.

— Удомо подорожує по країні. Ленвуд з ним. Вони повернуться за тиждень.

— А Мхенді?

— Він пішов.

— Отже, Майк додержав слова...

— Авжеж. А ти як думав?

— Який він тепер?

— Удомо?

— Так. Який він став, здобувши владу?

— Та нічого. Трохи спокійніший, але все такий самий.

Щось у голосі Едебхой примусило Мебі допитливо глянути на нього. Едебхой засміявся.

— Ти мене своїм сміхом не обдуриш! — сердито мовив Мебі.— Розповідай.

Машина мчала новим асфальтованим шосе, що зв'язало місто з аеропортом, до якого було вісім миль. Чорна стрічка шосе виблискувала під гарячим промінням сонця. На якусь мить на обличчя Едебхой набігла тінь.

— Та що там розповідати,— сказав він.— Усе йде гаразд. Народ нас підтримує. Хіба що тільки дехто вважає, ніби Удомо діє надто повільно. А втім, ти сам побачиш...

— А ти? — спитав Мебі.— Ти теж так вважаєш?

— У нас було ще обмаль часу — оце і все, — ухильно відповів Едебхой. — Правда, ми чимало наобіцяли народів. Одне слово, побачиш сам... А як там Лондон? Ех, друже! Мені інколи сняться ті дні.

— Лондон старий. Він не змінюється від того, приїжджаємо ми чи від'їжджаємо. Все такий самий.

— Еге ж, — усміхнувся Едебхой. — І ти теж такий самий.

— Зате тут багато що змінилось. Я хотів би знати, які у вас наміри щодо мене. Я певен, що Удомо не хотів викликати мене сюди.

— Інтереси боротьби вищі від особистих стосунків, — відказав Едебхой. — Але про це ми поговоримо пізніше. Сьогодні наш виконавчий комітет влаштовує на твою честь вечерю. От після неї і поговоримо.

— Сподіваюся, це не буде циркова вистава.

— Дуже скромна вечеря, — мовив Едебхой і засміявся.

Коли вони повернулися з вечері до Едебхоевого будинку, на чорному небі мерехтіли зорі. Була перша година ночі.

— Дуже скромна вечеря! — в'їдливо зауважив Мебі.

— Атож, друже... І ти їм усім сподобався. Знаєш, як це важливо. Тепер ми можемо й поговорити... Пити будеш?

— Я й так уже перебрав.

Наливаючи собі віскі, Едебхой злегка похитувався.

— Ну, дай боже...

— Розкажи мені про Селіну, — попросив Мебі. — Я раніше про неї не чув.

— Ага, то ти помітив... У її руках, земляче, велика сила. Вона наказує всім жінкам по всіх селах, що треба говорити своїм чоловікам, і чоловіки роблять так, як ті їм кажуть. Якби не вона, у нас би не було сьогодні партії.

— Це жінка племінного складу.

— Ми всі — нація племінного складу, Мебі. Без Селіни нам би ніколи не здолати Ради вождів і старійшин.

— То, виходить, Майк тепер новий племінний вождь, що заступив місце всіх інших, — щось на зразок верховного правителя племен і батька народу.

Едебхой голосно зареготав.

— А ти скажи йому це, Мебі! Неодмінно скажи!

- Ти п'яний?
- Я? П'яний? Міністр — і раптом п'яний! Ні! Трішечки під мухою, тільки й того.
- Гаразд. То як же буде зі мною?
- Ти маеш очолити міністерство освіти і національного виховання.
- А теперішній міністр?
- Ти заступиш його не відразу. Представникові гірських племен у Законодавчих зборах уже надали нове місце і вивели його з депутатів. Наближаються вибори, і ми висунули твою кандидатуру. Ти станеш депутатом. Потім тебе призначать заступником міністра, а ще деь через місяць ти перебереш на себе все міністерство.
- Отже, все погоджено.
- Все погоджено, брате. Але гаяти часу не можна. Ота Ендьюрина зграя вже розгорнула передвиборну діяльність.
- Коли вибори?
- Тижнів за два.
- Тоді мені треба їхати додому.
- Ми умовилися, щоб завтра тебе одвезли літаком. Ось чому так важливо було сьогодні ж познайомити тебе з виконавчим комітетом. Удомо приєднається до тебе там і побуде днів зо два, щоб підтримати твою кандидатуру.
- Он як...
- Я ж казав тобі, що інтереси справи вищі від особистих стосунків.
- Через те я й приїхав! — раптом розсердився Мебі.
- Ну-ну, гаразд! А тепер нам, мабуть, треба йти спати. Хильнемо ще по одній на сон грядущий?
- Ні. А як Мхенді? Коли він пішов?
- Я нічого не знаю. Я міністр, і ти теж скоро станеш міністром. Отже, найкраще нічого про це не знати. Ти розумієш? Але Селіна може тобі сказати, що він залишив Куїнстаун близько двох місяців тому.
- Коли можна сподіватись від нього звістки?
- Не знаю. Забудь про це, поки не стане щось відомо. Зараз у нас в країні перебуває велика делегація промисловців та інженерів з Плюралії. Народові це не до вподоби, але Удомо каже, що це дуже важливо. Декого з цих людей ти зустрінеш навіть у себе в горах. То краще зовсім не згадувати ім'я Мхенді. Розумієш?
- Розумію.

— На добраніч, друже. Я дуже радий, що ти приїхав. Ми з Удомо тягнемо за всіх, і ти станеш у пригоді.

— На добраніч,— сказав Мебі.

Він давно вже не чув сюрчання нічних комах, а під час розмови з Едебхоєм їх голосний спів увесь час бринів у нього в вухах. Тепер, коли в кімнаті стало тихо, ці звуки заповнили все навколо, набравши сили могутньої, але злагодженої оркестрової музики, що лінула з усіх боків. В горах, у його рідному селі, молоді жінки робили в очеретинках дірочки й вішали їх надворі, щоб вітер задував у них, і вони тихенько награвали, мов сопілки. Давно колись, ще хлопчаком, Мебі часто лежав вечорами на траві і слухав той ніжний спів, що чітко вирізнявся серед голосного хору нічних комах. І тепер, здавалося, не вистачало тільки отих очеретинок, щоб до нього знов повернулися далекі роки дитинства. Він заплющив очі і слухав.

Та раптом зайшов Самсон, Едебхоїв служка.

— Вибачайте, саг. Я думав, ви ходили спати, то я йду прибрати кімнату.

— Заходь і роби своє діло.

— Дякую, саг. Може, ви хочуть ще пити?

— Ні, Самсоне.

— Може, кави, саг?

Йому так хотілося зробити приемність, що Мебі усміхнувся і кивнув головою. Ніде в світі не зустрінеш такого настирливого бажання прислужитися, що йде від щирого серця, і ніде в світі ним так не зловживають, як тут,— не тільки білі, але й чорні.

Мебі підійшов до вікна. Цікаво, чи можна побачити цей оркестр нічних істот? У дитинстві він уявляв собі, ніби бачить їх. Та він знав, що то лише мана... Отже, завтра він буде вдома, серед свого народу. Ця зустріч трохи лякала його. Адже всі вони там лишилися такі самі, які були, а він тепер зовсім інший. Ще добре, що горяни не такі непримиренні, як люди рівнини. А яка буде радість знову побачити свою стареньку матір. Тільки, перш ніж обняти її, доведеться пройти отой жахливий ритуал. І все-таки...

А Лойс... Як це він сказав тоді, намагаючись виправдати свою зраду? Едебхой сьогодні повторив ту гучну фразу. «Інтереси справи вищі від особистих стосунків». Зручна ширма, ховаючись за якою, можна зраджувати друзів...

«Ах, Лойс... Прости мені. Є якась непереборна сила в цьому пориванні Африки до світла, і я не здатен їй опиратися. Можливо, це тому, що мій народ навіть не усвідомлює своїх поривань. Чи виправдовує це зраду одної людини? Чи можна взагалі виправдати зраду найдорожчого друга? Для тебе відповідь на це завжди була одна... Але як же бути з Африкою, з країною, що мене породила? Де правильний вибір: зрадити тебе чи зрадити свою велику мрію? Невже завжди треба вибирати між більшим та меншим злом? І ніколи між злом та добром? Коли це так, то нам судилося найжорстокіше. Покоління, що живе на зламі двох епох, завжди доводиться робити найтяжчий вибір...»

— Ах, Лойс, прости мені...

— Ви щось казали, маса? — Самсон повернувся з кавою.

— Ні, Самсоне. Спасибі. Я візьму це до себе в кімнату. На добраніч.

Малесенький літак кидало з однієї повітряної ями в другу, і здавалось, він от-от розпадеться на дрізки. Літак задер носа і почав набирати висоти, немовби спинаючись на крутий схил. Величезне озеро зникло десь позаду. Гори були все ближче. Нараз вони опинилися під самісіньким літаком. Далеко ліворуч, по той бік гір, розплаталася на землі темна пляма джунглів. Молодий пілот-африканець повернув голову назад, усміхнувся і прокричав:

— За кілька хвилин ідемо на посадку, сер! Тримайтесь! Трохи трусоне!

Мебі кивнув. Ця маленька машина надто голосно гуркотіла, щоб можна було розмовляти. «Тобі, бач, весело, друже. А я терпіти цього не можу. Тільки спусти мене на землю живого — оце і все, чого я хочу».

Маленький літак дрижав, здираючись усе вище. «Боже милосердний! — подумав Мебі і міцно вчепився в поруччя.— Цей безклепкий хлопчисько, певне, замислив мене вбити!» Аж ось літак почав стрімко падати вниз. Мебі притиснуло до сидіння. І раптом крізь гуркіт мотора він почув голос пілота. Цей клятий дурень співав! Таж він просто божевільний! Земля наближалася з моторошною швидкістю. Потім вона враз зупинилася, вирівнялась, і літак сповільнив швидкість. Мебі відчув різкий біль у вухах, а літак, підстрибуючи по землі, вже

котився туди, де на нього чекала купка людей. Пілот знов обернувся; на його обличчі сяяла щаслива білозуба усмішка.

— Ну як, сер? Живі-здорові?

Мебі відчув полегкість і мимоволі усміхнувся у відповідь.

— Де ви навчилися літати?

— В Британських військово-повітряних силах.

— І вам дозволяли там літати, як оце зараз?

— Що ви, сер! — весело зареготав пілот. — Ці англійці надто обережні.

— Тоді завжди давайте мені англійця, — мовив Мебі.

Пілотові ці слова здалися дотепним жартом.

Літак зупинився. Його оточили люди. То була здебільшого молодь. Тут, у гірських селах, старі люди не ходили зустрічати молодих. Тільки ровесники та молодші віком могли зібратися, щоб привітати Мебі. А вже його, Мебі, обов'язком було йти до старійшин і вітати їх самому. Якщо йому пощастить, якщо старійшини визнають його гідним такої честі, вони зберуться в одному місці і приймуть його там. Якщо ж ні, йому доведеться мандрувати від села до села, обходячи старійшин з візитами, і тільки після того він зможе з'явитись у дім своєї рідної матері.

Мебі й пілот вилізли з літака. Люди чекали, поділившись на дві групи — одну більшу, другу меншу. «Ось він, ритуал», — з досадою подумав Мебі. І обернувся до меншої групи. То були його кривні родичі. Він дивився на них і нікого не впізнавав. Авжеж, сестра його, певне, вже вийшла заміж і живе тепер у чоловіка, десь далеко звідси.

Мебі чекав. Родичі почали один по одному підходити до нього, додержуючи старшинства. Кожен торкався його руки, злегка вклонявся і поступався місцем іншому. Так воно і йшло: спочатку кривні родичі, а потім — усі інші. Нарешті церемонія скінчилась. До Мебі підійшов чоловік у європейському костюмі.

— Я тутешній учитель, — відрекомендувався він.

— Радий познайомитися. Скажіть, де старійшини?

Вчитель усміхнувся.

— Вони зібралися, чекають на вас. Люди Ендьюри намагались переконати їх не збиратися разом задля вашого приїзду... Наш лікар — ми з ним тут єдині члени партії — прислав по вас свій джип. Він би і сам при-

їхав, але його покликали до хворого. Він завітає до вас, тільки-но звільниться.

— Всі речі вивантажено! — гукнув пілот.

Послужливі руки односельців перенесли речі Мебі у джип. Мебі потис пілотові руку. Хизуючись перед селянами, юнак натяг свій льотний шолом і спустив захисні окуляри. Потім він сів у літак і піднявся в повітря. Літак зробив прощальне коло, набрав висоти і, двічі перекинувшись у повітрі, полетів назад через озеро.

Від місця посадки до села було півмилі. Мебі і вчитель їхали джипом. Ті, хто зумів, примостилися на бамперах та бортах. Інші тюпали збоку і позаду машини, що повільно посувалася дорогою. Незабаром вони досягли околиці села.

Мебі дивився на купку хатин ліворуч від дороги. «Це мій дім. Там я народився. Там зараз жде мене мати. Жде, бо так велить отой клятий ритуал. О мати! Чи відчуваєш ти моє нетерпіння? Навіщо мій народ придушує свої почуття на догоду хитромудрому ритуалові? Тільки тому, що живе далеко в горах? О мати...»

Він швидко обернувся до вчителя.

— То ви кажете, Ендьюра має тут силу?

— Наш депутат Законодавчих зборів був одним з політників Ендьюри, поки його не підкупила Селіна. Якби це були не ви, а хтось інший, туди знову обрали б одного з Ендьюриних людей.

— Коли в нього така сила, то хіба не зможе він побороти й мене?

— Ні. Вас тут вважають за справжнього героя. Ви — син гір, перший, хто вибився в широкий світ. Ви здобули велику популярність. Коли англійські газети писали щось про вас чи про вашу роботу, вони доходили сюди, і молодь вивішувала їх для народу. Ви самі побачите в школі деякі з цих газет. Хоч би що робили й казали старійшини, а молодь голосуватиме за вас. Через те старійшини і приймають вас. Вони розуміють, який ви маєте вплив на молодь.

— Побачимо,— мовив Мебі.

Джип зупинився коло великої хатини в центрі села, де звичайно збиралися старійшини.

— Вони вас ждуть,— сказав учитель.— Щастя вам.

Мебі пішов до хатини. Люди біля машини стояли мовчки. Десь на краю села, захлинаючись, гавкав собака.

Мебі якусь мить вагався, потім переступив поріг. Старійшини сиділи півколом проти вождя. Праворуч від нього сидів батько Мебі.

«Забудь увесь свій західний індивідуалізм, Мебі. Пам'ятай: ти повернувся назад у племінний світ».

— Вітаю вас, мій вождю! — Мебі вклонився вождеві, тоді батькові. — І вас, мій батьку. — Потім він вклонився всім іншим. — І вас, старійшини народу гір. У вас втілені мудрість, закон і влада нашого народу; вітаючи вас, я схиляюсь також і перед ними.

Всі дивилися на нього.

«І довго ще вони отак пастимуть мене очима?»

Вождь прокашлявся.

— Ласкаво просимо додому, молодий чоловіче. Ти довго жив на чужині. Яку мудрість ти приніс нам з собою?

— Нема такої мудрості, яка була б не знана вождеві і старійшинам мого народу... Я прошу дарувати мені те, що я з'явився перед вами в убранні білої людини. Я не хотів змушувати вождя і старійшин чекати.

Старійшина, який сидів ліворуч від вождя, кахикнув. Вождь кивнув головою.

— То ти, кажеш, нічого не навчився, так довго живши на чужині? — спитав старійшина.

— Я багато чого навчився. Наш вождь питав мене про мудрість. Того, чого можна навчитись, я навчився. Мудрості ж навчитися не так легко.

— Отже, по-твоєму, мудрості можна навчитися?

«Обережно, Мебі!»

— З віком — можна.

— А чого можна навчитися без віку, молодий чоловіче?

— Знання.

— Он як?

— Візьміть хоч би того юнака, що привіз мене сюди в своїй машині, яка літає над землею. Він молодий і не має мудрості, але в нього є знання, що примушує машину летіти, і це дало мені змогу вранці вирушити з берега моря і ще завидна бути тут.

— То біла людина. Звичаї білих — не наші звичаї.

— Ні. Він не білий. Це вам скажуть і інші. Вони бачили його. Він чорний, але він має знання, як літати на тій машині.

В розмову втрутився вождь:

— Яка користь літати на машині, коли не маєш мудрості?

— Користь така, що тепер мудрі люди, як от ви, можуть поїхати до берега моря, де уряд вислухає вашу мудрість, і повернутись додому того ж таки дня.

— Навіщо такий поспіх,— тихо докинув хтось.

— Тепер я розумію, в чому тут користь,— пробурмотів вождь.

Мебі вхопився за цю нагоду.

— Коли буде на те ваша воля, я влаштую для вас таку подорож.

На обличчі старого вождя майнула усмішка.

«За яким чортом вони не запропонують мені сісти!» — подумав Мебі.

В цей час тихо заговорив його батько:

— Ми чули про молодих людей, які привозять з собою білих жінок...

— У мене нема жінки.

Почувся ще чийсь голос:

— Кажуть, ти стоїш за Удомою?

— Я стою за мій народ.

— То, виходить, брешуть ті, хто каже, ніби ти приїхав для того, щоб бути обраним на цих виборах?

— Вони не брешуть. Я приїхав, щоб бути обраним. Але це не робить мене прибічником Удомою.

— Як же це, молодий чоловіче? — суворо запитав вождь.

«Обережно, Мебі, обережно!»

— Хіба це не справедливо, щоб голос нашого народу почули на березі моря? Хіба не справедливо, щоб народ гір мав свою людину в Законодавчих зборах, яка б говорила від його імені, боронила його інтереси і допомагала встановити закони, що правитимуть ним?

— Он воно як! — сердито сказав хтось.— Молоді хочуть встановлювати для нас закони.

— Хоча в них є знання, вони завжди керуватимуться вашою мудрістю. Молоді можуть мати знання, як той юнак, що літає на літаку, але за мудрістю вони завжди звертатимуться до вас. Мене зроблять міністром, щоб я наглядав за навчанням і вихованням молоді нашої країни...

— Ти будеш міністром? — перепитав вождь.

— Так, якщо мене оберуть.

— Це буде вперше в нашій історії, щоб хтось із горян дістав місце у раді народів рівнини. Ти будеш міністром і над їхньою молоддю теж?

— Над усією молоддю країни.

Вождь обернувся до батька Мебі й повагом кивнув головою.

«Це переломний момент,— відчув Мебі.— І як це я не додумався сказати їм раніше?»

— Я не вірю! — сердито вихопився якийсь сивобородий дід.— Люди рівнини ненавидять нас і хочуть панувати над нами.

— Я кажу правду. Ось побачите.

Тут обізвався ще один обурений старий:

— Кажуть, цей Удомо не поважає старих людей і їхньої мудрості. Кажуть, він хоче викоринити наші звичаї, звичаї наших предків. Кажуть, він несе з собою звичаї білих, у яких молодь не шанує старих людей і нехтує давниною. Кажуть, що він не має ні поваги, ні страху перед нашими древніми богами. Що ти відповіси на це?

«Ото ще мені халепа! Під три чорти цих старих, коли вони не можуть зробити ласки і запропонувати чоловікові сісти після важкої подорожі. Хіба як ти молодий, то вже не така сама людина? Спокійно, Мебі, спокійно...»

Він повернув голову і обвів поглядом півколо старих. Приязним здавалося тільки обличчя вождя.

— Ви говорите «кажуть», мій старійшино. То поясніть мені, будь ласка, хто це так каже.

— Це ти, а не ми повинні тут відповідати, молодий чоловіче!

— Я питаю з певним наміром, коли ваша ласка.

— Це справедливо,— зауважив вождь.— Дайте юнакові відповідь.

— Мені це не подобається,— пробурмотів хтось.

— Дайте відповідь, щоб ми побачили, який у нього намір,— сказав вождь.

— Це кажуть ті, хто стоїть за доктора Ендьюру і Раду вождів і старійшин,— відповів старий.

Мебі сказав:

— Хіба не вчить ваша мудрість, вождю і старійшини, що коли двоє людей домагаються чогось одного, то слід з недовірою ставитись до того, як вони говорять один

про одного? Хіба кожен з них не намагається завжди обмовити суперника?

— Це справедливо,— сказав вождь.— Тепер зрозуміло, який намір мав юнак, коли ставив своє запитання. Він нагадав нам про нашу власну мудрість. Я задоволений.

Але старого суперечника це не задовольнило.

— Молодий чоловіче, ти говорив розумно, але моє запитання лишається в силі, і я хочу почути на нього відповідь. То правда, що Удомо, цей новий володар нашої країни, не поважає нашої старості, наших давніх звичаїв і богів? Ось запитання, яке лишилося без відповіді!

— Ви дістанете на нього відповідь, шановний старійшино. Я міг би отут, зараз, сказати вам, що це неправда. Але я зроблю краще. За два-три дні Удомо сам буде тут. Він прийде до вас, я обіцяю. І тоді він відповість вам на всі запитання.

Старійшини схвильовано заворушилися.

— Сам прем'єр-міністр усієї країни! — вигукнув вождь.

Мебі стримав іронічну посмішку.

— Я запросив його, і він приїде.

— Бо це ти його запросив...— прошепотів вождь.

Мебі кивнув головою. Старійшини презирнулися. «Атож,— подумав Мебі.— Можете собі думати про Удомо що завгодно, але він — нова влада, а повага до влади є підвалиною всього вашого життя, наріжним каменем усіх ваших звичаїв».

— Цей юнак має велику силу,— пошепки мовив вождь до старійшини, що сидів ліворуч від нього.— А ми й не запросили його сісти. Він кличе Удомо, і Удомо приїжджає. Навіть білі чи Рада вождів і старійшин рівнини не можуть такого зробити.— Він підвівся.— Розмову закінчено. Ми задоволені тобою, молодий сину з роду Мебі. Наш народ може пишатися тобою. Я гадаю, нам слід влаштувати учту на твою честь, і хай там будуть усі старійшини, хоч віком ти й набагато молодший від нас. Я, звичайно, скажу своє слово і сам теж буду. А потім ми почнемо готуватися до приїзду прем'єр-міністра Удомо. Ви згодні, старійшини?

Старійшини промимрили про свою згоду; дехто зробив це видимо знехотя, але погодилися всі. Вони були старійшини і знали, як безглуздо намагатися пливти проти води.

— Тоді розмову закінчено.

Хвиля гiркоти пiднялася в душі Мебі, коли вождь і старійшини повставали з місць і рушили до нього. Найбільше зло племінного укладу полягало в тому, що його ритуальні звичаї, вимагаючи від людини страху і покор перед владою, позбавили її людської індивідуальності. Як легко могла розквітнути на цьому ґрунті диктатура!

Він байдужно простяг руки назустріч батькові, як належало за ритуалом. Він і не знав по-справжньому цього старого чоловіка. Між ними ніколи не було отих дрібниць, з яких складається особлива духовна спорідненість між батьком і сином.

Він належним чином відповів усім старійшинам, вождеві та старому чоловікові, який дав йому життя, але ніколи не був йому батьком. Нарешті церемонія скінчилася. Тепер він міг іти до матері. Її образ ніколи не згасав у його пам'яті. І як тільки вона знесла це дозидання, знаючи, що він уже тут, проходить оцей ритуал!

Надворі майже всі уже порозходились, але вчитель з машиною був іще там. Мебі сів у машину.

— Ну, як воно?

— Для мене влаштовують учту. Прийдуть вождь і старійшини.

— Чудово! Ми знали, що ви це зробите!

— Не я. Це зробив Удомо. Він тепер верховний племінний вождь.

Учитель не зрозумів і, щоб приховати це, голосно засміявся.

Джип зупинився коло батькового двору. Мебі зісхопив на землю і помахав учителеві рукою.

— Ми ще побачимось.

Не помічаючи дiтлахiв та курей, що крутилися пiд ногами, він зайшов у двір. Кілька дружин його батька поралися коло своїх хатин. Вони привіталися до нього. Він відповідав, не тямлячи, що говорить. І от з хатини, де була кухня, вийшла вона.

«Мати... О мати! Покірливі вицвілі очі на круглому чорному обличчі, поораному літами й тяжкою працею. Маленька на зріст, маленька, як і я. О, ці сяючі очі, тремтяче підборіддя, цей запах диму навколо тебе! Спраглі, благальні очі! Мое серце й очі так само знудьгувалися за тобою в ці довгі роки розлуки...»

На материних віях бринула сльоза.

— Котра моя хатина? — спитав Мебі мовою свого дитинства.

Вона метнулася повз нього, ледь торкнувшись його рукою. Мебі повернувся й рушив слідом за нею. Жінки й діти мовчки дивились на матір і сина.

Вона ввійшла в невеличку хатину і обернулася до нього. Тепер вони були самі, нарешті самі, без чужих цікавих очей. Мати впала в його обійми.

— Сину мій... Ох, сину мій! — мовила вона крізь сльози.

Мебі обняв її, міцно пригорнув до себе.

— Матусю...— прошепотів він по-англійському.

Вони стояли так довго. Нарешті мати відхилилась і швидко втерла очі.

— Я так боялася...— пошепки сказала вона.

— Чого ви боялися, мамо?

— Що білі люди заберуть тебе в мене.

— А тепер?

— То був дурний страх. Ти все одно мій син... велика людина, а все одно мій син.— З очей її знову потекли сльози, але тепер то були сльози щастя.

— Голубонько моя,— тихо мовив він по-англійському і знову пригорнув її до себе.

— Там їжа підгорить...— прошепотіла вона.

2

Мебі простяг руки до вогню. Він зовсім забув, як холодно буває вечорами тут, у горах. Він поглянув туди, де по той бік вогнища сиділи Удомо і вождь. Удомо напрочуд легко привернув до себе всі серця. Він дуже змінився за ці останні роки, навчився стримувати себе і приховувати свої думки й почуття від інших, став обачніший у поводженні з людьми. «Влада зробила його зовсім невпізнаним»,— подумав Мебі. От і тепер він, лишаючись у душі холодним і поміркованим, уміло приховував це під маскою невимушеної дружельності. Він просто зачарував їх усіх.

Удомо прилетів рано-вранці. Коли він виходив з літака, вигляд у нього був стомлений. Але тільки-но він усміхнувся своєю славнозвісною усмішкою, як усю його втому наче рукою зняло. Навряд чи хто-небудь ще, крім Мебі, помітив Томаса Ленвуда, що вийшов з літака слідом за Удомо. І потім, протягом цілого дня, на всіх

зустрічах і розмовах Ленвуд залишався десь позаду, і бачив його тільки Мебі. Але сам Мебі майже весь час був на видноті, поруч з Удомо, і не мав змоги приділити самотньому Ленвудові багато уваги.

Удомо і вождь весело сміялись, обнявши один одного за плечі. Так, він і справді опанував мистецтво прихилити до себе людей. Поки що їм з Мебі не трапилось нагоди побути на самоті. Мебі це тільки радувало. Поки вони не торкатимуться особистих стосунків і не виходитимуть за межі загальноафриканських справ, усе буде гаразд. Але настане час, коли вони залишаться вдвох і Удомо заговорить про минуле. «Запобігати перед ним я не буду»,— твердо вирішив Мебі.

Але що таке з Ленвудом? Він, здавалося, розгубив увесь свій запал. В якому піднесеному настрої він був кілька місяців тому, коли разом з Мхенді залишав Лондон! А тепер он який став: до всього байдужий, пригнічений і страшенно постарілий. В чому ж причина? Звичайно, незнання мови — річ жахлива, але тут було не тільки це.

Мебі повернувся до Ленвуда. Той сидів, утупивши погляд у вогонь; плечі його низько похилились, і весь вигляд свідчив про цілковиту байдужість. Він не намагався навіть заговорити до старійшини, що сидів поруч нього. Здавалося, він анітрохи не зважав ні на гуркіт барабанів, ні на розмови, що точились навколо.

— Томе!..

Ленвуд повернув голову і силувано усміхнувся.

«Як він постарів»,— подумав Мебі. Він раптом відчув жаль до старого.

— Що з вами, Томе? У вас такий сумний вигляд.

— Для мене нема тут місця, Поле...

— Дурниці, друже! — Мебі нахилився і обняв Ленвуда за плечі.— Просто все це для вас трохи незвичне. Заждїть трохи. Ви так довго тут не були. Потрібен час, щоб обжитися.

— Я вже не такий молодий, як ви, друзі. Я старішаю...

— Дурниці! Просто вас пригнічує те, що ви досі не при ділі. Я розумію, вас лякає незнання мови. Та мине кілька місяців — і ви будете сміятися з своїх страхів.

— Якби ж то я мав роботу, як от ви всі! — Ленвуд подивився туди, де сидів Удомо.

Мебі побачив в його очах розпач і благання,

— Таж для вас є сила-силенна роботи, друже! Не говоріть дурниць. Не забувайте, що ви Том Ленвуд. Ось уже понад чверть століття ви боретесь проти імперіалізму...

— Я тут нікому не потрібний, Поле. У мене досить глузду, щоб це зрозуміти...

«О боже! Ну чим би його втішити?..»

Удомо кинув на них швидкий погляд через вогнище, усміхнувся і кивнув головою. Мебі здалося, ніби в цій усмішці була прихована іронія. Потім Удомо знов обернувся до вождя.

Жінки принесли ще їжі й питва. Юнаки підкинули хмизу у величезне багаття. Позаду Мебі й Ленвуда і скрізь довкола лунали голоси людей, гуркіт барабанів. Тут, у горах, зорі світили яскравіше і здавалися ближчими до землі, ніж унизу, на рівнині. Різкі подуви вітру робили нічне повітря ще холоднішим.

— Я тепер заздрю навіть Мхенді,— гірко мовив Ленвуд.— Він зараз десь там, серед людей, яким він потрібен.

— А як справи з книжкою, про яку ви говорили?

— Кому вона тут потрібна? Її читатимуть тільки білі. Утішити його було нічим.

— Ви говорили з Удомо?

— Він підшукує для мене якусь необтяжливу роботу.

— Чого ж тоді...

— Він теж наполегливо заспокоює мене тим, що ця книжка має дуже важливе значення.

— Але ж це справді важливо.

— Важливо? Справді?

— Звичайно, важливо! Що це з вами?

— Чи виникне в країні криза, якщо я не напишу цієї книжки? Ні. Усе залишиться на своїх місцях. А чи виникла б криза, якби ви не повернулися, щоб залучити горян на Майків бік? Так. Отже, ви *потрібні* для єдності і майбутнього країни. Так само, як і Майк; так само, як Едебхой; так само, як навіть Мхенді там, у Плюралії.

— Але ж ви можете давати ідеї, Томе, філософію — так само, як і в Лондоні. Для майбутнього це, безумовно, найважливіша справа. Чесно вам кажу.

— Ви помиляєтесь, Поле. За ці два тижні я об'їздив з Майком усю країну. Я мав добру нагоду переконатися, що справжня Африка — це зовсім не та Африка, про

яку я писав у своїх книжках. Це нелегко, Поле. Тож не старайтеся мене втішати. Ви — потрібні. Я — ні. Я не розумію племінних звичаїв і не хочу їх розуміти. Майк має слухність. Надто довго я жив у Європі... Щось я стомився, Поле. Я не порушу ніякого правила, якщо зараз піду?

— Ні, Томе, — лагідно відповів Мебі.

Він підкликав одного з юнаків.

— Проведіть нашого гостя до моєї матері. Скажіть, що він ночуватиме в моїй хатині і спатиме в моєму ліжку. А мені нехай постелять на долівці.

Вони встали. Удомо підвівся і, обминувши багаття, підійшов до них.

— Том стомився, — пояснив Мебі.

— Я, мабуть, піду спати, — мовив Ленвуд.

— Ідіть, — сказав Удомо. — Мені жаль, що наша подорож була така важка, Томе. Але ви бачили, як стоять справи. Я повинен розповісти народові про управління країною, а часу в мене мало... Ви де ночуете?

— У мене, — сказав Мебі.

— Добре. У вас буде змога поспати. А от мені це навряд чи вдасться в домі вождя. Рано-вранці ми вирушаємо. Сподіваюся, наш пілот не напився.

— На добраніч, — мовив Ленвуд.

Мебі й Удомо стежили, як він у супроводі юнака пішов геть. Одна молода жінка стала пригощати їх фруктами. Удомо взяв апельсин і поцілував жінку в чоло.

«Ти робиш усе, як належить», — подумав Мебі. І тут він побачив в очах Удомо насмішкуватий вогник.

— Постривай, ти теж так робитимеш... Том щось казав?

— Казав.

— Я так і думав. Ця подорож зовсім пригнітила його. Коли в одному селі мені обмили ноги кров'ю, він був просто приголомшений. Ніяк не міг цього збагнути. Його аж занудило.

— Що нам робити з племінним укладом?

— Визнати його. Це реальний факт. Якщо я сьогодні виступлю проти нього, я завтра ж вилечу з свого крісла. Визнати його і атакувати з тилу. Ось єдина рада. Саме тому я щосили налягаю на індустріалізацію. Саме тому мені до зарізу потрібні оті білі з країни Мхенді. Мхенді це розуміє, а от Том і Ед — ні. Том — через те, що страшенно всім цим наляканий; Ед — через те, що сам у

душі запеклий прихильник племінного укладу. А на боці Еда — Селіна і весь виконавчий комітет.

— Зрозуміло.

— Я радий, що ти розумієш. Усе це не так легко, як здається. Найбільше мені тепер потрібні освічені люди, вільні від племінних забобонів і водночас здатні розуміти їх настільки, щоб ставитись до них дипломатично. Можливо, ти вже знаєш: між Едом і мною точиться боротьба з цього питання. Не відверта, звичайно, але все-таки справжня боротьба. Саме через це, до речі, я не заважав йому і Селіні думати, ніби це вони змусили мене викликати тебе сюди й запропонувати тобі місце в уряді. Як їхній ставленик ти матимеш набагато більшу вагу, коли підтримуватимеш мене.

— А ти певен, що я тебе підтримуватиму?

Удому всміхнувся.

— Ти скоро зрозумієш, що ті, хто керує країною, не можуть дозволити собі розкіш мати такі сильні особисті почуття, як оце, що зараз заговорило в тобі. Авжеж, ти підтримуватимеш мене, якщо тільки раптом не перекинешся в племінну віру або не зненавидиш мене настільки, щоб занепастити майбутню країну. Я маю перед тобою одну перевагу, Мебі. Ось уже кілька років, як я тягну це ярмо. І радо поділюся ним з тобою. Ти знаєш, що твоє міністерство дуже важливе з погляду майбутнього. Джонс і Рослі також зроблять усе від них залежне, щоб тобі допомогти. Поговори з Джонсом, коли повернешся. Не знаю, що я робив би без нього. Але не забувай про оту нашу безглузду політику відчуження. Ось що таки треба буде поламати, пане міністр освіти і національного виховання.— Удому знов усміхнувся.— Сподіваюсь, тепер ти краще ставишся до перспективи зайняти місце в моему уряді?

— Так.

— Ти залишишся тут до самих виборів?

— Атож. Я хочу побувати в інших селах.

— Добре. Але після виборів якомога швидше повертайся до Куїнстауна. Тебе чекає сила роботи. Ед уже казав тобі про формальності. Кілька тижнів побудеш заступником міністра, а потім зробимо перестановку. Хвалити бога, тепер хоч маємо кого призначати. А в перші дні мені так бракувало здібних людей, що я навіть почав думати, чи не запропонувати міністерського портфеля Ендьюрі...

— А як буде з Томом?

— Я певен, що ти вже й сам здогадався.

— Про те, що він збирається назад,— так. Але чи з власної волі? Він дуже нещасний.

— Знаю. Останні кілька тижнів ми були разом. Я намагався переконати його, щоб він залишився.

— Але сам ти не дуже цього хочеш.

— Він може завдати чимало клопоту. Та й, правду кажучи, уже завдав. А втім, спробуй ще ти його переконати. Хай він поки що залишиться тут з тобою, коли хочеш.

— Чи не можна підшукати для нього щось підходяще?

— Я думав про який-небудь пост у партії, але він надто нестриманий. У перші ж години по приїзді він привселюдно виклав усі свої погляди. Тепер племінні елементи в партії нізащо не погодяться на його призначення. А вони ж становлять верхівку. Це не так просто, Мебі.

— Тепер я починаю розуміти...— «І ти знов починаєш мені подобатись»,— додав Мебі в думці.

— Це добре. Я радий, що ти приїхав. У нас попереду тьма-тьмуша роботи... Ну, а тепер мені краще повернутися до вождя. Сподіваюся, це чортове свято скоро скінчиться. В мене очі самі злипаються. За останні півтори доби я спав щонайбільше шість годин.

— Я спробую закинути слівце,— мовив Мебі.

На обличчі Удомо з'явилася квола усмішка, сумна й трохи винувата.

— Мебі... Якби я міг повернути назад те, що сталося в Хемпстеді...

Мебі нахмурився. Удомо рвучко одвернувся і пішов до вождя.

«Але нічого не можна повернути,— сумно подумав Мебі.— Нічого...»

Вождь кивнув головою, підкликаючи його до себе. Мебі підійшов.

— Пробач, що я заговорив про особисте,— сказав Удомо по-англійському.

— Ми не можемо дозволити собі такої розкоші,— гірко відказав Мебі.

— І ти скоро зрозумієш, як це справедливо,— лагідно мовив Удомо.

— Про що ви говорите між собою? — спитав вождь.

— Ви знаєте, мій вождю, що це вже кінець подорожі нашого прем'єр-міністра. Ось уже багато ночей він не спав як слід. То я й питав його, чи не хоче він зараз піти відпочити. Але він каже ні: хоч він і стомився, він не може образити вас і піти раніш, ніж скінчиться учта. Він не хотів, щоб я казав вам про це. Тим-то ми й розмовляли мовою білих.

— Мої друзі надміру турбуються про мене,— запропонував Удомо.

— Вони мудрі й вірні друзі,— сказав вождь.— Людина, що несе на своїх плечах такий тягар, повинна берегти свої сили. Зараз я скажу, хай закінчують учту. Мій народ побачив, як ви шануете нас і наші звичаї. А тепер один із наших синів, один із синів гір ділитиме з вами місце в уряді нашої країни.

— Ви добрий і великий вождь,— мовив Удомо.

Вождь підвівся і плеснув у долоні. Запала тиша.

Далеко від гір, у місті на березі моря, губернатор і головний секретар засиділися до пізнього вечора.

— Ця історія з Мхенді буде першою справжньою проблемою для нашого прем'єра,— мовив Джонс.— Як по-вашому, що він зробить?

— Якби ж то я знав! — відповів Рослі.— Якщо оті повідомлення з Плюралії хоч наполовину відповідають дійсності, то Мхенді й справді зчинив там страшний переполах. І знаєте, Джонсе, як суто приватна особа я зичу йому всіляких успіхів. Тамтешні колоністи примушують мене соромитися своєї білої шкіри. Я був у Плюралії і бачив «кольоровий бар'єр» у дії. Авжеж, нам легко говорити про демократичні країни і співдружність націй... Одначе даруйте! Все це просто лютить мене. Та ви, певне, й самі про це знаєте.

— Так, я був там,— сказав Джонс.— Як на мене, становище погіршується ще й тим, що плюралійські африканці щонайменше на століття проти тутешніх пішли вперед від племінного укладу. Тамтешні білі самі напрошуються на те, щоб їм влаштували «ніч довгих ножів». І, якщо історія вчить нас чогось,— вони її матимуть.

— Щодо мене, то я анітрохи не жалітиму за отими своїми ближніми,— сердито мовив Рослі.

— Але що ж нам усе-таки робити?

Рослі здвигнув плечима, немовби скидаючи з себе гнів, і усміхнувся.

— Даруйте. Це один із тих випадків, коли я ненавиджу свій губернаторський пост. А втім, чи обов'язково нам щось робити?

— Боюся, що так. Лондон вимагає відомостей.

— Скажіть, що ми їх не маємо.

— Це не пройде.

— А чому б ні. А так, справді! Весь отой галас навколо їхнього приїзду, портрети на першій сторінці партійної газети... То було дуже нерозумно. Зовсім не схоже на Удомо.

— Я певен, що то не його ідея. Він змушений поступитися в одних питаннях, щоб наполягти на своєму в інших.

— Плюралійська промислова делегація, звичайно, надіслала додому той номер газети?

— Навіть більше. Пам'ятаєте, я казав вам про те, що вони звернулися до нашої служби безпеки? Вони просто показалися від люті, коли дізналися, що Мхенді тут. Вимагали вислати його назад. Але в службі безпеки їм чемненько порадили пильнувати своїх справ і сказали, що містер Мхенді перебуває в країні як особистий гість прем'єр-міністра. Боюся, що все це нам тепер відгукнеться.

— Так,— зітхнув Рослі.— Не дуже весело.

— Зовсім не весело,— спокійно мовив Джонс.

— Яким чином Мхенді дістався туди?

— Мені здається, крізь джунглі.

— Це неможливо. Хіба ви не пам'ятаєте про експедицію, яка намагалася пройти крізь джунглі і повернулася ні з чим, бо то було надто небезпечно? Це сталося ще до мене, але ви на той час, певне, були вже тут.

— Так, я пам'ятаю ту експедицію,— відповів Джонс.— Але, бачите, ми дуже ретельно все перевірили, і служба безпеки має безперечні докази, що він не міг скористатися літаком... Отже, залишаються тільки джунглі. І ще одне. У фольклорі тамтешніх племен часто зустрічаються розповіді про людей, які в минулі славні дні мандрували крізь джунглі.

— І ви гадаєте, що ті казочки спираються на реальну дійсність і що існує потаємний шлях крізь джунглі?

— Я певен, що це так,— відповів Джонс.— Я міг би припустити, що Мхенді й досі в Панафриці, хоча служба

безпеки присягається, що вона б винюхала про це. Але я знаю цих людей. Колись був у них за начальника. Мені здається, що його вже тут немає. Ви ж знаєте Мхенді. Про що вам говорять усі оті диверсії?

— Що то його робота,— сказав Рослі.— Отам, де так дбайливо відігнано худобу, перше ніж висадити в повітря електростанцію,— то рука Мхенді.

— Отже, цей портрет кривавого заколотника...

— ...Не що інше, як брехлива вигадка плюралістських властей. Для Удомо, звісно, було б краще, якби... Ні! Сподіваюся, що він таки вислизне. Наскільки я знаю мого приятеля Мхенді, він наробить добрячої шкоди і потім утече сюди.

— Що ж тоді? — спитав Джонс.

— Тоді ми матимемо невеличку кризу. І якого біса вони все це роблять!

— Так гарячитися через якогось там суб'єкта — це на вас не схоже,— пробурмотів Джонс.

— Хай йому чорт! Мені дуже подобається цей хлоп'єць. Саме такі люди, як Мхенді, здатні закласти основу великої співдружності між білою та чорною расами.

— Одначе я все-таки повинен відповісти на оту телеграму,— нагадав Джонс.

— Надішліть їм самі факти, без будь-яких пояснень.

— Чи повинні ми його заарештувати, якщо він знову з'явиться тут?

— Коли повернеться Удомо?

— Завтра.

— Тоді затримайте відповідь до його повернення.

— Гарзд. Його хоче бачити керівник плюралістської делегації у якійсь вельми нагальній справі.

— Ви гадаєте, в зв'язку з цим?

— Можливо,— відповів Джонс.

— Не хотів би я бути на місці Удомо,— сказав Рослі.— Нам краще поки що не втручатись і подивитися, що він робитиме.

3

О дев'ятій годині наступного ранку Удомо ввійшов у свій кабінет. Перед тим він прийняв ванну, поголився і тепер мав свіжий вигляд людини, що добре виспалась. Він скинув піджак, попустив краватку і, засукавши рукава сорочки, присунув до себе величезну

купу паперів, що чекали його перегляду. Потім натиснув кнопку дзвінка, викликаючи секретаря. До кабінету тихо ввійшов високий молодий англієць.

— Вітаю з поверненням, сер. Добре їздилося?

Удомо випростався і почав поводити плечима, напружуючи й розслаблюючи м'язи.

— Такий самий цирк, як завжди,— посміхнувся він.— Яка нова криза виникла за моєї відсутності?

— Досить серйозна справа, сер. Краще я принесу підшивку плюралійських газет.

— Он воно що...

— Дзвонив містер Джонс. Хоче негайно вас бачити. Він зможе поінформувати вас докладніше.

— Гаразд. Принесіть газети і дайте мені хвилин десять, перше ніж викликати Джонса... І ще, Тоні: зробіть ласку, подбайте, щоб мені принесли чаю. Чашечку зараз, а потім, коли прийде Джонс,— іще. І візьміть оце.— Він передав юнакові теку з паперами.— Розберіться самі з цим мотлохом.

Секретар вийшов і повернувся з пачкою газет. Удомо звільнив місце на столі.

Перші сторінки всіх плюралійських газет рясніли повідомленнями про диверсійні акти, про висаджені в повітря вантажні поїзди й електростанції. Отже, це зробив Мхенді. Швидко він узявся до діла...

Чепурненька дівчина-англійка принесла чай. Удомо подякував. Ці мовчазні англійці знають свою справу. На них можна покластися.

Він перебіг очима всі газети. Потім почав читати уважніше. Так, звичайно, це робота Мхенді. І вони там знають, що це робить Мхенді і що він прийшов звідси. Схоже на те, що будуть деякі прикrostі.

Секретар сповістив про прихід Джонса. Удомо з про-стягнутою рукою підвівся Джонсові назустріч. Він ще ніколи не бачив цього низенького хворобливого чоловіка таким серйозним.

— Здрастуйте, Джонсе.

— Добре, що Тоні дав вам газети,— сказав Джонс.

— Сідайте. Зараз принесуть чай.

— Справи дуже серйозні.

— Бачу. Розкажіть мені, що там таке.

— Учора ввечері я одержав оцю «блискавку» з Лондона. А сьогодні вранці надійшла ще одна телеграма, більш докладна. Ось, читайте: представники Плюралії

в Лондоні заявили офіційний протест урядові її величності.— Він посунув обидва папірці через стіл.

Удомо уважно прочитав телеграми. Та сама дівчина знову принесла чай, тепер уже в чайнику. Коли вона вийшла, Удомо сказав:

— Нам треба добре все обміркувати. Ви, звичайно, розумієте, що я до цього не причетний. Мхенді — мій друг. Я дав йому притулок і зробив би це знову для будь-кого з моїх друзів, висланих з того расистського кубла.

— Ви знаєте, що і його превосходительство, і я поділяємо ваші почуття до расистського режиму в Плюралії. І ми, зрозуміло, не думаємо, що ви, прем'єр-міністр, могли брати якусь участь у цій справі. Приблизно так ми з Рослі й постановили доповісти урядові її величності.

Удомо усміхнувся.

— Ви так упевнено про це говорите.

— Коли попрацюєш з людиною так довго й так близько, як ми з вами, то мимоволі знатимеш її. Ви докладаєте всіх зусиль, щоб побудувати тут вільну державу. Навряд чи ви схочете занапастити її, підтримуючи безнадійну змову в чужій країні.

— От якби й моя партія так вірила в мене!

— Вони ще не розуміють, чого ви прагнете. Ви дозволите, я закурю?

— Прошу. В такому разі, в чому ж полягає проблема? Я ладен присягтися, що мені нічого про це не відомо. Ви з Рослі підтримуєте мене. Уряд її величності відхилить протест. Уряд Панафрики не втручався у внутрішні справи Плюралії. Ніякої проблеми немає.

Джонс запалив люльку і крізь хмарку диму уважно стежив за Удомо.

— А що, коли його схоплять?

Удомо вперся руками об край стола, відкинувся назад і тихенько засміявся. Поступово цей сміх перейшов у гучний регіт.

«Усе як є розуміє», — подумав Джонс.

— Он воно що, — мовив Удомо. — А я думав, ви вірите в мій здоровий глузд.

— Тут ми не віримо і в свій власний глузд. Надто огидний нам з Рослі отой расистський режим.

— Хоч би що там сказав Мхенді, це не може кинути жодної підозри на мене.

— Ви розумієте, до чого я веду? Якесь напутне слівце...

— Я розумію. Але не турбуйтеся. Нічого такого не було.

— Це вже легше,— сказав Джонс.— І ще одне...

— Слухаю.

— Рослі вважає, що коли Мхенді пощастить вислизнути, він повернеться сюди.

— Ну то й що?

— В такому разі ми повинні арештувати його й передати пліуралійцям.

Удомо довго думав, потім похитав головою.

— Боюся, що не зможу на це погодитись.

— Якщо вони вимагатимуть його видачі, ми будемо змушені це зробити.

— А я буду змушений подати у відставку. І, висунувши знову свою кандидатуру, порушити питання про передачу урядові контролю над поліцією і службою безпеки.

— Ви цього хочете?

— Ви ж знаєте, що ні. Ми ще не готові перейняти на себе керівництво правосуддям. Якщо ми це зробимо, нас з головою поглине хвиля того, що ви звете хабарництвом і підкупом. Тільки для мого народу це буде стародавній племінний звичай «приносин». І якщо я буду змушений взяти в свої руки поліцію, це призведе до катастрофи. Я вважаю, що потрібно ще років п'ять, перше ніж ми зможемо без остраху це зробити.

— То як же тоді бути?

— А це вже не мій клопіт, Джонсе. Поки що поліція підлягає вам. Але якщо ви змусите мене розпочати цю кампанію, то буде антиєвропейська кампанія. І ви знаєте, як зрадіють з цього племінні елементи. Пробачте, що я таке кажу, але ви повинні зрозуміти моє становище.

— Гарзд... Мабуть, мені краще доповісти про це урядові її величності, і нехай вони там самі вирішують. Так чи інакше, а ви знаєте, що його превосходительство і я зробимо все від нас залежне. Я майже сподіваюся...

— Що Мхенді схоплять? — тихо спитав Удомо.

Джонс раптом підвівся.

— Високоповажний містер Ван-Лінтон давно вже дожидає в моєму кабінеті. Ви бачили мою записку? Ніяк не можна примушувати так довго чекати главу пліуралійської промислової делегації,

— Під час цієї подорожі я мав нагоду побачити їхніх фахівців у роботі. Це саме ті люди, які нам потрібні. Вони зрушили справу з місця. Шкода, що довелося вда-тися саме до них, але працюють вони напрочуд доб-ре... Скажіть, що він може зайти. Не знаєте, чого він хоче?

— Гадаю, щось у зв'язку з цією справою. Я потім покажу вам чернетку нашої відповіді Лондону. Перед тим я ще пораджуся з його превосходительством. Ну, я піду пришлю до вас містера Ван-Лінтона.

Джонс вийшов.

Удому викликав секретаря.

— До нас іде містер Ван-Лінтон. Заберіть ці газети і нехай принесуть чаю для нашого ділка. Пробачте, що перетворюю кабінет на кафе. Є якісь важливі справи на сьогодні?

— Ні. Я постарався не обтяжувати вас у перший день. Зате завтра доведеться попрацювати.

— Гаразд. Тоді хай на четверту до мене зберуться всі міністри. Подбайте, будь ласка, Тоні.

— Слухаю, сер.

Удому встав, відкотив рукава сорочки, підтяг краватку і надягнув піджак. Тоді сів і взявся переглядати па-пери, аж поки секретар сповістив про прихід білого з Пльуралії. Удому підвівся і вийшов з-за столу.

Ван-Лінтон був високий на зріст чоловік, з суворим обличчям і тонкими губами.

— Дуже шкодую, що змусив вас чекати,— сказав Удому.— Щойно тільки повернувся з подорожі. Сідайте, будь ласка.

Він повернувся на своє місце і ждав. Йому вже до-велося мати справу з цією людиною. Ван-Лінтон мав гострий і проникливий розум.

— Я гадаю, пане прем'єр-міністр, вам відомо, чому я прийшов.— Ван-Лінтон вимовляв англійські слова з лег-ким гортанним акцентом.

— Я не певен. Яка-небудь затримка з позикою?

— Я прийшов говорити про політичну справу, пане прем'єр-міністр... Я певен, що містер Джонс уже повідо-мив вас про події, які останнім часом сталися в нашій країні... Якщо тільки вас треба було про це повідом-ляти.

Удому ледь помітно всміхнувся.

— Ах, он ви про що, Авжеж. Ми вважаємо за потріб-

не бути в курсі всіх подій, що відбуваються в Африці. Я певен, що і ваш уряд чинить так само.

— Мій уряд серйозно занепокоєний тим, що відбувається.

— Ви знаєте, я б злукавив, якби сказав, що співчуваю вам. Ми з вами завжди були чесні й одверті один з одним у ділових стосунках. Мені не подобаються порядки у вашій країні, і ви про це знаєте. Але це зовсім не моє діло. Невже ви й справді прийшли до мене тільки задля цього, містере Ван-Лінтон?

— Так, пане прем'єр-міністр. Зробіть ласку, прочитайте оце.— Ван-Лінтон витяг із внутрішньої кишені конверта і посунув його до Удомо.— Відколи я це одержав, я весь час підтримую телефонний зв'язок з моїм прем'єр-міністром...

Удомо прочитав телеграму.

— Я бачу, це уповноважує вас діяти від імені вашого уряду. Гадаю, слід запросити сюди містера Джонса, оскільки ви тепер також і дипломатичний представник.

— Як вам завгодно, пане прем'єр-міністр, хоча те, що я маю сказати, буде дуже коротким. Думаю, я не помилюсь, коли скажу, що моему урядові не вдасться викрити чи довести наявність будь-яких незаконних зв'язків між вами і Мхенді. Я не помиляюсь?

— Ви не помиляєтесь, містере Ван-Лінтон.

— Отже, британський уряд напевне відхилить наш офіційний протест.

— Що ж йому лишається робити?

— Ви — глава країни, пане прем'єр-міністр. Припустімо, наші країни помінялись би місцями. Що б ви робили в такій ситуації, яка постала тепер перед моїм урядом?

— У нас вона неможлива, містере Ван-Лінтон. Ми не пригноблюємо більшості населення країни.

На обличчі Ван-Лінтона промайнула тінь незадоволення.

— Ну знаєте, пане прем'єр-міністр...

Дівчина-англійка принесла чай. Ван-Лінтон з цікавістю поглянув на неї. В очах Удомо на якусь мить спалахнув глузливий вогник. Він подумав: «Ну-ну, Ван-Лінтоне, спитайте в неї, як воно прислужувати чорному; скажіть їй, що у вашій країні такого бути не може».

Дівчина вийшла.

— Ви щось казали, містере Ван-Лінтон?

— То не має значення. Суть справи полягає ось у чому: нам потрібен Мхенді, пане прем'єр-міністр.

— Судячи з того, що мені відомо, він у вашій країні.

— Ми можемо його не спіймати. Нам здається, що він повернеться сюди.

— Он воно що...

— Як я вам уже казав, він потрібен моему урядові.

— По-моєму, містере Ван-Лінтон, вам краще поговорити про це з містером Джонсом. Це його парафія.

Ван-Лінтон випростався і подивився просто в вічі Удомо.

— Пане прем'єр-міністр! Мій уряд наказав мені і всій делегації повернутись назад, якщо я не зможу гарантувати йому вашої твердої обіцянки...

Удомо ледве стримував себе. Обличчя Ван-Лінтона нараз розпливлось у невиразну пляму. Удомо з силою вдихнув повітря і напружив зір. Це було єдине, чого він не передбачив...

До нього знов долинув голос Ван-Лінтона.

— ...Ми розуміємо ваше становище. Але урядування — це мистецтво відрізнити бажане від можливого...

— Та кажу ж вам, що я нічого про це не знаю, — мовив Удомо.

Ван-Лінтон знизав плечима; його губи торкнула ледь помітна усмішка.

— В такому разі, сер, боюся, що ми змушені будемо анулювати підписану з вами угоду і всі пов'язані з нею плани. Наших фахівців буде негайно відкликано. Вам доведеться шукати капітал і технічну допомогу для здійснення вашого індустріального плану десь-інде. Мені дуже шкода, що так сталося. Але я маю наказ.

— Ви ж ділова людина, добродію! Адже ця справа дасть величезні прибутки і вам, і вашим акціонерам. Залиште політику для політичних діячів. Робіть свій бізнес! Загрібайте прибутки! Наша країна багата, і ви маєте змогу дістати частину цього багатства.

— Дуже шкода, пане прем'єр-міністр. Я маю вказівки.

— Даю слово честі, що я нічого про це не знаю.

— Тоді обіцяйте передати його нам, якщо він повернеться сюди.

— Це означатиме загибель мого уряду, загибель усіх моїх мрій і планів. Адже ви добре це розумієте!

— Дуже шкода, сер. Я маю наказ. Є способи залагоджувати такі справи тихо. Тут ми будемо з вами заодно.

Величезним зусиллям волі Удомо опанував себе. «Тобі треба подумати, спокійно і зосереджено. Подумати. Подумати. Подумати... Вони додержать свого слова, ці білі расисти. Або ти віддаси їм Мхенді, або твої плани загинуть. Ти вже потикався всюди, і тільки вони можуть зробити це за такий час і в таких масштабах, як тобі потрібно».

— На коли у вас призначено розмову з вашим урядом? — через силу спитав він.

— Я чекаю їхнього виклику сьогодні о шостій вечора. Якби ж то був хтось, з ким він міг би поговорити. Людина, яка б зрозуміла його, вислухала, розрадила... Лойс... О Лойс...

— Я подзвоню вам до шостої. А тепер ідіть.

— Дякую, пане прем'єр-міністр. Ви розумієте, в цій справі немає особистих інтересів, і я від імені свого уряду можу вас запевнити, що все це далі нас нікуди не піде. І, звичайно, ми ще можемо самі його спіймати, перше ніж...

— Ідіть!

— До побачення, пане прем'єр-міністр.

Удомо довго сидів, прихилившись до спинки крісла обм'якним тілом, втупивши очі перед себе й не відчувачи нічого, крім страшної, безнадійної самотності... Потім йому нараз причувся голос Мхенді: коли Мхенді говорив, його низький голос звучав ліниво, приглушено, і в його м'якому рокоті бриніли пестливі, лагідні нотки... А його, Удомо, найзаповітніша мрія: повести свою країну до таких висот, звідки не було б уже вороття назад. Зробити гігантський стрибок з минулого в сучасне... І от тепер... Хай він буде проклятий, цей Мхенді! Хай він буде проклятий! Хай будуть прокляті всі вони!

Увійшов секретар.

Удомо підхопився з місця і замахав руками.

— Чого вам треба?! — гримнув він у раптовому нападі люті.— Залиште мене! Геть звідси! Геть!

Юнак очманіло кліпав очима. Він хотів щось сказати, але Удомо схопив чашку, що стояла перед ним на столі.

— Геть!

Юнак стрімголов вискочив з кімнати. Чашка брязнула об двері, що зачинилися за ним.

Удомо важко опустився в крісло й почав гатити кулаками по столі. Потім рвучко схопився і вибіг у приймальню.

— Я їду додому! Мені треба побути на самоті!

Його шофера ніде не було видно. Удомо сів за кермо і з шаленою швидкістю, черкаючи об інші машини, виїхав із внутрішнього двору урядового будинку. З такою самою швидкістю він мчав і вулицями міста. Темношкірий поліцай, що стояв на перехресті, несамовито завсвистів і замахав руками, потім упізнав машину і зупинив весь рух.

Коло свого будинку Удомо натиснув на гальмо. Машина зі скрегогом зупинилася. Він вийшов і швидко попрямував у дім.

Біля дверей вітальні дорогу йому заступив Ленвуд, який тільки-но встав.

— А, Майку! Не чекав вас. Ви знаєте...

— Ви можете дати мені спокій?! Дайте мені спокій! Геть з дороги! Геть!

Він відштовхнув Ленвуда вбік. Ленвуд майже впав на невеличку канапку. Удомо пройшов у свою кімнату, грюкнув дверима і замкнувся на ключ. Тоді повалився долілиць на ліжку...

Ленвуд поволі сів. Він ще трохи посидів на канапці, тоді почвалав до дверей Удомо. Постукав. Тепер це був зовсім старий темношкірий чоловік, скривджений життям і людьми.

— Майку, послухайте, ви даремно гримаєте на мене. Вам досить лише сказати, щоб я їхав звідси. Я не залишусь там, де я не потрібен. Я все-таки людина, а не собака.

— Дайте мені спокій! — Голос Удомо тремтів від люті.— Дайте мені спокій!

— Гаразд, Майку,— тихо мовив Ленвуд.— Я дам вам спокій.

Ленвуд пішов до своєї кімнати. Він одімкнув валізу і витяг звідти шкіряного портфеля. Розкрив його, полічив гроші. Сто п'ятдесят фунтів акредитивами. Частина тих самих грошей, що їх Удомо прислав на дорогу. Яка то була радість! Усього лише три місяці тому. І от тепер... Ще близько сотні панафриканських фунтів — ті, що давав йому Удомо під час подорожі по країні. Чужі гроші. Не його власні. Гроші, подаровані йому. Не за-

роблені... Ленвуд вийняв з портфеля свій паспорт і поклав його у внутрішню кишеню піджака.

Він вийшов з дому і почвалав до міста. До примітивного автобусного сполучення він так і не призвичаївся. Сонце палило нещадно. Ленвуд почепив на окуляри темний козирок. Так було трохи краще. Він швидко спітнів. Озирнувся, шукаючи очима таксі. Ні, не видно... Кроків за п'ятсот від будинку він вийшов на шосе. Від асфальту піднімалися хвилі гарячого повітря. У Ленвуда почало паморочитись у голові. Він поминув двох чоловіків, що зупинилися біля стічної канави за малою потребою. У ніс йому вдарив різкий сморід сечі.

Так він дістався до брудного, занедбаного передмістя. Довкола снували люди — бідно й неохайно вдягнені, але усміхнені й веселі. Раз у раз проїжджали вільні таксі. Одначе Ленвуд вирішив і далі йти пішки: треба берегти кожне пенні.

Він порівнявся з купкою жінок, що продавали якісь найдки просто на землі, по той бік стічної канави. Вони голосно сміялись і розмовляли не зрозумілою йому мовою: Побачивши Ленвуда, вони замахали руками, прошуючи його до свого обліпленого мухами товару. І він нараз збагнув, що довіку був би тут чужинцем. То правда — в нього темна шкіра, але надто глибока прірва розділяє його і цих людей, а він уже надто старий, щоб її подолати. Він так довго жив у світі білих і так міцно вріс у нього, що ні в якому іншому світі життя йому вже не буде.

Раптом його охопила страшенна втома — від усього, ба навіть і від цих веселих босоногих людей, що снували навколо, від мух, від запахів. Він зупинив таксі.

— У пароплавне агентство, — кинув усміхненому чорному шоферові.

«Вся річ у тому, що ти тужиш за Лондоном. Ти ніколи досі й не гадав, що так звик до нього. Марно було сподіватися, що можна отак просто відкинути геть тридцять років свого життя. Як це співається в тій пісеньці, з якої ти завжди насміхався?..

І через те, що я лондонець,

Я це місто ніде не забуду...

І от тепер, коли ти вже надто старий для цього, тобі довелося зіткнутись із дійсністю, Томе. Але що таке дійсність? Те, що колір шкіри не робить людину африканцем? Що людська особистість формується під впли-

вом багатьох чинників, серед яких чи не найважливіший — країна, де ти народився і виріс? Що людина повинна мати величезну силу, щоб звільнитися, по-справжньому звільнитися, від впливу отих чинників? Оце і є дійсність? Доводиться визнати, що так, правда ж? Тільки через те, що інакше було б надто страшно? Але ж хіба може бути неправа людина, що бореться за свободу?..»

Коли таксі зупинилось і шофер обернувся назад, він побачив старого чоловіка, що, скоцюрбившись, сидів у кутку і, здавалося, спав, похиливши голову на груди.

— Приїхали, саг.

— Що таке? А, так... так.

Ленвуд виліз із машини.

— Скільки з мене?

— Два шилінги, саг.

Ленвуд заплатив і ввійшов у пароплавне агентство. Минаючи темношкірих службовців, він рушив у куток, де сидів білий чиновник.

— Мое прізвище Ленвуд.

— Слухаю вас, містере Ленвуд.

— Я хочу довідатись відносно квитка...— Він трохи помовчав, тоді додав: — *Додому.*

— Коли ви хочете їхати, сер?

— Якомога скоріше.

— Ви маєте на увазі десь за тиждень? Можливо, хтось анулює замовлення.

— А раніше не можна?

Молодий чиновник звів на нього очі.

— Розумію... Одну хвилинку, я піду подивлюся.

Незабаром він повернувся.

— На жаль, найперший пароплав, який ми можемо вам запропонувати, буде за шість днів... Якщо, звичайно, ви не маєте наміру їхати вантажно-пасажирським судном. Але вони йдуть тижнями, і це дуже нудна подорож.

— Коли у вас відходить перше вантажно-пасажирське судно?

— Я знаю, що є вільна каюта на післязавтра. Але ви будете в Англії пізніше за пасажирський пароплав, що відходить через шість днів. Є ще, правда, «Савойя», яка відпливає сьогодні ввечері, але у вас надто мало часу...

Ленвуд якусь мить вагався, потім сказав:

— Я поїду цим судном.

— «Савойєю»?

— Так.

— Але ж у вас залишається тільки чотири години, щоб зібратись.

— Дарма, встигну.

— Ви часом не тікаєте від когось? — пожартував чиновник.

Та вираз, що з'явився в очах Ленвуда, враз зігнав з його обличчя приятну усмішку.

Через двадцять хвилин Ленвуд з квитком у кишені залишив пароплавне агентство. Він зайшов у велику, повну людей поштову контору і написав на телеграфному бланку:

ЛОНДОН РІДЖЕНСІ-М'ЮЗ ЗБ МЕРІ ФЕЛД
ВИЇДЖАЮ СЬОГОДНІ САВОЙЄЮ
БУДУ ДОМА ЗА ТРИ ТИЖНІ
НЕ МОЖУ БЕЗ ТЕБЕ

ТОМ

Він заплатив за телеграму і взяв таксі до будинку Удомо. В домі не було нікого, крім слуг. Тепер у нього лишилося тільки три години перед відходом пароплава. Треба збиратися. Він почав неквапливо складати речі. Невже Мері не простить йому отієї безглуздої сварки? Ні, не може бути. Вона була єдина людина, яка лишалась йому вірною всі ці роки. Вона зрозуміє. Вони стільки років прожили разом. Попри всі їхні незгоди, вони зріднилися назавжди.

Слуга покликав його обідати. Пообідавши на самоті, Ленвуд повернувся в свою кімнату й закінчив складати речі. Тоді послав слугу по таксі, а сам сів до столу й написав листа Удомо.

«Дорогий Майку!

Пишу тільки для того, щоб попрощатися з вами. Я повертаюсь до Англії. Як ви дали мені сьогодні зрозуміти, я плутаюсь у вас під ногами, і мене доводиться відштовхувати з дороги. Я ніколи не терпів такого приниження від білих і не збираюся терпіти його від чорних. Перекажіть моє прощальне вітання іншим. Дякую за все. Найболючіше думати, що колись ми були друзями.

Томас Ленвуд»

Потім його повезло таксі, а незабаром і пароплав,

Перший побачив цього листа Едебхой, який приїхав довідатись, що сталося з Удомо. Невдовзі Удомо вийшов із своєї кімнати. Він уже зовсім опанував себе.

Едебхой передав листа Удомо.

— Том поїхав.

За хвилину Удомо підвів очі від папірця.

— Я не люблю, коли читають мої листи, Еде.

— Він був незапечатаний, лежав отут на видноті.

— Том просто дурний осел!

— Що сталося?

— Подзвони до пароплавства і довідайся, коли він іде і де він зараз... Гей, хлопче!..

Едебхой пішов до телефону. Удомо подався в кухню. За хвилину він повернувся, жуючи холодну курячу ніжку.

— Він поїхав вантажно-пасажирським пароплавом, який відчалив півгодини тому. Що сталося?

— Я був чимось заклопотаний і сказав йому, щоб він дав мені спокій. Ти ж знаєш, як Том уміє стовбичити перед очима. Потім відштовхнув його і пройшов до себе в кімнату. І от маєш...— Удомо зібгав листа й шпурнув його на підлогу.

— Він і справді був тут не на місці,— спокійно мовив Едебхой.

— Але отак узяти й поїхати...— сказав Удомо.

— Може, так воно й краще, земляче.— Едебхой широко усміхнувся, проте очі його були сумні.— В усякому разі, ти можеш написати йому і все пояснити. Там він буде корисніший.

— Чого ти прийшов? — раптом спитав Удомо.

— Коли з твоєї канцелярії подзвонили, що нараду відкладено, я зайшов до тебе. Мені сказали, що ти поїхав додому... Що з тобою, земляче?

— Головний біль, Еде. Просто головний біль. Але гепер уже все гаразд.

— Радий за тебе, земляче. Як минула подорож?

— Чудово, але я розкажу тобі про все потім. Увечері. А зараз іди. Мені треба подзвонити в одній важливій справі. Побачимось увечері на засіданні виконавчого комітету.

Едебхой знехотя вийшов, Удомо рушив до телефону.

Дощ лив не вщухаючи. Краплі були великі, важкі і боляче перішили по обличчі. Вони ринули вниз суцільною густою зливою. А ніч була темна, хоч в око стрель,— темна, як чорні джунглі позаду Марії.

Марія притиснулася до стовбура молодого дерева. Вона раділа дощеві. Хай б'є і мочить її, хай січе хоч до крові. Йй байдуже. Адже це завдяки дощеві вони ще лишалися тут, і вона не втрачала надії на повернення Мхенді. Тільки от чи знайде він шлях серед цього мороку й зливи? Чи знайде? Авжеж. Колись він водив військо. Він знайде шлях. Неодмінно знайде. Цей дощ — добра прикмета. Це знак того, що з Мхенді все гаразд і що він повернеться. Дощ почався чотири дні тому, як раз перед тим як вони мали вирушити назад крізь джунглі. Коли б не дощ, вони б уже три дні як пішли. Але дощ не вщухає, і вони досі тут. І Мхенді повернеться. Неодмінно...

Та що це там?

Марія вп'ялася очима в непроглядну запону темряви. Може, погукати? Жоден білий не вийде в такий дощ. Вона приклала долоні до рота.

— Мхенді! — то був довгий протяжний крик, майже зойк. Вона крикнула ще раз: — Мхенді-і-і!

Щось холодне й слизьке ковзнуло по її босій нозі. Марія судорожно вчепилась нігтями в кору дерева і заклякла, мов нежива. Нарешті змія проповзла далі. А може, вона піднімається по стовбуру?.. «О Мхенді... Ану тихо, інакше він прийде, а тебе вже тут не буде! А що, коли вони схопили його? І вбили... Ні, він повернеться...»

— Маріє! Де ви?

— Я тут, Джозефе.

Джозеф увімкнув ліхтарик і повільно йшов до неї, освітлюючи собі дорогу. Наблизившись, він сказав:

— Я ж попереджав вас, що самій ходити небезпечно. А ви навіть ліхтарика не взяли.

— Тут десь змія...— почала Марія. І раптом схопила його за руку.— Джозефе! Дивіться!

Вона ступнула вперед. Джозеф схопив її і силоміць затримав на місці.

— Там світло!

Десь далеко в темряві ледь помітно спалахнула ма-люсінька цяточка світла, потім знову зникла. Марія пручалася в Джозефових руках. Він відчув, що вона хоче закричати, і рукою затулив їй рота.

— Заждіть! — просичав він.— Заждіть, Маріє! Може, то хтось чужий.

Вона затихла. Джозеф забрав руку.

— Це Мхенді,— сказала вона.

— Ми повинні чекати,— твердо мовив він.

— Онде, знову світло!

Тепер воно було ближче.

— Рахуйте спалахи,— звелів Джозеф.— Має бути три, потім пауза, тоді ще два.

— Два...— шепотіла Марія.— Три... Ну... ну... Так... Один. Два!..

— Це він! — сказав Джозеф

Марія вирвалася із його рук і побігла вперед.

— Мхенді! Мхенді!

— Маріє! Маріє!

— Саг! — закричав Джозеф, забувши про будь-яку обережність.

І раптом серед мороку й дощу забовваніла темна по-стать Мхенді. Марія кинулась йому назустріч і, не роз-рахувавши відстані, важко впала йому до ніг. Мхенді став навколішки, посеред калюжі. Хтось позад нього присвітив ліхтариком. Джозеф відсахнувся і вихопив із кишені пістолет.

— Що це за люди, саг?

— Не тривожтеся, Джозефе. Це мої люди — мої сол-дати.

Джозеф заспокоївся і сховав пістолет назад у ки-шеню.

Мхенді допоміг Марії підвестись.

— Ти повернувся...

— Я ж обіцяв.

— Нам краще піти звідси,— сказав Джозеф.

Він перший рушив до табору. Мхенді і Марія, обняв-шись, подалися слідом за ним. Позаду йшли двоє мов-чазних плюралійців.

Дош усе ще лив, але тепер уже не з такою шаленою силою. Схоже було на те, що до ранку він зовсім ущух-не. А вранці знову засяє сонце...

— Я боявся, що ви вже пішли,— звернувся Мхенді до Джозефа.— Через те і взяв з собою людей. Пробиратися крізь джунглі самому було б нелегко.

— Нас затримав дощ,— сказав Джозеф.

— Я так і сподівався.

— Я знала, що ти повернешся,— промовила Марія.— Але все одно боялася.

— Я не міг прийти раніше,— сказав Мхенді.

Вони заглибились у джунглі. Тут Джозеф зупинився, приклав долоні до рота і тричі прокричав по-совиному.

— Джозеф? — спитав зовсім поруч чийсь голос.

— Джозеф,— відповів той.

Він засвітив ліхтарик. Просто перед ними, стискаючи в руках автомат, стояв юнак у самій пов'язці на стегнах.

— Треба гукати, перше ніж підходити так близько,— сказав юнак.

— Містер Мхенді повернувся.

— Здрастуйте, саг! Ми тривожилися за вас.

Джозеф рушив далі. Вартовий залишився на своєму посту. Тепер Джозеф уже не вмикав ліхтарика. Невдовзі вони підійшли до табору. Джозефові юнаки, поздиравшись на височенні дерева, спорудили над табором щільний зелений дах із довгих ліан, і тепер він скидався на величезне шатро з високим склепінням. Посередині, весело потріскуючи й розкидаючи іскри, яскраво палало багаття. Навколо вогню сиділи вільні від варти юнаки.

— Містере Мхенді! — вигукнув один з них.

Вони оточили прибульців, тиснули їм руки, привітно усміхались, поблискуючи білими зубами.

— Як вам ходилося, саг? — запитав хтось.— Ми всі за вас тривожились.

— Нехай містер Мхенді спочатку перевдягнеться в сухе,— сказав Джозеф.

— Подбайте про моїх людей,— обернувся до нього Мхенді.

— Не турбуйтеся, саг,— відповів Джозеф.

— Ходімо,— сказала Марія.

Вона взяла Мхенді за руку й повела до їхнього намету.

В наметі вони поскидали з себе мокрий одяг.

— Ну, як ти тут? — спитав він.

— Я так довго ждала тебе,— зітхнула Марія.— Ох, як тяжко ждати! Ти ж там був увесь час у небезпеці.

— Я часто думав про тебе,—сказав він.

— А ота твоя самотність, що була колись?.. Вона поверталася там до тебе?

— Ні, серденько. Думаю, що вона згинула назавжди.

— Я рада.

— Я скоро знову піду.

— А я знову ждатиму.

— Тільки тепер уже по той бік. Джунглі не місце для жінки.

— Ні, мій володарю. Я ждатиму тебе тут, на цьому місці. Я зроблю все, як ти скажеш, тільки не це. І прошу тебе, не говори про це більше. Це має для мене особливе значення.

Тепер вони були обое голі. Мхенді раптом немовби вперше побачив сліпучу красу її темної голизни.

— Маріє...

Він пригорнув жінку до себе, відчуваючи, як тремтить її сильне молоде тіло. В ньому спалахнула жага.

— Не зараз...— прошепотіла Марія.— Тепер уже зовсім скоро...

Вона відступила назад і загорнулася в сухе покривало, потім допомогла Мхенді зав'язати тогу.

Знадвору долинув голос:

— Час до столу!

Легкими пестливими рухами Мхенді ніжно гладив Марію по шиї, немовби заколискуючи її. Запал любовішів минув, і тепер вона, схлипуючи, лежала поруч нього.

Він пестив її доти, аж поки змовкли її схлипування і вона зовсім затихла.

«Полегкість після довгого дождання,— подумав він.— Чоловіки часто забувають, яке воно тяжке, оте жіноче дождання. Спи, мое серденько. Я знову з тобою, і тобі не треба ждати, а мені — повсякчас скрадатися і стерегтися.

Коли правда, що великі народні проводирі й борці за свободу не знають страху, то я ніякий не проводир, а просто полохливий дурисвіт, котрий не кидає боротьби тільки через те, що так велить йому обов'язок. Далєбі, я зовсім не хоробра людина. Кожного разу, коли вороги натрапляли на мій слід, я мало не помирав з переляку. Тільки я вмію приховувати це від інших, оце і все. Спи,

мое серденько. Ти полонила мою душу і, певне, сама не знаєш, яку втіху та розраду ти мені даєш. Спи, мое серденько...»

Нарешті Марія заснула. Мхенді вдягнувся і вийшов до вогнища. Кілька юнаків спали біля вогню. Інші, серед них і ті двоє, що прийшли з ним, спали у великому наметі. Скидалось на те, що дощ незабаром ущухне. Певне, за якихось півгодини. Ет, чорт! Він забув про папір... Мхенді тихенько повернувся в намет і взяв письмове приладдя. Потім знову вийшов, сів біля вогнища й почав писати. Він писав і в думці посміхався. Усе це, звичайно, театральні ефекти, але без них не обійтись. Людям потрібні отакі наочні свідчення дії — вони додають їм снаги, піднімають на боротьбу. А ця листівка зробить два діла: налякає білих господарів і підбадьорить чорних рабів. Як же її назвати? Послання від Мхенді? Ні... Повідомлення номер один. Так, «*Повідомлення номер один*». Спочатку — перелік диверсійних актів. Так... Далі — чим вони викликані. Про це всі знають, але ще раз повторити не завадить... Ці дії не спрямовані проти білих як таких. І їм це добре відомо, але наголосити треба... А тепер настрахаємо: такі повідомлення з'являтимуться щомісяця...

Раптом на протилежному краю галявини почувся якийсь шурхіт. Величезна змія — товста, довга, брудно-зеленого кольору — виповзла на відкрите місце і поволі поплазувала просто до вогнища. Мхенді схопився за пістолет, що лежав у нього біля ніг. Та перше ніж він встиг його звести, ліворуч пролунала коротка автоматна черга. Довге тіло змії сіпнулося, закрутилось у конвульсіях і залякло. Всі попркидалися. Ті, хто спав у наметах, повискакували надвір. На галявину, погладжуючи автомата, вийшов юнак-вартовий.

— Я чув, як вона повзла, саг, через те і прийшов.

Усі розглядали мертву змію. Нарешті Джозеф сказав:

— Ну годі. Треба спати.

До Мхенді підійшов один з плюралійців.

— Дощ перестає.

— Ви хочете йти назад?

— Краще вирушити зараз. Якщо ми підемо пізніше, поліція може застукати нас. Не варто даремно ризикувати.

— Ну що ж, гаразд. Листівку я написав. Ви знаєте, що треба зробити.

До них підійшли Джозеф, Марія і другий плюралієць.

— Він вважає, що краще йти, поки не розвидніло,— пояснив Мхенді.— Скажіть нашим друзям, що через місяць я повернуся сюди і тоді ми зможемо влаштувати тут постійний табір. Скажіть їм, що я тепер у безпеці, серед друзів. Хай вони готуються до наступної фази боротьби, як ми умовились. І пам'ятайте: ніяких жорстокостей та вбивств. Ми будемо боротися по-новому.

— Може, виникне потреба залишити для вас записку,— сказав плюралієць.— А то ще повернетесь і попадете в поліцейську пастку. Все може статися. Де мені залишити записку в такому разі?

— Тут,— відповів Джозеф.— Ми залишимо тут ці намети.

— Навряд чи я зможу знову знайти це місце.. Доведеться, мабуть, довго шукати.

Мхенді накреслив у своєму записнику план краю джунглів. Потім позначив плюралійське село, з якого вони прийшли.

— Осьде село, звідки ми вирушили. Пам'ятаєте, ми йшли до цього горба. Далі щось із милію тягнуться чагарники. Отут місце, де дерева виступають трохи далі. Праворуч чотири дерева, набагато вищі за інші. Зараз ми стоїмо під ними. Та їх можна побачити тільки здаля. А потім вам доведеться покластись на власну кмітливість.

— Можна мені взяти цей план?

— Ні. Запам'ятайте його.

Плюралієць уважно подивився на план, тоді кивнув головою. Мхенді видер аркуш із записника і кинув у вогонь.

— Ну, ми будемо перевдягатись та йти.

— Ваш одяг у наметі,— сказав Джозеф.— Він уже висох. Ідіть спати, містере Мхенді, саг. Я сам проведу ваших людей. А вам треба набиратися сили перед за-трашнім переходом.

— Гаразд. Щасливої дороги, друзі. Будьте обережні.

— Іди відпочивай,— покликала Марія.

Через одинадцять днів, пізно ввечері, Мхенді і Марія дісталися до будинку Селіни.

Селіна міцно обняла Мхенді.

— Вітаю вас, Мхенді! Вітаю, брате мій! Я чула, звістка про ваші діла прогриміла на весь світ, і ті, хто вважає себе вашими господарями, неабияк переполошились. Я рада бачити вас цілого й здорового... Заходьте. Сідайте... Гей, несіть їжу! Несіть вино!.. Вітаю й тебе, Маріє, дитя моє! А що, хіба погану я знайшла для вас подругу, Мхенді?

— Радий вас бачити, Селіно,— сказав Мхенді.— А ця жінка, яку ви для мене знайшли,— справжній скарб. Вона дуже припала мені до серця.

Селіна метушилася, наглядаючи за слугами, що ставили на стіл вечерю. Поки гості їли, вона сиділа поруч за столом. Принесла іноземні газети і з гордістю показувала їм фотографії зруйнованих плюралійських електростанцій, пущених під укіс поїздів, спалених фабрик.

— Ось навіть ваш портрет надруковано,— усміхнулась вона.

Після вечері Селіна лагідно поплескала Марію по руці.

— Йди до себе й відпочивай, моя дитинко. Ви відбули важку подорож. А нам з Мхенді треба поговорити. Не бійся, я довго його не затримаю.

Коли вони лишилися вдвох, Селіна споважніла.

— Воно все справді так, як пишуть у газетах, Мхенді,— геть усе?

Мхенді швидко переглянув газети.

— Так. І навіть більше.

— І що на вас полюють тисячі поліцаїв, теж правда?

— Правда.

— Тоді вам треба стерегтися навіть тут. Тут ще багато білих. Ми й досі їх не здихались. Удомо каже, ніби вони нам поки що потрібні...— Вона знизала плечима.— Які у вас наміри надалі?

— Я скоро піду назад. Мої люди чекатимуть мене через місяць.

— А як ті юнаки, яких я для вас підшукала?

— Вони молодці. Джозеф чудовий ватажок.

— Я рада... Ну, а тепер, мій друже, кажіть, яка допомога потрібна вам од мене.

Мхенді нахилився і підняв з підлоги невеличку валізу, з якою не розлучався всю дорогу. Він передав її Селіні.

— Тут гроші. Гроші, що їх зібрали мої люди. Я не знаю, скільки тут, але ви побачите, що чимало. Нам потрібна газета. Всі наші друкарські верстати конфісковано, а газети заборонено. Ми могли б заснувати нову газету, але вони знайдуть верстат і заберуть або ж знищать його. А коштує він дуже дорого...

— Отже, ви хочете друкувати газету в джунглях?

— Так. Ви зможете дістати мені невеличкий друкарський верстат?

— Дістану. Певне, це буде нелегко, але я неодмінно дістану... Ви сказали, що скоро підете назад. Коли саме?

— За чотири-п'ять днів. Цього разу я повернуся не скоро: може, через півроку або й через рік.

— Ви будете жити в джунглях?

— І там, і серед мого народу. Коли люди бачать, як я уникаю пасток, розставлених для мене білими, це підносить їхній дух.

— Розумію. А як з харчами й іншим припасом?

— Поки я був там, ми створили по всій країні комітети. Все потрібне можна буде приставляти до лісового табору ночами.

— Це небезпечно. Краще вам не турбуватися про такі дрібниці. Не думайте про харчі. Про це подбаю я. Я все влаштую. А ви віддавайте всю свою снагу боротьбі.

— Носити вантажі крізь джунглі дуже важко.

— Ну то й що! Адже це задля свободи Африки. Не думайте більше про такі речі. Незабаром я поїду туди і сама все влаштую.

— І ще одне, Селіно. Я не можу так довго тримати коло себе ваших юнаків.

— Це для них корисно. Хай стануть справжніми борцями.

— Але ж зі мною будуть і мої люди. Мені не потрібно так багато.

— То що ви хочете?

— Я хочу, щоб зі мною пішли кілька чоловік і потім повернулись.

— А Марія?

Мхенді зітхнув.

- Я волів би, щоб вона теж повернулася з ними. Так для неї було б безпечніше. Але я знаю, вона на це не погодиться. Та й я без неї почуватиму себе самотнім.
- Беріть її і залиште при собі. Тепер вона ваша.
- Хай буде так.
- Раз на місяць я присилатиму вам усе потрібне, а ви передавайте мені звістки про те, як ідуть ваші справи... Отже, домовились. Може, колись я й сама завітаю до вашого табору в джунглях. А тепер, брате мій, вам треба відпочити.
- Що нового в моїх друзів?
- З Удомо і Едебхоем усе гаразд. Я сповіщу їх про те, що ви тут.
- Удомо казав...
- Цей чоловік останнім часом зробився надто обережний, але ваші діла збудили в ньому колишній запал. Тепер він хоче вас бачити. Тут приїхав ще один ваш друг.
- Мебі?
- Так. Минулого тижня він став новим міністром освіти і національного виховання. Це непоганий чоловік. Мені він подобається. Ви знаєте, нам довелося примусити Удомо викликати його сюди. Він би нізащо не погодився, якби не боявся втратити підтримки горян.
- Це не моя справа, Селіно, але мені здається, що ви помиляєтесь.
- Губи Селіни сіпнулися.
- Ви вірна людина, мій друже. Я також. Не будемо більше про це говорити.
- В голові Мхенді блискавкою майнула думка: «Вона мов та змія». Він сказав:
- Це було б просто чудово — знову побачити Мебі... А як Ленвуд?
- Е, то ви ж нічого не знаєте. Він поїхав.
- Що? Поїхав?
- Ще місяць тому, того самого дня, коли вони з Удомо повернулися з подорожі.
- Але чому?
- Ніхто не знає. Просто склав речі й поїхав.
- Не може бути!
- Спитаєте завтра в Удомо... Ну, а тепер ідіть відпочивайте, друже мій. Уже пізно.
- «Отже, Том поїхав — мовчки, непомітно, як украй зневірена людина. Куди ж він подався? Назад до Мері

Фелд? Поїхав знову жити з чужої ласки, бо для нього не знайшлося місця тут, в Африці, про визволення якої він мріяв усе своє життя! Звичайно, він поведився як дурень — як нетактовний, самовпевнений, позбавлений почуття гумору дурень. Але щоб таке... То було надто жорстоко, такої кари не придумав би для нього й найлютіший ворог. Бідолаха Том! Треба неодмінно йому написати...»

Мхенді підвівся й рушив до дверей.

— На добраніч, Селіно.

Кімната була та сама, що її Селіна приділила йому тоді, в день приїзду. Дивна вона жінка: поєднання жорстокості й ніжності... Авжеж, так він і думав: Марія спала, по-дитячому згорнувшись клубочком. «Спи, серденько, тобі це потрібно. І мені теж... Бідолаха Том! Краще написати йому зараз. Бо потім можу забути. Або ж не виберу часу. Хай не подумає, що я теж його відцурався...»

Мхенді дістав записника й написав листа. Потім роздягся і обережно, щоб не розбудити Марії, ліг у ліжко. Не прокидаючись, вона притулилася до нього і владно обняла рукою. Він трохи підвівся і вимкнув світло. Як приємно дати відпочинок тілу і мозку! Мхенді заплющив очі.

Губернатор метнув оком на протилежний кінець великої зали, де в оточенні членів іноземних делегацій стояв Удомо. Як добре, що це офіційний прийом: інакше їм з Джонсом довелось би самим мати справу з усіма цими американцями, французами, німцями, італійцями і скандінавами, та ще й до того з англійською парламентською делегацією. Їм би нізачо не зачарувати гостей так, як це робили Удомо і його компанія міністрів-африканців. Едебхой видимо напідпитку, але те саме можна сказати й про більшість гостей; до того ж триматись він уміє. Удомо пошив у дурні всіх: від самого обіду в руках у нього повна чарка хересу. В особі Мебі він знайшов вірного спільника. Плюралієць Ван-Лінтон забувся до такої міри, що, розповідаючи Мебі про чорних художників Плюралії, навіть обняв був його за плечі.

Губернатор подивився на годинник. Пів на першу ночі. Час закінчувати прийом. Він поглянув довкола, шукаючи очима Джонса. Того в залі не було. Губернатор підкликав ад'ютанта.

— Знайдіть мені Джонса, будь ласка.

До нього підійшов американець, глава делегації Ради націй.

— Чудовий прийом, ваше превосходительство!

— Я радий, що вам подобається. Стараємося справи хороше враження на всіх наших гостей.

— На мене ви, безумовно, справили враження. І я маю на увазі не тільки оце.— Він повів рукою, вказуючи на повну людеу, сяючу вогнями залу.— Я маю на увазі всю країну і її уряд. Прем'єр-міністр Удомо — велика людина. Він такий чарівний і скромний.

— Так,— сказав Рослі.— Якби ви дізналися про все, що він тут зробив, незважаючи на величезні труднощі, і про те, що він збирається робити далі, ви побачили б, який це видатний державний діяч. Я пишаюся тим, що працюю з ним.

— Ви знаєте, ваше превосходительство, ми у себе в Сполучених Штатах часто-густо неправильно уявляємо собі вашу діяльність тут. Давне упередження проти колоніалізму відмирає дуже повільно. Про роль, яку ви тут відіграєте, говорять багато неприємних речей.

Рослі усміхнувся. Йй-богу, то був просто чарівний старий добродій!..

— Терпіти образи — доля всіх, на кому лежить тягар влади. Ми вже свою частку дістали. Тепер і ви дістаєте свою. Гадаю, це призведе до кращого взаєморозуміння між нашими двома країнами.

— Авжеж, сер! Ми, звичайно, розповімо про те, що тут побачили. І я можу також вам сказати, що очолювана мною делегація одностайно ухвалила не тільки повністю задовольнити прохання прем'єр-міністра Удомо про технічну допомогу, але й надати йому додаткову допомогу, яку ми самі визнаємо за потрібне порекомендувати. Ось яке враження справило на нас те, що ви тут робите.

— Ви вже казали про це прем'єр-міністрові?

— Ні, сер.

— Треба було сказати. Ви собі навіть не уявляєте, як він зрадіє.

— Звичайно, я скажу. Навіть зараз же. Пробачте, сер.

Старий добродій перейшов залу і приєднався до натовпу, що оточував прем'єр-міністра. Рослі відмахнувся від лакея, що підійшов до нього, тримаючи в руках та-

цю з напоями; тоді вклонився двом дамам і рушив до дверей, де появився Джонс.

— Треба кінчати, Джонсе. Всі задоволені, а я оце зараз дізнався, що нам збираються надати всю ту технічну допомогу, про яку ви з Удомо просили, і навіть дещо додатково.

— Добре,— якось неуважно мовив Джонс. Потім додав: — Я щойно розмовляв із службою безпеки. Мхенді повернувся.

— Он як! Коли?

— Приїхав сьогодні ввечері.

— Де ж він зараз?

— У Селіни.

— Ого, цікаво! Вимоги про видачу не було?

— Поки що ні слова.

— Не розумію. Спочатку плюралійські власті заявляють офіційний протест, а потім раптом геть про нього забувають. Чому? Я весь час задаю собі це питання. А з Лондона більше нічого не чути?

— Нічогісінько. Вони, здається, постановили так: нехай буде що буде.

— Щиро кажучи, в усій цій історії і я залюбки зайняв би позицію страуса.

— Таж ми уряд,— пробурмотів Джонс.— Питання в тому, щоб нам тепер робити. Від сьогодні з нього ні на мить не зводитимуть очей. Але що нам у біса робити? Просто спостерігати й чекати? Хотів би я знати, про що йшлося між Удомо і Ван-Лінтоном того ранку.

— А знаєте, що я вам скажу, Джонсе? Я — ні. Я волів би краще взагалі нічого про це не знати.— Рослі подивився в протилежний кінець зали.— Он він стоїть, усміхається, зачаровує їх. І, мабуть, лише один-двоє з них мають хоч найменше уявлення про те, який тягар у нього на плечах. А якби ви чи я сказали їм: «Панове, ця людина намагається вивести свою країну з минулого століття в теперішнє»,— вони, може, зрозуміли б наші слова, але повного їх значення не осягнули б. Не знаю, не знаю, Джонсе. Я можу сказати лиш одне: нізащо в світі не хотів би я тепер бути на його місці.

— Ні, не може бути, щоб він зрадив свого друга!

— Не може бути? А уявіть-но себе на його місці... А втім, нам з вами цього не збагнути. Ми розуміємо такі речі тільки змоглядно.

— Це було б жахливо.

- Атож, ваша правда,— мовив Рослі.
- А проте...— з тривогою сказав Джонс.
- Саме від оцього «а проте» в мене мороз іде поза шкірою,— зауважив Рослі.
- А може, нічого й не станеться.
- Отже, втечемо від цієї проблеми, Джонсе. Може, нічого й не станеться. Так і будемо сподіватись. Я заплющую очі на цю справу, аж поки вона сама про себе не нагадає. Я свідомо обираю позицію морального боягуза... Ходімо, треба закінчувати прийом.
- Я скажу йому про повернення Мхенді,— мовив Джонс.
- Якщо він сам іще не знає.
- Мхенді приїхав після того, як почався прийом.
- Гаразд, скажіть.

Другого вечора, тільки-но смерклося, Удомо прислав по Мхенді свою машину.

Селіна була задоволена.

— Це добре,— сказала вона Мхенді.— А то надто вже обережний він зробився останнім часом. Прем'єр-міністрові не можна того... прем'єр-міністрові не можна цього... Йому не завадило б забути про те, що він прем'єр-міністр, і знову стати непримиренним борцем, як колись. Африці ще потрібні борці. Ви зустрінетесь як співники, як давні друзі. Ви, Едебхой і Мебі можеге розбуркати його. Нам треба здихатись отих білих, здихатись усіх до одного! Переконайте його, брате мій.

Селіна дала шоферові двох курчат, яких сама для них засмажила. Марія лишилася з нею.

Коли Мхенді приїхав, Удомо був сам. Він сидів, схилившись над якимись паперами, з виразом страшної втоми на обличчі. Коли ввійшов Мхенді, він підвівся і немовби враз скинув з себе втому. Обличчя його проясніло.

— Мхенді! Який я радий знов тебе бачити! — Очі його осяяла промениста усмішка.— Поздоровляю! Ніщо так не тішило мене...— Тепер у голосі його забриніла лютя.— ...Ось уже багато років ніщо так не тішило мене, як звістка про те, якого страху ти нагнав на отих білих дикунів! Як ся маєш, друже?

— Добре, що є змога трохи відпочити,— сказав Мхенді.— А ти?

«Вигляд у нього непоганий,— подумав Удомо.— Вигляд людини, яка знову знайшла себе».

— Все так само. Силкуюсь декого обдурити. Із шкури рвуся. Але вже починаю бачити попереду щось реальне.

Мхенді подумав: «Ти став потайний, мій друже. Хотів би я дізнатися, що в тебе на душі. Мабуть, треба застерегти тебе щодо Селіни». Він спитав:

— Ти знаєш про те, що Селіна незадоволена?

— Вона і Ед. Знаю. І ще дехто. Опозиція Ендьюри зрозуміла, що вимогу африканізації можна використати як бойовий поклик. Але я все-таки пошию їх у дурні. Вони неспроможні зберегти єдність країни і через те залежать від мене. Сідай. Ед і Мебі скоро прийдуть. Я хотів трохи побалакати з тобою без них.

— Не раджу тобі недооцінювати Селіни,— сказав Мхенді.

Удомо тихенько засміявся:

— Я давно вже позбувся цієї вади: недооцінювати супротивника, хоч би який він був. А Селіну я надто поважаю. Щиро кажучи, вона єдина людина, якої я посправжньому боюся... Її і Еда. Ніколи не гадав, що Ед такий запеклий поборник племінного укладу. Я думаю, вона розуміє, чого я домагаюсь?

— Не знаю,— відповів Мхенді.— Вона вважає, що ти надто обережний.

— Оце так! Я, мов навісний, лізу на рожен, а вона вважає, що я обережний. Сміх, та й годі!

Мхенді набив люльку і закурив. Слуга приніс віскі для нього і фруктовий сік для Удомо.

— Все, що мені потрібно,— це час,— мовив Удомо заміряним, відсутнім голосом.— Тільки час.

— Скільки?

— Десять років. Щонайменше п'ять, але для того, щоб усе як слід зробити,— десять... А тепер розкажи мені про свої плани. Де ти отаборився? Як пробирався крізь джунглі? Йй-богу, мені колись треба буде вислизнути звідси і відвідати твій табір.

— Для цього потрібно дев'ять днів продиратися крізь джунглі.

Удомо лягнув себе по коліну і голосно зареготав.

— Невже ти згоден з Селіною, яка вважає, ніби я розпестився.

— Ти надто обтяжений справами, друже.

— Скажи мені, де твій табір, тоді побачиш. Ану давай. Випробуй мене.

— Гаразд. Але я вважаю, що так ризикувати — це безумство. Дай мені аркуш паперу.

Діставши папір і олівець, Удомо підійшов і сів поруч Мхенді. Мхенді почав накидати план місцевості, водночас пояснюючи його.

— Потаємний прохід крізь джунглі починається отут, за цим невеличким селом. Ти його знаєш: це останнє село перед джунглями. У джунглях шлях, очевидно, відхиляється трохи праворуч. Вихід отут. На папері воно здається дуже легким. А щоб добутися до цього місця, треба цілих дев'ять днів іти крізь морок. Далі починається Плюралія. Наш табір отут. З боку Плюралії його місце можна визначити по чотирьох велетенських деревах, що здіймаються над іншими. Він перетворений на величезне зелене шатро. Туди не проходить дощ, а коли горить вогнище, дим не сягає верхівок дерев. Безпечнішого місця годі й бажати. Навіть коли охоронці закону з'являться мене шукати, то матимуть ще ту роботу, а я почую їх і встигну зникнути перше, ніж вони знайдуть табір,— якщо вони взагалі його знайдуть.

— Але вони його не знайдуть, так?

— По-моєму, це неможливо.

— Добре... А я його знайду! Хай ця штука залишить-ся в мене. Я серйозно кажу, що прийду... А тепер розкажи, як ти думаєш діяти далі.

Мхенді виклав йому свій план, про який уже розповідав Селіні. Коли він закінчив, Удомо зітхнув і відкинувся назад.

— Боже мій! Як би я хотів бути там разом з тобою. Твоя боротьба — пряма, відкрита й чесна. А тут я мушу весь час кривити душею, мати справу з людьми, яких терпіти не можу, усміхатися навіть до отих клятих білих з Плюралії...— Його обличчя нараз перекинулось від люті.— Кажу тобі правду, Мхенді, я часом так усе ненавиджу!..— Він заспокоївся, знизав плечима й ніяково усміхнувся, немовби соромлячись свого спалаху.

Мхенді відчув жаль до Удомо і ледве погамував раптове бажання обняти його. На думку спали лагідні, підбадьорливі слова, але він тільки й сказав:

— Така ціна свободи, Майку, що її платить наше покоління.

Удомо криво посміхнувся, але голос його звучав по-дружньому:

— А ті, що прийдуть після нас, візьмуться нас судити і судитимуть з усією суворістю. Ти розумієш, Мхенді?.. А тепер скажи мені: якби ти був на моєму місці — чи нехай навіть на своєму ж таки — і тобі довелося б або пожертвувати однією людиною, щоб зміцнити свої здобутки, або ж втратити все, чого ти домогся, і багато чого іншого, — що б ти обрав? Скажи мені по ширості.

«Отже, перед тобою стоїть реальна проблема, — подумав Мхенді. — Ти не обдуриш мене своєю недбалістю. Це реальна проблема».

— Мені вже доводилося робити такий вибір, ти знаєш, — спокійно мовив він. — На мені лежить відповідальність за смерть багатьох людей.

Удомо обняв його за плечі.

— То була відповідальність командира в бою, друже.

— І все-таки це відповідальність. Звання або мета справи не міняють.

— Який вибір ти зробив би сьогодні? — тихо спитав Удомо.

Мхенді раптом відчув досаду. «Вирішуй сам за себе! Мені ніхто не допомагав, коли я мусив робити свій вибір. І ти вирішуй сам за себе!»

— Це таке питання, на яке можна відповісти лише тоді, коли воно постає конкретно.

— Уявімо собі, що воно вже постало. Твій табір... Так, візьмімо твій табір. Припустімо, ти дізнався, що один з тих, кому ти довіряєш, збирається виказати ворогам таємницю твого табору... Що б ти зробив?

— Довелося б щось зробити.

— Гаразд. Тепер підемо далі. Припустімо, що ця людина віддана тобі, що вона не мала наміру тебе зрадити, але, сама того не відаючи, могла привести в твій табір ворогів. Що тоді? Чи наказав би ти своїм автоматникам розстріляти її, щоб вона не зрадила тебе?

— Це залежало б від багатьох обставин.

— Наприклад?

— Наприклад, від того, яку вагу мало б викриття таємниці табору.

— Припустімо, що це означало б цілковиту поразку твоєї революції.

Мхенді знизав плечима.

— Тоді довелося б зробити саме так. Але до чого ти все це ведеш?

— Навіть якби це був твій брат?

— То був би жорстокий вибір, але я сказав би «так». Та поясни ж мені, Майку...

— Я маю на думці Еда. Ми стоїмо тепер перед лицем кризи. Але це ще може минутися... Приємно поговорити з тобою, Мхенді. Ти розумієш такі речі. Як було б чудово, коли б ти лишився тут разом зі мною і працював для загального добра замість того, щоб ризикувати життям серед отих білих варварів. Чи є в них шанси схопити тебе?

— Я можу наразитися на них, як тільки повернусь.

— І що тоді?

— Певне, все скінчиться нещасливим випадком. Вони не схочуть судити мене.

— Так, зрозуміло... Стривай, здається, Едова машина... Ти чув, Том поїхав?

— Селіна казала мені.

— Просто взяв і пішов з дому того дня, коли ми повернулися... Пішов і сів на пароплав, нікому нічого не сказавши. Залишив записку...— Удому встав і рушив до дверей.

Увійшли Мебі і Едебхой.

Після схвильованого обміну привітаннями вони зручно повмощувались у кріслах і повели розмову про минулі часи та давні мрії. Їм майже вдалося відновити щось на зразок колишньої безтурботної товариськості давніх лондонських днів. Однак були тепер між ними й темні тіні, і всі непомітно, але старанно їх уникали. Ніхто не згадував ні про Лойс, ні про Тома Ленвуда. Бракувало розмові і невимушених веселощів минулих днів.

Тоді вони були ще молоді мрійники; тоді їм здавалося, що вони можуть завоювати весь світ; тоді їхні сміливі задуми були сповнені щасливої нерозважливості.

Тепер трое з них були люди при владі. Люди, обтяжені державними турботами. І це раз у раз позначалось на їхній поведінці і розмові.

Мхенді думав: «Вони всі змінилися. Навіть Мебі. Тільки я лишився такий самий. І тепер вони більше схожі на мене. Але в їхніх руках влада. Проблеми, що стоять перед ними,— це проблеми будівництва, творчості. Тільки переді мною ще й досі проблеми руйнуван-

ня. От у цьому й полягає тепер різниця між нами. Та ще й яка різниця!»

Свідомість цього засмутила Мхенді. Мебі відчув його настрої, підійшов і сів поруч. І Мхенді трохи полегшало на душі.

Такі вже правила гри, що зветься життям. Людина не може вибирати, де і як їй народитися. Людину формують країна та обставини, за яких вона народилася, а також колір шкіри, успадкований від батьків. Тут у неї нема вибору, нема права голосу. Тут вона невірник. А вже наявність чи брак чеснот залежать тільки від того, як людина реагує на своє становище.

Потім слуга накрив на стіл. Вони з'їли Селініних курчат і випили дві пляшки шампанського, що їх Удомо спеціально приготував до цієї нагоди.

Після вечері всі вийшли на запнуту протимоскітною сіткою веранду і мовчки сиділи в темряві, прислухаючись до веселого хору нічних комах; на час було забуто всі незгоди, і кожен полинув думкою в минуле, у ті далекі дні, коли їх об'єднувала спільна мрія. А що людська пам'ять брехлива, облудна і схильна до перебільшень, то їхні спогади сповнювало куди більше світла, краси, щирості й багатства почуттів, ніж тоді, коли ці спогади були дійсністю.

Розпрощалися, коли великий жовтий місяць стояв уже високо в небі і все довкола оповила тиша. Розпрощалися з спокійною стриманістю давніх друзів, що розуміють один одного без слів.

Залишившись сам, Удомо швидко підійшов до телефону і зняв трубку. На очі йому набігли сльози.

— Мені потрібен містер Ван-Лінтон,— уривчасто мовив він.

Голос його був різкий і холодний. Але з очей нестримно текли сльози.

6

Ранкове проміння сонця вже пробивалося крізь густе листя дерев на краю джунглів, коли Мхенді та його супутники повернулися в свій табір. Джозеф і Марія заходилися складати припаси. Мхенді пішов до свого намету.

Там хтось побував: залишено записку і пачку плюралійських газет. Мхенді розгорнув записку. В ній говорилося:

«Приходити небезпечно. Поблизу солдати і поліція. Вони скрізь довкола і поведуться дуже обережно. Залишайтеся в таборі, поки хтось прийде до вас із звісткою. Вони надто обережні — це підозріло. Тому не приходьте, будь ласка».

Мхенді гукнув Джозефа й Марію і показав їм ту записку.

— Отже, ви сьогодні не підете? — спитав Джозеф.

— Ні,— відповів Мхенді.— Я почекаю, доки по мене придуть. І тепер мені не потрібно, щоб ви залишалися тут з Марією.

Джозеф вагався. Мхенді вгадав його думки. Хлопцеві дуже хотілося піти, хотілося швидше вирватись із темних джунглів. Але його стримував обов'язок.

— Якщо ви певні...— почав Джозеф.

— Так,— усміхаючись, сказала Марія.— Ідіть. Тоді цей день і цю ніч мій чоловік належатиме тільки мені. Хто зна, коли мені ще випаде така нагода...

Це остаточно переконало Джозефа. Він повагом кивнув головою.

— Тільки спершу ми все тут для вас приготуємо. Набираємо дров, щоб вистачило на кілька днів. І води наносимо.

— Таж у вас попереду он яка подорож! — запрестував Мхенді.

— Ми молоді й дужі,— відказав Джозеф.

Мхенді відчув щирю приязнь до цього кремезного юнака, такого вірного й відданого. Він по-дружньому стиснув його велику руку.

Джозефові очі дивно заблищали, і він квапливо одвернувся.

— Ну, я піду щось робити,— хрипко пробурмотів він.

— Як ти вмієш привертати до себе людські серця! — прошепотіла Марія.

— Вони такі хороші юнаки. Я пишаюся ними.

— Оця твоя лагідність до людей відразу ж скорила мое серце,— сказала вона.

Мхенді пригорнув її голову до своїх грудей.

— А може, ти все-таки підеш з ними, серденько? Так буде краще.

Вона відсторонилась і вперто задерла підборіддя,

— Знову! Чи не казала я тобі вже тисячу разів, що нікуди від тебе не піду?

Він торкнувся губами її чола.

— Ну що ж, хай буде по-твому. Для мене велика втіха знати, що ти мене любиш. І все-таки...

— Замовкни!

Він зітхнув, потім лагідно усміхнувся. О жіноче кохання, що так зігриває душу...

Юнаки залишили їх після сніданку. На останній галявині, де ще можна було розрізнити їхні темні постаті, вони обернулись і помахали руками. Потім нараз зникли з очей, поглинуті мороком джунглів.

— Ходімо,— сказала Марія.— Я знаю, ти любиш випити кави після сніданку. Зараз я приготую.

Мхенді рушив за нею назад до табору, почувавши себе трохи ніяково з автоматом у руках. Автомат залишив йому Джозеф, настійно порадивши скрізь брати його з собою.

Марія зварила кави. Поки Мхенді пив, вона сиділа поруч, розглядаючи фотографії в плюралійських газетах.

— Як тихо,— мовив Мхенді. Голос його лунко прозвучав під високим зеленим шатром.

— Це тому, що ми самі,— озвалася Марія.— Мене це не бентежить. А тебе?

— Ні,— відповів він.

Трохи перегодя вона сказала:

— Тобі треба лягти. Я хочу, щоб ти відпочив. Іди в намет.

— А ти?

— Я теж відпочиватиму. Іди.

— Тут не так жарко,— сказав він.— В наметі нічим дихати.

— Гаразд. Тоді поклади голову мені на коліна.

Він так і зробив. Марія поклала руку йому на чоло. Рука була легка і прохолодна. Мхенді заплющив очі. Він почав думати про чудесні властивості людських рук: вони роблять найскладніші речі, вони заспокоюють своєю прохолодою, вони пестять, угамовують біль... Він розплющив очі, узяв Маріїну руку в свою і підніс її до очей, щоб добре розгледіти. То була довга й тендітна чорна рука, що, здавалося, жила своїм власним життям. Шкода, що в нього ніколи не було часу більше

читати, розважатися, слухати музику, сміятись. Адже саме з таких дрібниць складається повнота життя...

Він знову заплющив очі, і тендітна й прохолодна чорна рука знову легко лягла йому на чоло.

— Ти знаєш...— мрійливо мовив він.

— Що? — стиха озвалась вона.

— Я так і не встиг подружитися з твоїм хлопчиком. Приходжу завжди поночі, стомлений. А рано-вранці знову йду. І от тепер забрав тебе від нього.

— Згодом ще буде час,— мовила вона.— Багато часу.

— Ти думаєш, я йому сподобаюсь?

— Він уже вважає тебе за батька.

— Тільки щоб потішити тебе...

— Ні. Його теж полонила твоя лагідність до людей.

— Ти ж знаєш, що і в мене є діти...

— Я стану їм матір'ю так само, як ти станеш батьком моему хлопчикові.

— Бачитися з ними тепер небезпечно, бо діти можуть виказати, самі того не відаючи. Наші вороги хитрі й підступні. Тому я не міг зустрітися з дітьми. А я ж не бачив їх уже стільки років...

— Навіщо вони це роблять?

— Хто? Білі?

— Так. Чи вони такі лихі зроду?

— Ні, серденько... Вони такі самі люди, як і ми з тобою. Так само, як і в нас, одні з них добрі, а інші — жорстокі. Все, що вони роблять, це від страху, який став такий великий, що перетворив їх на звірів...

— Ну, годі. Відпочивай, а потім ми ще поговоримо.

Її прохолодні пальці лагідно пестили його обличчя. Запала довга тиша, аж поки Мхенді перестав її відчувати...

Він розплющив очі. Здавалося, минула лише мить відтоді, як він заснув, але навколо вже посутеніло.

— Я спав?

— Так.

— Довго?

— Довго.

— А ти?

— Я теж відпочивала.

— Отак, сидячи?

— Отак, сидячи.

— Ох, жінко!

Марія засміялась.

Він встав і допоміг їй підвестися.

— Певне, сонце вже сіло,— сказав він.— Ходімо поглянемо. Приємно буде побачити небо, перше ніж зовсім смеркне. Ходімо.

— Не забудь зброї,— сказала Марія.

Мхенді зніяковіло усміхнувся і підняв з землі ав-томат.

— Ходімо.

Вони рушили на край джунглів.

— Поки ти спав, я прислухалася до тиші,— мовила Марія.

Мхенді взяв її за руку.

— Тобі не було страшно?

— Ти був зі мною, навіть уві сні.

— Я не дуже хоробрий, Маріє.

Вона скоса глянула на нього. Губи її торкнула співчутлива материнська усмішка. Її пальці міцніше стиснули його руку.

— Ти мій чоловік,— сказала вона.

Наблизившись до відкритої місцевості, вони пішли обережніше. Ніде довкола не було жодних ознак життя. На багато миль попереду, аж до горба, за яким лежало перше плюралійське село, не видно було ні людини, ні тварини.

Сонце сховалося за обрієм, але його проміння ще чітко вирізнялося на небі, освітлюючи все довкола, крім джунглів.

— Давай посидимо трохи просто неба,— сказав Мхенді.— А коли хто з'явиться, ми побачимо його перші. Трава висока.

Вони посідали в траві. А тим часом навколо них невидимі істоти вже почали настроювати інструменти перед своїм вечірнім концертом.

— Яке гарне небо,— мовив Мхенді.

Марія глянула вгору.

— Так. А кажуть, там нічого нема.

— Нічого, крім простору, аж поки не зустрінеться інша планета, подібна до нашої.

— Я тепер шкодую, що не закінчила школи. Тоді б я могла розмовляти з тобою розумніше. Жінці треба знатися на речах, що цікавлять її чоловіка, а то вона може втратити його.

— Ти не втрапиш мене, серденько.

— Ах, Мхенді...— Вона сховала обличчя у нього на грудях.

— Люба моя... люба...— повторював він, пригортаючи її до себе.

Трохи згодом Марія підвела голову. Вона показала рукою в напрямі Пльоралії.

— А я коли-небудь піду туди з тобою?

— Я про це вже думав. Ти могла б жити в одному з наших сіл. Білі не дізнались би, що ти не належиш до нашого народу.

— А ваші люди? Не забувай, що я чужоземка. Ти ж знаєш, наш народ ніколи не дозволить Удомо взяти за дружину жінку з іншої країни, навіть якщо вона буде чорна.

— У нас цього вже немає, люба. Племінні закони для нас мертві. Ми гостинно зустрічаємо кожного чужоземця, якщо він з нами і за нас. Він нам не ворог через те, що приїхав з іншої країни. Навіть білих ми вважаємо за ворогів не тому, що вони білі, а тому, що вони позбавляють нас свободи. Тебе зустрінуть з радістю. Зустрінуть як мою дружину. Для нас уся Африка — це єдине ціле, а ті з нас, хто веде за собою народ, піднялися ще вище: ми кажемо, що всі народи світу — одна родина.

— То вони справді будуть раді мені?

— І полюблять тебе так само, як і я.

— Тоді хай швидше настане цей день, Мхенді!

Нараз, як це завжди буває в Африці, на землю впала темрява.

Вони повернулися назад до табору. Поки Мхенді розпалював вогнище, щоб відстрашити надто нахабних мешканців джунглів, Марія готувала вечерю. Вона впралася швидко: перше ніж піти, юнаки про все подбали.

Повечерявши, вони сіли ближче одне до одного й почали розмовляти, спокійно і неквапливо, як зрілі люди, що осягнули справжній сенс кохання. Мхенді розповідав Марії про країни, в яких він побував, про людей, з якими зустрічався, про своїх друзів.

Вона сиділа, спершись на його коліно, і щоразу, коли він змовкав, задавала нове запитання, і він знову віддавався спогадам.

То були хвилини найбільшої близькості між ними, заради яких Марія і хотіла, щоб юнаки пішли. Вона зна-

ла, що такі хвилини настануть лише тоді, коли вони залишаться вдвох. І от вони настали...

Вони розмовляли, аж поки яскраве багаття перетворилось на купу сірого попелу. Тоді Мхенді підкинув туди галуззя, наклавши його так, щоб горіло якомога довше. Потім вони пішли в намет і лягли спати...

Його розбудив голосний зойк Марії. Мхенді підскочив. Його засліпило яскраве світло. Марія знову зойкнула. Тепер Мхенді остаточно прокинувся.

— Не робіть дурниць, Мхенді! — мовив незнайомий голос.

— Хто ви? — Але він уже знав. — Цей ваш ліхтар...

— Пробачте.

Промінь світла пересунувся з обличчя Мхенді на грубий стіл поруч з похідним ліжком. Хтось чиркнув сірником і засвітив газову лампу.

Над ними стояв високий білий чоловік з худорлявим обличчям. Марія притиснулась до Мхенді, тремтячи від переляку. Мхенді відчув, як напружилось її тіло. Вона знову хотіла закричати. Він сказав:

— Маріє!

Його суворий тон трохи вгамував її. Мхенді звів очі на білого.

— Ваш табір оточено, Мхенді.

— Як ви... — І раптом у його свідомості блискавкою спалахнула здогадка. Удому! Ота розмова з Удому. Удому не сказав тільки одного: *чому*. Він навіть сам намалював для Удому план.

— Я бачу, ви зрозуміли, — сказав білий.

Мхенді опанував себе.

— Можна нам одягтися?

Білий якусь мить пильно дивився на нього, потім рвучко обернувся і вийшов з намету. Марія почала схлипувати. Мхенді допоміг їй встати.

— Нам треба одягнутися, Маріє. Ну, швидше.

Та коли він відпустив її, вона знову впала на ліжко.

— Маріє! Маріє! — він легенько струснув її.

Білий просунув у намет руку.

— Дайте їй ковток цього.

Мхенді взяв пляшку і силоміць влив у горло Марії трохи коньяку. Тоді почав одягатись.

— Одягайся, Маріє!

Він дав їй ще коньяку. Він силкувався думати. Але думати було неможливо. Ота остання розмова з Удомо весь час лунала у нього в голові. Одягнувшись, він знову дав Марії трохи коньяку. Вона опиралась, але він примусив її випити. В очах її з'явився проблиск свідомості.

— Одягайся, Маріє!

Вона відкрила рота, але так нічого й не сказала. Мхенді обняв її. Вона вчепилася за нього, боляче впиваючись пальцями в його тіло.

— Тобі треба одягнутися! — повторив він.

— А ви вже одяглись? — гукнув білий.

— Так.

— Залиште її і виходьте сюди.

Мхенді довелося силоміць одірвати від себе Марію, завдаючи їй болю.

— Прошу тебе, одягайся, Маріє!

Вона опустила на коліна.

— Мхенді... — Голос її був хриплий, здавлений.

Він вийшов. У таборі скрізь були білі. Вони розпалили багаття. Двоє варили каву. Їхній ватажок, той, що заходив у намет, чекав на Мхенді.

«Якби я тільки міг трохи подумати. Якби я тільки міг подумати. Подумати... Подумати...»

— Сідайте, — сказав білий.

Мхенді сів біля вогнища. Білий підійшов і сів поруч.

— Що це за жінка?

— Вона не має до цього ніякого відношення.

— Ваша дружина?

Язика полум'я, підстрибуючи над багаттям, освітлювали їхні обличчя. Інші білі стежили за ними здалека.

— Так.

— Жаль. Ми сподівалися застати вас самого.

В голосі Мхенді забриніла гіркота:

— Мені треба було попередити про це мого друга.

— Треба було, Мхенді. Вона звідти?

— Так. Кажу вам, вона не причетна до...

— Не турбуйтеся. Принаймні не турбуйтеся щодо нас. Хай вас краще турбує те, як вона дістанеться назад.

Мхенді перехопило віддих.

— Ви не можете покинути її тут! Візьміть її з собою! Переправте її туди!

— Завдавати собі такого клопоту? Ні. Ваша забавка вже й так чимало нам коштувала. Вам доведеться пла-

тити за свої пустощі, ви це знаєте. А надто маючи таких друзів, як у вас.— Білий рвучко підвівся.— Гра закінчена, Мхенді. Ви сприймаєте це як мужня людина, я так і сподівався.— Він притишив голос.— Якщо це буде для вас якоюсь втіхою, могу сказати, що мені не до вподоби оця нічна операція. Але...

Мхенді також підвівся. Тепер він відчував якийсь дивний спокій.

— Ви ж знаєте, що це нічого не змінить. Вони все одно визволяться.

— Згодом — так. Але ми думаємо про сьогоднішній день. Нам доводиться це робити. Завважте, я не ображаю вас вимогою дати якісь відомості.

З намету вийшла Марія, уже вдягнена. Вона кинулась до Мхенді й обхопила його руками за шию.

— Мхенді...

— Я мушу залишити тебе, Маріє... саму, тут. Прости мені. Ах, Маріє...

— Кінчайте! — гукнув білий.

Підійшли двоє і взяли Мхенді попід руки. Ватажок відтяг від нього Марію. Ті двоє повели Мхенді з табору. Ватажок тримав навіснілу від горя Марію.

Ідучи між двома білими, Мхенді знав, що то його остання путь. Останні хвилини його життя. Його дивував власний спокій. Він подумав про це. І раптом усвідомив, що тепер він знову може думати. «Певне, десь у душі я давно вже був готовий до цього. Певне, давно вже примирився з цією можливістю, інакше не був би зараз такий спокійний — адже я зовсім не хоробра людина...»

Він спіткнувся. Один з білих підтримав його.

«Так, Удомо сказав мені, чому він мене зраджує. Сказав про це відверто, а я не зрозумів. Спитав мене, що робити, і я відповів. Страшенно пунктуальний суб'єкт. Я не зміг би такого вчинити, попри все, що я йому казав... Тепер уже скоро. Зовсім скоро. Як це люди моляться? Кажуть: «Боже, я виконав свій обов'язок, я зробив усе, щоб визволити свій народ, і за це мушу вмерти...»? Це і є молитва? А що таке взагалі молитва? Марія... Боже, *молю тебе*, подбай про Марію. Єдиний її злочин — це те, що вона мене покохала, а мій — що я залишив її при собі. Подбай про неї, боже, *благаю тебе*...»

Вони вже вийшли з джунглів і опинилися у високій

траві, на шляху до Плюралії. Ліворуч і праворуч від них світилися фари вантажних машин.

«Я помру просто неба, і місяць побачить мою смерть».

Білі зупинились. Мхенді теж став. Здалеку до нього долинув Маріїн крик. Нещасна Марія! Жінка, народжена для скорботи. Так сказано про божу матір.

Один з білих щось тицьнув йому в руки. То був автомат, якого залишив для нього Джозеф.

«Значить, он воно як буде... Всі кулі вони, звичайно, повиймали...»

— А тепер — іди,— сказав білий.

Мхенді розправив плечі і повільно рушив уперед. І тепер його нарешті охопив страх як реальна фізична сила. Він відчув непереборне бажання побігти. Адже смерть — це кінець назавжди, без вороття. О боже! О боже! Марія...

Нічну тишу розітнув хрипкий голос:

— Мхенді!

Він обернувся. Він не почув звуку. Тільки короткий спалах пекучого болю. І — все...

З грудей Марії, що пручалася в руках білого, вихопився протяжний відчайдушний зойк, і вона впала непритомна. Білий відніс її в намет, поклав на ліжко і вкрив ковдрою. Потім повернувся до інших, що чекали біля вогню.

— Ходім! — різко звелів він.

Не приходячи до пам'яті, Марія заснула глибоким хворобливим сном...

Коли вона прокинулась, надворі вже розвидніло. Вона довго лежала на ліжку, втупивши очі в парусовий дах над головою. Потім устала і вийшла з намету. Табір мав такий самий вигляд, як і напередодні. Все було на своїх місцях. Тільки багаття вигоріло до останку. І тут вона побачила клубок невеликих зелених змій, що спали в теплому попелі. Вона підійшла зовсім близько і з хвилину пильно дивилась на них. Потім рішуче підняла ногу і, якусь мить повагавшись, ступнула на їхні тіла. Змії розлючено хльостали по нозі, раз у раз впинаючись в неї зубами, потім поповзли геть, під захист темних хащів.

Марія повернулася в намет і лягла на ліжко. Її почала змагати соннота... Незабаром вона буде з Мхенді, зі

своїм чоловіком... Вона заплющила очі і з полегкістю зітхнула. По нозі розливався пекучий біль, але вона зовсім на те не зважала... Ах, Мхенді...

7

Пол Мебі був п'яний. Непевною ходою він перейшов кімнату, знову налив собі віскі і, зачіпаючи по дорозі меблі, подався назад до свого крісла біля вікна. Кімнату повивала темрява. Темрява була і надворі, над усім світом. Мебі підніс склянку до рота й відпив половину віскі. Тоді пересмикнув плечима і поставив склянку на підвіконня.

У дверях з'явився служка.

— Маса Пол, саг...

Мебі замахнувся на нього й вивалився з крісла.

— Чого тобі треба? Геть звідси! Геть!

Хлопець не зрушив з місця.

— Ви будете хворий, саг, коли пити всю цю погань і нічого не їсти.— Він зайшов у кімнату і ввімкнув світло.

Мебі підповз до вікна, схопив з підвіконня склянку з віскі й шпурнув нею в служку. Склянка влучила хлопцеві в груди, і віскі залило йому сорочку.

— Геть звідси! Геть!

Мебі шукав очима ще чогось.

— Прошу вас, маса...

— Геть!

Він шпурнув попільничку, від якої хлопчина спритно ухилився.

— Ох, мій маса...— Хлопець сумно зітхнув і пішов з кімнати.

Знайшовши нову склянку, Мебі налив у неї віскі, вимкнув світло і, хитаючись, поплентався назад до свого крісла.

— Не хочу ні про що думати,— простогнав він.— Хочу напитися, напитися до нестями.

Він випив ще, розливаючи віскі на одяг.

— Він був мій друг... Друг... Друг...

Двері знову прочинилися.

— Ти ще тут? — загорлав Мебі.— Я ж сказав тобі, забирайся геть! Я уб'ю тебе! Геть звідси!

— Це я,— почувся голос Удомо.— Це я, Мебі.

Удомо ввімкнув світло. Мебі повернув голову.

— Он воно як. Наш прем'єр-міністр. Великий бог Удомо. Чого тобі треба?

Удомо зайшов до кімнати.

— Я хочу з тобою поговорити.

— А я не хочу. Я не бажаю з тобою говорити. Я не бажаю ні з ким говорити. Іди геть! Я працюватиму на тебе завтра. А сьогодні дай мені поплакати по другові. Іди геть!

— Я теж оплакую його, Мебі.

— Ти? — Мебі примружив очі і пильно поглянув на Удомо. — Ти здатен когось оплакувати?!

— Уяви собі... Можна й мені випити?

— Наливай собі сам, мій володарю. Я в такому стані, що не можу тобі прислужити.

Удомо підійшов до буфета і налив собі нерозведеного віскі.

— Світло хай горить?

— Ні. А втім, я, мабуть, повинен підкорятися бажанням мого прем'єр-міністра?

Удомо вимкнув світло і, прихопивши з собою пляшку, сів навпроти Мебі. Він одним духом вихилив віскі і налив собі ще.

Мебі захихотів і почав розгойдуватись з боку на бік.

— Наш великий прем'єр-міністр Удомо вдається до чарки, хе-хе! Топить в ній свої печалі, хе-хе-хе! До чого б це? Я не іноземна делегація, я не натовп, який треба зворушити до сліз... У чому річ? Чого тобі від мене треба?

Запала довга тиша, тоді Удомо мовив:

— Я повинен комусь сказати.. тобі.. Це я його вбив...

Мебі був надто п'яний і не почув болю, що бринів у голосі Удомо. А сліз на очах Удомо в темряві не було видно.

— Убив Мхенді?.. Ти?

— Так. Я сказав Ван-Лінтону, де його табір. Я був змушений або зробити це, або втратити їхню допомогу. Ти знаєш, що б це означало.

Мозок Мебі помалу виходив із заціпеніння.

У темній кімнаті знову запала тиша. Нарешті Мебі мовив непевним, наче не своїм голосом:

— Ти продав його ворогам...

Удомо налив собі ще віскі.

— Я був змушений... Зрозумій це. Я був змушений...

Благальні нотки в голосі Удомо не досягали свідомості Мебі — він чув лише холодні, жорстокі слова про зраду.

Удомо заговорив знову, щось пояснюючи, силкуючись переконати Мебі в тому, як він страждає, як потребує втіхи. Та Мебі не чув його. Реальний був лише факт зради. Тільки цей факт заволодів його свідомістю, розвіюючи туман сп'яніння.

— Ти...— Мебі задихався від гніву.— Ти...

І раптом з шаленою люттю шпурнув свою склянку в голову Удомо. А тоді кинувся на нього сам, навалився всім своїм невеличким тілом, дряпаючись, кусаючись, проклинаючи.

Стілець, на якому сидів Удомо, з грюкотом перекинувся на підлогу, потягнувши за собою обох чоловіків. На шум прибіг служка. Він увімкнув світло.

Удомо сидів на грудях Мебі, притиснувши його до підлоги і тримаючи руки. По обличчю Удомо текла кров. Склянка глибоко порізала йому ліву щоку.

— Ох, маси! — вигукнув хлопчина.

— Твій хазяїн захворів,— відсапуючись, сказав Удомо.— Допоможи мені!

Мебі несамовито опирався. Але Удомо притиснув його до підлоги, і він перестав пручатися. Натомість він став клясти Удомо; з уст його полинув невпинний потік найстрашніших прокльонів. Потім він плюнув. Він плював ще і ще, аж поки все обличчя Удомо вкрилося плювками.

— Допоможи мені тримати! — гукнув Удомо.

Він підвівся, піднімаючи за собою Мебі. Хлопчина ступнув до них. Мебі напружився і всім тілом рвонувся назад. Удомо не зміг його вдержати. Але Мебі й сам утратив рівновагу. Він важко гепнувся на підлогу й захитався.

— Ой мій маса! — скрикнув хлопець.

Удомо став на одне коліно поруч Мебі.

— Він скоро очуняє.

Він узяв Мебі на руки й поніс до спальні. Там він кинув його на ліжко.

— Роздягни свого хазяїна і поклади спати. Я напишу записку, і завтра, коли він прокинеться, ти йому віддаєси. Принеси-но мені паперу.

Хлопець приніс папір і, як видно, тільки тепер помітив кров на щоці Удомо.

— Ваше обличчя, саг!

— Е, пусте.

Удому написав:

«Уранці насамперед приходь до мене в кабінет.
Удому»

Він віддав записку хлопцеві. Тоді вийшов з дому, сів у свою машину і поїхав.

За півгодини біля будинку Мебі стали двоє вартових.

На другому кінці міста губернатор і головний секретар похмуро й свідомо напилися доп'яну.

— О боже, як я ненавиджу Африку! — вигукнув Рослі.

— Ви хочете сказати — прогрес, — мовив Джонс, і його жовтувате обличчя збіглося зморшками.

— Я хочу сказати — Африку! Цей клятий континент з його темнотою і забобонами, кривавими обрядами і зрадництвом. Це дикунство! Це жах!

— Ми, європейці, теж пройшли кризь це. Навіть у потворніших формах. Тільки то було давно, і люди забули. — Джонс випив іще. — Якби ж то можна було якось утішити його...

— Ви бачили його сьогодні? — спитав Рослі.

— Так. Замкнутіший і суворіший, ніж звичайно. Бідолашний вражий син! Він і справді велика людина, ви знаєте. На таке здатні тільки мерзотники або великі люди. Ми з вами, Рослі, зліплені не з того тіста.

— Залиште вже собі свій прогрес і своїх великих людей! — різко відказав Рослі.

— Цікаво, про що він зараз думає? — тихо мовив Джонс.

Ранкове сонце заливало світлом кабінет прем'єр-міністра. Удому відвернувся від вікна і глянув в обличчя Мебі. В очах Мебі була неприхована ненависть.

— Ти й досі не хочеш зрозуміти мого становища?

— Я розумію тільки те, що ти продав друга! — похмуро відрубав Мебі.

— І ти наполягаєш на відставці?

— Так.

Удому благально простяг до нього руки.

— Сідай, Мебі. Давай про все поговоримо...

— Нам нема про що говорити!

Удому урвався терпець.

— Хай тобі чорт, чоловіче! Ти поводишся, мов сентиментальне дівчисько! Може, ти думаєш, що в мене серце не обкипає кров'ю? Ти гадаєш, мені легко було піти на таке? — Голос його затремтів.— Я був змушений! Ми не можемо давати волі особистим почуттям, коли вони стають на заваді обов'язку щодо Африки! Щодо її народу! Мого і твого народу! Щодо майбутнього!.. Подумай, Мебі...

— Ти скінчив?

«Він надто ненавидить мене»,— подумав Удомо.

— Ну що ж, гаразд. Але знай, що тут ти залишитися не можеш.

Губи Мебі гірко скривилися.

— Тобі нема чого боятись: я нікому не скажу.

Удомо невесело засміявся.

— Та хто б тобі повірив? А втім, так чи так, а управу на тебе знайшли б. Не думай, що я дозволю тобі звести нанівець усю мою працю. Я любив Мхенді. А тебе я ніколи не любив.

— Мені хотілось би перед від'їздом побувати вдома. Ти не можеш цього заборонити.

— Не можу? Ти вилетиш першим же літаком. Здається, сьогодні ввечері є літак. Ти поїдеш у відпустку в зв'язку з хворобою. Сьогодні вночі у тебе був психічний напад. Твій слуга бачив це і може посвідчити. Твоя відпустка так затягнеться, що я буду змушений передати твоє міністерство комусь іншому.

— А ти не боїшся, що я розкажу в Англії?

— Що ти розкажеш? Які в тебе докази? У тебе був психічний напад, не забувай. Цим можна багато чого пояснити. Але ти нічого не скажеш. Ти хочеш бути патріотом тільки за умови, що твоя дорогоцінна душа лишиться незаймана. Ти добре знаєш, що я був змушений це зробити. Але ти дуже боїшся забруднити свої руки! Хай це робить дурень Удомо. Чи ти ба — він оплакує Мхенді! Та Мхенді не схотів би, щоб ти його оплакував! Гаразд, можеш іти, високоморальний містере Мебі! Мені треба займатися справами, а не твоїми безглуздими вигадками. Ти мені осоружний! Іди собі!..

Удомо пішов до письмового столу і сів на своє місце. Мебі рушив до дверей.

— Мебі! .

Мебі зупинився і, не обертаючись, чекав.

— Можеш ненавидіти мене скільки тобі завгодно.

Але ж подумай про країну, чоловіче! Подумай про Африку. Залишайся і допоможи мені в роботі задля її добра...

Мебі взявся за клямку.

— Тоді забирайся геть, клятий дурню! — скипів Удомо.

За Мебі зачинилися двері. Удомо з хвилину невідривно дивився на них. Потім висунув шухляду й дістав пачку сигарет. Він закурив, відкинувся в кріслі й пустив з рота дим. Людині потрібно чимось заспокоювати нерви. Він знав, що рано чи пізно йому доведеться пити, щоб хоч на якусь часинку відчутти полегкість. Але до цього він вдасться пізніше. Якогога пізніше... Керувати країною — це не забавки. Ой, не забавки! Якою міцною підпорою міг би бути Мхенді, коли б замість Плюралії народився в Панафриці... «О боже, як я стомився!.. Але ж і роботи достобіса. Ні, це аж ніяк не забавки — намагатися перетягти країну через безодню, що пролягла між учорашнім і сьогоднішнім днем...»

Удомо загасив сигарету і натиснув кнопку, викликаючи секретаря.

«Якою втіхою була б тепер Лойс», — уже спокійно подумав він.

СЕЛІНА. ЕДЕБХОЙ

1

Удомо посигналив і став чекати. Але юнаки, що охороняли ночами його будинок, не з'являлися. Він посигналив знову. Де ж вони поділися, ті хлопці? Невже Селіна і партійний центр вважають, що тепер уже безпечно залишати його будинок на ніч без охорони? Цікаво було б дізнатися чому.

З будинку вискочив слуга і, пробігши темною алеєю, розчинив ворота. Удомо в'їхав у двір. Хлопець зачинив за ним ворота. Удомо вийшов з машини і швидко рушив сходами до будинку. Слуга щось гукнув, але Удомо не розчув. Він переступив поріг вітальні і прикипів на місці. Там були Едебхой і Селіна. Як видно, вони чекали вже давно. Удомо силувано усміхнувся. Їхні обличчя лишилися незворушні. Селіна не зводила з нього холодного погляду. Едебхой з хвилину намагався не дивитись на нього, потім звів очі, і на губах його ворухнулася ледь помітна усмішка.

«Як він розжирів! — подумав Удомо.— Надто багато їсть і п'є». Він знову усвідомив, яку неприязнь став почувати до Едебхоя. Витяг з кишені портсигар і повільно рушив уперед. Селіна перевела погляд на портсигар, тоді знову втупилась в обличчя Удомо. Він сів навпроти.

— Ви здивовані нашим приходом? — мовила Селіна.

— Уже пізно,— озвався Удомо. Він глянув на годинник.— Скоро перша.

Увійшов слуга.

— Чим вас почастувати? — спитав Удомо.

— Мені нічого не треба,— відрубала Селіна.

— Мені також,— сказав Едебхой.

Удомо подумав: «Отже, це серйозно».

— Можеш іти спати,— кинув він слугі.

Вони почекали, поки хлопець вийде з кімнати, тоді Селіна сказала:

— Ну то як, добре повеселилися на отій вечірці з білими?

— Ви прийшли говорити не про це.

— Не про це. Але воно теж стосується нашої розмови.

— Політика відчуження,— докинув Едебхой.

— Зараз уже пізно, і я стомився,— мовив Удомо.

— Ми давно чекаємо,— сказала Селіна.

— Склічте завтра засідання виконавчого комітету, і ми про все поговоримо. Там я поясню свою поведінку.

Селіна згорнула руки на грудях.

— Ми поговоримо зараз, Удомо. Колись ми могли вести розмови отак, утрюх. Я хочу, щоб ми поговорили, як тоді.

— Гаразд. Але давайте відкладемо це на завтра. Сьогодні я стомився.

— І все-таки я воліла б поговорити сьогодні.

«Отже, розкриємо карти»,— подумав Удомо.

Він закурив сигарету.

— І ти також, Еде?

— Атож.

— Ну що ж, гаразд.

Удомо відкинувся назад і став чекати, занепокоєний і насторожений.

— Ви зрадили нас,— спокійно мовила Селіна.

Очі Удомо перебігли на обличчя Едебхоя.

— І ти теж такої думки, Еде?

— Ми погодились між собою,— сказала Селіна.— Через те й прийшли разом.

— Це так, Еде?

Нарешті Едебхой прямо глянув на Удомо. Його обличчя розпливалось у широкій усмішці. Але очі були холодні й похмурі.

— Так. Ти нас зрадив.

— Зрозуміло... Ви кажете, що я вас зрадив. Кого це «нас» ви маєте на увазі? І в чому полягає моя зрада?

В очах Селіни спалахнув вогонь.

— То ви збираєтеся хитрувати з нами, наче з білими...

— Ні, Селіно. Ви мене звинувачуєте. Я хочу зрозуміти суть вашого звинувачення. Оце й усе.

— Гаразд, Удомо, я скажу вам! Ви питаєте, хто це ми, кого ви зрадили. Ви зрадили мене.— Гнівні нотки, що забриніли були в її голосі, зникли; вона говорила холодно, спокійно.— Ви зрадили мене. Я зробила вас прем'єр-міністром, а ви мене зрадили. Ви добре знаєте, хто ви були, коли прийшли до мене на базар понад вісім років тому. Ви стали прем'єр-міністром тільки завдяки тому, що я тоді не витурила вас за двері.

— Яким чином я вас зрадив?

— Ви ще й питаєте?

— Так. Я хочу знати.

— Не вважайте мене за дитину, Удомо!

— Людина, яку звинувачують, має право знати.

— Тепер у нашій країні більше білих, ніж тоді, коли тут хазяйнували англійці.

— Тому що вони нам потрібні, потрібен їхній досвід.

— А ваша обіцянка про те, що країна позбудеться їхньої влади?

— Вони не при владі. При владі ми. Ти знаєш, Еде.

— Я більше не певен, що це так,— озвався Едебхой.— Ми міністри, це правда. Уряд складається з нас. Ми підписуємо закони. Але здійсненням великих проєктів індустріалізації і будівництва керують білі. Ми залежимо від їхніх грошей, і ти про це добре знаєш. Ось чому ти змушений заплющувати очі на їхні клуби «тільки для білих». По всій країні — на фабриках, на будовах, на спорудженні шляхів — білі командують, а чорні працюють...

— Наче на батьківщині Мхенді,— докинула Селіна.

— А скільки грошей пливе з країни по дивідендах білих? Ти ніколи про це не кажеш, земляче, навіть своїм колегам по кабінету міністрів. Чому?

— Спитай мене про це на засіданні кабінету, Еде, і я скажу тобі.

— Отже, мені довіряти не можна,— мовила Селіна. Удомо зусиллям волі подолав страшенну втому, що обняла його.

— Що ви маєте проти мене ще?

— Ви не хочете нам відповісти? — спитала Селіна.

— Ви прийшли сюди не для того, щоб слухати мене. Ви прийшли говорити мені.

— Ви надто самовпевнені, Удомо.

— Ні, Селіно, не самовпевнений. Просто я вас розумію, оце і все.

— І ви не будете боронитися?

— Проти чого? Проти звинувачення в тому, що я зводжу країну на ноги, що посилаю дітей до школи, що будую лікарні, що борюся з неуцтвом і забобонами?

Селіна встала. Едебхой теж. Літа зробили Селіну ще більш худюю і жилавою, перетворили її обличчя на темну маску.

— Ви не хочете позбутися білих?

— Поки в мене не буде все готове—ні.

— І твердо вирішили руйнувати наші звичаї?

— Ті, що перешкоджають нашому поступові,—так.

— І ви не зміните свого наміру відрядити Едебхой послом за кордон?

— Ні. Він мені там потрібний.

— Чи, може, ви просто хочете ослабити своїх ворогів?

Удомо усміхнувся і кивнув головою.

— Так. І через це. Але передусім тому, що він мені там потрібний.— Він підвівся, підійшов до невеличкого столика в кутку і налив собі трохи віскі.— Ти певен, що не хочеш випити, Еде?

Едебхой облизнув губи, але заперечливо похитав головою. Удомо одним духом вихилив віскі. Обличчя його скривилося. Він і справді терпіти не міг цього зілля. Проте... Боже, як він стомився!..

Селіна походжала по кімнаті.

«Ти небезпечний ворог,— думав Удомо.— Дуже небезпечний, але ти спізнилася, голубонько».

Не обертаючись до нього, Селіна спитала:

— Чого ви хочете, Удомо?

Удомо всміхнувся. Чи зрозуміє вона? Чи здатна зрозуміти? Він злегка здвигнув плечима, немовби струшуючи щось неприємне.

— А от як по-вашому — чого я хочу? Хіба я нажив на цьому стільки грошей, як ви... чи Ед? Скажіть.

— Ви руйнуєте наші звичаї, Удомо. Стародавні звичаї гинуть од ваших рук. Ми зрозуміли це не відразу. Ми думали: «Він знає, що робить. Це наша людина». Тож я й казала: «Нехай собі. Дамо йому час. Він переборює хитрощі білих хитрощами чорних». — Вона обернулася до Удомо. Тепер на її обличчі палала люта ненависть. — Але ви обдурили мене. Ви обдурили Селіну.

Удомо знову налив собі віскі. А може, взяти та й отак разом з усім цим покінути. Сказати їм усе...

— Ну, то слухайте, Селіно. Я скажу вам, чого я хочу. Наша країна має — або, точніше, мала — трьох ворогів. Одного з них я перетворив тепер на спільника. Та давайте будемо вважати, що їх три. Я певен, одного з них ви можете вгадати. А от чи вгадаєте ви інших двох?.. Ні. Не турбуйтеся, я вам скажу. Перший ворог — це біла людина. Вас це дивує, правда? Заждіть посміхатися. Про білих мова ще попереду. Як я сказав, наша країна має трьох ворогів. По-перше, це білі. По-друге, це злидні і, по-третє, — минуле. Ось вони, наші вороги.

Коли я повернувся з Англії, то бачив лише одного з цих трьох ворогів — білу людину. Та тільки-но я переміг його, як побачив двох інших — могутніших і небезпечніших, ніж біла людина. Поряд із ними біла людина була всього тільки незначною перешкодою. От я й зробив її нашим спільником у боротьбі проти злиднів. Тепер білі працюють на нас, будують для нас, щоб ті, хто прийде нам на зміну, мали хліб і житло. В країні з'явилися школи, лікарні. Наша молодь пробуджується. Чому, по-вашому, я витрачаю стільки грошей, посилаючи юнаків і дівчат за кордон? Я скажу вам. Тому що вони потрібні мені як підпора в боротьбі проти нашого третього ворога, найлютішого з усіх наших ворогів, — проти нашого минулого. Досі я лицемірно схилявся перед стародавніми святинями, кривавими ритуалами та обожнюванням праху предків. Тепер мені більше не треба цього робити. Я маю тепер багато вільних од забобонів молодих людей, щоб повести відкриту боротьбу проти всього потворного й жорстокого в нашому мину-

лому. Тепер ми спроможні покінчити з цим. І з вами, Селіно, і з тобою, Еде, якого я колись любив, як брата. Ви — минуле. Я хочу покінчити з вами! Це ви тепер стоїте на заваді майбутньому Африки. Ну що ж, поборіться зі мною на партійній конференції, і побачимо, хто візьме гору! Ви надто пізно схаменулися, друзі мої. Надто пізно...— Він байдужно знизав плечима й легенько посміхнувся.

— Тепер ми знаємо,— спокійно сказала Селіна.— Тепер ви нарешті говорите відверто.

— Так,— сказав Удомо.— Тепер ви знаєте.— Він повернувся до Едебхоя.— Ну то як, Еде? Невже ти й справді племінний фанатик? Ти, лікар? Ти програвеш, якщо боротимешся проти мене, так і знай. Ти ж людина майбутнього, друже,— не минулого.

Але він знав, що це не так. Едебхой повернувся в минуле з його кривавими обрядами й культом предків. Та, власне, він завжди був у тому минулому, і його облудна усмішка завжди скидалася на застиглу гримасу старовинної ритуальної маски. Він ніколи не був людиною — людина ж бо нічого не важить,— а тільки часткою племені. І ніхто не знав його по-справжньому, бо він не мав своєї особистості.

Удомо зітхнув. Від втоми в нього злегка паморочилось у голові.

— Все сказано,— мовила Селіна.— Ходімо.

Вона на мить зупинилася перед Удомо. Очі її палали. І тут вона плюнула. Потім вони з Едебхоем вийшли з кімнати і рушили до виходу.

«Дешево відбувся,— подумав Удомо.— Дешево відбувся.— Він витер з обличчя плювок.— Недорога ціна за здійснення такої великої мрії...»

Він пішов до надвірних дверей, замкнув їх і загасив світло в передпокої. Тоді повернувся до вітальні й налив собі ще трохи віскі. Боже, як він ненавидить це зілля!.. Він узяв склянку і рушив до крісла. Відкинувшись у кріслі, відчув невимовну насолоду цілковитого спокою. Тепер уже віскі було непотрібне. Удомо відставив склянку набік. Отже, все це минулося,— почалась остання велика битва. Кінець кінцем перемога буде за ним. Вони дали йому надто багато часу. Велику машину прогресу пущено в рух, і тепер нікому її не зупинити, хоч би що з ним сталося. Так, пізно вони схаменулись!

О боже, якою ціною доводиться платити за прогрес!

Мхенді — ось була його плата. Мхенді... Найдорожча і найстрашніша плата.

І тільки кривда, що її він заподіяв Лойс, була безглузда й непотрібна. Тільки це... Лойс...

Удому підвівся, вимкнув світло й пішов до спальні. Там при світлі місяця він роздягнувся.

Певне, вона тепер там, серед гір, в отому своєму будиночку — «спадковому маєтку», як вона казала. Що там зараз — день чи ніч? Якщо ніч, то, мабуть, і вона тепер лежить отак під протимоскітною сіткою. Точнісінько як оце він...

«Лойс! Лойс! Чи ти чуєш мене? Чи відчуваєш мою тугу? Я люблю тебе, Лойс. Я люблю тебе. Тепер я знаю це. О, ще й як знаю!..»

Я повинен написати їй. Ні. Я сам поїду до неї. Так! Я поїду до неї і переконаю її в тому, як вона мені потрібна, як потрібна мені її любов, як мені потрібно любити її. І вона зрозуміє, вона простить. Вона подивиться мені в очі і зрозуміє. І я заберу її з собою. Адже вона обіцяла мені приїхати — там, серед гір. Вона зазирне мені в душу — і приїде. Вона приїде. Тільки-но скінчиться вся ця історія з Едом і Селіною, я полину до неї. І вона приїде до мене й буде зі мною... Лойс! Лойс! Я був такий неправий, моя люба, такий неправий! Я не розумів. Тепер я розумію. Я полину до тебе. Я піднімуся на гору, до твого спадкового маєтку, і скажу тобі про свою любов. Скоро. Скоро, як тільки зможу. Скоро...»

Раптом він усвідомив, що серед нічної тиші невпинно й розмірено б'ють барабани. Барабанний дроб, тихий, приглушений, лунав під самісіньким його вікном. Ні. Скрізь навколо нього. Всюди. Всюди били барабани. Глухо й наполегливо. І, поки він прислухався, їх удари частішали, хоч не ставали дужчими. І тут Удому впізнав їх. То були барабани-провісники, і вони говорили:

Удому — зрадник! Смерть Удому!

А десь позаду вторували інші:

Удому — зрадник! Смерть Удому!

Він рвучко скинув з себе простираadlo і сів на ліжку. Тоді спустив на підлогу ноги й потягнувся до нічника.

Удому — зрадник! Смерть Удому!

В коротку мить перед тим, як спалахнуло світло, Удому усвідомив, що він не сам. Крім нього, в кімнаті було ще двоє: один проти вікна, другий біля дверей.

Удомо — зрадник! Смерть Удомо!

При світлі він одразу впізнав їх. Ці двоє протягом багатьох місяців ніч у ніч охороняли його будинок. Але тепер на них не було червоно-чорної уніформи. Вони були голі — тільки пов'язки на стегнах, — а їхні обличчя й тіла яскраво розмальовані.

Удомо — зрадник! Смерть Удомо!

Удомо поборов приплив жаху. В руках у них були довгі ножі. Обидва не зводили з нього помутнілих, безтямних очей. В цих очах не було й тіні ворожості. Тільки безтямність. Обое стояли, нашорошивши вуха, прислухаючись до барабанного дробу. Груди їхні здіймалися в такт ударам барабанів.

Удомо — зрадник! Смерть Удомо!

Барабани почали набирати сили й над Удомо. Він заплющив очі, силкуючись не піддаватись їм. Удари барабанів усе частішали й частішали. Чоловік коло вікна почав труситися. Другий, що стояв біля дверей, заплющив очі і, не зрушуючи з місця, наче загіпнотизований, злегка погойдувався з боку в бік. Удари барабанів, здавалося, пронизували мозок Удомо.

Удомо — зрадник! Смерть Удомо!

Удомо намагався скинути з себе заціпеніння, що його наганяли барабани. «Я повинен щось зробити... Я повинен щось зробити... Підійти до телефону... Зняти тривогу...»

Він підвівся і вийшов з-під протимоскітної сітки.

— Це що таке?! — сердито гримнув він, намагаючись приховати страх.

Ті двоє не звернули на нього жодної уваги, здавалось, і не почувли його.

Той, що стояв біля дверей, почав конвульсивно перемикувати головою й плечима. Його рука з ножем стала швидко здригатися в такт ударам барабанів. Другий, проти вікна, виписував ногами на підлозі химерні візерунки, спочатку повільно, потім дедалі швидше, за кожним разом розширюючи кола. От уже і його рука з ножем почала сіпатись, виводячи швидкі кола в такт барабанному дробу. Удари барабанів стали трохи гучніші, але ще дужче зріс їх темп.

Удомо зрадник, смерть Удомо! Удомо зрадник, смерть Удомо!

Серце Удомо калатало в унісон з барабанами. Він усім тілом відчував кожний удар, аж поки не втратив

здатності розрізняти, де биття серця, а де барабанний дроб.

— Зараз же спиніться! — заволав він, і тепер у голосі його був страх.

Чоловік біля вікна, обводячи дедалі ширші кола, почав кружляти по кімнаті. Озброєна рука чоловіка біля дверей здригалася ще швидше. Тіла обох лисніли від поту. На губах чоловіка біля дверей виступила піна.

— Я Удомо! Ви мене знаєте! Я вас визволив! Ви чуєте — Удомо! Ваш проводир!

Та вони не чули, немовби глухі до голосу, що колись викликав у них сльози і спонукав до дії. Вони чули тільки гуркіт барабанів. А барабани були тепер, здавалося, скрізь: усередині кімнати, під підлогою, над дахом — скрізь — і в самих їхніх серцях. І навіть у серці Удомо.

Смерть Удомо! Смерть Удомо! Смерть Удомо!

— Я вас визволив! — Тепер це було благання.

На лобі Удомо блищав піт, він спливав по обличчю, затікав у рот, залишаючи там солоний присмак. Смерть наближалась. Удомо рвонувся до дверей.

Чоловік коло дверей схопив його тоді, коли він уже торкнувся клямки. Він пригнув Удомо донизу і підняв високо над головою руку з ножем. Його тіло все ще сіпалося, відповідаючи настійному покликові барабанів. Потім він ударив Удомо ножем і з шаленою силою відштовхнув його геть від себе. Удомо повалився на підлогу.

Барабани промовляли:

Смерть Удомо! Смерть Удомо! Смерть Удомо!

Але Удомо був ще живий. Чоловік коло дверей лиш оглушив його держакон ножа. Проте жертва була вже готова. Її воля до опору вичерпалась. Племінні боги взяли гору. Удомо лежав на підлозі, наче паралізований, з помутнілими очима й відкритим ротом.

А над усім довкола панував дроб барабанів, що перетворився тепер на шалений, несамовитий гуркіт.

Ті двоє, мов божевільні, кружляли навколо Удомо, перестрибували через нього, виконуючи ритуальний танець смерті. Барабани підхльостували їх:

Смерть! Смерть! Смерть! Смерть!

Чоловік, який раніше стояв проти вікна, пронизливо скрикнув, нахилився і всадив ніж в тіло Удомо.

Нестерпний біль визволив Удомо з-під влади бараба-

нів. На якусь жахливу мить він знову став людиною. Отже, не тільки Мхенді... Ах, Лойс... Лойс... Лойс...

Другий чоловік нахилився і рубонув ножем по шиї Удомо. В лице йому струменем ударила кров.

Удомо був мертвий.

В шаленій нестямі, рухаючись в такт барабанному дробу, вони кремсали ножами безживне тіло. Потім барабани нараз змовкли. Обидва чоловіки непритомні повалилися на підлогу. Ніччю заволоділа тиша. І серед цієї тиші прийшли інші й мовчки забрали тих двох. Вони лишили тільки пошматовану купу м'яса і кісток, яка ще недавно втілювала в собі життя Майкла Удомо.

А над Африкою стояла тиха ніч. Світив місяць. У мовчанні ночі яскраво сяяли зорі.

2

Пол Мебі поклав телефонну трубку і пішов до канапки, що стояла в кутку його майстерні. Він простягнувся на канапці і втупив очі в стелю.

Отже, Удомо загинув. Важко навіть повірити. В ньому завжди було стільки життєвої сили! Подумати тільки — він так часто бував тут, у цій майстерні, він і Лойс. Лойс...

Мебі підвівся, взяв ручку та записника і, примостивши записника на коліні, почав писати:

«Люба Лойс!

Мені щойно подзвонили з нашого посольства. Але на той час, коли ви одержите цього листа, ви вже знатимете все, бо смерть Удомо — це важлива новина, яка прогрімить по всьому світі.

Ось уже скоро п'ять років, відколи я написав вам останнього листа, в якому розповідав про смерть Мхенді і питав, чи можна мені приїхати до вас. Тоді ви відповіли мені мовчанням. Можливо, і цього разу відповіддю мені буде мовчання. Я це зрозумію. Адже, поїхавши на поклик Удомо, я справді зрадив нашу дружбу. Але ж той поклик був водночас і покликом Африки. Та кінець кінцем я зрадив навіть і її, бо не зміг зрозуміти її жорстокої логіки, проявом якої була смерть Мхенді.

Здається, я нічого не писав вам тоді про свою останню розмову з Удомо. Наді мною тоді панували гнів і нена-

висть. Тепер я можу згадувати про це спокійніше. Пам'ятаю, як він глузував з мене, коли побачив, що всі його спроби переконати мене марні. Він назвав мене «високоморальним містером Мебі» і висміяв мій цнотливий патріотизм. Думаю, тільки він і Мхенді знали справжню ціну того, що треба було зробити. І він був єдиний серед нас, ладний сплатити її. Том не зміг зрозуміти сучасної Африки: він повернувся сюди і вмер у безнадії через місяць після свого повернення. Та, мабуть, найнікчемніший і найбезпорадніший з усіх нас був я. Я зрадив усіх і все: вас, Мхенді, Африку — так! — і Удомо, і своє мистецтво теж. Під час тієї останньої розмови він сказав мені, що Мхенді не схотів би, щоб я його оплакував. По-моєму, він мав рацію. Інакше кажучи, це означало, що, попри всі мої високі поривання, користі з мене ніякої. Чи не буде це спроба виправдатись, коли я скажу, — хоча тепер уже все одно надто пізно, — що художник повинен займатися тільки своїм мистецтвом? Не знаю.

Але я хочу говорити про нього, а не про себе. Якщо ви читаете газети, то дізнаєтесь, що його тіло знайшли порубаним на шматки. Думаю, що розшукати людину або людей, які це вчинили, ніколи не вдасться. Над усім цим упаде завіса племінного мовчання, а я добре знаю, яка непроникна вона може бути. Та справжні бивці, хоч самі вони й не орудували ножами, — це наш усміхнений приятель Едебхой і жахлива племінна фанатичка на ім'я Селіна, які тримали в своїх руках партію, коли я був там.

Ви можете здогадатися, чому його вбито. Вони хотіли вернутися назад, до днів колишньої племінної слави. Ви знаєте, в усьому світі є люди — і чорні, і білі, — яким до душі племінний уклад. Адже, крім усього іншого, він сталий, мальовничий і дає вихід почуттям; а саме цього бракує безбарвним і одноманітним, попри весь блиск нікелю та неонових вогнів, патентованим благам стандартної цивілізації. Ви знаєте також, що є багато людей — переважно серед білих, — які твердять, ніби найбільше зло сучасної Африки в тому, що африканці надто швидко відходять від племінного укладу. То дурні люди, які не розуміють справжньої суті племінного укладу. Удомо це розумів. Він боровся проти нього, спочатку нишком, потаємно, а потім, як свідчать останні повідомлення про становище в країні, — дедалі сміливіше й відвертіше. І за це його порубали на шматки з сучасною жорсто-

кістю. Але вони спізналися. Він завів країну надто далеко вперед, і тепер їм несила повернути її до минулого.

Тепер я не можу думати про нього без поваги й захоплення, люба. Так, у ньому й справді було щось несамолюбиве. Але чи не була то творча енергія, що змінює лице світу? Того, що він зробив, знищити вже не можна. Його діла, безперечно, можуть бути йому і пам'ятником, і виправданням, якщо таке потрібне.

А як же з нами: з вами й зі мною, люба Лойс? Ось уже цілу годину я лежу тут і думаю. Мені здається, що він ніколи не забував вас. По-моєму, те, що ви дали йому за ті місяці, що їх прожили разом, було куди більше, ніж ви самі чи він усвідомлювали. Можливо, він зрозумів це перед кінцем. Я бачив певні ознаки цього.

Я не можу вам сказати, чому в мене виникло тепер таке бажання боронити його пам'ять. Але бажання це дуже сильне.

Ну, а ви і я, чи були ми праві у наших особистих моральних поглядах? Чи може людина зрадити любов і дружбу, цих богів, яким ми поклоняємось, і все-таки лишитися добродісною? Думаю, що ви й тепер скажете «ні». Тоді як же пояснити Удомо? Я знаю, скільки зла він заподіяв вам і Мхенді. Але я знаю також і те, скільки добра він зробив для Африки. Чи був він добродісною людиною? Великою людиною? І чи вимірюється людська велич добром і злом? О, як він зростає в моїх очах, що більше я про нього думаю...

Прошу вас, напишіть мені, Лойс, люба. Тепер нас лишилося тільки двоє. Поруште цю довгу мовчанку. Хотів би я знати, чи зрозуміє наступне покоління африканців, якою ціною було куплено їхню свободу і яку частку її довелося сплатити таким, як ви, європейцям. Напишіть, люба. Скажіть мені, що я можу прийти, і лежати разом з вами на осонні, і мріяти, як ми мріяли колись, поки не з'явився Удомо й не зіткнув наші життя з дійсністю. *Напишіть, любове моя.*

Завжди ваш Пол»

УНІВЕРСИТЕТИ ПІТЕРА АБРАГАМСА

Відомий південноафриканський письменник, борець за мир Алекс ла Гума відзначив, що для більшості прогресивних письменників сучасності творчість Горького, його наступальний гуманізм, що несе в собі активну любов до знедолених, навіть у такій країні, як Південно-Африканська Республіка, де все ще панують расизм і соціальна нерівність, стала «променем світла, який розсіяв нестерпний морок». Життя великого пролетарського письменника, його «університети» стали для багатьох із них джерелом історичного оптимізму. Так само й сувора життєва школа, яку пройшов південноафриканський письменник Пітер Абрагамс, створила з нього стійкого письменника-борця.

Майбутній письменник народився 1919 року у Вредedorпі, одному з найзлиденніших і найбрудніших районів Йоганнесбурга. Метис за походженням, він вважався кольоровим, а не чорним. Та це лишалося тільки формальним «привілеєм», бо кольорові, стоячи в ієрархічній градації расистського апартеїду на шабель вище від чорних, фактично зазнавали таких самих принизливих утисків, як і кафри, тобто чистокровні африканці. І ті, й ті були жертвами казуїстичної системи перепусток. Кожен мусив носити при собі по десятку довідок, у тому числі посвідку про те, що він не хворий на заразну хворобу, посвідку про сплату податків, дозвіл жити в місті, нічну перепустку на право вийти з дому після дев'ятої години вечора і т. д. Будь-який шлюб чи навіть дружба, що приводили до порушення расового бар'єра, каралися з усією суворістю закону; і чорним, і кольоровим категорично заборонялося перебувати в місцях, де було виставлено застереження — «Тільки для білих».

«Траплялося, що під час вечірніх прогулянок,— згадуватиме Абрагамс в автобіографічній повісті «На поклик волі», опублікованій 1954 року,— мені треба було зайти до вбиральні. Але написи на громадських вбиральнях, повз які я проходив, грізно застерігали: ТІЛЬКИ ДЛЯ БІЛИХ!

Часом мене змагала втома, але й на лавах у сквері я бачив таблички: ТІЛЬКИ ДЛЯ БІЛИХ!

Часом, маючи в кишені гроші на чашку чаю, я проходив повз невеличкі привітні кафе. На дверях не було ніяких, написів, але я знав, що й вони — ТІЛЬКИ ДЛЯ БІЛИХ!

Так, усі ті вулиці, дерева і навіть чисте повітря, яким я там дихав, були ТІЛЬКИ ДЛЯ БІЛИХ!»

У повісті «На поклик волі» перед нами проходять, нанизуючись один на одний, ожилі в образах спогади письменника про дні його дитинства і юності. Само собою зрозуміло, що, звертаючись до автобіографічної оповіді, письменник повинен не тільки мати дар пробуджувати в читачів приховані на задвірках пам'яті спогади, але й наділяти їх новою емоційною насиченістю, яка дала б йому змогу на тлі давно минулих подій і переживань викладати ідейно-естетичну програму, що рухає сьогодні його перо.

Уже на перших сторінках своєї повісті Пітер Абрагамс змушує нас поринути в похмурий світ безнадійних злиднів. Важко тягнуться роки виснажливої праці, безпросвітної бідності, принизливих утисків. Кожного білого чоловіка, звертаючись до нього, треба величати «баас» (пан), кожну білу жінку — «місус» (пані). А досить спробувати не вимовити цих давно осоружних слів, не втупивши при цьому очі в землю — і враз упадуть на провинного потік лайки, стусани, а то й удар поліційного кийка. І у відповідь на це треба покірливо мовчати або принижено просити прощення за «свідоме порушення» «освячених богом» законів, породжених расистською мораллю завойовників.

Пітер Абрагамс розповідає нам, як, незважаючи на всі расові бар'єри, самé життя привело його до розуміння того, що шизофренічна, за словами Бернарда Шоу, расова доктрина, яка лежить в основі теорії і практики апартеїду південноафриканського зразка, спрямована на те, щоб роз'єднати людей за кольором шкіри з метою підірвати зсередини спільну боротьбу трудящих усіх країн і національностей проти спільного ворога — класу гнобителів.

На все життя Абрагамс запам'ятав, що саме завдяки дбайливому співчуттю білих йому пощастило вступити до початкової школи, яка пробудила в ньому любов до справжньої поезії, зробила і його самого поетом, а згодом відомим романістом.

«Шекспір і поезія, — згадує він, — відкрили мені новий світ. У моїй душі зродилися нові мрії, нові помисли, нові вагання. Я прагнув пізнати себе, виходячи з нових засад, почерпнутих із тих книжок. Тепер і я жив у двох світах водночас — у світі Вреддорпа й у світі своїх книжок (романтичне «двосвіття», таке характерне для ранньої творчості Абрагамса — *З. Л.*). І дивна річ — обидва ці світи були для мене однаково реальні. Кожен став у моему житті потужною силою і підкоряв мене собі. Мої думки й почуття вирували. Тільки перемога одного з цих світів могла заспокоїти мене».

Цим поетично піднесеним «двосвіттям» зумовлена і вся художня структура книжки Абрагамса: тонко виписані реалістичні портрети,

як індивідуальні, так і колективні, овіяні романтичним серпанком. Навіть похмурі й брудні вулиці Вредедорпа, коли це підказує письменникові естетична необхідність, раптом зазнають романтичного перетворення: зникає гомінливий строкатий натовп, змовкає брутальна лайка, не видно більш зухвалих пик полісменів. І враз читач опиняється в зачарованому світі: «Минали довгі дні літа. Величезне сонце заливало Вредедорп своїм палючим промінням... Вредедорп охопила лінива соннота. Люди мляво посувалися по вулицях, затоплених сухим, гарячим сонцем... Літнє сонце сідало пізно. Літній місяць сходив рано. Отож і після заходу сонця все довкола було оповите м'яким неясним світлом. Небо влітку немовби піднімалося вище над землею, а зорі, навпаки, спускалися нижче й висіли просто над вершечками високих дахів».

Та й самий початок повісті витримано в романтичному ключі. Малий Лі, майбутній письменник, притиснувся носом і губами до скла, намагаючись лизнути дощову краплю, що сповзала додолу з того боку шибки. Коли крапля опинилася в нього перед очима, вона заграла багатьма кольорами. «Певне, там, усередині,— тепло. Тепло й сухо. І, може, там сьє сонечко. Зелене — то, мабуть, дерева й трава, а оте ясне — сонце...» Він неначе сам був там, у тій дощовій краплині, далеко від своєї нужденної, холодної і вогкої оселі, в світі, сповненому тепла й сонячного проміння.

Читаючи повість, ми не дивуємося з контрастів, породжених романтичним «двосвіттям», що властиве дитячій фантазії. Цілком закономірними уявляються нам і поетичні прийоми, до яких вдається письменник, розповідаючи про свою дружбу з хлопчиком, що стояв на найнижчому щаблі ієрархічної градації апартеїду,— зулусом Джозефом. Саме ті сторінки, що розповідають про цю щирю дружбу, являють собою, по суті, ритмізовану прозу, яка перебуває на грані поезії. Перед читачем поволі пропливають води річки, в якій плещуться двоє хлоп'ят. Часом вони спокійно віддаються її лінійній течії, а часом, навпаки, піднімаються на крутий берег, роблять з листя зелені шоломи й, наче мечами, б'ються палицями; а то, стомившись від галасливих забав, лягають на гарячий пісок і, заплющивши очі, перетворюють залиту сонцем і оповиту тишею пустку в світ дитячих мрій, сповнений руху та незнаних досі музичних звуків. І в ці заповітні для них хвилини їм здається, ніби немає більш Африки, поділеної на касти за кольором шкіри, і знов ожили забуті легенди про ті часи, коли чорні були не тільки вільними людьми, а може, й володарями світу. І тоді, забувшись у півдрімоті, вони чують, як бує вітер у прибережній вербі, як гримлять грози в безхмарному небі, як розмірено б'є в барабани варта далеких предків Джозефа — чорних королів, що жили на цій землі в ті давні літа, коли тут ще не з'явилися білі люди...

Чи треба дивуватися з того, що вже у ранній період визрівання Пітера Абрагамса як художника слова задвірки життя, на яких йому судилося прожити роки свого дитинства і юності, не тільки не затьмарили його поетичного погляду на світ, а навпаки — пробудили в ньому пафос протесту? Минув ще якийсь час, і юний поет уперше познайомився з книжкою відомого американського негр-тянського письменника й громадського діяча Вільяма Дюбуа «Душі чорного люду», в якій він прочитав: «...Цей факт відомий усім: негри і сьогодні поневолені». І Пітерові пригадалося все: як знущалися з нього та його родичів білі пани в цивільному і в поліційних мундирах, як поважний з вигляду білий чоловік плюнув йому в обличчя, коли він не встиг зійти з дороги, і ще десятки й сотні незаслужених кривд і образ.

Постановивши собі рано чи пізно залишити країну, в якій він народився, але яка, згідно із законами апартеїду, не могла стати його справжньою батьківщиною, Абрагамс довго вагався між двома бажаннями: емігрувати в Америку, де негри, не будучи практично вільними людьми, могли підносити голос протесту, або виїхати до Англії, країни, що дала світові Шекспіра, Кітса, Шеллі і славу плеяду їхніх послідовників. Але скільки ще часу минуло, доки Пітер Абрагамс зробив свій остаточний вибір, скільки подій, скільки несподіваних поворотів у його долі й долі світу!

Звідавши гіркоту кохання до білої жінки, Пітер стає студентом епархіального педагогічного коледжу. То були часи, коли расистські верховоди Південної Африки мріяли про те, щоб запрягти цю багатотраждальну землю в нацистську колісницю. Але її трудовий люд — чорний і білий — не допустив, щоб гітлерівські полчища опоганили своєю присутністю споконвічний вельд, що розкинувся навколо білих будиночків, в яких містився коледж. Тут Абрагамс написав свої перші вірші англійською мовою, які були опубліковані в газеті «Світ банту» й одразу здобули визнання. В цьому коледжі він відкрив для себе марксизм, хоча сприймав його дещо однобічно. У 1938 році Абрагамса вперше помітила європейська преса, а в 1940-му він опублікував першу книжку віршів «Чорний говорить про волю», яка зробила його ім'я відомим, але закрила перед ним будь-яку можливість дістати роботу в Південній Африці.

Деякий час Пітер Абрагамс прожив у Капській провінції, побував і в індійців, які свого часу емігрували з рідної країни, виступав на захист їхніх прав. У 1941 році, в розпалі світової війни, він наймається кочегаром на англійське судно. Коли корабель знявся з якоря, молодий письменник із сумом дивився на невиразні обриси ще сонного узбережжя і мріяв про те, що настане щасливий день, коли він знову ступить на цю землю, вже визволену від ко-

лоніального рабства. Та, на жаль, його мріям не судилося справдитись.

Кожна з порушених в автобіографічній повісті проблем, ситуацій, колізій так чи так знаходить свій розвиток у творах Абрагамса, написаних як до неї, так і в наступні роки.

Усвідомлення молодим письменником історичної необхідності класової солідарності білих і чорних трудящих у їхній спільній боротьбі проти своїх гнобителів виразно проявилось ще в ранньому романі «Шахтар» (1945). Головний герой цього твору, чорний робітник, разом з білим майстром стає організатором страйку. Його кидають до в'язниці, але він не втрачає віри в кінцеву перемогу справи, за яку він боровся.

Потворне обличчя апартеїду, що постає перед читачем на сторінках повісті «На поклик волі», зумовлює собою як фабулу, так і основний конфлікт роману «Дорогою грому» (1948), перекладеного мало не на всі мови світу. Це оповідь про трагічне кохання кольорового Ленні Сварца й білої дівчини Сарі Вільер, кохання, за яке вони були засуджені на страждання і смерть мораллю расистських володарів Південної Африки.

Роздуми письменника про шляхи визволення його батьківщини від расизму та про долю Африки в цілому стали ідеологічним стрижнем, навколо якого розгортається сюжет роману «Загибель Майкла Удомо» (1956), що викликав різночитання як у зарубіжній, так і в нашій критиці.

Деякі літературознавці твердять, що Майкл Удомо — позитивний герой, оскільки він до кінця лишається вірним своєму гаслу: «Визволити Африку або вмерти». Інші вбачають у цьому «багатоликому» образі відображення ідейних хитань самого письменника. Та насправді, як про це свідчить і пізніший його роман «Під владою ночі» (1965), Абрагамс — щирий прибічник співробітництва білих і чорних, переконаний ворог «негритюду» — африканського шовінізму, що його обстоюють поборники племінного укладу.

Суперечливість образу Удомо цілком закономірна. Не можна забувати, що Абрагамс опублікував цей свій роман ще напередодні процесу стрімкої і необоротної деколонізації Африки. Удомо для Абрагамса — передусім уявний політичний діяч нового типу: переконаний прихильник прогресу, противник патріархального ладу, він водночас допускає у своїй політичній діяльності певну короткозорість. Ця короткозорість у поєднанні з тим, що Удомо не тільки суворий реаліст, першовідкривач, який прокладає шлях у майбутнє для свого народу, але й романтичний мрійник, якому ще бракує справжнього історичного й соціального досвіду, і зумовлює собою всі сюжетні конфлікти оповіді.

Бажання Абрагамса розкрити образ Удомо в усій його різноманітній суперечливості й визначає лад твору. Автор змушує читача дивитися на світ очима Удомо і в той же час дає йому зрозуміти справжні спонуки, які керують кожним вчинком цього героя протягом усього його життя. Саме з цією метою він розкриває внутрішній світ Удомо крізь призму сприйняття інших персонажів — Ленвуда, який присвятив себе політичній боротьбі за визволення Африки; Едебхоя — поборника патріархального способу життя; Мхенді — зрілого й свідомого борця проти класової і расової нерівності; подруги Удомо, Лойс; і, нарешті, художника Мебі, що є не тільки учасником подій, але й своєрідним коментатором їх.

Згадаймо, яким постає Удомо перед Лойс на перших сторінках роману. Велетень атлетичної будови, яку ще дужче підкреслював тіснуватий костюм, він, зубожілий і напівголодний, привертав увагу «особливою красою — суворою і натхненною». У нього був «приємний низький голос, густий і соковитий». Але як змінився цей голос, яким радісним він став, коли Удомо дізнався, що Лойс може познайомити його з Томасом Ленвудом — «найвидатнішим публіцистом і борцем, якого дала Панафрика», вигадана країна, під назвою якої можна розуміти першу-ліпшу африканську країну, що визволилася від колоніального гніту, але суміжно з не менш міфічною Пльоралією, весь спосіб життя якої свідчить про те, що насправді автор лише про Південно-Африканську Республіку.

Так само, через Лойс, Удомо знайомиться і з Мхенді, керівником повстання у Пльоралії, яке тривало близько року. Самому Мхенді пощастило вислизнути з оточення й виїхати до Англії. На час нашого знайомства з ним він саме дістав сумну звістку з батьківщини: расисти розстріляли його дружину, яка разом з іншими протестувала проти наказу, що зганяв чорних з родючих земель, і тепер він намагався втопити своє горе в чарці. Прислухаючись до запальних слів Майкла Удомо про майбутню революцію в Африці, Мхенді трохи іронічно зауважує: «Я теж був колись так само впевнений в успіхові, як оцей наш новий друг. Я ж бачу, як майорять у нього перед очима розгорнуті прапори... Коли я повертався додому, у мене в очах теж майоріли прапори. «Нехай пролетиться кров»,— думав я тоді. О боже, як вона пролилася!»

Кожен із згаданих персонажів у чомусь помилявся, але якщо ми складемо разом їхні оцінки, то переконаємося, що в цілому вони правильно вловили головні риси характеру Удомо, які, щоправда, розкриваються перед читачем у дещо несподіваному ракурсі.

Повернувшись до Панафрики й ставши редактором газети, Удомо написав і опублікував відоzву на захист портових страйкарів, яка починалася схвильованими словами: «Повстаньте і визвольтеся!» І хоч британські власті кинули його до в'язниці, Удомо щиро

вірять у те, що «цій тісній тюремній камері судилося стати брамою свободи» і що саме він, Удомо, відімкнув цю браму.

Прийшовши до влади після «безкровної революції», Удомо забуває про справжній авангард революції — робітничий клас, що проголосив єдність усіх рас і національностей в їх спільній боротьбі проти своїх гнобителів. Тепер він вбачає своє головне завдання в тому, щоб повести свою першу в Африці «незалежну» країну дорогою прогресу «з одного століття в інше». І в ім'я цієї великої справи Удомо-мрійник ладен на будь-який компроміс: він охоче співробітничав з колишніми володарями Панафрики, які прагнуть лише того, щоб тримати в шорах свою колишню колонію. У той же час Удомо — недосвідчений політик, але людина широї душі — настільки сп'янів від успіхів своєї політики, що, втративши почуття реальності, необачно звиряє свої задуми найбагатшій жінці в Панафриці, Селіні, яка напередодні революції підтримала його, та колишньому своєму другові Едебхою, запеклому прибічнику племінного укладу, вожді якого вбачали головне зло в тому, що молодь Панафрики забуває «святих звичаїв батьків». І що найпарадоксальніше — Удомо приймає «технічну допомогу» расистської Плюралії, широко вважаючи, що верховоди цієї держави, засліплені ненавистю до визвольного руху африканських народів, допомагають першій «чорній республіці», виходячи лише з ділових міркувань.

Саме страх утратити цю допомогу, як уже пересвідчився читач, зрештою штовхає Удомо на шлях зради: він віддає в руки расистських властей Плюралії чи не найближчого свого друга Мхенді, який (з цілковитої згоди Удомо) вів у Плюралії партизанську боротьбу на чолі купки сміливців. Чи мучився Удомо сумнівами, коли йшов на цю ганебну поступку перед власним сумлінням під тиском представника Плюралії, який погрожував йому припиненням усякої «технічної допомоги», якщо волю його держави не буде беззастережно виконано? Це лишається невідомим. Але він твердо вірив у те, що жертвує життям «однієї людини» в ім'я загальних інтересів Панафрики. Адже й сам Мхенді, — втішав себе Удомо, — ствердно відповів на його «абстрактне» запитання, чи можна принести в жертву життя друга й одноступця, навіть брата, коли йдеться про майбутнє щастя всіх африканських народів. Цей хибно розв'язаний моральний конфлікт і зумовив собою трагічну вину Удомо, сучь якої він пізнав лише на порозі своєї мученицької смерті.

У фіналі книжки, як про це свідчать роздуми Мебі в листі до Лойс, що являє собою своєрідну епітафію Майклові Удомо, Абрагамс прагне не тільки розкрити перед читачем справжню суть образу Удомо, але й показати своє ставлення до нього. Письменник і звеличує свого героя за цілеспрямовану відданість великій справі, якій він себе присвятив, і водночас звинувачує його в тому, що

на останньому етапі своєї політичної діяльності він припустився таких трагічних помилок, які могла спокутувати тільки смерть.

Виходячи з усього сказаного, не можна вважати Удомо беззастережно позитивним чи беззастережно негативним героєм. Романтична оповідь Абрагамса про піднесення і трагічне падіння Удомо — це грізне застереження про те, що імперіалізм не здається без бою. Прикладом цього може служити «Плюралія» — Південно-Африканська Республіка, власті якої, з допомогою африканської буржуазії, і нині провадять в ім'я збереження законів апартеїду поліційні репресії проти чорних і кольорових трудящих, здійснюють бандитські рейди проти африканських народів, що обстоюють свою свободу й незалежність. Але нікому не вдасться зупинити переможну ходу історії. Герой Абрагамса Мхенді загинув смертю хоробрих, але сотні тисяч живих Мхенді стали на боротьбу за ту справу, за яку він віддав своє життя. І ця справа переможе!

Захар ЛІБМАН

З М І С Т

НА ПОКЛИК БОЛІ. П о в і с т ь 3

- Частина перша 4
- Частина друга 142
- Частина третя 219

ЗАГИБЕЛЬ МАЙКЛА УДОМО. Р о м а н 277

- Частина перша. Мрія 278
- Частина друга. Дійсність 341
 - Лойс 341
 - Удомо 379
 - Мхенді. Ленвуд. Мебі 435
 - Селіна. Едебхой 530

Університети Пітера Абрагамса.
Післямова Захара Лібмана 551

ПИТЕР АБРАХАМС

НА ЗОВ СВОБОДЫ

Повесть

ГИБЕЛЬ МАЙКЛА УДОМО

Роман

Перевод с английского В. И. Митрофанова

Второе и третье издание переводов

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро», 1982
(На украинском языке)

Редактор О. В. Хатунцева
Художник В. М. Євтушенко
Художний редактор І. М. Гаврилюк
Технічний редактор І. О. Селєзньова
Коректори В. В. Бондаренко, А. В. Кудряцева

ІБ № 1763

Здано до складання 20.08.81.

Підписано до друку 21.01.82.

Формат 84×108¹/₃₂.

Папір друкарський № 3.

Гарнітура літературна.

Друк високий.

Ум. друк. арк. 29,4.

Ум. фарб.-відб. 29,662.

Обл.-вид. арк. 32,206.

Тираж 100 000. Зам. 1—2662.

Ціна 3 крб. 40 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».

252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство
республіканського
виробничого об'єднання
«Поліграфкнига».
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Абрагамс П.

- A16 На поклик волі : Повесть; Загибель Майкла Удомо : Роман / Перекл. з англ. В. Митрофанов; Післям. З. Лібмана.— 2-е і 3-е вид. перекл.— К.: Дніпро, 1982.—559 с.

Включені до книги твори відомого південноафриканського письменника Пітера Абрагамса (нар. 1919 р.) — автобіографічна повість «На поклик волі» і роман «Загибель Майкла Удомо» — яскраво й художньо переконливо показують потворне обличчя расистського режиму в Південній Африці, національно-визвольну боротьбу африканських народів і складність революційних перетворень після завоювання незалежності однією з країн «чорного континенту».

